

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (Print)
ISSN 2709-2453 (Online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення № 1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол № 23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 57

ВІННИЦЯ
2026

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 57. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2026. – 224 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-57

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (*категорія А*), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.)
Видання індексується у *Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 1 від 28.08.2026 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний редактор: Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний секретар: Ольга Мурашова, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).
Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Вітаутас Йокубаускас, доктор філософії в галузі історії та археології, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету (Литва); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету» (Україна); Янош Габор Ланьї, доктор філософії в галузі теології, доктор габілітований, доцент кафедри церковної історії Університету реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині (Угорщина); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Олександр Мушинка, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ірина Скубій, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор, в.о. ректора Уманського національного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та публічного врядування Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 57

VINNYTSIA
2026

UDC 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 57. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2027. – 224 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-57**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (**category A**), in which the results of dissertations on historical sciences can be published. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1346 of October 10, 2025)

The collection is indexed in international databases: **Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.**

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.1 dated August 28, 2026).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive Editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive secretary: Olha Murashova**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Vytautas Jokubauskas**, PhD. (History and Archaeology), Associate Professor, Senior research fellow Baltic Region History and Archaeology Institute Klaipėda University (Lithuania); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Gabor Janos Lanyi**, PhD in Theology, Dr. habil., Associate Professor of the Department of Church History, Faculty of Theology, Karoli Gaspar University of the Reformed Church in Hungary (Hungary); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Alexander Mušinka**, PhD in History, Associate Professor of the Institute of Roma Studies University of Prešov (Slovakia); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrskaya**, Dr. (History), Professor, Acting Rector of Uman National University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Management and Public Governance, National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

Email: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ

Есмiра Джафарова Хiлал, Нiзамi Зейналов Дiланджi, Матанат Юсiфова Рiзван

Торговельнi вiдносини мiж державою Сефевiдiв та Англiєю у 16 столiттi (на основi даних другої подорожi Ентонi Дженкiнсона) 9

Сергiй Козловський

Тактична мобiльнiсть вiйська Кримського ханства (16-17 ст.) 17

Олексiй Струкевич

«Благо посполите» та «користь партикулярна» як мотиви управлiнської дiяльностi старшин України-Гетьманщини 17-18 ст. 27

Андрiй Шевчук, Тетяна Оверковська

Кадровий склад магiстратiв Правобережної України (1831–1864 рр.): iсторико-правовий вимiр (на прикладi Волинської губернiї) 34

Анна Гедьо, Олег Иванюк

«Ангел-служитель iз серцем жiнки та манерами ледi»: образи та воєнне повсякдення жiнок у спогадах учасниць Кримської вiйни (1853–1856) 48

Иван Романюк, Тимофiй Герасимов

Повсякденне життя Вiнницi на зламi ХІХ-ХХ ст.: за матерiалами газети «Киевлянин» 59

Микола Вiтенко, Василь Дебенко

Розвиток рослинництва у Схiднiй Галичинi у 1867 – 1914 рр. 66

Олег Мельничук, Ярослав Цецик

Антикатолицька та антиєврейська пропаганда на сторiнках «Почаївського листка» (1906–1914 рр.) 74

Вiталiй Тацiєнко, Наталiя Тацiєнко

Благодiйницька дiяльнiсть православного духовенства в роки Першої свiтової вiйни (за матерiалами «Киевских епархиальных ведомостей») 84

Валентина Доброчинська, Наталiя Переходько

Охорона здоров'я дiтей i органiзацiя санiтарно-гiгiєнiчного контролю у шкiльництвi Волинського воєводства (1921–1939 рр.) 98

Галина Стародубець, Джафер Озчелiк

Туреччина 1945-1946 рр. перед дилемою вибору: демократiя чи авторитаризм? 108

Віталій Король

Заходи з укрупнення сільських поселень України в період пізнього сталінізму (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) 119

Богдан Паска, Ганна Паска

Участь дисидентки Ганни Михайленко в українському правозахисному русі в 1970-х рр. 129

Олена Боряк

Концепт «смерті» у фольклорно-етнографічній традиції Українського Полісся 140

Євген Кобець, Олександр Мосін

Від Помаранчевої революції до Революції Гідності: європейська інтеграція та міжнародна легітимація демократичного курсу України 151

Олександр Вітюк, Ольга Мурашова

Інституційна консолідація Державної міграційної служби України (2009–2011): стратегічні орієнтири та проблематика реалізації 164

Сергій Соколюк

Участь підводних човнів Чорноморського флоту Російської Федерації у завданні масованих ударів по об'єктах на території України під час російсько-української війни (2022–2023 рр.) як вияв політики російського державного тероризму 175

Вадим Беспєка

Когнітивна протидія Заходу російським інформаційним впливам: механізми, політики та інструменти (2022–2025) 192

Ірина Автушенко, Олександр Автушенко

Гендерна політика щодо залучення жінок до військової служби: порівняльний аналіз Другої світової та російсько-української війн 202

Василь Ільницький

Геноцидні практики російських окупантів під час повномасштабної війни Росії проти України в оцінках міжнародних інституцій та організацій 210

CONTENTS

Esmira Jafarova Hilal, Nizami Zeynalov Dilanchi, Matanat Yusifova Rizvan

Trade relations between the Safavid State and England in the 16th century (based on the account of Anthony Jenkinson's second expedition) **9**

Serhii O. Kozlovskyi

Tactical mobility of the military forces of the Crimean Khanate (16th–17th centuries) **17**

Oleksii K. Strukevych

"Public good" and "particular interest" as motives for the administrative activities of the Cossack officer elite of the Ukrainian Hetmanate in the 17th–18th centuries **27**

Andrii V. Shevchuk, Tetiana K. Overkovska

Personnel composition of the magistrates of Right-Bank Ukraine (1831–1864): a historical and legal dimension (case study of the Volhynian Governorate) **34**

Anna V. Hedo, Oleh L. Ivaniuk

"A ministering angel with the heart of a woman and the manners of a lady": images and wartime daily life of women in the memoirs of female participants in the Crimean War (1853–1856) **48**

Ivan M. Romaniuk, Timofiy Yu. Gerasymov

Everyday life in Vinnytsia at the turn of the 20th century: based on materials from the newspaper "Kievlyanin" **59**

Mykola D. Vitenko, Vasyl Z. Debenko

The development of crop production in Eastern Galicia in 1867–1914 **66**

Oleh A. Melnychuk, Yaroslav P. Tsetsyk

Anti-Catholic and Anti-Jewish propaganda in «Pochaivskyi Lystok» (1906–1914) **74**

Vitalii S. Tatsiienko, Natalia L. Tatsiienko

Charitable activities of the orthodox clergy during World War I (based on materials from Kievskie eparkhialnye vedomosti) **84**

Valentyna A. Dobrochynska, Nataliia M. Perekhodko

Health care for children and the organization of sanitary and hygienic control in schools of the Volhynian Voivodeship (1921–1939) **98**

Galyna M. Starodubets, Cafer Ozcelik

Turkey in 1945–1946 facing the dilemma of choice: democracy or authoritarianism? **108**

Vitaliy M. Korol

Measures for the consolidation of rural settlements in Ukraine during the late Stalinism period (second half of the 1940s – early 1950s) **119**

Bohdan V. Paska, Hanna M. Paska

The participation of dissident Hanna Mykhailenko in the ukrainian human rights movement in the 1970s **129**

Olena O. Boriak

The concept of “death” in the folklore and ethnographic tradition of the Ukrainian Polissya **140**

Yevgen A. Kobets, Oleksandr V. Mosin

From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: European integration and the international legitimation of Ukraine’s democratic course **151**

Oleksandr O. Vitiuk, Olha P. Murashova

Institutional consolidation of the State Migration Service of Ukraine (2009–2011): strategic guidelines and implementation challenges **164**

Serhii M. Sokoliuk

Participation of the Russian Federation's Black Sea Fleet submarines in massive strikes on Ukrainian territory during the Russo-Ukrainian War (2022–2023) as a manifestation of Russian state terrorism **175**

Vadym Yu. Bespeka

Cognitive counteraction by the West to Russian information influence: mechanisms, policies, and instruments (2022–2025) **192**

Iryna B. Avtushenko, Oleksandr S. Avtushenko

Gender policies in the recruitment of women into military service: a comparative analysis of World War II and the Russo-Ukrainian War **202**

Vasyl I. Ilnytskyi

Genocidal practices of the Russian occupiers during Russia's full-scale war against Ukraine in the evaluations of international institutions and organizations **210**

Trade relations between the Safavid State and England in the 16th century (based on the account of Anthony Jenkinson's second expedition)

Esmira Jafarova Hilal

Mingachevir State University
PhD in political sciences, Associate Professor (Azerbaijan)
email: jafarovaesmirahilal@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1549-6670>

Nizami Zeynalov Dilanchi

Mingachevir State University
PhD in History, Associate Professor (Azerbaijan)
email: nizami.zeynalov@mdu.edu.az
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8172-7159>

Matanat Yusifova Rizvan

Mingachevir State University
Senior Lecturer (Azerbaijan)
email: matanat.yusifova@mdu.edu.az
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-4340>

Abstract.

The purpose of this article is to examine the establishment and early development of Safavid-English trade relations during the sixteenth century based on Anthony Jenkinson's second expedition to the Safavid state in 1561–1563. Particular attention is devoted to the political, economic, and diplomatic significance of this mission, as well as to the strategic role of Safavid Azerbaijan and the Volga–Caspian trade route in the expansion of Anglo-Safavid relations. **The research methodology** is based on comparative-historical analysis, synthesis, and critical examination of primary written sources. The study mainly relies on Anthony Jenkinson's travelogue, the collections published by Richard Hakluyt, and other documentary materials related to the activities of the Muscovy Company. In addition, modern historiographical studies concerning Safavid-European relations were comparatively analyzed in order to ensure a balanced and objective interpretation of the problem. **The scientific novelty** of the article lies in the comprehensive analysis of Safavid-English trade relations within the broader geopolitical context of sixteenth-century Eurasia. Unlike earlier studies that focused only on separate aspects of the issue, this research evaluates the political, commercial, and diplomatic dimensions of Jenkinson's mission together. The study also critically reassesses several historiographical interpretations related to Ottoman influence, the role of intermediary merchants, and the chronology of Jenkinson's negotiations at the Safavid court. **Conclusions.** The findings demonstrate that Jenkinson's expedition represented the first systematic attempt by England to establish direct commercial and diplomatic relations with the Safavid state through the Volga–Caspian route. The privileged decree granted to English merchants in Shirvan in 1563 became the first official legal framework regulating Anglo-Safavid trade relations and contributed to the continuation of economic and diplomatic contacts between the two states throughout the later sixteenth century.

Keywords: Safavid state, Anthony Jenkinson, Shah Tahmasp I, Volga–Caspian route, Anglo-Safavid relations, Safavid Azerbaijan.

Торговельні відносини між державою Сефевідів та Англією у 16 столітті (на основі даних другої подорожі Ентоні Дженкінсона)

Есмiра Джафарова Хiлал

Мiнгачевiрський державний унiверситет
кандидат полiтичних наук, доцент (Азербайджан)
email: jafarovaesmirahilal@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1549-6670>

Нiзамi Зейналов Дiланджi

Мiнгачевiрський державний унiверситет
кандидат iсторичних наук, доцент (Азербайджан)
email: nizami.zeynalov@mdu.edu.az
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8172-7159>

Матанат Юсiфова Рiзван

Мiнгачевiрський державний унiверситет
старший викладач (Азербайджан)
email: matanat.yusifova@mdu.edu.az
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-4340>

Анотація.

Метою цієї статті є дослідження становлення та раннього розвитку сафавідсько-англійських торговельних відносин у XVI столітті на основі другої експедиції Ентоні Дженкінсона до держави Сефевідів у 1561–1563 роках. Особливу увагу приділено політичному, економічному та дипломатичному значенню цієї місії, а також стратегічній ролі Сефевідського Азербайджану та Волго-Каспійського торговельного шляху у розширенні англо-сефевідських відносин. **Методологія дослідження** ґрунтується на порівняльно-історичному аналізі, синтезі та критичному вивченні первинних письмових джерел. Основу дослідження становлять щоденник Ентоні Дженкінсона, збірки, опубліковані Річардом Хаклюйтом, а також інші документальні матеріали, пов'язані з діяльністю «Московської компанії». Крім того, для забезпечення збалансованого й об'єктивного тлумачення проблеми було здійснено порівняльний аналіз сучасних історіографічних праць, присвячених сафавідсько-європейським відносинам. **Наукова новизна** статті полягає у комплексному аналізі сафавідсько-англійських торговельних відносин у ширшому геополітичному контексті Євразії XVI століття. На відміну від попередніх досліджень, які розглядали лише окремі аспекти проблеми, ця праця поєднує політичний, торговельний і дипломатичний виміри місії Дженкінсона. Дослідження також критично переосмислює низку історіографічних інтерпретацій, пов'язаних з османським впливом, роллю посередницьких купецьких груп та хронологією переговорів Дженкінсона при дворі Сефевідів. **Висновки.** Результати дослідження свідчать, що експедиція Дженкінсона стала першою систематичною спробою Англії встановити прямі торговельні та дипломатичні відносини з державою Сефевідів через Волго-Каспійський маршрут. Привілейований указ, наданий англійським купцям у Ширвані у 1563 році, став першою офіційною правовою основою англо-сефевідських торговельних відносин і сприяв продовженню економічних та дипломатичних контактів між двома державами упродовж другої половини XVI століття.

Ключові слова: держава Сефевідів, Ентоні Дженкінсон, шах Тахмасп I, Волго-Каспійський шлях, англо-сефевідські відносини, Сефевідський Азербайджан.

The problem statement. Historically, Azerbaijan, which constituted one of the principal political and economic centers of the Safavid state in the early sixteenth century, played a significant role in both the internal economic structure and the foreign trade relations of the Safavid Empire. Owing to its strategic geographical position at the intersection of major Eurasian trade routes, Safavid Azerbaijan gradually became an important intermediary region linking the Caucasus, Iran, Central Asia, Anatolia, and Eastern Europe. Consequently, the region occupied a key place in the commercial and diplomatic processes that reshaped Eurasian relations during the early modern period.

The transition from the fifteenth to the sixteenth century represented a turning point in world history. The era of the Great Geographical Discoveries fundamentally transformed international trade networks, altered the economic balance between states, and accelerated the expansion of maritime commerce and colonial ambitions, particularly among Western European powers (Mahmudov, 2012, p. 13). These developments not only redirected global economic flows toward newly discovered

maritime routes, but also intensified political and commercial competition for access to Eastern markets, raw materials, and strategic transit corridors. In this context, commercial expansion increasingly became one of the principal driving forces of European foreign policy.

The geopolitical and economic transformations associated with the Great Geographical Discoveries inevitably affected the Near and Middle East, Central Asia, and the South Caucasus. During the second half of the sixteenth century, the Safavid state and its integral component, historical Azerbaijan, were gradually incorporated into the expanding system of international economic relations. At the same time, Western European maritime states sought alternative routes to the East in order to bypass the dominance of traditional Mediterranean and Ottoman-controlled trade networks. England, which entered overseas commercial competition later than Spain and Portugal, displayed particular interest in establishing direct economic relations with the Safavid East through the Volga–Caspian route.

Under such circumstances, the Safavid state emerged as an important geopolitical and commercial partner for England. The growing English interest in the Caspian basin and Safavid markets reflected broader transformations in sixteenth-century Eurasian trade and diplomacy. Therefore, the study of Safavid-English relations should be evaluated not only within the framework of bilateral commercial contacts, but also in the broader context of early modern geopolitical competition and the restructuring of global trade systems.

Analysis of Sources and Recent Research. The study of Safavid-English relations in the sixteenth century is based primarily on travel accounts, diplomatic correspondence, commercial reports, and documentary materials produced by representatives of the English “Moscow Company.” Among these sources, the diary of Anthony Jenkinson occupies a particularly important place. As one of the leading agents of the company, Jenkinson travelled several times to Muscovy, Central Asia, and the Safavid state between 1557 and 1571. His second expedition to the Safavid state in 1561–1563 contains valuable information about the political atmosphere of the Safavid court, regional trade routes, the commercial significance of Azerbaijani cities, and the broader geopolitical situation in the Near East. Since these observations were recorded by a direct participant in the events, they possess exceptional historical value for the reconstruction of early Anglo-Safavid relations.

The reports of other English travelers and merchants connected with the “Moscow Company,” including Richard Chancellor, Arthur Edwards, Laurence Chapman, Lionel Plumtree, Jeffrey Duckett, and Christopher Burrough, also provide important information concerning England’s eastern trade policy and its growing interest in the Safavid state. These materials clearly demonstrate that English commercial policy gradually moved beyond Muscovy toward more direct engagement with the Caspian region and the markets of Safavid Azerbaijan. At the same time, they reflect England’s broader attempt to gain access to Eastern trade routes outside Ottoman and Portuguese control.

Most of these travel accounts and commercial reports were collected and published at the end of the sixteenth century by the English geographer and writer Richard Hakluyt in his well-known compilation *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (Hakluyt, 1599). Hakluyt’s collection remains one of the principal documentary sources for the study of England’s early overseas expansion. Its importance is connected not only with the preservation of valuable historical materials, but also with Hakluyt’s close association with political circles during the reign of Queen Elizabeth I. Owing to this position, he had access to official correspondence and commercial records related to English foreign policy and overseas trade.

Later editions of Hakluyt’s collection published in the nineteenth and early twentieth centuries significantly increased the academic value of these materials. Particularly important are the editions prepared by E.D. Morgan and C.H. Coote in 1886 and the Glasgow edition of 1903 (Early voyages, 1886, I–II; The principal, 1903, II–III). These publications introduced critical annotations, textual corrections, and comparative revisions that made the documentary materials more accessible for historical analysis. In the present research, the 1599, 1886, and 1903 editions were comparatively examined together with the Russian translation published in 1937 in order to ensure a more accurate interpretation of the sources.

An important aspect of the present study is the comparative use of different versions of Jenkinson’s diary. Such comparison allows clarification of several chronological and interpretative issues that have remained controversial in earlier scholarship. It also helps identify certain inaccuracies that emerged in later historiographical interpretations. The use of multiple editions and translations therefore strengthens the reliability of the research and provides a more balanced understanding of the historical events connected with Jenkinson’s mission to the Safavid court.

The historiography of Safavid-English relations began to develop more systematically in Azerbaijani scholarship during the middle of the twentieth century. One of the first scholars to examine the issue in a separate and comprehensive manner was Adham Shahmaliyev, who approached England’s eastern commercial activity within the broader framework of European trade expansion in

the Near East (Shakhmaliev, 1958). His studies laid the foundation for later Azerbaijani research devoted to Safavid-European relations.

The works of Bakhtiyar Ahmadov further expanded the study of the problem by focusing on the activities of English merchants in Safavid territories and the commercial policy of England toward the Safavid state (Akhmadov, 1967a; Akhmadov, 1967b). Ahmadov's research remains important for understanding the economic dimension of Anglo-Safavid relations and the role of the "Moscow Company" in the development of English trade in the East.

A major contribution to the historiography of the issue was also made by Yagub Mahmudov, whose works examined both the diplomatic and economic aspects of Safavid relations with European states (Mahmudov, 1977; Mahmudov, 1980; Mahmudov, 1985). Mahmudov paid particular attention to the geopolitical importance of Azerbaijan within East-West trade relations and emphasized the strategic role of the Volga-Caspian route in the development of Safavid-European contacts.

In more recent years, the problem has continued to attract scholarly attention in the works of D. Hasanazadeh, D. Azimli, T. Najafli, A. Bakhshaliyev, M. Agalarov, and other researchers who examined various political, diplomatic, and economic aspects of Safavid-European relations (Hasanazadeh, 2007; Azimli, 2014; Najafli, 2020). Nevertheless, despite the existence of valuable studies, the issue has not yet been investigated comprehensively within the wider context of sixteenth-century Eurasian geopolitical and commercial transformation. Most previous studies focused mainly on individual diplomatic episodes or commercial questions, while broader comparative analysis of political, economic, and historiographical dimensions remained relatively limited.

For this reason, the present study attempts to approach the problem through a broader analytical framework by combining comparative examination of primary documentary materials with critical analysis of modern historiography. Such an approach makes it possible to evaluate Anthony Jenkinson's mission not only as an isolated commercial expedition, but also as part of the larger transformation of Eurasian trade and diplomacy during the early modern period.

The purpose of this study is to examine the establishment of Safavid-English trade relations in the sixteenth century based on Anthony Jenkinson's second expedition to the Safavid state in 1561–1563. The research aims to analyze the political, economic, and diplomatic significance of this mission and to evaluate the role of the Volga-Caspian trade route and Safavid Azerbaijan in the development of early Anglo-Safavid relations. Particular attention is devoted to the activities of the Muscovy Company and the commercial importance of Azerbaijani cities such as Shamakhi within regional and international trade networks. The study also seeks to reassess existing historiographical interpretations through a comparative analysis of primary written sources and modern scholarly literature.

The results and discussion of the research. The results of the present research demonstrate that the establishment of Safavid-English trade relations during the sixteenth century was closely connected with the major geopolitical and economic transformations that emerged after the Great Geographical Discoveries. During this period, the redistribution of world trade routes significantly altered the balance of power between European states and accelerated the search for alternative commercial corridors connecting Europe with the East (Mahmudov, 2012, p. 13). England, which remained outside the main Mediterranean and Atlantic trade systems dominated respectively by Italian merchants, Spain, and Portugal, was forced to seek new directions for economic expansion (Mahmudov, 1980, p. 9). Under such circumstances, the Volga-Caspian route gradually became one of the most promising alternatives for English commercial policy in the East.

The study reveals that the formation of the "Moscow Company" in 1555 represented an important turning point in England's eastern policy. The company was established not merely as a commercial institution, but also as an instrument for expanding English geopolitical influence in Eurasia (Mahmudov, 1980, p. 93). The expeditions organized by the company during the second half of the sixteenth century demonstrate that England's interest increasingly shifted from Muscovy toward the Safavid state and the Caspian basin. In this regard, the journeys of Anthony Jenkinson became especially significant because they provided English political and commercial circles with valuable information concerning regional trade routes, diplomatic conditions, and the economic structure of the Safavid territories (Hakluyt, 1599, p. 344).

The findings further indicate that England's first attempts to establish profitable trade relations with Central Asia did not produce the expected results. Jenkinson's descriptions of Bukhara, Urgench, and neighboring commercial centers portray markets with relatively limited trade circulation and weak commercial dynamism (English travelers, 1937, pp. 176–177). In his observations regarding Bukhara, Jenkinson openly admitted that there was "no hope of profitable trade" in the region (The principal, 1903, II, p. 472). Such assessments significantly influenced the subsequent orientation of English trade policy toward the Safavid state. Compared with Central Asia, Safavid Azerbaijan possessed more active urban markets, broader international trade relations, and stronger commercial traditions connected with the Caucasus, Iran, Anatolia, and neighboring regions.

.....

An important result of the research concerns the commercial role of Azerbaijani cities within the Safavid economic system. The evidence derived from Jenkinson's diary demonstrates that English textile products had already reached Safavid markets through intermediary commercial networks before direct diplomatic relations were formally established between the two states (The principal, 1903, II, p. 478). Jenkinson's unsuccessful attempt to sell English cloth to merchants from Shamakhi indicates that local traders were already familiar with such imported goods and could obtain them at comparable prices within Safavid territories. This finding suggests that indirect commercial interaction between England and the Safavid state had existed earlier, while the expedition of 1561–1563 transformed these indirect contacts into official diplomatic and economic relations.

The research additionally highlights the strategic significance of Shirvan in the development of Anglo-Safavid trade relations. Jenkinson's reception by Shirvan Beylerbeyi Abdulla Khan Ustajli demonstrates the interest of regional Safavid authorities in strengthening foreign trade relations with European merchants (English travelers, 1937, p. 203). The detailed descriptions of diplomatic ceremonies, hospitality, and negotiations provided in Jenkinson's diary illustrate not only the political culture of the Safavid administration but also the economic priorities of the regional elite. Shirvan occupied a highly important geographical position along the Volga–Caspian route and served as one of the principal gateways connecting Northern Eurasia with the Safavid interior. Consequently, the favorable treatment of English merchants reflected broader regional interests in expanding alternative trade channels during a period of Ottoman-Safavid rivalry.

The study also demonstrates that Safavid-English relations during this period were shaped not only by economic considerations but also by broader geopolitical concerns. During the negotiations with Anthony Jenkinson, Safavid officials showed considerable interest in the political and military situation of Europe, particularly in the relative strength of England, Muscovy, the Habsburg Empire, and the Ottoman state (English travelers, 1937, p. 133). Such discussions indicate that the Safavid political elite viewed England not simply as a commercial partner but also as a possible geopolitical actor capable of influencing the balance of power in the Near and Middle East. Therefore, the diplomatic contacts established during Jenkinson's mission should be understood within the wider context of sixteenth-century Eurasian geopolitics.

Particular attention should be given to the diplomatic strategy of Shah Tahmasib I during the negotiations with English merchants in Qazvin. At first glance, the Shah's relatively cold reception toward Jenkinson may appear to reflect unwillingness to cooperate with Christian powers. However, a closer analysis of the political context demonstrates that this behavior was largely conditioned by ongoing Safavid-Ottoman negotiations following the Peace of Amasya (Mahmudov, 1985, p. 112). Jenkinson himself notes that the Ottoman ambassador had arrived at the Safavid court shortly before his audience with the Shah (English travelers, 1937, p. 207). Under such conditions, Tahmasib I sought to avoid provoking Ottoman suspicions by openly supporting English merchants. Consequently, the Shah's cautious attitude reflected diplomatic pragmatism rather than outright hostility toward England.

The findings additionally reveal that Ottoman political and commercial circles strongly opposed the establishment of direct Anglo-Safavid trade relations. Ottoman merchants feared losing their intermediary position in regional trade networks if English merchants gained direct access to Safavid markets through the Volga–Caspian route (Early voyages, 1886, I, p. 144). Jenkinson's diary explicitly states that Turkish merchants attempted to influence the Ottoman ambassador and persuade the Safavid Shah not to favor the English delegation (The principal, 1903, III, p. 27). Nevertheless, despite these pressures, the Safavid administration continued negotiations with English merchants and eventually granted them commercial privileges. This situation demonstrates that economic interests frequently outweighed political tensions in Safavid foreign policy.

The research also contributes to the historiography of Safavid-European relations by critically reassessing certain interpretations found in Western scholarship. Ronald Ferrier argued that the failure of negotiations between Jenkinson and Shah Tahmasib I was caused mainly by the influence of Ottoman officials and Armenian merchants (Ferrier, 1986, p. 50). However, comparative analysis of primary source materials used in the present study does not support such a conclusion. The available versions of Jenkinson's diary do not mention Armenian merchants as decisive actors during the negotiations in Qazvin (The principal, 1903, III, p. 29). Although Armenian merchants certainly occupied an important place within Safavid trade networks, the sources indicate that Ottoman commercial interests represented the primary obstacle to Anglo-Safavid rapprochement. Therefore, some later historiographical interpretations appear to exaggerate the political role of Armenian merchants beyond what is directly supported by sixteenth-century evidence.

Another important result of the research concerns the chronology of Jenkinson's mission. Comparative examination of different editions of the primary sources confirms that Jenkinson's audience with Shah Tahmasib I took place on November 20, 1562, rather than in 1561, as mistakenly indicated in some secondary studies (Hakluyt, 1599, p. 348; English travelers, 1937, p. 200). This

chronological clarification is significant because it helps establish a more accurate sequence of diplomatic events surrounding the English mission to the Safavid court. The analysis also demonstrates the importance of comparing multiple editions and translations of primary historical documents in order to avoid the repetition of mechanical historiographical errors.

One of the central findings of the study is the analysis of the privileged trade decree granted to English merchants in Shirvan in 1563. According to this decree, English merchants received freedom of movement, commercial security, customs exemptions, and the right to engage in direct trade within the territory of Shirvan (English travelers, 1937, p. 215). Although the decree formally applied only to the Shirvan Beylerbeylik, it nevertheless represented the first official legal basis regulating direct Anglo-Safavid commercial relations. For England, these privileges opened access to Safavid markets through the Volga–Caspian route. For the Safavid administration, cooperation with English merchants created an alternative economic direction during a period when Portuguese influence in the Persian Gulf limited southern maritime trade routes.

The research further demonstrates that Anthony Jenkinson's expedition had long-term consequences for the future development of Safavid-English relations. Following the events of 1561–1563, the Safavid state became one of the principal eastern directions of English commercial expansion. The subsequent expeditions organized by the "Moscow Company" during the later decades of the sixteenth century confirm that the initial mission achieved its strategic objectives (Abramyan, 1956, p. 43). Thus, the first direct contacts established during Jenkinson's journey laid the foundation for the continuation of political, economic, and diplomatic relations between England and the Safavid state.

From a broader historical perspective, the findings of the present research demonstrate that the first Anglo-Safavid contacts formed part of the larger transformation of Eurasian trade and diplomacy during the early modern period. The increasing involvement of Western European powers in Eastern markets, the expansion of northern trade corridors, and the growing integration of the Caspian basin into international commerce significantly changed the economic geography of Eurasia during the sixteenth century (Magidovich, 1983, p. 214). Within this process, Safavid Azerbaijan occupied a strategically important position as both a political center and a commercial crossroads linking Europe, the Caucasus, Iran, and Central Asia.

In conclusion, the study demonstrates that Anthony Jenkinson's second journey to the Safavid state should not be viewed merely as an isolated merchant expedition. Rather, it represented an important stage in the evolution of early modern Eurasian political and economic relations. The mission reflected England's expanding commercial ambitions, the pragmatic foreign policy of the Safavid administration, and the growing interconnectedness of European and Asian markets during the sixteenth century. Consequently, the establishment of Anglo-Safavid trade relations through the Volga–Caspian corridor contributed significantly to the integration of Safavid Azerbaijan into wider international commercial networks and laid the foundation for future diplomatic and economic cooperation between the two states.

Conclusion. The present study demonstrates that Anthony Jenkinson's expedition to the Safavid state during 1561–1563 represented a significant turning point in the history of early modern Eurasian trade and diplomacy. Although the mission initially had an exploratory and commercial character, its outcomes extended far beyond the immediate objectives of the "Moscow Company." Jenkinson's journey became the first systematic attempt by England to establish direct political and economic relations with the Safavid state through the Volga–Caspian route, thereby opening a new stage in Anglo-Safavid relations.

The research confirms that the emergence of these relations was closely connected with the broader geopolitical and economic transformations of the sixteenth century. The reconfiguration of global trade routes following the Great Geographical Discoveries, together with the dominance of Spain and Portugal over maritime commerce, encouraged England to search for alternative eastern corridors. Under such circumstances, the Caspian basin and Safavid Azerbaijan acquired strategic importance within England's expanding commercial policy. The study further reveals that Safavid Azerbaijan, particularly Shirvan and Shamakhi, occupied a key position within regional and international trade networks linking Northern Eurasia, the Caucasus, Iran, and the Near East.

The findings also demonstrate that Jenkinson's expedition contributed to the transformation of indirect commercial contacts into formal diplomatic and economic relations. The privileged decree granted to English merchants in Shirvan in 1563 became the first official legal framework regulating Anglo-Safavid trade relations. This decree provided English merchants with important commercial privileges, including freedom of movement, customs exemptions, and trade security. At the same time, it offered the Safavid administration an alternative economic direction during a period when southern maritime routes were constrained by Portuguese influence in the Persian Gulf and by regional geopolitical tensions.

Another important conclusion of the study is that Safavid-English relations during this period cannot be interpreted solely within a commercial framework. The negotiations between English merchants and Safavid officials reflected broader geopolitical considerations connected with Ottoman-Safavid rivalry, Muscovite expansion, and the changing balance of power in Eurasia. Shah Tahmasp I's cautious diplomatic behavior toward the English delegation illustrates the pragmatic foreign policy pursued by the Safavid administration in order to preserve regional stability while simultaneously exploring new economic opportunities.

The research additionally highlights the importance of critically reassessing historiographical interpretations through comparative analysis of primary written sources. Examination of different editions of Jenkinson's diary and related documentary materials allows for clarification of several chronological and interpretative issues that have remained controversial in previous scholarship. In this respect, the study contributes not only to the history of Safavid-English relations but also to the broader historiography of early modern diplomatic and commercial interaction between Europe and the East.

In conclusion, Anthony Jenkinson's second expedition should be regarded not merely as an isolated merchant enterprise, but as an important component of the wider transformation of sixteenth-century Eurasian political and economic relations. The mission laid the foundation for long-term Safavid-English cooperation, strengthened England's commercial interests in the East, and contributed to the integration of Safavid Azerbaijan into emerging international trade networks of the early modern world.

Acknowledgements. The author expresses sincere appreciation to the staff of the Azerbaijan Republic State Archive for their assistance in accessing archival materials and documentary sources used in this research. The author is also grateful to colleagues and scholars whose academic discussions and professional recommendations contributed to the improvement of the study. Special acknowledgment is extended to researchers working in the fields of Safavid history, Eurasian trade relations, and early modern diplomatic history, whose scholarly works provided valuable methodological and historiographical perspectives for the present research.

Financing. This research did not receive any specific financial support from governmental, commercial, or non-profit funding organizations.

References:

- Abramyan, M. S.** (1956). *English Moscow Company and its trade policy in the Transcaucasus and Iran*. Proceedings of API im. V. I. Lenin, 3, 31–43. [In Russian].
- Agalarov, M. Z.** (2019). *Azerbaijan in the system of international relations in the 15th–16th centuries* (Doctoral dissertation). Baku. [In Azerbaijani].
- Akhmadov, B. A.** (1966). The third expedition of the British in the state of the Safavids. *Teaching Notes of ASU. History and Philosophy Series*, 8, 90–97. [In Azerbaijani].
- Akhmadov, B. A.** (1967a). Expedition of 1579–1581. *Scientific Works of S.M. Kirov ASU. History and Philosophy Series*, 3, 87–93. [In Azerbaijani].
- Akhmadov, B. A.** (1967b). *From the history of trade relations between England and the Safavid state (second half of the 16th century)* (Doctoral dissertation abstract). Baku. [In Azerbaijani].
- Akhmadov, B. A.** (1998). *England's Eastern policy in the first half of the 17th century*. Nafta Press. [In Azerbaijani].
- Akhmadov, B. A., & Gasanzade, D. G.** (1982). Organization, structure and character of the English East India and Moscow companies. In *Cities and Trade in the Medieval East* (pp. 3–24). AUL Publishing House. [In Azerbaijani].
- Azimli, D. M.** (2014). *Trade relations of Azerbaijan with Western Europe and Turkey (second half of the 15th century – first half of the 17th century)*. Turkhan Publishing. [In Azerbaijani].
- Bakhshaliyev, A. B.** (2009). *Socio-economic life and international relations of the Safavid state*. ADPU Publishing. [In Azerbaijani].
- Ferrier, R. W.** (1986). The terms and conditions under which English trade was transacted with Safavid Persia. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(1), 48–66. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00042574> [In English].
- Gafar-zada, L.** (2023). Antony Jenkinson's map (1562): The first visual representation of the Safavid Empire in English sources. In *Skhid ta Yevropa: Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 201–205). Ukrainian State University named after M. Drahomanov. [In Ukrainian].
- Gafar-zada, L.** (2024). When West meets East: Sir Anthony Jenkinson's journey to the Safavid Empire. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 31, 20–35. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306553> [In English].
- Hakluyt, R.** (1599). *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation* (Vol. 2). London. [In English].

- Hasanzade, D. (2007). *Anglo-Safavid relations in the late 16th – early 17th centuries (based on English sources)*. Baku University Publishing House. [In Azerbaijani].
- Labutina, T. L. (2011). *The British in pre-Petrine Russia*. Alateya. [In Russian].
- Magidovich, I. P., & Magidovich, V. I. (1983). *Essays on the history of geographical discoveries* (Vol. 2). Enlightenment Publishing. [In Russian].
- Mahmudov, Y. M. (1977). English traveler Anthony Jenkinson in Azerbaijan. *Elm ve Heyat*, 8, 32–34. [In Azerbaijani].
- Mahmudov, Y. M. (1980). *Journey to the land of fire*. Ganjlik Publishing. [In Azerbaijani].
- Mahmudov, Y. M. (1982). Relations of Azerbaijan with European countries. In *Cities and Trade in the Medieval East* (pp. 53–70). AUL Publishing House. [In Azerbaijani].
- Mahmudov, Y. M. (1985). *Travelers, discoveries, Azerbaijan*. Ganjlik Publishing. [In Azerbaijani].
- Mahmudov, Y. M. (1991). *Relations between the Akkoyunlu and Safavid states and Western European countries (second half of the 15th–17th centuries)*. BSU Publishing House. [In Azerbaijani].
- Najafli, T. H. (2020). *Foreign policy of the Azerbaijani Safavid state (in Turkish historiography)*. Turkhan Publishing. [In Azerbaijani].
- Shakhmaliev, E. M. (1958). *From the history of trade policy of European powers in the Near East in the 17th century* (Doctoral dissertation abstract). Baku. [In Russian].
- Shtokmar, V. (1950). The ideology of English absolutism in the letters of Elizabeth Tudor. *Proceedings of Leningrad State University. Historical Sciences Series*, 17, 223–248. [In Russian]
- Shtokmar, V. (1962). *The economic policy of English absolutism in the era of its heyday*. Leningrad State University Press. [In Russian]
- The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation. (1903). (Vols. 2–3). James MacLehose and Sons. [In English].

Надійшла до редакції / Received: 22.05.2026

Схвалено до друку / Accepted: 29.07.2026

Tactical mobility of the military forces of the Crimean Khanate (16th–17th centuries)

Serhii O. Kozlovskyi

Ivan Franko National University of Lviv

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: serg.kozlovskyy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/OCV-6156-2025>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=60697069300>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the tactical mobility of the Crimean Tatar army and establish the reasons for the Crimeans' rapid movement. It also examines the different stages of raids and military campaigns, as the speed of troop movement varied at each stage. **The research methodology**, in addition to adhering to the principles of objectivity and historicism, relies on the comparative-historical method and systems analysis. Through the comparative-historical method, the tactical mobility and warfare of the Khanate's troops are compared with those of the state's main adversaries: the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, and Muscovy. Systems analysis reveals that the Crimean Khanate's tactical mobility was influenced by factors such as total troop numbers, the presence of artillery, seasonal variations, landscape features, and terrain characteristics. A critical examination of contemporary sources (primarily narrative) demonstrates that many myths and stereotypes surrounding the "suddenness" of Tatar raids or the rapid "escape" of Khanate troops from the battlefield were unfounded. **The scientific novelty** of the work lies in its comprehensive consideration of various components of the Crimean Tatar army's mobility (horses, baggage train, and food supplies) and the impact of diverse factors on their speed of movement. The speed at which the Khanate's horsemen moved during military campaigns and how they overcome various obstacles during individual operations are thoroughly analyzed. **Conclusions.** The strengths and weaknesses of the Crimean Tatar army, warrior ration logistics, and campaign organization are evaluated. It has been established that the high speed of the Crimean troops was not exceptional per se; it was achieved not only through a large horse-to-rider ratio and resilient warriors, but also through well-considered tactics. The Khanate's military leaders understood precisely when to move at a measured pace and when to increase speed. Despite the fact that the vast majority of Crimean Tatar horses were small-stature and physically inferior to European breeds, they were exceptionally hardy and capable of enduring long-distance marches. The vast majority of Crimean warriors did not possess protective armor or firearms, but they were skilled archers who were unpretentious regarding provisions and capable of enduring long campaigns. Various artificial obstacles and major rivers did not present major problems for the Crimeans because the Khanate's warriors maintained effective intelligence networks, well-developed advance routes, and extensive experience. A critical analysis of contemporary narrative sources (chronicles and travelers' notes) provides strong grounds for revising established myths and stereotypes related to Crimean military art. The main routes of advance during military campaigns and raids were traced, establishing the speed of cavalry movement and the structural features of tactical logistics.

Keywords: Crimean Khanate, military art, military history, tactics, Crimeans, horsemen, raids, horses, mobility, marches, logistics.

Тактична мобільність війська Кримського ханства (16-17 ст.)

Сергій Козловський

Львівський національний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: serg.kozlovskyy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/OCV-6156-2025>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=60697069300>

Анотація.

Мета статті – аналіз тактичної мобільності війська кримських татар, встановлення причин швидкого пересування кримців, розгляд різних етапів набігів/походів, оскільки на кожному з них швидкість пересування військ була різною. **Методологія дослідження**, крім дотримання принципів об'єктивності та історизму, полягала у застосуванні порівняльно-історичного методу та методу системного аналізу. Завдяки порівняльно-історичному методу тактична мобільність військ ханства та військова справа кримців порівнюються із аналогами головних опонентів держави – Польського королівства, ВКЛ та Московії. Системний аналіз дозволив встановити, що на тактичну мобільність Кримського ханства впливали такі фактори як загальна кількість військ, наявність артилерії, сезонності року, ландшафт та особливості рельєфу тощо. Критичне опрацювання тогочасних джерел (у першу чергу наративних) дозволило усунути ряд міфів та стереотипів, пов'язаних з «раптовістю» татарських набігів військ ханства чи їх швидкою «втечею» з поля бою. **Наукова новизна** міститься у тому, що розглядаються різні складові мобільності війська кримських татар (коні, обоз, запаси харчування), вплив різних факторів на швидкість пересування кримців. Аналізується швидкість пересування вершників ханства у військових походах та додання ними різноманітних перешкод в ході окремих кампаній. **Висновки.** Проаналізовано сильні та слабкі сторони війська кримських татар, раціон воїнів які вирушали у набіг, питання пов'язані з логістикою. Встановлено, що висока швидкість військ кримців не була феноменальною, досягалась не лише завдяки великій кількості коней та витривалих воїнів, а й продуманій тактиці – воєначальники ханства розуміли, коли варто пересуватись невеликими темпами, а коли перейти на максимальну швидкість. Незважаючи на те, що переважна більшість коней кримських татар були низькорослими, поступались за фізичними характеристиками європейським породам, тварини були дуже витривалі й здатними долати багатокілометрові марші. Воїни-кримці у переважній більшості не мали захисних обладунків, вогнепальної зброї, однак були вправними лучниками, невибагливими у їжі, здатними витримувати тривалі походи. Доведено, що різноманітні штучні перешкоди, великі ріки не створювали для кримців великих проблем, адже у воїнів ханства була хороша розвідка, відпрацьовані маршрути просування, великий досвід. Здійснено критичний аналіз тогочасних наративних джерел (літописів, хронік, записок мандрівників), що дали підстави для перегляду усталених міфів та стереотипів пов'язаних з військовим мистецтвом кримців. Простежено основні маршрути просування військ ханства під час військових кампаній та набігів; встановлено швидкість пересування кінноти та особливості побудови тактичної логістики.

Ключові слова: Кримське ханство, військове мистецтво, військова історія, тактика, кримці, вершники, набіги, коні, мобільність, марш, логістика.

Problem statement. The army of the Crimean Khanate represents a prime example of nomadic military art adapted to the realities of the early modern gunpowder era, during which neighboring empires (the Ottoman Empire, Muscovy, and the Safavid State) were actively integrating firearms into their armed forces. Horsemen armed primarily with bows inflicted severe losses on significantly more powerful states, including the Polish–Lithuanian Commonwealth and Muscovy. The key to Crimean success lay in their highly effective tactics, which relied on rapid troop movement and flexible maneuvering. This approach allowed them to bypass entire enemy defense networks, avoid direct engagements with major hostile forces, and secure substantial spoils of war. Even the Ottoman sultans acknowledged the efficacy of the Crimean cavalry, frequently deploying Tatar forces in military campaigns across Central Europe and the Caucasus. Consequently, studying the Crimean army—its tactics, weaponry, and operational characteristics—provides a valuable framework for a comprehensive analysis of Crimean military art, the foreign policy of the Khans, and the factors that enabled the Khanate to sustain itself over a prolonged period of confrontation with formidable rivals.

Review of Recent Research. There is significant interest in the history of the Crimean Tatar people and their way of life, and many historical works have been written on the subject. However, the

.....
 military art of the Crimeans has not been studied enough, particularly with regard to artillery, tactics, siege warfare and mobility. In the chapter of the collective monograph 'History of the Ukrainian Army', Ukrainian researcher A. Halushka briefly mentions the speed at which the Crimean Tatar troops advanced during campaigns and raids (Halushka, 2016). The high mobility of the Crimean Tatar army was also mentioned by Polish researchers L. Podhorodetsky (Podhorodecki, 1987) and A. Gliwa (Gliwa, 2019), pointing to the large number of horses in the Crimean army and the ability of soldiers to withstand multi-kilometer marches. The study of the Crimean Khanate and its foreign policy and military art is carried out by the Ukrainian historian S. Gromenko (Gromenko, 2023a), who believes that the successful actions of the Crimean Tatars were due to a whole complex of factors. I. Storozhenko, one of the few researchers who pays attention to the military doctrine of the Crimean Tatars, proves that it was the rapid advance of the troops that was one of the main components of their success. In the works of D. Vyrsky (Vyrsky, 2016), T. Barker (Barker, 1967), S. Herbst (Herbst, 1978), P. Jusiak (Jusiak, 2008–2010), B. Kosowski (Kocowski, 1978) and others, the speed of movement of the Khanate's troops in individual campaigns/raids is indirectly mentioned.

Analysing the mobility of the Khanate's troops not only expands our knowledge of the Crimeans' military art, but also helps us to understand why the Tatars were so successful in confrontations with other states. Studying the mobility of Crimean Tatar troops enables us to dispel the myth that they were unique superhuman warriors. In reality, their success was due to competent tactics, intelligence, and often the mistakes of their opponents.

The study is based on the work of European and Ottoman chroniclers, including G. de Beauplan (Beauplan, 1990), M. Lytvyn (Antonovych 2005), O. Guagnini (Guagnini, 2007), M. Naima (Naima, 2016) and E. Çelebi (Çelebi, 2008), among others. While these works contain valuable information about Crimean life, the structure of the Khanate and Tatar military art, as well as detailed event descriptions, they also contain exaggerations and subjective information that requires verification and critical analysis.

Presentation of the main material. In the 16th–17th centuries, the Crimean Khanate was a significant political player in Eastern Europe. Despite having limited human resources—the population of the Khanate was estimated to be between 250,000 and 300,000 in the 16th century—the Khanate's rulers managed to engage in long-term confrontations with much more powerful neighbouring states, such as Poland, Muscovy and the Grand Duchy of Lithuania (Kozłowski, 2025b, p. 85). According to calculations by the Polish researcher L. Podhorodecki, the Polish-Lithuanian Commonwealth paid tribute to the Khanate of 400 thousand zlotys during the reigns of kings Sigismund the Old (1506–1548) and Sigismund Augustus (1548–1572), an average of 6 thousand zlotys per year (Podhorodecki, 1987, p. 101). These sums suggest that even the most powerful European states were affected by the Crimean raids and were willing to pay to protect their lands. Another Polish researcher, A. Gliwa, claims that from the end of the 15th to the end of the 17th century, the Crimeans kidnapped up to two million people from the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Hungary and other states (Gliwa, 2019, p. 128).

The state's mobilisation capabilities were affected by limited human resources – by conducting large-scale recruitment into the army involving Nogais, Circassians, Tats and other allies, the khans could gather 40–50 thousand soldiers (Podhorodecki, 1987, p. 42). Thanks to effective military doctrine, strategy, and tactics, the Khanate could confront much more powerful rivals. The Crimeans destroyed the economic and demographic potential of other states through constant predatory attacks, while simultaneously refraining from setting the goal of capturing foreign territories (Storozhenko, 2004, p. 102). The Crimeans' tactics relied on the rapid movement of troops and various manoeuvres and tricks, such as distant, massive bow-based shelling, luring into ambushes and the 'deceptive retreat' (Kozlovsky, 2025c, pp. 53–57). As the Crimeans relied on surprise and speed, their army's main striking force was light cavalry. Consequently, they had to sacrifice artillery, transporting only a few light guns in large-scale campaigns (Kozlovsky, 2025a, p. 129). The Ottoman chronicler and astrologer Mustafa Naima (1655–1716) emphasised that heavy cannons limited the mobility of the Crimean Tatar army when describing their fighting in Central Europe in 1598: *"At first, the troops set out to destroy the country, so they did not take cannons with them—as they say, so as not to get confused underfoot"* (Naima, 2016, p. 32).

The speed of the Crimean army's advance depended on several factors: the army's condition, the large number of horses available, the terrain being flat, the riders' skill, favourable weather conditions, and so on. All late medieval European chroniclers agree that the Crimeans were raised in Spartan conditions from an early age – they learnt to shoot with bows, endure the cold and ride horses, among other things. The Polish-Lithuanian Commonwealth military figure and diplomat Alexander Guagnini (1534/1538–1614) wrote about this: *"They are very hardy when it comes to hunger and wakefulness because sometimes they stay in the wild for three or four days waiting for someone and then they eat whatever they can find, gorging themselves on dead mare meat, vodka and milk. Then they sleep for three or four days to make up for what they lost"* (Guagnini, 2007, p. 699) Unlike

the horse breeds used by European armies, Crimean horses were small but hardy, and could survive on little food. In winter, they would eat frozen grass and lichen (Podhorodecki, 1987, p. 55). A description of Tatar horses can be found in A. Guagnini: *"Tatar horses, which they call foals, are small and unsightly with ugly necks and thin, elongated bodies. But they are hardy and strong, and together with their masters they can endure great hardship and hunger because they can survive on a diet of forest branches and roots, which they dig out of the ground with their hooves"* (Guagnini, 2007, p. 699). The Tatar nobility, the murzas and military leaders, used Turkish, Arab and other breeds of horse, as documented by Sigismund Herberstein (1486-1566) – a diplomat of the Holy Roman Empire who travelled to Muscovy, Poland and other states: *"The Khan, many sultans and noble Tatars use horses of Turkish, Arab, Karaman and other Asian breeds, or excellent foreign ones, for war.' Fast horses are extremely expensive among them. Horses that are unsuitable for riding and of poor breed are used for carriages, but even then they are rarely used because camels and oxen perform this kind of work"* (Herberstein, 1851–1852).

The authors also unanimously state that the Crimean Tatar army had a large number of horses. The Polish chronicler and diplomat Michalon Lytvyn (1490-1560) mentions their large numbers: *"They always have plenty of horses in reserve for war. A large part of their army takes five horses with them and, what's more, they ride bareback. Therefore, they can make raids very quickly, overcoming any terrain thanks to the quick change of horses, and quite easily escaping the enemy who catches up with them. Also, the number of their tracks is frightening, and their army is not afraid of fatigue or hunger. They are also quite hardy on campaign, easily enduring hunger, thirst, fatigue, sleepless nights, heat, cold and all kinds of bad weather. After all, they always make military raids without carts or baggage, except for the many horses I mentioned"* (Antonovych, 2005, p. 22).

The large number of horses among the Crimeans is also evidenced by the fact that, in failed raids, their enemies captured many animals. For example, in 1512, Polish troops intercepted the Tatars returning from a raid. They freed many prisoners and captured 10,000 horses, among other things (Herbst, 1978, p. 270). Researcher A. Halushka notes that, during the unsuccessful campaign against Muscovy in 1555, the Muscovite army captured the entire khan's kish', comprising 60,000 horses; however, only 200 of these were valuable argamaks (Halushka, 2016, p. 169).

The average warrior-rider would take three or four horses with him, feeding them barley and good hay for a few weeks before the campaign. Thanks to the large number of horses, the Crimeans could cover 100 kilometres or more in a day—the riders changed horses during the journey, allowing the others to rest. This is aptly described by the French engineer Guillaume de Beauplan (1595-1673): *"However, they are so skilled at riding horses and so agile that, at full gallop, they can jump from one panting horse to another that they lead by the bridle in order to escape more quickly during a chase. The horse, no longer feeling its master, immediately runs to its right, staying close by at all times so that it is in the right place when the rider wants to jump on, with the agility that is characteristic of them when jumping over obstacles"* (Beauplan, 1990, p. 155).

A similar description can be found in the records of the French officer Jacques Margeret, who visited Muscovy and neighbouring states (Margeret, 1860, p. 58). The large number of horses meant that opponents and contemporary chroniclers significantly overestimated the size of the Crimean army, which seemed huge to them (Herberstein, 1851–1852).

Each warrior took a flint, an awl, thread and a belt for mending torn clothes and leather ropes; a bag containing barley flour, roasted millet, dried or boiled beef or horse meat cut into small portions, dried cheese, and a leather skin containing sour milk. Wealthy Tatars could also carry biscuits baked in butter or olive oil. The Polish chronicler M. Broniewski described the Kirimla diet as follows: *"In addition, they consume cheese and various kinds of beef, including smoked or dried horse meat, dried and cut into small pieces and cleaned of bones. In this form, they fill their bags with it. They also eat mare's cheese, milk, and a kind of sour milk which they prepare in a special way and consider a delicacy"* (Broniewski, 2011, p. 62).

The Frenchman I. Massa, who had the opportunity to experience the life of the Crimean Tatars, claimed that they put pieces of horse meat under their saddles and rode with them there for some time, until the meat became soft and tender. They would then eat it (Massa, 1936, p. 39). The English diplomat J. Fletcher (1548-1611) claimed that the Crimeans drank horse blood to quench their thirst by cutting small veins on the animals' bodies (Fletcher, 1966). Heavy loads and artillery could be transported by camel, but these animals were not used during predatory raids since they could not sustain a fast pace for long periods of time. The Tatars generally had a food supply for three to four months, but if the military campaign dragged on, they killed and consumed exhausted or wounded horses (Podhorodecki, 1987, p. 56). However, there were cases when the Crimeans suffered from hunger. Generally, the Khanate's soldiers tried to take food with them on campaigns that did not require long-term heat treatment, as they rarely lit fires in order to avoid revealing their location.

The Crimeans' tactics during the first raids were primitive: quick penetration of enemy territory, robbery (stealing horses, livestock, prisoners, and jewellery), and a quick escape. Over time, these

raids evolved into real military operations involving careful reconnaissance, enemy deception, and the Crimeans' advance and retreat in different directions. There were six main routes along which the Tatars carried out raids: 1) Volos (through Moldova); 2) Kuchman (through Podolia); 3) Chorny (through Bratslav to Volhynia); 4) Muravsky (through the Dnieper to Kursk and Moscow); 5) Kalmyk (from the Sea of Azov to Ryazan); and 6) Izyum (from Azov, along the banks of the Donets to Bryansk) (Svyashchenko & Skrypyuk, 2020, p. 6).

It should also be remembered that the speed at which the Crimean Khanate's troops advanced was uneven (with stops and halts) at different stages of the raid/campaign. When advancing to the borders of the enemy state, the Crimeans moved at a speed of 20–30 kilometres per day so as not to exhaust their forces. The French engineer G. de Beauplan wrote the following about this: *"Advancing forward, they make small daily transitions, usually six French leagues, and so move day after day, calculating their time and actions in such a way as to be able to return home before the ice breaks and ensure a safe return. This is how they approach the borders of Poland, choosing their route through gullies that seem to merge into one another. This is done in order to hide in the steppe and not be discovered by the Cossacks, who keep watch in different places and, having learned about the appearance of the Tatars and the direction of their movement, raise the alarm in their land. This is why the Tatars use the trick I mentioned: they only travel on beams and, when they set up camp in the evening, they do not light fires for the same reason"* (Beauplan, 1990, p. 157).

The chronicler Remal Khoja noted the slowness of the Crimean marches, stating that in 1538, Sahib I Giray's army travelled over 100 kilometres from Yalyniz-Agach to the Dnieper in 3–4 days (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, p. 129). Analysing the Khanate troops' raid on the Grand Duchy of Lithuania in 1506, researcher S. Herbst claims that the Tatars covered 900 kilometres in 50 days, moving at a speed of 25–30 kilometres per day (Herbst, 1934, p. 24). In 1579, Mehmed II Geray's army travelled from Bakhchisarai to Derbent in 76 days (26 July to 10 October) (Efendiev, 1981, pp. 167–168). During the 1594 military campaign, Gaza II Geray's army covered the 60-kilometre distance from Slonsk to the Torun Pass in a day (Kocowski, 1948, pp. 38, 50–52). In contrast, to travel from Crimea to Hungary via the Carpathians (1,500 kilometres) or along the Danube (2,000 kilometres), the Crimeans required up to 2.5 months. During the Khotyn campaign of 1621, the Tatar army covered over 150 kilometres in three and a half days, crossing the Dniester River in the process (Gliwa, 2012, pp. 9–10). According to researcher I. Storozhenko's calculations, the Crimeans moved at an average speed of more than 40 kilometres per day during the spring-summer campaign of 1648 (Storozhenko, 1996, p. 164). In June 1649, the Crimean army travelled 1,000 kilometres from Bakhchisarai to Zbarazh in 32 days. In June 1656, while the Polish-Lithuanian Commonwealth was at war with Sweden and the Crimeans were their allies, they covered 500 kilometres in 14 days (Augusiewicz, 2001, p. 37). In 1672, while fighting the Poles, Selim I Gerai's troops covered 200 kilometres from Husyatyn to Lviv in ten days (Gorski, 1890, p. 15). According to the historian M. Krykun, the Tatar army covered the 300-kilometre route from Ladyzhyn to Chyhyryn in seven to eight days in 1675, covering up to 40 kilometres per day (Krykun, 2006, pp. 376–377). G. de Beauplan states that, when approaching enemy territory, the Tatars would rest for two or three days in hiding places before dividing the army into a main body and two flanks for invasion and plunder (Beauplan, 1990, p. 159). Therefore, it can be argued that during their advance into enemy territory, the Khanate troops moved slowly, at an average speed of 20–40 kilometres per day, in order to conserve their strength for the invasion, avoid ambushes, and conceal their movements. Thanks to intelligence, they knew that the enemy would not attack the detachments during the march.

After approaching enemy territory, the Crimeans made a quick march to invade and conduct hostilities and plunder. During the invasion, the Khanate's horsemen carried out distracting manoeuvres and invaded from several directions simultaneously. The English diplomat J. Fletcher wrote of this tactic: *"Their usual way of waging war (since they are very numerous) is to divide into several detachments and, trying to lure the Ruthenians to one or two places on the border, attack a third place that has been left unprotected"* (Fletcher, 1966). Similar theories can be found in the writings of the French officer J. Margeret: *"The Tatar is such a light and agile enemy that, having learned of it, he distracts the army with twenty or thirty thousand horses while directing another part to ravage the country by another road. This will be done with such speed that the blow will be struck before the Russian troops receive warning"* (Margeret, 1860, p. 69). In 1615, Janibek I Geray's army covered 100 kilometres from Bar to Felshtyn in one day. In 1617, the Crimeans covered more than 400 kilometres from Busha to Zhydachiv in four days (Horn, 1962, pp. 20, 25). In 1618, during a raid on the territory of modern-day Azerbaijan, the Crimeans made a rapid march, according to M. Naima, which amounted to eight crossings: *"Not only without orienting their movement, but also without stopping anywhere to rest, they reached the Seravsky field in two and a half days, which is eight crossings"* (Naima, 2016, p. 51).

In 1689, when the Muscovite army threatened to invade Crimea, the Crimeans covered 500 kilometres in six days, travelling from Kiliya to Kalanchak (Şen, 2012, p. 512). The chronicler

Evliya Çelebi noted that the Crimean Tatars could complete ten day-long journeys in one day (Çelebi, 2008, p. 102). During the march, the Khanate's troops sped up to prevent the enemy from carrying out mobilisation measures or evacuating the population.

Researcher I. Storozhenko claims that the horsemen of the Crimean Khanate could cover up to 90 kilometres per day, whereas Western European warriors could cover no more than 45 kilometres (Storozhenko, 2004, p. 100). However, we believe that such comparisons are not meaningful, as everything depended on the specific circumstances, terrain and many other factors. Horsemen in European armies could also cover long distances and undertake long marches if necessary. For example, according to historian R. Majewski's calculations, the Polish army advanced over 160 kilometres in six days while retreating on foot from Moldova with a convoy in 1620, covering 15–30 kilometres per day (Majewski, 1970, p. 211). During Jan Sobieski's military campaign against Hetman P. Doroshenko's troops in 1671, the Poles covered 55 kilometres in one night, from 24 to 25 July, and advanced 200 kilometres in five days (Jaworski, 1965, p. 99). According to researcher M. Plewczynski's calculations, the Polish army covered an average of up to 30 kilometres per day in campaigns against the Turks and Tatars during the 16th century (Plewczynski, 2002, p. 169). In the 16th century, European troops could cover the 1,100-kilometre distance from Milan to Brussels in five to seven weeks (Parker, 1996, p. 76). However, it should be noted that the Crimeans had an advantage over European troops in that they could significantly increase their pace at the right moment and maintain it for a fairly long time. European chroniclers often exaggerated the size of the Crimean Khanate's army and their combat skills to hide the mistakes of European leaders when confronting the Crimeans, as if the latter moved very quickly and could not be intercepted or overtaken. A vivid example of this can be seen in the testimony of A. Guagnini, a diplomat of the Holy Roman Empire, regarding the large-scale raid of the Crimeans in 1575: *"The Tatars left Moldavian territory, crossed the Dniester, and advanced along the riverbank. Contrary to our expectations, they halted near Sinyava and dispersed into smaller groups, capturing people and livestock, pillaging towns and burning villages. Then, in the Russian lands, the Tatars caused great and immeasurable damage because, in addition to slaughtering old people and small children, they took more than fifty-five thousand people and one hundred and fifty thousand horses into captivity, not to mention an innumerable number of cattle and sheep, as well as other booty such as clothes, gold and silver. They fled with all this so quickly that no one could catch up with them"* (Guagnini, 2007, p. 221).

For example, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the nobility and magnates only gathered an army slowly and reluctantly, as they had no desire to defend the border territories. According to researcher P. Jusiak, the Crimean Tatars bypassed powerful defensive centres, captured the booty, and often fled with it before the enemy could organise a defence (Jusiak, 2008–2010, p. 71). According to D. Vyrsky, soldiers from other countries were in no hurry to arrive at army assembly points as they feared leaving their homes unprotected (Vyrsky, 2016, p. 16).

After invading enemy territory, the Crimean Tatars set up camp in a city and began to plunder and ravage the surrounding area. The Crimean army was divided into small detachments which dispersed in different directions, seizing livestock and prisoners and burning buildings. The Crimeans could move up to 100–150 kilometres away from the base (Gliwa, 2009, p. 35). During raids, the Tatars moved quickly too, covering 40–50 kilometres per day to take the civilian population by surprise and avoid encountering the enemy army (Plewczyński, 2012, p. 278). S. Herbst (1978, p. 220, 222) noted that during the 1512 raid, the Crimeans covered more than 180 kilometres in three days. Raids could last several days since the Tatars did not want to engage in clashes with enemy military units or storm fortresses and cities where civilians could be hiding. G. de Beauplan also noted that the Tatars aimed to complete a raid within a short timeframe: *"The Tatars cross the border in this way: they travel constantly between two large rivers, always choosing higher ground and looking for the sources of small rivers that flow into larger ones. Thanks to this, they encounter no obstacles in their raids; they plunder and ravage like their predecessors, but do not venture deeper into the region than 6–10 leagues and return as quickly as possible, staying no longer than two days..."* (Beauplan, 1990, p. 161).

If a plundering raid or military campaign by the Khanate's troops was successful, they slowed down again on the way back, covering an average of 20–30 kilometres per day, as when marching into enemy territory. After a successful raid in 1575, for example, the Crimeans covered over 1,000 kilometres in 33 days. Despite the Ottoman army being defeated at the Battle of Vienna in 1683, the Crimean Tatars, who had participated in the campaign as Turkish allies, plundered many Austrian lands and kidnapped up to 80,000 prisoners (Cacavelas, 1925, p. 161). Progress was slowed by the considerable booty and large number of prisoners—during large-scale raids, the Tatars could capture tens of thousands of people. The Crimeans always returned from raids via different routes to those used for the invasion, to avoid ambushes. It was during their return to their homeland, burdened with booty, that the Crimeans were at their most vulnerable. Prince Kostiantyn Ostrozky knew about this

weakness of the Crimean Tatars and attacked them whenever possible when they set up camps on their way back (Kulakovsky, 2011, pp. 80–81).

If the campaign or raid ended in failure, with significant troop losses and the enemy in pursuit, the Crimeans would abandon the wounded and their artillery to advance more quickly, covering up to 70 kilometres in a day (PSRL, 1904, p. 258). The chronicler E. Çelebi described the Tatars' rapid retreat: *"This people of Tatars, wind-like hunters of the enemy, fly so fast that not even a bird can follow them. But God forbid if someone falls from his horse in this rush! If he or his horse does not get up, they will be trampled by those galloping after them and both man and horse will be crushed"* (Çelebi, 2008, pp. 40–41). In order to escape enemy pursuit, the Crimeans could even kill some prisoners, as the Polish chronicler M. Strykowski mentions (Strykowski, 2011, p. 909).

The Khanate's troops were usually affected in their mobility by weather conditions, particularly snowfall. On the one hand, deep snow swept away the army's tracks; on the other, it was disastrous for the horses. As M. Lytvyn noted in his: *"Without any effort, they overcome the wide steppe expanses in winter, the impassability created by deep snow and slush, although hardened snow and ice tear their legs"* (Antonovych, 2005, p. 22). The diplomat O. Guagnini recalled that, during the Tatar raid on Podolia in 1504, it was the deep snow, which reached up to the horses' bellies, that enabled the Polish troops to overtake the Crimeans and inflict significant losses on the nomads (Guagnini, 2007, p. 355).

Thanks to intelligence and guides, the Khanate's troops were able to bypass various obstacles in enemy territory (ditches, obstacles and barriers) relatively quickly. For instance, in July 1594, as they approached the Bieszczady Mountains, the Tatars effortlessly overcame barbed wire barriers and various road traps, evaded the enemy army and advanced deep into Hungary (Podhorodecki, 1987, p. 101). However, it is worth remembering that these obstacles were primitive in most cases.

The Crimean Tatar army was relatively effective at crossing the various rivers it encountered. G. de Beauplan claimed that the Crimeans crossed rivers with their horses using special rafts: *"They choose a place where the banks are accessible from both sides. Each of them then collects rushes or reeds, depending on what they find, and makes two small bundles of them, each three feet long and between 10 and 12 inches thick. The distance between the bundles is one foot, and three sticks are tied tightly across the top and from corner to corner at the bottom, the latter being attached to the horse's tail. The Tatar then undresses and puts his horse's saddle on the raft, along with his clothes, bow, arrows and saber, all tied and attached securely. Then, completely naked with a whip in his hand, he enters the water and urges his horse on with the bridle that remains on its neck, holding it alternately by the mane with one hand. He forces the horse to swim by urging it on, and he also swims with one hand, as he must hold the mane and bridle with the other at all times without letting go"* (Beauplan, 1990, pp. 163–164).

M. Lytvyn claimed that Crimeans crossed rivers without boats, on horses, tying bags to horse tails, placed on wooden beams or bundles of reeds (Antonovych, 2005, p. 22). According to J. Fletcher, Tatars tied long wooden logs to the tails of horses, sat on these logs and thus crossed rivers (Fletcher, 1966). I. Massa noted that Tatars tied two horses, stood on top of them and crossed rivers (Massa, 1936, p. 39). L. Podhorodecky wrote that Crimeans used bundles of reeds and long poles to cross rivers, on which they placed weapons, clothing and food (Podhorodecki, 1987, p. 57). Researcher Z. Spieralski noted that during the 1497 campaign in Bukovina, the Tatars and Turks built a reed bridge across the Dniester and crossed the river on it (Spieralski, 1963, pp. 51, 54). Researcher T. Barker claimed that in the Austrian lands the Tatars quickly crossed the rivers in fords (Barker, 1967, p. 247). This indicates that the army already had extensive experience and guides who knew the area. The Bykhovets Chronicle indicates that during the 1502 campaign, the Crimeans forded the Prypyat River in one day, passed by Slutsk, and covered a total of 200 kilometers in one day (Chronicle of Bykhovets, 1975). Of course, the thesis that the Tatars crossed the river in 200 kilometres is clearly an exaggeration, but we can agree that they were able to cross it quickly. During military campaigns against Muscovy, the Crimean Tatars repeatedly crossed the Oka River (Hromenko, 2023a). The Ottoman chronicler Remmal Khoja noted that, during the 1541 campaign, the Tatars crossed the Oka on rafts. However, as researcher S. Hromenko rightly points out, the Crimeans could also cross the river by swimming or by using a ford if there was no enemy artillery on the opposite bank (Hromenko, 2023b). The Khanate's troops could easily overcome various water obstacles, including swamps, in winter when the ice formed (Cherkas, 2008, p. 55).

Conclusions. The Crimean Tatars had limited manpower and minimal artillery support. The core of their armed forces comprised fast, lightly armed archers who relied primarily on the mobility of their units. During predatory raids, Crimean detachments attempted to penetrate enemy territory unnoticed, execute a swift invasion, capture as many spoils of war and captives as possible within a short period, cause widespread devastation (by burning settlements and destroying agricultural infrastructure), and rapidly withdraw from hostile lands to avoid pitched battles with pursuing forces.

En route to enemy territory, the Khan's army advanced at a measured pace, averaging 20–30 kilometers per day to conceal its movement. Upon reaching the target zone, the Crimeans executed a rapid pivot to initiate the invasion, during which their units could cover 50–70, or even up to 100 kilometers per day. The Tatars then conducted high-speed raids across enemy territory (averaging 40–50 kilometers per day), engaging in destruction and plundering. On the return journey, the Crimeans either moved slowly, covering 20–30 kilometers per day due to being encumbered by heavy booty and captives, or pushed forward at maximum speeds of up to 70–100 kilometers per day to evade active pursuit—often abandoning exhausted horses and executing captives to maintain momentum. The Crimean army was capable of achieving such remarkable speeds owing to its minimal heavy weaponry, lightweight baggage train, and substantial ratio of horses per warrior.

For a prolonged period, the Crimean Tatars conducted highly effective raids into neighboring territories, primarily due to their tactical mobility over rivals who struggled to develop effective countermeasures. The Crimeans carried out thorough reconnaissance, possessed vast herds of horses, and were capable of executing long-distance marches. This enabled them to easily bypass enemy traps, negotiate major river crossings, and avoid direct confrontations with heavily armed hostile forces. However, the Crimeans were most vulnerable when establishing encampments or returning to their homeland encumbered by extensive spoils. Certain commanders from states hostile to the Khanate exploited this vulnerability, launching timely counterattacks that inflicted substantial losses on the returning forces.

Funding. The author did not receive any financial support for the research, writing or publication of this article.

References:

- Antonovych V. (red).** (2005). *Memoirs on the history of southern Russia*. Vypusk I (XVI st.). M. Lytvyn, B. de Vizhener, L. Boretskyi, E. Liassota. Dnipropetrovsk: Sich, 219 p. [in Ukrainian].
- Augusiewicz, S.** (2001). *Prostki 1656*. Warszawa: Bellona. 213 p. [in Polish].
- Barker, T.** (1967). *Double Eagle and Crescent*. Albany: State University of New York Press. 447 p. [in English].
- Boplan H.** (1990). *Description of Ukraine*. Per. z fr., prymit. ta peredm. Ya. I. Kravtsia. Lviv: Kameniar, 300 p. [in Ukrainian].
- Broniewski, M.** (2011). *Tartariae Descriptio. Opis Tatarii*. przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 116 p. [in Polish].
- Cacavelas, J.** (1925). *The Siege of Vienna by the Turks in 1683*. London: Cambridge University Press, 210 p. [in English].
- Chelebi, E.** (2008). *Travel Book: Crimea and Adjacent Regions*. Simferopol: Dolya, 272 p. [in Russian].
- Cherkas, B.** (2008). Battle of Olshanytsk 1527. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Vyp. 8. pp. 53–59. [in Ukrainian].
- Chronicle of Bykhovets** (1975). [in Ukrainian]. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov08.htm>.
- Efendiev, O.** (1981). *The Azerbaijani Safavid state in the 16th century*. Baku: Elm, 335 p. [in Russian].
- Fletcher, G.** (1966). *Of the Russe Commonwealth*, Harvard University Press [in English] URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up>.
- Gliwa, A.** (2009). Najazd tatarsko-kozacki na Ruś Czerwoną w 1648 r. Straty materialne i demograficzne na terenie ziemi przemyskiej [The Tatar-Cossack invasion of Red Ruthenia in 1648. Material and demographic losses in the Przemyśl region]. *Rocznik Przemyski*. T. 45. Z. 1, pp. 27–41. [in Polish].
- Gliwa, A.** (2012). Dwa najazdy tatarskie na Ruś Czerwoną podczas wojny Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi przemyskiej [Two Tatar invasions of Red Ruthenia during the war between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in 1621. Destruction and demographic losses in the Przemyśl region]. *Rocznik Przemyski*. T. 48. Zeszyt 1. pp 3–58. [in Polish].
- Gliwa, A.** (2019). Niewola branców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doświadczenia przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow, pp 125–160. [in Polish].
- Gorski, K.** (1890). *Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą w latach 1672 i 1673*. druk Warszawa: Józefa Filipowicza, 66 p. [in Polish].
- Halushka, A.** (2016). [Army and military affairs of the Crimean Khanate (15th – first half of the 17th centuries)]. *Istoriia ukrainskoho viiska*, Kharkiv, P. 154–187. [in Ukrainian].
- Herberstein, S.** (1851–1852). Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum moscoviticarum commentarii. Translated and edited, with notes and

- introd. by R.H. Major. Hakluyt Society, London. [in English]. URL: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>.
- Herbst, S.** (1934). Kleck 1506. *Przegląd Historyczno Wojskowy*. T.7. Z.1. pp. 21–38. [in Polish].
- Herbst, S.** (1978). Najazd tatarski 1512. *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 11. Warszawa, pp. 260–272. [in Polish].
- Horn, M.** (1962). Chronologia i zasięg najazdów tatarskich w latach 1605–1647. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, T.VIII, pp. 3–71. [in Polish].
- Hromenko, S.** (2023a). *Gulyai-gorod: Crimean campaign against Moscow in 1572. Breakthrough*. [in Ukrainian]. URL: <https://ua.krymr.com/a/hulia-horod-krymskyi-pokhid-na-krym-proryv/32365240.html>.
- Hromenko, S.** (2023b). *The Invincible Oka: Small Crimean Campaigns Against Muscovy in the 16th Century*. Chastyna 7. [in Ukrainian]. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html>
- Hvanini, O.** (2007). *Chronicle of European Sarmatia*. Uporiadkuvav ta pereklav z polskoi Yu. Mytsyk. Kyiv: Vydavnychyi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 1006 p. [in Ukrainian].
- Jaworski, M.** (1965). Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w 1671 roku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. XI, Cz.1. pp. 69–130. [in Polish].
- Jusiak, P.** (2008–2010). Najazdy tatarskie na ziemie chełmską i lubelską w XV i pierwszej połowie XVI wieku oraz ich skutki. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, T. V, Zamość-Łuck, pp. 57–73. [in Polish].
- Kocowski, B.** (1948). *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* Nakł. Lublin: Towarzystwa Naukowego, 70 p. [in Polish].
- Kozlovskiy, C. O.** (2025a). Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th – 16th centuries). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 53, 123-132. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-123-132> [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, S. O.** (2025b). The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, Tom 36(75), №2, pp. 84–91. <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.12> [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, S. O.** (2025c). Tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats*, №77, Kyiv, pp. 50–63. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.77.06> [in Ukrainian].
- Krykun, M.** (2006). *Between War and Council. Cossacks of Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 17th – Early 18th Century. Articles and Materials*. Kyiv: Krytyka, 472 p. [in Ukrainian].
- Kulakovskiy, P. M.** (2011). Prince Konstantin Ivanovich Ostrozky and the defense of Ukrainian lands from Tatar aggression (late 15th – first third of the 16th century). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Istorychni nauky*, Vyp.18. pp. 67–83. [in Ukrainian].
- Majewski, R.** (1970). *Cecora—rok 1620 [Cecora – year 1620]*. Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 245 p. [in Polish].
- Margeret, J.** (1860). *Estat de l'empire de Russie et grand duché de Moscovie: avec ce qui sy' est passé de plus memorable et tragique pendant le regne de quatre empereurs, à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en l'an 1606 en septembre*. Paris: L. Potier, 127 p. [in French].
- Massa, Y.** (1936). *A brief account of Muscovy at the beginning of the 17th century*. Moskva: Hosudarstvennoe sotsyalno-ekonomycheskoe yzdatelstvo, 206 p. [in Russian].
- Naima, M.** (2016). *Hussein's gardens in excerpts from stories from the West and the East. (Report on Ukraine)*. Per. osmansko-turetskoi O. Halenka ta O. Kulchynskoho. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho, 288 p. [in Ukrainian].
- Parker, G.** (1996). *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press. 265 p. [in English].
- Plewczynski, M.** (2002). *Wojny Jagiellonow z wschodnimi i poludniowymi sasiadami Krolestwa Polskiego*. Siedlce: Wydawnictwo Napoleon V, 282 p. [in Polish].
- Plewczyński, M.** (2012). *Wojny i wojskowość polska XVI w. Tom II. Lata 1548–1575. Zabrze—Tarnowskie Góry: INFORtitions*, 424 p. [in Polish].
- Podhorodecki, L.** (1987). *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 287 p. [in Polish].
- PSRL** (1904). Tom 13. *The chronicle collection, called the Patriarchal or Nikon Chronicle*. SPb: Tipografiya I. N. Skorohodova, 308 p. [in Russian].
- Şen, M.** (2012). Rusya'nın Kırım'ı İlk İşgal Teşebbüsüne Kadar Avrupa Devletleri'nin Politikaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme (1683–1687). *Perekop zaferi (1689). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Journal of Turkish World Studies*. № XII/1. pp. 503–516. [in Turkish].

-
- Spieralski, Zd.** (1963). Po klęsce bukowińskiej 1497 r. pierwsze najazdy Turków na Polskę [After the defeat of Bukovina in 1497, the first Turkish invasions of Poland]. *Studia i materiały do Historii Wojskowości*. T.IX. P. 45 – 58. [in Polish].
- Storozhenko, I.** (1996). *Bohdan Khmelnytsky and the art of war in the liberation war of the Ukrainian people in the middle of the 17th century. Book 1: Military actions 1648–1652*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. derzh. un-tu, 320 p. [in Ukrainian].
- Sviashchenko, Z. and Skrypnyk, O.** (2020). The influence of the policy of the Crimean Khanate on the historical development of the Uman region (15th – mid-17th centuries). *Umanska starovyna*, №7, pp 3–13. <https://doi.org/10.31499/2519-2035.7.2020.220431> [in Ukrainian].
- Storozhenko, I.** (2004). Military doctrine of the Crimean Khanate of the late 15th – mid-17th centuries.]. *Ukraina–Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie: zb. nauk. pr.* Kyiv, pp. 99–103. [in Ukrainian].
- Strykovskyi, M.** (2011). *Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia and all of Russia.* Vidp. red. O. Kupchynskyi, Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 1075 p [in Ukrainian].
- Tarih-i Sahib Giray Han** (1973). *Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551*. Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 313 s. [in Turkish].
- Vyrskyi, D.** (2016). *Border Wars: Chronicles of the Tatar Borderlands of Ukraine (16th – mid-17th centuries)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 299 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 02.05.2026

"Public good" and "particular interest" as motives for the administrative activities of the Cossack officer elite of the Ukrainian Hetmanate in the 17th–18th centuries

Oleksii K. Strukevych

Public higher educational establishment

«Vinnytsia academy of continuing education»

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: strukevych@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9921-4193>

Abstract.

The purpose of the article is to examine the moral and political motivations underlying the activities of the Cossack officer elite (*starshyna*) of the Ukrainian Hetmanate in the seventeenth and eighteenth centuries. It aims to analyze the most significant moral and political dilemma faced by the officer elite, namely the tension between the common good and private interest; to identify the factors that shaped their moral and political motivations; and to determine how the idea of the common good was implemented in contemporary political practice. **The research methodology** is based on traditional general scientific methods of inquiry as well as specialized methods of historical research. Particular emphasis is placed on a thorough textual analysis of historical sources in order to identify even the most subtle aspects recorded in historical documents. The scientific novelty of the study lies in addressing a new and promising research topic that makes it possible to clarify the role and significance of moral and political factors in the life of the political elite of the Ukrainian Hetmanate.

Conclusions. The analyzed material demonstrates that the performance of administrative functions encouraged the Cossack officer elite to justify their activities in terms of the common good, reflecting the evolution of the moral and political culture of the Ukrainian Hetmanate along the lines of the European Enlightenment. The idea of serving the common good was employed by the officer elite to legitimize their claims to public office and to justify their decisions and actions in both domestic and foreign policy. These ideas were manifested in the separation of the Hetman's private treasury from the state treasury, the moral condemnation of clan-based favoritism, the recognition of the need to reconcile the interests of all social estates and groups for the sake of the common good, and the willingness of certain members of the officer elite to subordinate their private interests to the interests of the Fatherland. The predominance of concern for the common good over private interests remained characteristic of the officer elite's political consciousness until the abolition of the Hetmanate.

Keywords: common good, private interest, Cossack officer elite (*starshyna*), military chancery officials, Ukrainian Cossack State.

«Благо посполите» та «користь партикулярна» як мотиви управлінської діяльності старшин України-Гетьманщини 17-18 ст.

Олексій Струкевич

КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: strukevych@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9921-4193>

Анотація.

Метою статті є з'ясування морально-політичних мотивів діяльності, старшини України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Проаналізувати найбільш очевидну морально-політичну дилему у свідомості старшин між суспільним благом та приватною користю. Визначити чинники, які спонукали старшин до певної морально-політичної мотивації. Виявити, як ідея суспільного блага реалізувалася у тодішній політичній практиці. **Методологія дослідження** базується на традиційних загальнонаукових методах пізнання, а також на спеціалізованих методах історичного дослідження. Це насамперед ретельний текстуальний аналіз джерел з метою виявлення найдрібніших моментів, зафіксованих на сторінках історичних пам'яток. **Наукова новизна** полягає у зверненні до нової перспективної теми, яка дозволить з'ясувати роль та місце морально-політичних чинників у житті політичної еліти України-Гетьманщини. **Висновки.** Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що виконання старшинами управлінських функцій спонукало їх до мотивування своєї діяльності загальносуспільними інтересами, що засвідчує еволюцію морально-політичної сфери України-Гетьманщини європейським просвітницьким шляхом. Ідею служіння суспільному благу старшини використовували для легітимації своїх претензій на владні посади, обґрунтування своїх рішень та дій у внутрішній, та зовнішній політиці. Дані ідеї втілювалися у відокремленні приватного скарбу гетьмана від скарбу державного; моральному осуді проявів клановості; усвідомленні потреби узгоджувати потреби усіх станів і верств заради реалізації спільних інтересів; здатності окремих представників старшинства піднятися до обмеження своїх приватних інтересів заради інтересів Батьківщини. Позитивний баланс на користь турботи загальносуспільними справами у свідомості старшин зберігався до часу скасування Гетьманщини.

Ключові слова: суспільне благо, приватний інтерес, козацькі старшини, військові канцеляристи, Українська козацька держава.

Постановка проблеми. У історичних джерелах XVII – XVIII ст. ми доволі часто наштовхуємося на поняття «суспільне благо» та «приватна користь» у різних типологічно подібних варіантах. А це означає, що ці прояви історичного буття, були причетні до формування світоглядних позицій, ухвал та політичних дій політичних суб'єктів. Вивчаючи поведінку старшин, ми мусимо брати до уваги тодішню барокову культуру, метою якої було: розворушити, схвилювати душу людини. Свідомість майбутніх старшин формувалася під впливом шкільних декламацій, діалогів, багаторольових драм. У них, у символічно-алегоричних образах, розроблялися насамперед теми мук Христових і гріхопадіння людини. Поряд з ними звучали й теми, близькі до тогочасного суспільного життя, наприклад, осуду антигромадських пристрастей і гріхів, які призводять до ворожнечі навіть «єдиноутробних братий»; божої справедливості у взаєминах між народами, без якої один народ розкошує за рахунок іншого. (Пилипчук, 2003, с.1011, 1014). Звичайно, що ці образи, трансформуючись у свідомості старшин, виступали механізмом породження громадських і політичних мотивацій їхньої поведінки, уявлень про конструктивні чи деструктивні суспільні чинники.

Очевидно, що настає час, особливо в умовах світової кризи демократії, виявлюваної і в цинічному нехтуванні морально-політичними принципами, зайнятися пошуками відновлення поваги до них. Сподіваємося, що цьому посприяють і матеріали цієї статті. У її межах ми зупинимося на розгляді морально-етичної дилеми між зорієнтованістю на суспільне благо чи приватну користь.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема моральних чинників поведінки історичних суб'єктів в українській історіографії сягає початку XVIII ст. Так, з позицій морального обов'язку – «уболівання серцем» за збереження історичної пам'яті «про наших сармато-козацьких предків, що ... славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами» розглядає завдання свого «літопису» Самійло Величко. (Величко, 1991, с. 26). У морально-етичному сенсі він визначає і сутність свого дослідницького принципу – «правдивий виклад історії», звільнений від

«панегіричного та поетичного непотребу, що належить знати тільки підліткам» (Величко, 1991, с. 29).

В. Ломиковський у «Словнику малоруської старовини», у статті про військових канцеляристів, серед критеріїв добору до цієї соціально-професійної верстви виокремлює саме морально-етичні риси: «чесна поведінка» і «добропорядність». (Ломиковський, 1894, с. 6)

З позицій історика народницької школи до «Людей Старої Малоросії» підходив О. Лазаревський, який різко засуджував старе українське панство, що «будувало свою фортуна на поті і крові українського селянина». (Оглоблин, 1959, с. 5) Процес перетворення верстви українських старшин у російське дворянство досліджував Д. Міллер (Міллер, 1897, 133). Це перетворення на думку дослідника, відбулося і внаслідок обміну «автономії на дворянство», що засвідчує моральний осуд істориком старшинства. Генеалогічним дослідженням старшинської верстви XVII – XVIII ст. присвятив свою наукову діяльність В. Модзалевський. Серед старшин, байдужих до долі Батьківщини, він виокремив когорту захисників ідеї автономізму, які характеризувалися переконаністю у праві України на незалежну політику і після договору 1654 р., сміливістю виступати проти централізаторської імперської політики Москви й Петербургу (Модзалевський, 1991, с.10).

З позицій державницької школи морально-політичні риси «старшини повстанчої» аналізував В. Липинський, вказуючи на такі її риси як «моральний лицарський імператив», «лицарська, військова, предківська, аристократична традиція», «самоповага і патріотизм» (Липинський, 1920, с. 125–126). Водночас він унікав ідеалізації старшин «як кляси, що керувалася, як і кожна інша, егоїзмом і клясовими інтересами» (Липинський, 1991, с. 235, 237).

Біографії 23-х старшин доби піднесення «державної автономії» за К. Розумовського провів О. Оглоблин, враховуючи й морально-політичну мотивацію їх управлінських зусиль (Оглоблин, 1959, с. 6). Автору цих сторінок належить висвітлення окремих рис генерального підскарбія Я. Марковича.

До поля зору монографічного дослідження Я. Дзири, присвяченого козацькому літописанню 30 – 80-х рр. XVIII ст. потрапили такі морально-етичні прояви поведінки як «присяга честю нації», «клятва особистою гідністю»; тема зрадництва, егоїзму й користолюбства, а з іншого боку патріотизму й «вірної служби»; «турбота загальнонаціональним благом» (Дзира, 2006, с. 227, 230–231, 235).

Лідерські морально-політичні риси українських гетьманів аналізували у своїх працях Б. Крупницький, О. Оглоблин, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Смолій та В. Степанков. Про дотримання українською старшиною моральних принципів в боротьбі за гетьманську булаву після смерті Івана Скоропадського йдеться в статті О. Криворучка та С. Даниленка (Криворучко, Даниленко, 2026).

Виклад основного матеріалу. Очоливши Гетьманщину, козацькі старшини взяли на себе роль управлінців – організаторів загальносуспільних справ. Виходячи із сутності політики як суспільного явища, цього можна було досягнути лише шляхом підпорядкування часткових інтересів інтересам загальносуспільним. Будучи лише нещодавно обраними на свої старшинські уряди як «кращі серед рівних», новоспечені управлінці не могли легітимізувати свою владну волю аристократичною традицією чи особистими заслугами перед військовим товариством та поспільством. Тому, поряд з владним примусом та закликами на користь суспільного блага, новоспечені урядовці могли спонукати своїх вчорашніх козаків-виборців до відповідних дій, опираючись насамперед на власний приклад.

До цієї норми очільники українського суспільства мусили прийти і з огляду на належність України до європейської цивілізації, у якій, починаючи з «Суми теології» Т. Аквінського (1274 р.), турбота «суспільним благом» розглядалася як Божий заповіт монаршим династіям. На старшин того часу не могли, хоча б опосередковано, не впливати погляди С. Оріховського, який розглядав державу як спілку громадян, поєднаних правом та «спільним добром». «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана» (1543) від імені «зразкового підданого» містить такі поради: «живи ж заради спільного добра»; «не все тобі дозволено... ти правиш від імені тих, хто тебе обрав... і їхня справа є для тебе найвищою»; «король вибирається задля держави, а не держава заради короля існує»; «без прихильності підданих німіцною і непевною буває влада королів» (Оріховський, 1543).

З названими ідеями цілком узгоджуються й суспільно-політичні та морально-етичні позиції козацької верхівки. Так, гетьман І. Виговський, прагнучи уникнути конфронтації з царським урядом, у квітні 1658 р. зобов'язує своїх послів оголосити низку таких аргументів: Військо Запорозьке обрало своїм протектором московського царя з огляду на загальносуспільні мотиви: «для милості самої православної віри» та «для допомоги всіх». Паралельно наголошувалося, що це було зроблено «не даючись для своїх прибутків схилитися». (Акты ЮЗР, 1872, 210). Не менш чітко цю позицію І. Виговський висловлював і у зверненні до європейських монарших

дворів, пояснюючи, що Військо Запорозьке «свої приватні справи тримало осторонь заради слави Божої та загального добра» (Звернення, 1997, с. 27).

На тих же морально-політичних позиціях перебувало й правобережне старшинство П. Дорошенка. Так, у березні 1669 р. генеральний писар Л. Бускевич різко таврує «наших людей військових» за «непостійність», виходячи з соціального призначення старшин: «про спільне добро переважно радіти, а не про примхи» (Акты ЮЗР, 1875, с. 142). Подібним чином сенс цієї дилеми витлумачував і гетьман. У листі до кошового І. Сірка (жовтень 1675 р.) П. Дорошенко підкреслює, що зброю і припаси надішле на Січ «тому що я не собі і не дітям моїм збираю, тільки на оборону і на красу і на славу всього війська» (Акты ЮЗР, 1882, с. 302).

Темою «загального добра» П. Орлик пояснював причини союзу з Карлом XII І. Мазепи. Слова останнього подано так: «...не для приватної моєї користі, не для високих гонорів, не для більшого збагачення, а ні для інших яких-небудь примх, але для вас всіх, хто під владою і регіментом моїм перебуває, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної України, всього війська Запорозького і народу Малоросійського» (Лист, 1994, с. 170, 181).

У взаємозв'язку з морально-етичною опозицією «суспільне благо/приватна користь» сформувалася й відповідна опозиція між чеснотою «самовідданий захист суспільної справи» та слабкодухістю, безпорадністю. Це чітко фіксує щоденник Генеральної Військової канцелярії за 2 квітня 1723 р.: «Писаний лист до посланих на Москву в інтересах Малоросії пп. Грабянки... та Гамалія... похваляючи їм за те, що вони два з чуйності своєї до спільного добра, для справування доручених собі справ залишилися в Москві, а інші ні з чим звідтіля, з ними буди, додому їдуть» (Лазаревский, 1897, с. 36).

Тема суспільного блага стала настільки домінантною, що активно використовувалася у політичній боротьбі. Так, у безнадійній ситуації, перед загрозою повного фізичного винищення Чернігова, Д. Многогрішний з оточенням вирішили виламатися з-під влади гетьмана об'єднаної України П. Дорошенка й повернутися під протекцію Москви. У перемовинах з московитами вони не пропустили можливості стверджувати, що «по смерті Б. Хмельницького, по ньому наступні гетьмани, для своєї честі і собі примноження маєтності, Війська Запорозького обмежували вольності» (Акты ЮЗР, 1875, с. 24). Таким чином, засуджуючи попередників у корисливості, вони намагалися зобразити себе захисниками суспільного блага.

Парируючи ці закиди, П. Дорошенко заводить мову про так званих «закутних гетьманчиків», які «для своєї привати повстаючи, статейні речі (договірні статті – О.С.) псували» (Акты ЮЗР, 1875, с. 116). Наступник Д. Многогрішного І. Самойлович заявляє, що об'єднання зусиль П. Дорошенка та Запорожжя нашкодять суспільним справам: «...на зруйнування порядку доброго і на знищення України, а особливо на згубу людей чесних...» (Акты ЮЗР, 1882, с. 5).

Князь України-Руси під протекторатом Османської імперії (1677—1681) Ю. Хмельницький у липні 1677 р. теж звертався до роздумів про «благо посполите», стверджуючи, що жоден з володарів гетьманських клейнодів не зможе забезпечити суспільним станам їхніх «прав та вольностей», якщо «своїм незрілим розумом і марнославіям піднісся в гордість, не бажаючи нікому доброго, лише собі самому» (Акты ЮЗР, 1884, с. 253, 258).

Тема турботи суспільним благом, а не приватною користю, знайшла свою реалізацію у відокремленні гетьманських приватного та рангового господарств, а з ними й відповідних коштів, від скарбу державного. Так, у січні 1678 р. гетьман І. Самойлович запровадив новий порядок збору та витрачання коштів з горілчаних оренд, який би звільняв гетьмана від будь-яких підозр у привласненні коштів. У полках було обрано «придатних ("годних") людей», які збирали б і тримали гроші в себе, а гетьманові «на витрати військові (тут: на державні потреби – О. С.)» гроші видавали б «за розпискою» (Акты ЮЗР, 1884, с. 358, 467).

Ця ідея знайшла своє продовження у Конституції П. Орлика, зокрема у запровадженні посади генерального підскарбія, щоб він «скарб військовий у своєму нагляді мав... і ті [надходження – О.С.] на потребу публічну військову, а не на свою приватну, за відомом Гетьманським, вживав. Сам zaś Ясновельможний Гетьман до скарбу військового і до надходжень, до нього належних, не має стосуватися і на свій персональний пожиток вживати, задовольняючись своїми оброками і приходами» (Источники, 1859, с. 250).

Ця ідея продовжила життя і в Лівобережній Гетьманщині. Напередодні виборів Данила Апостола у 1727 р. з'являється «Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана», а серед її пунктів – вимога встановити контроль за витрачанням коштів з військового скарбу: «...щоб на приватні нічий потреби якого скарбу не витрачувано» (Окиншевич, 1927, с. 362).

Утвердження ідеї суспільного блага спрацювало на заперечення згубного явища клановості. Так, змовники проти Дем'яна Многогрішного щиро чи позірно висловлювали занепокоєння з приводу того, що гетьман, позбавивши посад «старих заслужених військових товаришів», на їх місце одноосібно призначив «своїх братів, зятів та інших конфідентів».

Поняття «блага посполитого» старшинство пов'язувало із зосередженням у своїх руках функцій управління «справами посполитими». Це було природним наслідком функціонування

суспільств Середньовіччя та Раннього нового часу, у яких турбота загальносуспільними справами ототожнювалася з соціальним інтересом провідної верстви (Рябов, 1992, с. 117). Сам факт своєї безпосередньої роботи у царині урядування старшини витлумачували як служіння «посполству», як сенс свого життя, особливо, якщо треба було сказати добре слово про небіжчика. Це засвідчує, наприклад, переписка старшин (червень 1685 р.) з приводу смерті гетьманича Семена Самойловича. Його прижиттєву діяльність оцінено як таку, що «...вітчизні нашої Україні багато вже чинила... а ще більше засвідчувати може праця його на добро посполите» (Акты ЗР, 1853, с. 185).

Набутком суспільно-політичної думки ставало також усвідомлення того, що реалізація загальносуспільних інтересів можлива лише за умови узгодження спільних зусиль усіх станів, включаючи й підпорядковані. Це у доволі розгорнутому викладі фіксує універсал І. Самойловича від 1 березня 1686 р. про впровадження орендної плати або «відкупів», необхідних для фінансування постійного компанійського війська. Наразившись на опір орендарів державної монополії на шинкування – продаж горілки вроздріб – гетьман вдається до таких аргументів: 1) запровадження відкупів необхідне для гарантування безпеки та збереження самобутності (ідентичності) «оборони вітчизни нашої України і... заховання цілості церков Божих і добра загального всього народу нашого християнського»; 2) «що війська згадані ми рейментар не для самих нас, але для всієї загальної утримуємо оборони», включно із тими, «які з шинків призики собі мають».

Викладаючи варіанти отримання необхідних коштів, І. Самойлович роз'яснює орендарям, що їм, зрештою, вигідний цей податок, оскільки він працюватиме як на загальну користь, так і на збереження ринку для збуту їхньої продукції. Це він пояснює через альтернативу: або «мусили бисьмо побори і подимне з посполитих людей для тої потреби витягати... які певне людей би розігнали», або «тії з шинків горілчаних зиски на посполиту всього нашого народу оберталися [мають – О. С.] потребу, аніж в самотний і приватний шинкарів пожиток приходити» (Акты ЗР, 1853, с. 189).

У контексті узгодження соціальних інтересів розмірковував також І. Мазепа. В універсалі від 11 вересня 1687 р. на відмову київських монастирських селян виконувати військову повинність щодо будівництва, ремонту, вартування й захисту міських оборонних споруд, гетьман дорікав їм тим, «що у всій вселенній, в місцевостях своїх мешкаючи, люди спільної цілості своєї спільним коштом і спільною працею стережуть і боронять» (Акты ЗР, 1853, с. 213).

Водночас старшини пам'ятали і про свої приватні, родинні справи. Зрештою, ми схильні стверджувати, що у свідомості старшин «благо посполите» та «приватна користь» поєднувалися. Старшини цілком усвідомлювали, що задоволення суспільних потреб є запорукою реалізації і їх станових інтересів. Так, наприклад, Ю. Хмельницький під час свого нетривалого гетьманування визнавав, що все військове товариство, починаючи від генеральних старшин і закінчуючи рядовим козаком стоять за Військо Запорозьке, «постерігаючи здоров'я свого, жінок і діток, і цілості маєтків своїх, і вольностей, криваво набутих» (Пам'ятники, 1898, с. 445). Як бачимо, у цитаті суспільне і приватне подані в одному семантичному ряді.

Ще наочніше поєднання цих тем нам подає один з ораторів на останньому в історії старшинському з'їзді, що відбувся у листопаді 1763 р. у Глухові. Старшина-патріот, закликаючи колег подумати «про відновлення колишніх Батьківщини вашої порядків та добробуту», шукає мотивації одночасно як в «любіві до Батьківщини», так і в приватному інтересі: «заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі» (Речь, 1882, с. 121).

Визначаючи баланс між загальносуспільним та приватним, можемо лише з певністю констатувати, що до часу скасування Гетьманства у 1764 р. цей баланс був позитивний на користь турботи загальносуспільними інтересами. Це, наприклад, чітко засвідчують підсумки роботи згаданого з'їзду. Старшини усіх рівнів продемонстрували відданість ідеї збереження Гетьманщини у республіканській формі правління. Проте, як засвідчать наступні події, політичної волі для реалізації цього задуму у старшин не вистачило. Чому баланс несподівано змінився на користь окремішнього, приватного? Це має стати предметом окремого дослідження.

Висновки. Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що виконання старшинами управлінських функцій спонукало старшин до мотивування своєї діяльності загальносуспільними інтересами, що засвідчує еволюцію політико-моральної сфери суспільства України-Гетьманщини європейським шляхом. Ідею служіння суспільному благу старшини використовували для легітимації своїх претензій на владні посади, владних рішень та дій як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Поряд з риторикою морально-політичного змісту, старшинський загаль та окремі його представники вдавалися і до конкретних дій на захист загальносуспільних інтересів, що знайшло свою реалізацію у відокремленні приватного скарбу гетьмана від скарбу державного. З огляду на суспільне благо, старшини доволі рішуче засуджували прояви клановості у внутрішньополітичному житті. В старшинського загалу сформувалося усвідомлення потреби узгоджувати зусилля усіх станів і верств суспільства

.....
заради реалізації спільних інтересів. Окремі представники старшинства піднялися до ідеї обмеження своїх приватних інтересів заради зміцнення порядків та добробуту Батьківщини. Позитивний баланс на користь турботи загальносуспільними справами у морально-політичному комплексі старшин зберігався до часу скасування Гетьманщини.

Джерела та література:

- Акты ЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.
- Акты ЗР** (1853). Т. 5. (1633 – 1699). СПб.: Тип. Э. Пратца.
- Акты ЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.
- Акты ЮЗР** (1872). Т. 7. (1657 – 1663; 1668 – 1669). СПб.: Тип. В. В. Пратца.
- Акты ЮЗР** (1875). Т. 8. (1668 – 1669; 1648 – 1657). СПб.: Тип. В. В. Пратца.
- Акты ЮЗР** (1882). Т. 12. (1675 – 1676). СПб.: Тип. М. Эттингера.
- Акты ЮЗР**. (1884). Т. 13. (1677 – 1678). СПб.: Тип. М. Эттингера.
- Величко, С. В.** (1991). *Літопис*. Т. І. Київ: Дніпро, 371 с.
- Дзира, І.Я.** (2006). *Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти*. Київ: Інститут історії України НАН України, 567 с.
- Дорошенко, Д.** (1985). *Гетьман Петро Дорошенко = Hetman Petro Doroshenko: огляд його життя і політ. діяльності..* Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. 712 с.
- Звернення** (1997). Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) *Пам'ять століть*, № 3. С. 27 – 31.
- Источники** (1859). Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. (1859). Часть II (1691 – 1722). Москва: Изд. ун-та, 2+340+1 с.
- Kryvoruchko, O., & Danylenko, S.** (2026). The struggle for the hetman's mace after the death of Ivan Skoropadsky (1722–1727). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 55, 37-46. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-37-46>
- Лазаревский, А.** (1897). *Отрывки из дневника Гетманской канцелярии за 1722-23 годы*: [отд. отт.: Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. 12]. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 58 с.
- Липинський, В.** (1954). *Україна на переломі 1657 – 1659 : замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Вид. 2-ге. Нью-Йорк: Булава, 304 с.
- Липинський, В.** (1991). Твори. Т. 3. – Філадельфія: Східньо-Європейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського, 346 с.
- Ломиковский, В. Я.** (1894). *Словарь Малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 32 с.
- Миллер, Д. П.** (1897). *Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство*. Киев, 133 с.
- Модзалевський, В.** (1908). *Малороссийский родословник*. Т. 1. А – Д. Київ, 519 с.
- Модзалевський, В.** (1991). Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів. *Пам'ятки України*. № 5, С. 8 – 11.
- Оглобин, О.** (1959). *Люди старої України*. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 328 с.
- Окиншевич, Л.** Анонімна записка про потребу обмежити владу Гетьмана. *Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. Вип. 3. Київ: Друк. ВУАН, 1927. С. 361 – 362.
- Оріховський Станіслав (Роксолан)** (1549). Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_08.htm#or2 (останнє звернення 19.04.2026.)
- Орлик, П.** (1994). Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво. *Субтельний Орест Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Київ: Либідь, С. 158 – 184.
- Памятники** (1898). Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. (1898). Т. 3. Київ.
- Пилипчук Р. Я.** (2003). *Театр в Україні. Історія культури* Т. 3. Київ, Наукова думка, С. 1006 – 1028.
- Речь** (1882). Речь «о поправлении состояния» Малороссии *Киевская старина*. № 4. С. 119 – 125.
- Рябов, С.** (1992). Метафізика інтересів як засадове бачення політики. *Політологічні читання*. № 1. С. 110 – 126.

References:

- Akty YuZR** – Akty, otnosiashchiesia k istorii luzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei. [in Russian].
- Akty YuZR.** (1872). T. 7. (1657–1663; 1668–1669). SPb.: Tip. V. V. Prattsa. [in Russian].
- Akty YuZR.** (1875). T. 8. (1668–1669; 1648–1657). SPb.: Tip. V. V. Prattsa. [in Russian].
- Akty YuZR.** (1882). T. 12. (1675–1676). SPb.: Tip. M. Ettingera. [in Russian].
- Akty YuZR.** (1884). T. 13. (1677–1678). SPb.: Tip. M. Ettingera. [in Russian].
- Akty ZR** – Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei.
- Akty ZR.** (1853). T. 5. (1633–1699). SPb.: Tip. E. Prattsa. [in Russian].
- Appeal** (1997). Appeal (Universal) on behalf of the Zaporizhian Host to Foreign Rulers Explaining the Reasons for the Break with Moscow (October 1658). *Pamiat Stolit*, 3, 27–31. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1985). *Hetman Petro Doroshenko: A Survey of His Life and Political Activity*. New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. [in Ukrainian].
- Dzyra, I. Ya.** (2006). *Cossack Chronicle Writing of the 1730s–1780s: Source Studies and Historiographical Aspects*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O., & Danylenko, S.** (2026). The struggle for the hetman's mace after the death of Ivan Skoropadsky (1722–1727). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 55, 37–46. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-37-46> [in Ukrainian].
- Lazarevsky, A.** (1897). *Extracts from the Diary of the Hetman's Chancellery for 1722–1723*. Kyiv: Printing House of St. Volodymyr Imperial University. [in Russian].
- Lomikovskiy, V. Ya.** (1894). *Dictionary of Little Russian Antiquities, Compiled in 1808*. Kyiv: H. T. Korchak-Novytsky Printing House. [in Russian].
- Lypynsky, V.** (1954). *Ukraine at the Turning Point, 1657–1659: Notes on the History of Ukrainian State-Building in the Seventeenth Century*. 2nd ed. New York: Bulava. [in Ukrainian].
- Lypynsky, V.** (1991). *Works*. Vol. 3. Philadelphia: V. Lypynsky East European Research Institute. [in Ukrainian].
- Miller, D. P.** (1897). *Essays on the History of the Legal Order of Old Little Russia: The Transformation of the Cossack Officer Elite into the Nobility*. Kyiv. [in Russian].
- Modzalevsky, V.** (1908). *Little Russian Genealogical Register*. Vol. 1 (A–D). Kyiv. [in Russian].
- Modzalevsky, V.** (1991). Gallery of Ukrainian Political Martyrs, Émigrés, Exiles, and Prisoners. *Pamiatky Ukrainy*, 5, 8–11. [in Ukrainian].
- Monuments** (1898). *Monuments Published by the Kyiv Commission for the Examination of Ancient Acts*. Vol. 3. Kyiv. [in Russian].
- Ohloblyn, O.** (1959). *People of Old Ukraine*. Munich: Dniprova Khvyliya. [in Ukrainian].
- Okynshevych, L.** (1927). Anonymous Memorandum on the Need to Limit the Hetman's Power. In *Proceedings of the Commission for the Study of the History of Western Ruthenian and Ukrainian Law* (Vol. 3, pp. 361–362). Kyiv: VUAN Printing House. [in Ukrainian].
- Orikhovskiy, Stanislav (Roxolan).** (1549). Admonition to the Polish King Sigismund Augustus. [in Ukrainian].
- Orlyk, P.** (1994). Pylyp Orlyk's Letter to Stefan Yavorsky (1721): An Eyewitness Account of Mazepa's Defection. In *Orest Subtelny, The Mazepists: Ukrainian Separatism at the Beginning of the Eighteenth Century* (pp. 158–184). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Pylypchuk, R. Ya.** (2003). *Theatre in Ukraine. In History of Ukrainian Culture* (Vol. 3, pp. 1006–1028). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
- Riabov, S.** (1992). The Metaphysics of Interests as a Fundamental Vision of Politics. *Political Readings*, 1, 110–126. [in Ukrainian].
- Sources** (1859). *Sources of Little Russian History, collected by D. N. Bantysh-Kamensky and published by O. Bodyansky. Part II (1691–1722)*. Moscow: Moscow University Press. [in Russian].
- Speech** (1882). Speech "On the Improvement of the Condition" of Little Russia. *Kievskaya Starina*, 4, 119–125. [in Russian].
- Velychko, S. V.** (1991). *Chronicle*. Vol. 1. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Personnel composition of the magistrates of Right-Bank Ukraine (1831–1864): a historical and legal dimension (case study of the Volhynian Governorate)

Andrii V. Shevchuk

State University «Zhytomyr Polytechnic»

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Tetiana K. Overkovska

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in Law, Associate Professor (Ukraine)

email: Tetiana_Overkovska@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1686-5688>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/L-8379-2018>

Abstract.

The purpose of the article is to provide a comprehensive historical and legal analysis of the formation and functioning of the magistrate personnel in Right-Bank Ukraine, based on materials from the Volhynian Governorate in 1831–1864. Drawing upon legal acts and service records (formular lists) in the context of imperial policies aimed at the unification and centralization of judicial power, the study examines this cadre. **The methodological basis** of the study rests on the principles of historicism and scientific objectivity, alongside historical-legal, prosopographical, and comparative analyses of regulatory acts, service records, and administrative documentation of magistrates and district courts. The work employs systematic and comparative approaches, which enabled the reconstruction of a sociological portrait of elected and appointed magistrate officials and a comparative characterization of magistrate and district court staffing systems. **The scientific novelty** lies in a comprehensive historical and legal analysis of the legal status, staffing mechanisms, confessional balance, and social characteristics of the magistrate corps based on regulatory legal acts and service records. This approach allows for an understanding of magistrates as instruments of imperial integration of the urban population and confessional policy, while also elucidating the reasons for their abolition on the eve of the Judicial Reform of 1864. **Conclusions.** The study shows that magistrates functioned as hybrid institutions with formal self-government and real administrative control exercised through the confirmation of elected officials and the appointment of secretaries. Personnel policy was based on a confessional balance (between Christians and Jews) with the targeted involvement of Orthodox townspeople (meshchane) and a dualistic structure: elected, unpaid officials from among the townspeople and merchants, and appointed, paid secretaries and clerks (kantseliarysty) from the nobility. An analysis of service records revealed limited education, lack of property, practical experience, and low salaries of clerks. Systemic problems (limited personnel reserve, unprofessionalism, bureaucratic procedures, underfunding, corruption) and comparisons with district (uezd) courts demonstrated the inefficiency of the magistrate model.

Keywords: magistrates, Right-Bank Ukraine, Volhynian Governorate, personnel composition, confessional balance, townspeople (meshchane), Jews, estate-based justice, pre-reform justice.

Кадровий склад магістратів Правобережної України (1831–1864 рр.): історико-правовий вимір (на прикладі Волинської губернії)

Андрій Шевчук

Державний університет «Житомирська політехніка»

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Тетяна Оверковська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат юридичних наук, доцент (Україна)

email: Tetiana_Overkovska@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1686-5688>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/L-8379-2018>

Анотація.

Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз формування та функціонування кадрового складу магістратів Правобережної України на матеріалах Волинської губернії у 1831–1864 рр. на основі нормативно-правових актів і формулярних списків про службу у контексті імперської політики уніфікації та централізації судової влади. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму та наукової об'єктивності, а також історико-правовий, просопографічний і порівняльний аналіз нормативних актів, формулярних списків та діловодної документації магістратів і повітових судів. У роботі застосовано системний та компаративний підходи, що уможливило реконструкцію соціологічного портрета виборних і призначуваних службовців магістратів та порівняльну характеристику магістратської і уїздно-судової систем кадрового забезпечення. **Наукова новизна** полягає у комплексному історико-правовому аналізі правового статусу, механізмів комплектування, конфесійного балансу та соціальних характеристик кадрового корпусу магістратів на підставі нормативно-правових актів і формулярних списків, що дає змогу осмислити магістрати як інструмент імперської інтеграції міського населення та конфесійної політики, а також з'ясувати причини їх ліквідації напередодні Судової реформи 1864 р. **Висновки.** Дослідження засвідчує, що магістрати функціонували як гібридні інституції з формальним самоврядуванням і реальним адміністративним контролем через затвердження виборних посадовців та призначення секретарів. Кадрова політика базувалася на конфесійному балансі (християни-юдеї) з цілеспрямованим залученням православних міщан та дуалістичній структурі (виборні безоплатні посадовці з міщан і купців та призначувані оплачувані секретарі й канцеляристи з дворянства). Аналіз формулярних списків виявив обмежену освіту, відсутність майна, практичний досвід та низьке жалування канцеляристів. Системні проблеми (обмеженість кадрового резерву, непрофесіоналізм, бюрократичні процедури, недофінансування, корупція) та порівняння з уїздними судами засвідчили неефективність магістратської моделі.

Ключові слова: магістрати, Правобережна Україна, Волинська губернія, кадровий склад, конфесійний баланс, міщани, юдеї, станове судочинство, дореформене правосуддя.

Relevance of the research topic. The incorporation of the territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth into the Russian Empire at the end of the 18th century, along with the acquisition of new lands and populations, presented significant challenges for imperial administration. Fulfilling the regime's primary objectives—ensuring loyalty, securing taxes, and levying recruits—required flexibility and prudence from the central authority. At the same time, the supreme administration faced a series of complex problems related to the social structure of these newly annexed territories: the numerous Polish *szlachta* (nobility), who claimed high status despite lacking landownership and rarely seeking military or civil service; the Jewish population of cities and towns (*shtetls*), who possessed their own system of internal self-government and religious organization; and the Ukrainian Uniates (Greek Catholics), who were subjected to policies aimed at converting them to Orthodoxy and securing their allegiance to the state.

A fundamental challenge for the imperial authorities was building an effective system of municipal administration, given that some towns were privately owned while others had transitioned to state property. The initial step toward regional integration was Catherine II's implementation of the

.....
"Institutions for the Administration of the Provinces of the Russian Empire" (*Uchrezhdeniia dlia upravleniia gubernii Vserossiiskoi imperii*, 1775) in the newly acquired Right-Bank territories. Subsequent policy shifts along the western border occurred during the reigns of Paul I and Alexander I. To establish control over a socio-ethnically complex region, certain elements of the former Commonwealth's judicial system were restored under the supervision of provincial administrations and main courts—a period often characterized as "legal autonomy." In cities where feasible, magistrates and municipal councils (*ratushas*) were established, incorporating elected representatives from both Christian and Jewish communities alongside chancery staff composed of nobles.

Following the November Uprising of 1830–1831, the central authorities, seeking to limit the influence of the local Polish elite due to a profound loss of trust, initiated a policy aimed at unifying regional institutions with their all-imperial counterparts. However, this shift raised key dilemmas: what was to be done with local *meshchane* (townspeople) who had demonstrated loyalty to the regime? How could the functioning of magistrates and municipal councils be ensured when the key officials and clerks were local nobles? We will attempt to answer these and related questions in our study.

Analysis of recent research and publications. The issue of staffing the magistrates and municipal councils of the right-bank provinces from the November Uprising of 1830–1831 to the Judicial Reform of 1864 has not been the subject of separate studies. The reasons for this include: the interdisciplinary nature of the topic, which lies at the intersection of history, jurisprudence, political science, sociology, and psychology; the laboriousness of working with archival materials and the poor state of preservation of the files (in the surviving documentation of magistrates and municipal councils of the Volyn Province in the archives, form lists (service records) did not accumulate as a corpus, unlike those of individual district courts of this period); the complexity of understanding imperial policy on the periphery; and the absence of mentions of magistrates and municipal councils in the imperial "Address-Calendars...", which contained information on the personnel composition of all provincial and district institutions for the following year. At the same time, it is worth focusing on individual studies that allow us to understand the policy of the supreme power and local administrators in Right-Bank Ukraine.

Among pre-revolutionary researchers who thoroughly studied the evolution of urban life in the Russian Empire, I. Dityatin (1847–1892) should be mentioned first and foremost. The researcher proved that after the reform of 1775, magistrates were transformed from judicial-administrative institutions primarily into judicial bodies of an estate-based nature, whose jurisdiction extended only to merchants and *meshchane*, and whose officials were perceived by the authorities not as representatives of the urban community, but as government officials. He also showed that Paul I, considering elected officials unfit, abolished the magistrates in 1800, creating city administrations in their place; however, Alexander I partially restored Catherine's system of urban administration (Dityatin, 1875, pp. 393–396, 398; Dityatin, 1877, pp. 116–118, 126–127, 132). At the same time, I. Dityatin argued that Jews of the Western region did not belong to the merchants and artisans and were not part of the "urban community" until 1835 (Dityatin, 1877, p. 146). This assertion, however, contradicts sources that record the election of Jews as aldermen (*ratmans*) to the magistrates. I. Kamanin analyzed the shortcomings of the administration of Kyiv under Magdeburg Law until its abolition in 1835, focusing on the abuses of elected magistrate officials, which led to their suspension from office in 1834 and placement under investigation (Kamanin, 1877, pp. 1–3). A number of researchers criticized the pre-reform judicial institutions, seeking to demonstrate the advantages of the Judicial Reform of 1864. In particular, G. Dzhanishiev emphasized the decline in the authority of judges in the previous period, when the administration dominated the courts unhindered. Calling the court "venal and thoroughly rotten," he characterized the employees as uneducated "petty clerks" (*podyachie*) and criticized the secretaries and judges for corruption (Dzhanishiev, 1891, pp. 6, 11, 14, 20).

Soviet researchers interpreted the judiciary through the prism of a "class approach," viewing it exclusively as an instrument for the domination of the exploiting classes and the suppression of the popular masses. I. Emelianova, from the standpoint of "class expediency," criticized the work of the Senate for the possibility of appealing its decisions and the complicated procedure for their annulment, as well as for the lack of legislative codification, which, together with bribery, fraud, and abuse, turned the judicial system into an instrument for the exploitation of the popular masses (Emelianova, 1962, p. 23). A. Dubrovina, characterizing the judicial system in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, defined it as a tool of the "dictatorship of the nobility," evidenced by the "inquisitorial" nature of the process, the system of formal evidence, and the noble composition of the judges. The researcher also condemned the subordination of the courts to the governor and the provincial board, judicial delays, and corruption, which led to the consideration of cases depending on the clerical apparatus rather than the judges (Dubrovina, 1966, pp. 77, 82–86). N. Efremova, continuing the tradition of Soviet historiography, argued that the Ministry of Justice in 1802–1861 served as an instrument for strengthening the autocracy, and the judicial system before the 1864 reform, lacking unity and

represented mainly by estate-based courts, was effectively an appendage of the administration with cumbersome paperwork, the absence of advocacy, and the formal role of the prosecutor's office (Efremova, 1983).

The changes of the post-Soviet period made it possible to move away from the "class approach" and, with a striving for objectivity and impartiality, to study the judicial system in the context of modernization processes, institutional development, and the everyday practices of the functioning of magistrates in the second third of the 19th century.

The establishment of magistrates and municipal councils and the formation of their personnel structures in the right-bank provinces at the end of the 18th and in the first third of the 19th century are reflected in previous studies by one of the authors. Contrary to the Polish-Lithuanian Commonwealth tradition, the judicial reforms of Catherine II and Paul I in the Right-Bank region took into account its socio-ethnic structure, involving elected representatives from local communities, which was a response to the townspeople's demands for fair justice (Shevchuk, 2022, p. 158). Trying to reconcile its own interests with the aspirations of various population groups, the imperial authorities, while introducing the magistrate system and allowing Jews to hold elected offices, navigated between the local administration, the Polish elite, and the merchants and meshchane, seeking to minimize social tension (Shevchuk, 2021). In a study of the personnel composition of district courts, A. Shevchuk and O. Melnychuk showed that these institutions in Right-Bank Ukraine acted not only as judicial but also as administrative-integrative bodies with a personnel policy that combined elected representatives of the local elite with appointed crown officials. An analysis of the form lists revealed the dominance of individuals from the nobility with experience in civil service, indicating the gradual bureaucratization of the judicial system and the restriction of the autonomy of elected judicial institutions in favor of the imperial administration (Shevchuk & Melnychuk, 2026).

V. Shandra, investigating the problems of the organization of power in the cities of the South-Western region, focuses on the institutionalization of the work of magistrates and city dumas and positively assesses the involvement of Jews in elected offices. Characterizing the service, she notes its shortcomings: bureaucratization, the reluctance of influential townspeople to serve, and numerous corruption violations (Shandra, 2019, pp. 48–60). Examining the role and place of socio-historical forms of self-government in Ukrainian cities – guild, craft, and burgher councils – the researcher emphasizes their acquisition of new tasks from the state and the performance by elected institutions of tax collection and social protection functions for the townspeople, while also stressing that the lack of payment for elected positions was accompanied by corruption (Shandra, 2016, pp. 267–271).

O. Karlina, characterizing the conflict between the traditions of urban self-government and the introduced imperial norms at the end of the 18th and in the first decades of the 19th century, draws attention to the change in the status of Jews, who moved from the jurisdiction of the land (grod) courts (the noble judicial institutions of the Polish-Lithuanian Commonwealth) or kahal courts¹ to the magistrate, where they could be elected to official positions (Karlina, 2007, p. 281). F. Khadadova, focusing on the analysis of the activities of Volyn magistrates as judicial institutions, negatively assessed the parallel existence of Polish and Russian legislation and the use of the Polish language in judicial proceedings, which led to delays in cases. Using the example of the Zhytomyr Magistrate, the researcher showed the main directions of its work and the specifics of its interaction with the police, the imperial orphan's court, and the bodies of the provincial board. The researcher saw the main problems in the functioning of magistrates as the lack of qualified personnel, the inconsistency of legal norms, the language issue, and the inefficient system of distribution of competencies between judicial bodies (Khadadova, 2013; Khadadova, 2014).

Y. Petrovsky-Shtern believes that the legal status of Jews improved compared to the 18th century. The Russian Empire judged useful and loyal Jewish merchants and meshchane more objectively than "...Catholic Poles with their dreams of past glory or rebellious Ukrainian peasants." According to the researcher's observations, the empire gave Jewish offenders faith in the judicial system, which was absent both in the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the later xenophobic era (Petrovsky-Shtern, 2019, pp. 184, 187).

A separate category of research comprises works devoted to the comprehensive study of the judicial system in the second third of the 19th century, which analyze its institutional structure, staffing, interaction with administrative bodies, everyday judicial practices, and the place of judicial institutions in the modernization process of the Russian Empire. O. Moriakova, studying the judicial system under Nicholas I, analyzed the activities of the chambers of criminal and civil courts, district courts, and attempts to reform the judicial department, concluding its subordination to the administration, an excessive number of instances, low material support, unprofessionalism of personnel, and the inexpediency of elections in estate-based courts. Based on sources with vivid examples from everyday

¹ A kahal court was an intra-communal Jewish court that heard civil, property, and minor criminal cases between Jews in accordance with Jewish law and local customs, without the intervention of state justice.

life, the researcher proved that by the time of Alexander II's ascension to the throne, the judicial system was completely discredited and required a radical replacement (Moriakova, 1998, pp. 131–132).

V. Diatlov, studying the corps of officials in Penza and Saratov provinces, established a change in its estate composition: while at the beginning of the 19th century hereditary nobles constituted 39.4%, clergy – 19%, peasantry – 10.2%, by 1855 the share of nobles had increased to 43.6%, clergy – to 20.2%, children of chief officers (ober-officers) – to 19.9%, while the share of peasants decreased to 4.8%, and urban inhabitants – to 2.9% (Diatlov, 2012, p. 602). R. Sarazhina, analyzing the judicial system of Western Siberia, showed that to provide judicial bodies with qualified personnel, the authorities initially attracted officials from the central provinces through benefits (at the end of the 18th – beginning of the 19th century), and later established educational institutions (from the 1820s); however, the educational strategy did not yield quick results due to the precedence of practical experience over legal knowledge (Sarazhina, 2011, pp. 21–23).

R. Wortman concluded that in the first half of the 19th century, the judicial system of the Russian Empire was in a state of crisis due to insufficient funding and a lack of personnel (10 times less than in France), and judicial positions were distributed to nobles as rewards for military service, as a result of which the actual work was performed by clerical employees who protected the interests of the elite and landowners. Nicholas I, trying to remedy the situation, placed his hopes on attracting educated officials with moral qualities to the judicial system, who, under enhanced supervision from the center, were to ensure the lawful functioning of government institutions; however, this strategy did not change the essence of the system, which was oriented towards protecting administrative interests (Wortman, 2004, pp. 96, 121–122, 404–411).

Researchers of the incorporation of the Right-Bank region into the Russian Empire – M. Dolbilov (Dolbilov, 2010, p. 18), L. Gorizontov (Gorizontov, 1999, pp. 7–8), A. Kappeler (Kappeler, 2005, pp. 67–68, 70), T. Snyder (Snyder, 2012, p. 151) – although they did not specifically study the judiciary, emphasized its important role in a flexible imperial policy aimed at finding a *modus vivendi* with the local elite, which was unwilling to accept the loss of statehood.

Despite the significant contributions of researchers of the judicial system of the Russian Empire, the issue of the personnel composition of the magistrates of the Volyn province in the second third of the 19th century remains insufficiently studied and requires a special comprehensive investigation.

The purpose of the article is to study the staffing of magistrates in the Volyn province in 1831–1864 in the context of the imperial policy of unification and centralization of judicial power, which involves an analysis of the legal status, appointment mechanisms, social origin, and religious affiliation of elected and appointed officials, as well as elucidating the reasons for the failure of the magistrate model of estate-based justice.

Main material presentation. *Evolution of the magistrate system in the cities of Right-Bank Ukraine.* After the incorporation of the right-bank territories at the end of the 18th century, the imperial authorities were acutely confronted with the problem of administering the newly annexed region. Military presence ensured the obedience of the local *szlachta*, but the situation with the urban population required a more balanced approach. Unlike the serf peasantry, the *meshchane* of the Polish-Lithuanian Commonwealth were not disenfranchised: they possessed certain corporate privileges, although they did not enjoy the advantages of the *szlachta*'s noble democracy. Particularly complex was the issue of the legal status of the numerous Jewish population in cities and towns, which expected the new authorities to provide a clear definition of their rights and obligations.

During the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth, in the royal cities of Right-Bank Ukraine, magistrates operated that heard civil cases and managed the municipal police, performing administrative and judicial functions. Criminal cases, particularly those involving death sentences, fell under the jurisdiction of the *voit's* courts (*vaitivski sudy*). The financing of magistrate members was provided from the revenues of various urban trades and collections. The jurisdiction of magistrates extended only to Christians, while the Jewish population, in serious matters, was subject to the *grod* (castle) courts and land courts, and in minor matters – to the *kahal* court. In privately owned cities, judicial institutions were completely dependent on magnates and the *szlachta* (Shevchuk, 2022, pp. 133–134).

Under the reign of Catherine II, in 1796, an estate-based judicial system was introduced in the right-bank provinces in accordance with the Institutions of 1775. The lowest judicial instance in cities became magistrates, and in towns – municipal councils. The composition of a magistrate included two burgomasters (Class XII) and four aldermen (Class XIII), while a municipal council consisted of a burgomaster (Class XIII) and two aldermen (Class XIV), whom the urban community elected for a three-year term with the possibility of re-election. The appellate instance for magistrates and municipal councils was the provincial magistrate (PSZRI-1, vol. 20 (1775–1780), No. 14392), and the revision and appellate instance for it was the provincial chambers of criminal and civil court. The highest instance remained the Senate (Shevchuk, 2022, p. 143).

The introduction of the magistrate system in Volyn took place in the autumn of 1796: on September 12, magistrates were opened in Novohrad-Volynskiy, Zhytomyr, Ovruch, Lutsk, Volodymyr-Volynskiy, Kovel, and Radomyshl (at that time – within the Volyn province) (Shevchuk, 2022, p. 145). This was an important step in the formation of a unified legal system of the region, although the complete integration of the right-bank cities into the imperial judicial hierarchy stretched over several decades.

Paul I pursued a multi-vector policy, one instrument of which was the formation of magistrates based on the model of Polish-Lithuanian Commonwealth traditions to gain the support of the urban population. The involvement of Jews in the activities of these institutions, despite the resistance of the local administration, contributed to the formation of their loyalty to the imperial authorities. At the same time, leadership positions in the magistrates were retained for Christian elected members, which was intended to prevent the dominance of the Jewish community in judicial matters. Navigating between the interests of the local administration, the regional elite, and the urban population, the imperial authorities gradually integrated various social groups into the Russian administrative space, while simultaneously building an effective system of financial, administrative, and judicial control at the local level (Shevchuk, 2021, p. 180).

In the Volyn province during the period of "legal autonomy" (1797–1831), the following functioned: the Volodymyr-Volynskiy, Zhytomyr, Kovel, Kremenets, Lutsk, and Ovruch magistrates, and the Olyka municipal council. In Novohrad-Volynskiy, the system according to the Institutions of 1775 was retained – here a city дума and a magistrate were established, which handled judicial matters and whose composition included two burgomasters and two aldermen each from Christians and Jews (Shevchuk, 2022, p. 149).

The composition of magistrates was formed according to a unified yet flexible model with a clear confessional balance. In Zhytomyr, a president from among Christians, seven Christian council members (radni), and four council members from among Jews were elected. In Ovruch, there functioned one Christian burgomaster, five Christian council members, and three council members from among Jews. In Kremenets, Lutsk, Volodymyr-Volynskiy, and Kovel, a president from among Christians, seven Christian council members, and four council members from among Jews were elected. In Olyka, the municipal council consisted of one burgomaster and three council members (Shevchuk, 2022, p. 149).

At the same time, a significant portion of the district centers of Volyn remained outside the operation of the magistrate system. Throughout the entire 19th century, until 1917, such cities as Rivne, Dubno, Zaslav, Ostroh, Starokostiantyniv, and Berdychiv were in the ownership of magnates, who retained the right to own land, collect taxes from trades and commerce, as well as the propination privilege – the monopoly on the production and sale of alcoholic beverages (Pryshchepa, 2002). As of 1857, after the liquidation of the Zhytomyr magistrate and the creation of the Dubno magistrate (possibly in 1806), the following functioned in Volyn: magistrates in Ovruch, Novohrad-Volynskiy, Dubno, Lutsk, Kremenets, Kovel, Volodymyr-Volynskiy, and the municipal council in the town of Olyka¹ (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 276, p. 143v.–144).

The territorial jurisdiction of certain magistrates is indicative. The jurisdiction of the Novohrad-Volynskiy magistrate additionally extended to the merchants and meshchane of Starokostiantyniv (distance from Novohrad-Volynskiy – 130–140 km), Zaslav (120–130 km), Ostroh (100–110 km), and Rivne (98 km) (Shevchuk, 2021, p. 175). This indicates a significant shortage of judicial institutions in the region and the difficulty of communications between the magistrate and the subordinate towns, which negatively affected the efficiency of judicial proceedings.

A key role in the activities of magistrates was played by secretaries, who ensured document flow and the legal substantiation of court decisions, supervised lower-ranking clerks (kantseliaristy), and, given the personnel shortage and the particular importance of this position, were effectively appointed by the provincial board rather than elected by the urban community. This made secretaries key figures in the system of magistrate justice and a channel through which the provincial administration influenced court decisions. The corps of rank-and-file officials and clerks was formed primarily from the local szlachta, who, through service, obtained class ranks and legitimized themselves within the imperial legal environment, while simultaneously providing the magistrates with personnel familiar with local customs and language (Shevchuk, 2022, pp. 282–283).

Institutionalization. Legal regulation of the activities of magistrates in the western provinces was based on a combination of general imperial norms and special regional acts, adopted after the annexation of the Right-Bank region and particularly intensified after 1831, which ensured the formal preservation of urban self-government under conditions of enhanced administrative control. The

¹ These magistrates were officially established according to the "Polish-Lithuanian Commonwealth" judicial tradition, but in fact, Governor-General A. Bekleshov built a system of controlled institutions through the provincial main courts and provincial boards.

November Uprising of 1830–1831 radically changed the policy of the supreme authorities towards strengthening control by administrative bodies and reducing the influence of the local szlachta, which had lost the confidence of St. Petersburg. At the same time, the urban population, having demonstrated loyalty during the uprising, managed to retain the favor of the supreme authorities, which opened opportunities for the continued functioning of the magistrate system.

The first attention to the personnel composition of magistrates and municipal councils occurred in January 1831. A Senate decree regulated the issue of tenure of secretaries in their positions¹. Whereas previously institutions independently selected candidates for this position and even meshchane were admitted, now it was ordered to form the corps of secretaries exclusively from representatives of those categories that were permitted to enter civil service (individuals from the nobility, clergy, chief officers (ober-officers), etc.) (PSZRI-2, vol. 6 (1830), pt. 1, No. 4263). In July 1831, the supreme authorities, introducing unified reports during the auditing by civil governors of subordinate offices (prisutstviia) and the state of affairs, paid special attention to the state of record-keeping and reporting in magistrates and municipal councils, the number of unresolved cases, especially those involving detainees and for the recovery of funds (PSZRI-2, vol. 6 (1830), pt. 1, No. 4689).

The mechanism for creating new magistrate institutions in the western provinces can be traced using the example of Podillia. In 1832, the meshchane of the town of Olhopil, F. Prokofiev and D. Dolhopolov, petitioned for the opening of a municipal council in their town and for exemption from payment for the use of urban land. The Kyiv governor-general, the Ministry of Internal Affairs, and the Committee of Ministers were involved in resolving the issue, and the final decision was made by the emperor, who permitted the establishment of a municipal council at the expense of local Christians and Jews and ordered the transfer of all cases to it from the Balta magistrate (distance — 36.7 km). However, the petition for the abolition of the land tax was denied (PSZRI-2, vol. 7 (1832), No. 5373). This case demonstrates the complexity of bureaucratic procedures for creating new judicial institutions and the limited financial capabilities of meshchane communities, which had to maintain municipal councils at their own expense – a situation typical for the entire South-Western region, including Volyn.

The policy of unifying the titles of magistrate officials in the western provinces continued: from 1837, the presidents of the Zhytomyr and Balta magistrates were renamed burgomasters (Shandra, 2019, pp. 55–56; PSZRI-2, vol. 12 (1837), No. 10574), and other elected members – the radni – were renamed ratmans (PSZRI-2, vol. 12 (1837), No. 10574). This corresponded to the general imperial terminology established by the Institutions of 1775 and completed the departure from the Polish-Lithuanian Commonwealth nomenclature of offices.

Simultaneously, official staff positions (shtaty) and monetary allowances for magistrates were determined. For Kamianets-Podilskyi and Zhytomyr, the following allowance was established: secretaries – 600 rubles each, clerical employees – a total of 800 rubles, and for office expenses and maintenance of a watchman – 500 rubles. For the district town of Balta, the amounts were somewhat lower: secretary and clerks – 500 rubles each, office expenses and maintenance of a watchman – 300 rubles (PSZRI-2, vol. 12 (1837), pt. 2: States and Tables, p. 219). The introduction of fixed staff positions was intended to prevent arbitrariness in determining salaries and to ensure stable funding for magistrates, although in practice these amounts remained insufficient for attracting qualified personnel.

In 1838, the State Council of the Russian Empire attempted to regulate the activities of urban institutions in the border provinces of Podillia and Volyn². This issue was initiated by the former Kyiv governor-general, Count A. Guriev. Cities were divided into four categories depending on their financial capabilities and administrative status.

The *first* category included cities with sufficient revenues for full-fledged self-government. In the cities of Vinnytsia and Mohyliv in Podillia province, and in Novohrad-Volynskyi in Volyn province, it was ordered to immediately open city dumas (municipal representative bodies) (although in Novohrad-Volynskyi a дума had existed since the end of the 18th century – Author's note), summary courts (slovesni sudy), and to introduce the positions of city elders (starosty) due to the availability of sufficient funds, as well as to transfer the relevant cases from the magistrates to the dumas. The *second* category encompassed cities with limited capabilities. For Proskuriv, Lityn, and the non-district (zashtatni) towns³ of Khmilnyk and Bar in Podillia province, as well as Lutsk, Kremenets, and

¹ It should be noted that as early as 1827, it was determined that secretaries for magistrates were appointed by provincial boards, but their salaries were to be paid by the merchants and meshchane (PSZRI-2, vol. 2 (1827), No. 1091).

² This regulation did not apply to the provincial centers – Kamianets-Podilskyi and Zhytomyr, nor to the district towns – Balta and Bratslav, for which separate staff positions (shtaty) were in effect.

³ Non-district (zashtatnye) cities were considered those that did not perform the functions of district centers and were outside the official staff roster (shtatnoe raspisanie) of district institutions, while retaining their status as

Volodymyr-Volynskyi in Volyn province, it was envisaged to create summary courts and introduce the positions of elders, postponing the opening of city dumas for two years until the necessary funds accumulated. The *third* category included cities where magistrates were retained due to lack of funds for full-fledged self-government. In the cities of Podillia province – Letychiv, Haisyn, Olhopil, and Nova Ushytisia, as well as in Volyn province – Ovruch, Kovel, Rivne, and Ostroh – it was decided to leave the magistrates and seek new sources of revenue for the future maintenance of other urban self-government bodies. The *fourth* category – the least prosperous cities of Podillia province: Yampil and Salnytsia, as well as of Volyn province: Starokostiantyniv, Zaslav, and Dubno – due to the lack of sufficient revenues, were left without magistrates altogether (PSZRI-2, vol. 13 (1838), No. 10892) (in Dubno, a magistrate had been established in 1806 – Author's note) and were subject to the jurisdiction of magistrates of other cities. This gradation demonstrates the pragmatic approach of the imperial administration to reforming urban governance, where the financial capabilities of urban communities determined the scope of their self-government.

The practice of forming the personnel composition of magistrates remained unchanged in subsequent years. When a municipal council was established in the district town of Uman in 1839, two-thirds of its positions were appointed for Christians and the remainder for Jews (PSZRI-2, vol. 14 (1839), pt. 1, No. 13038). However, in 1840, according to the staff roster of this municipal council, the elected burgomaster and one alderman each from Christians and Jews received no salary. The following remuneration rates were established (in silver rubles per year): secretary (345 rubles), protocolist-archivist (170 rubles), two chancellery department heads (stolonachalniki) (170 rubles each), and three clerks (75 rubles each). Separately, 100 rubles were allocated for office expenses and lighting, 20 rubles for heating, and 10 rubles each for two watchmen. For the maintenance of the municipal council chancelleries, a special tax on Jews was introduced, which was replaced by a general municipal tax only on November 19, 1851 (Shandra, 2019, p. 58; PSZRI-2, vol. 15 (1840), pt. 2: Shtaty i tabeli, p. 178; PSZRI-2, vol. 26 (1851), pt. 2, No. 25756). This demonstrates a situation typical for magistrates: elected members served without pay, while the main expenditures were directed toward maintaining the clerical apparatus, which actually ensured the functioning of the institution.

The maintenance of magistrates placed a burden on municipal budgets not only through current expenditures on salaries and offices but also through pension payments to former officials. Illustrative is the case of provincial secretary Hrinkovsky, a chancellery department head of the Kyiv magistrate, who was granted a pension of 57 rubles 15 kopeks in silver per year from the revenues of the city of Kyiv. The decision on the pension was made in 1856, with payment from June 6, 1851 (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 12, p. 1), which meant the necessity of paying arrears for five years. Such practice additionally burdened the already limited financial capabilities of urban communities.

The accumulated problems of the Zhytomyr Magistrate – violations of procedural norms by clerks without class ranks, judicial delays, corruption, and general inefficiency – led to a loss of confidence on the part of both the meshchane and the provincial administration and the supreme authorities. On September 16, 1849, the Zhytomyr Magistrate was abolished, and all criminal and civil cases were transferred to the Zhytomyr District Court (PSZRI-2, vol. 24 (1849), pt. 2, No. 23503). This decision demonstrated the failure of the attempt to combine estate-based self-government with effective judicial proceedings: the electivity of officials did not compensate for the lack of professional knowledge, and the lack of payment for service stimulated corrupt practices. The abolition of the magistrate in the provincial center signified the beginning of a gradual abandonment of the estate-based system of urban justice in favor of unified district courts.

Large volumes of reporting and correspondence provoked resistance from the secretaries of district courts and magistrates, who sought to reduce the bureaucratic burden. In 1856, an order from the Volyn Provincial Board was received by magistrates regarding the mandatory submission of data on the progress of cases to the district stryapchy (procuratorial official). The basis for this order was the refusal of the Lutsk judicial offices (prisutstviia) to submit such data, motivated by the fact that they already submitted it to the provincial board, and that according to § 86 of the Digest of Regulations of the Ministry of Internal Affairs, record-keeping and correspondence were to be reduced. However, the Volyn Provincial Board categorically ordered that this data be submitted to the district stryapchy, who were to submit it to the provincial prosecutor, and he, in turn, to the Ministry of Justice (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 276, p. 3). This conflict vividly demonstrates the contradiction between the authorities' desire to strengthen control through a multi-level reporting system and the actual capabilities of local institutions, burdened by a shortage of personnel and excessive paperwork.

Personnel Composition of the Zhytomyr Magistrate. For a deeper understanding of the staffing peculiarities of the magistrates of the Volyn province, it is advisable to analyze the personnel

urban settlements with a limited composition of self-government bodies. In addition to the mentioned Khmilnyk and Bar, the town of Salnytsia was also a non-district settlement.

composition of the Zhytomyr Magistrate – the largest judicial institution of this type in Volyn and the provincial center, which concentrated the most qualified personnel. The form lists of officials for 1842–1847, preserved in the fond of the institution, constitute the most complete corpus of such documents for the magistrates of the Right-Bank region and allow for the reconstruction of a collective portrait of the employees: their social origin, education, career trajectories, and the specific features of the formation of the personnel corps of estate-based judicial institutions in the western provinces.

Secretary, Titular Councillor Vikentii Sanotskyi (b. 1802), Roman Catholic, originated from the nobility (szlachta), owned no real estate. He graduated from the Liubar District School. He began his civil service in 1819 in the criminal department of the Volyn Main Court. In 1822, he received the rank of Collegiate Registrar and was appointed chancellery department head; in 1824 – Provincial Secretary; in 1828 – Collegiate Secretary; in 1832 – Titular Councillor. After the closure of the temporary criminal department, where he served as secretary, in 1835 he was transferred to the Ovruch Land Court to the same position. The same year, he was dismissed and transferred to the Volyn Provincial Board. From 1839, he served as secretary of the Zhytomyr Magistrate. He was married to a noblewoman (szlachcianka) and had three underage sons and two daughters, all Roman Catholic. In July 1842, he was dismissed from his position (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 112, p. 33–33v., 48–48v.).

Collegiate Secretary Juzef Aleksandrovsky, who had been in civil service since 1811 and from 1836 to 1840 served in the Volyn State Chamber (Kazenna Palata), applied to fill the vacancy of secretary. However, in October 1842, the Volyn Provincial Board prohibited the candidate from occupying this position because in 1826 he had been under trial for the untimely transfer of 5,000 rubles in silver from the sale of state property. Although several months later he was released from responsibility by the temporary criminal department of the Volyn Main Court in accordance with the Manifesto of April 22, 1826, the pardon did not signify acquittal. Aleksandrovsky submitted a certificate with explanations that after 1826 he had continued his civil service in the Volyn Main Court and as secretary of the hospital directorate at the main headquarters of the 2nd Active Army, where he received the rank of Collegiate Secretary (Class X) and a half-year salary for participation in the Turkish War. This gave grounds for the provincial board to reconsider its decision and approve Aleksandrovsky's appointment as secretary of the Zhytomyr Magistrate, with subsequent administration of the oath of office. In 1845, Titular Councillor Aleksandrovsky was dismissed from his position due to negligence in service (unspecified) for appointment to other matters. In his place, Kozlovych, Provincial Secretary and chancellery department head of the Volyn Nobility Deputy Assembly, was appointed (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 112, p. 50).

Secretary, Provincial Secretary Erasmus Kozlovych (b. 1813), Roman Catholic, originated from the nobility confirmed by the Heraldry (Geroldiia), owned no immovable property. He graduated from the Mezhyrich Gymnasium. He began his civil service in 1832 in the Volyn Provincial Board with the rank of clerk. A year later, he was transferred to the Volyn Provincial Construction Commission, where he repeatedly served as acting secretary. In 1834, he received the rank of Collegiate Registrar. In 1837, he was transferred to the Volyn Board of Public Welfare (Prikaz Obshchestvennogo Prizreniia); the following year, he was approved as chancellery department head (stolonachalnyk). In 1838, he received the rank of Provincial Secretary, and in 1840, he was appointed secretary of the Board, but six months later he was dismissed from the position. In 1841, he was appointed chancellery department head to the Volyn Nobility Deputy Assembly. On September 10, 1845, on the proposal of the Civil Governor, he was appointed secretary of the Zhytomyr Magistrate. Unmarried. In January 1846, he submitted his resignation due to "chest illness" (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 112, pp. 51–53, 78).

For his position, clerk of the Zhytomyr District Court, Vikentii Milanskyi (b. 1826), Roman Catholic, originated from the nobility not yet confirmed by the Heraldry, owned no immovable property, applied. He graduated from the Makhnivka District School. However, as of November 1846, he was in the magistrate in the position of clerk (pysar) of the 3rd category (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 112, pp. 86–86v., 128–129).

In the administrative records of the Zhytomyr Magistrate, a substantial body of form lists of elected members and clerks for 1847 has been preserved. The presiding burgomaster, O. Dontsov (b. 1815), Orthodox, originated from the meshchane and owned a wooden house inherited from his family. He was the son of a council member (radnyi) of the Zhytomyr Magistrate (1822). He was specifically prepared for a career in judicial institutions. After the closure of the Zhytomyr District School in 1831, he began private practice at the Zhytomyr Land Court, where he copied case files. Owing to his abilities, in 1840 he was appointed acting clerk in charge of paperwork for the district police officer (spravnyk). In 1844 he was elected burgomaster and on January 30, 1845 was approved in office by the Volyn Provincial Board. In 1847 he was elected presiding burgomaster. He was married and had no children. As of 1850, he served as an assessor of the Zhytomyr District Court (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 3–4; Shevchuk, 2022, pp. 224–225). Burgomaster Martyn Dorozhynskyi (b. 1796), Roman Catholic, originated from merchants of the third guild and owned no

immovable property. His education, prior service, and year of election are not specified, although his approval in office by the Volyn Provincial Board is recorded. He was married and had four sons and two daughters, all Roman Catholics (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 5–6; Shevchuk, 2022, p. 225).

The corps of aldermen was formed from two Christians and two Jews, elected in 1847 and approved in their positions by the Volyn Provincial Board. Notably, both Christians were Orthodox, not Roman Catholics, although the latter constituted the majority of the urban Christian population of Zhytomyr. This indicates a deliberate involvement of Orthodox meshchane in the composition of the magistrate. P. Bialkovskiy (b. 1808), Orthodox, originated from the meshchane, owned a purchased wooden house. He graduated from the Zhytomyr District School. He was married and had a daughter; the family was Orthodox (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 7–8). A. Khromchenko (b. 1819), Orthodox, originated from the meshchane, owned a hereditary wooden house and a vacant plot of land, received jointly with his wife as a gift. Education is not indicated. He was married and had no children (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 9–10). H. Raikh (b. 1802), Jew, originated from merchants of the third guild, owned a hereditary wooden house. Education is not indicated. He was married and had two sons and two daughters, all Jews (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 11–12). N. Itseor (b. 1814), Jew, originated from the meshchane, owned a hereditary wooden house and a purchased wooden house in Berdychiv. Education is not indicated. He was married and had no children (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 13–14).

Secretary S. Moshynskiy (b. 1820), Roman Catholic, originated from the nobility of Volyn province, owned no immovable property. He had no class rank. Salary – 168 silver rubles per year. He began his civil service in 1839 as a clerk of the lower category in the Volyn Provincial Board. After 4 months, he was transferred as a clerk of the middle category to the Starokostiantyniv Land Court; the following year, he was transferred to the affairs of the police officer (pristav) of the same district. In 1845, at his personal request, he was dismissed and placed in the reserve for a police position, and was seconded to the governor's chancellery. Three months later, he was appointed secretary of the Novohrad-Volynskiy Magistrate. On February 16, 1848, by order of the Provincial Board, he was transferred to the same position in the Zhytomyr Magistrate. He was married to a noblewoman and had no children (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 15–16). Clerk of the 2nd category, F. Yanovskiy (b. 1822), Orthodox, originated from the nobility of Volyn province, owned no immovable property. He had no class rank. Salary – 70 silver rubles per year. He did not study in educational institutions and had no certificate. He began his civil service in 1845 in the Zhytomyr Magistrate (DAZhO, f. 3, op. 1, d. 160, pp. 17–18, 29–30).

Personnel Composition of the Novohrad-Volynskiy Magistrate. The personnel composition of the Novohrad-Volynskiy Magistrate, which functioned according to a model unique for the Volyn province, requires separate examination. Unlike other district towns, where magistrates were established according to the "Polish-Lithuanian Commonwealth" tradition, in Novohrad-Volynskiy a system operated from 1796 that provided for the parallel functioning of a city дума (administrative and economic functions) and a magistrate (judicial matters). As of 1847, the composition of the Novohrad-Volynskiy Magistrate included two burgomasters and six aldermen (four from Christians, two from Jews), approved by the Volyn Provincial Board, although according to the Institutions of 1775, four aldermen were envisaged (PSZRI-1, vol. 20 (1775–1780), No. 14392). The involvement of Jews was implemented by A. Bekleshov, who established a proportion of Christians to Jews of 2:1 (Shevchuk, 2022, p. 152).

Burgomaster Ye. Kucherevskiy (b. 1797), Orthodox, released from the meshchane estate, owned a purchased wooden house with an outbuilding (fligel) in Novohrad-Volynskiy. In 1816, he was appointed by the Volyn governor as superintendent of the Novohrad-Volynskiy City Hospital, which entailed exercising administrative and economic control over the institution's activities; he held the position for six years. In 1822, he was elected alderman of the Novohrad-Volynskiy Magistrate and approved by the Provincial Board. After three years in office, in 1826 he was elected and approved by the Provincial Board as chairman of the Novohrad-Volynskiy City Дума, which he headed for four years. From 1835, he again held this position for three years. In 1845, he was elected by the merchant and meshchane communities as burgomaster of the magistrate. Widower, had two daughters aged 16 and 18, Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 1–2). Burgomaster K. Liesovoi (b. 1810), Orthodox, originated from the meshchane, owned his own house with land. In 1842, he was elected burgomaster. Married, had a son and two daughters, all Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 2v.–3).

As in the Zhytomyr Magistrate, in Novohrad-Volynskiy all four Christian aldermen also belonged to the Orthodox confession, which confirms the tendency of deliberately involving Orthodox meshchane in the composition of magistrates, despite the presence of a Roman Catholic population. M. Filipovych (b. 1807), Orthodox, originated from the meshchane, owned two houses with land: one from his parents and one as a dowry. He was first elected alderman in 1835, and re-elected in 1842. He was married and had three sons and a daughter, all Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp.

2v.–3). I. Hordieiev (b. 1808), Orthodox, originated from the meshchane, owned no property. He was elected alderman in 1842. He was married and had two daughters, all Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 3v.–4). S. Harbarchuk (b. 1801), Orthodox, originated from the meshchane, owned no property. He was elected alderman in 1842. He was married and had a son and three daughters, all Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 3v.–4). P. Chaichuk (b. 1811), Orthodox, originated from the meshchane, owned a purchased small house with land. He was elected alderman in 1844. He was married and had a son and a daughter, all Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 4v.–5). Sh. Faerman (b. 1787), Jew, originated from the meshchane, owned a purchased small house with land. He was elected alderman in 1835, 1842, and 1845. He was married and had three adult sons and three daughters (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 4v.–5). Sh. Davidzon (b. 1814), Jew, merchant of the third guild, originated from the meshchane, owned a purchased small house with land. He was elected alderman in 1842 and 1845, and approved in office by the Provincial Board. He was married and had two sons and two daughters (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 5v.–6).

The clerical apparatus was staffed by individuals from the nobility and clergy estates, who had education and sought to pursue a bureaucratic career. Secretary S. Moshynskyi – as of 1847, he held the position of secretary of the Novohrad-Volynskyi Magistrate (for details, see the form list in the composition of the Zhytomyr Magistrate). In 1848, he was transferred to Zhytomyr to a similar position with the same salary of 168 silver rubles (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, p. 6v.), which led to an increase in workload compared to a district town. In 1850, the secretary was I. Milevskyi (b. 1822), Roman Catholic, originated from the nobility, owned no immovable property. He had no class rank. Salary – 168 silver rubles per year. He received a home education. He began his civil service in 1846 as a clerk (pysmovod) of the Uman Lower Land Court. The following year, he was transferred to the Volyn Provincial Board and appointed acting secretary of the Zhytomyr Magistrate. After being confirmed in the position in 1848, he was transferred to the same position in the Novohrad-Volynskyi Magistrate. Following the results of the 1849 revision of judicial institutions, he was awarded a one-time bonus of 100 silver rubles. He was married, his wife was Roman Catholic. As of 1851, he was under trial together with other members of the magistrate and the district court for abuse of authority, but by the verdict of the Volyn Chamber of Criminal Court of April 30, 1851, he was left at liberty (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 155, pp. 158–159, 219v.).

Clerk, court process server (povytychik) S. Yuhnytskyi (b. 1802), Roman Catholic, originated from the Polish szlachta that had not proven its nobility, owned no immovable property (as of 1850, he owned a purchased wooden house). Salary – initially he received none, as of 1850 – 84 silver rubles per year. He graduated from the Liubar District School in 1819. He began his civil service in 1834 as a clerk of the Novohrad-Volynskyi City Administration (at the age of 32). In 1835, he was transferred to the position of secretary of the Novohrad-Volynskyi Magistrate, but after four years he was dismissed at his own request. In 1843, he returned as a clerk (pysmovod) to the Novohrad-Volynskyi City Administration. In 1846, he was transferred as process server to the magistrate. He was married to a noblewoman and had three sons and a daughter, Maria. Notably, the sons were Roman Catholic, while the daughter and wife were Orthodox (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 7v.–8; DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 155, pp. 160–161v.).

Collegiate Registrar F. Skobelskyi (b. 1817), Orthodox, originated from the clergy estate, owned his own wooden house in Novohrad-Volynskyi. Salary – 60 silver rubles per year. He graduated from the Ostroh District School in 1834. He began his civil service in 1838 as a clerk (pysar) of the Volyn Spiritual Consistory; by the end of the year, he received the ranks of copyist (kopiist) and sub-clerk (podkantseliaryst). In 1839, he received the rank of clerk (kantseliaryst) and was transferred to the Rivne Spiritual Board. In 1842, he resigned; the same year, he was appointed by the Volyn Provincial Board to the staff of the Novohrad-Volynskyi Magistrate. In 1845, he received the rank of Collegiate Registrar with seniority from 1842. In 1848, he received the rank of Provincial Secretary, and in 1849, he was dismissed at his own request. He was married, his wife was Orthodox, and they had no children (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 9v.–10; DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 155, p. 9v.).

Clerk of the 2nd category, H. Petrovych (b. 1820), Orthodox, originated from the clergy estate, owned no property. Salary – 60 silver rubles per year. He studied at the Ostroh District School. He began his civil service in 1841 in the Novohrad-Volynskyi Spiritual Board as a supernumerary clerk, but by the end of the year he was dismissed for "distraction and absence from service." In 1844, he was again admitted to the same Board. In 1846, he was dismissed from the Board due to his transfer to civil service and was appointed by the Provincial Board to the magistrate. Unmarried (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 11v.–12). As of 1851, he was recorded as Collegiate Registrar and process server with a salary of 84 silver rubles per year (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 155, pp. 221–223v.). Clerk of the 2nd category, O. Zanozovskiy (b. 1823), Orthodox, originated from the clergy estate, owned no property. He received no salary. He began his civil service in 1847 in the Novohrad-Volynskyi Magistrate. Unmarried (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 12v.–13). Clerk of the 3rd category, V. Tychyna (b. 1825), Orthodox, originated from the nobility, owned no immovable property. Salary – 84

silver rubles per year. He began his civil service in 1842 in the Novohrad-Volynskyi Magistrate. Unmarried (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 8v.–9). Clerk of the 3rd category, V. Zayonchkovskiy (b. 1823), Roman Catholic, originated from the nobility of Volyn province not yet confirmed by the Heraldry, owned no property. Salary – 72 silver rubles per year. He began his civil service in 1846 in the Novohrad-Volynskyi Magistrate. Unmarried (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 135, pp. 10v.–11).

The difficulties in staffing elected positions of the Novohrad-Volynskyi Magistrate are vividly illustrated by the events that unfolded after the death of burgomaster Ye. Kucherevskiy in 1849. The magistrate addressed an inquiry to the city дума asking who had been approved as a candidate for the position of burgomaster in the last election, in order to admit them to office. However, it turned out that, according to the election results, the Provincial Board had approved only Ye. Kucherevskiy, while the second candidate, P. Noryn, was refused due to his affiliation with the Old Believers (staroobriady). Therefore, the second burgomaster remained K. Liesovoi, who, like the Christian aldermen, had been elected back in 1842. They continued to hold their positions because the Provincial Board had not approved the new aldermen (did not respond to the submitted lists). Likewise, the lists for the approval of Christian and Jewish aldermen, submitted on March 19, 1848, remained unanswered as of March 3, 1849. Consequently, the Christian aldermen had been in office since 1842, and the Jews since 1845. The magistrate decided to petition the Provincial Board to approve, in place of the deceased illiterate meshchanyn Ya. Koval, either to allow new elections (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 155, pp. 97–98v.). On March 18, 1849, the magistrate received a response from the Provincial Board approving M. Marushenko as burgomaster and P. Chaichuk and Ya. Yemchenko as aldermen. At the same time, the Provincial Board refused several candidates: K. Liesovoi – on the grounds that he had been accused by the Chamber of Criminal Court of abuse of authority and releasing the criminal Braunshtein from prison contrary to the chamber's decree; the Christian alderman P. Horoshynskiy – due to illiteracy; M. Filipovych – due to drunkenness and rudeness toward the town governor (gorodnichy), as well as being accused by the Chamber of Criminal Court (like K. Liesovoi); the Jews Sh. Faerman and Sh. Davidzon – for the same court accusation. It was ordered to hold by-elections. The approved candidates, on the basis of the Provincial Board's decree, were sworn in by the city mayor and the district stryapchy (DAZhO, f. 9, op. 1 dod., d. 155, pp. 99–100v.).

This story demonstrates several systemic problems in the formation of the personnel composition of magistrates. The lengthy bureaucratic procedure for approving elected officials by the Provincial Board resulted in aldermen holding office for seven (Christians) and four (Jews) years without official approval, which created legal uncertainty regarding their status. The Provincial Board effectively conducted a strict selection of candidates, rejecting them not only on formal grounds (illiteracy, affiliation with Old Believers) but also due to judicial prosecution for official misconduct, which indicates a low level of discipline among elected members. The mass rejection of candidates (five out of eight) points to the limited personnel reserve in the district town and the difficulty of finding meshchane and merchants who would meet the requirements of the provincial administration. Cases of drunkenness, rudeness, and abuse among elected members confirm the general trend of unprofessionalism in magistrates, which explains the subsequent abolition of the magistrate system during the Judicial Reform of 1864.

Magistrates and district courts: a comparative analysis of staffing. After the suppression of the November Uprising of 1830–1831, the period of "legal autonomy" gave way to a period of unification and centralization (1831–1864), characterized by the liquidation of the remnants of Polish-Lithuanian Commonwealth law, the restriction of the elective principle in judicial institutions, and the strengthening of administrative control over justice. The magistrates and district courts of Volyn province in 1831–1863 functioned as parallel but fundamentally different models of judicial organization. The key differences lay in jurisdiction (estate-based – only merchants and meshchane vs. cross-estate), staffing mechanisms (elected unpaid members from Christian and Jewish meshchane vs. appointed paid officials from the nobility), material support (urban revenues vs. land assembly (zemstvo) collections and state budget), and institutional efficiency (a dead-end institution without career prospects vs. a channel of bureaucratic mobility and imperial integration). At the same time, both institutions shared common structural features: a dualistic organization (elected members + appointed secretaries and clerks as agents of administrative control), a moderate educational level of personnel with a predominance of practical experience over formal education, subordination to the provincial administration through approval and revision procedures, as well as systemic flaws of pre-reform justice – corruption, red tape, unprofessionalism, and dependence on the clerical apparatus. The failure of the magistrate model due to the lack of payment for service, the limited personnel reserve, and estate-based restrictions (which led to their abolition in 1849–1860s) and the gradual bureaucratization of district courts with the displacement of the elective principle in favor of appointment demonstrated the inefficiency of estate-based justice and created the prerequisites for

the Judicial Reform of 1864, which introduced an independent judiciary with professional judges and abolished the estate principle of justice (Shevchuk, 2025; Shevchuk & Melnychuk, 2026).

Conclusions. The study of the personnel composition of magistrates in the Volhynian Governorate within the context of the imperial policy of unification and centralization in 1831–1864 demonstrates that these institutions functioned as formally autonomous elected bodies of estate-based justice under actual strict control by the provincial administration through procedures of official approval and the appointment of secretaries.

The institutional structure of magistrates was based on a dualistic model: elected unpaid members from the meshchane and merchants, such as burgomasters and ratmans, were combined with appointed paid secretaries and kantseliarysty from the nobility and clergy, which ensured administrative control over record-keeping. Personnel policy regarding elected meshchane was based on a confessional balance between Christians and Jews in a ratio of 2:2 or 4:2 with the deliberate involvement of Orthodox meshchane, despite the predominance of the Roman Catholic population.

Analysis of formuliarni spysky revealed typical characteristics of the personnel corps. Elected members were from the meshchane and merchant estates, with or without immovable property, with limited or no education, serving without pay. The clerical apparatus was from the nobility and clergy, both Roman Catholics and Orthodox, with moderate education at district schools or gymnasiums and low salaries from 60 to 168 silver rubles, which stimulated corruption.

Systemic problems of magistrates included limited personnel reserve due to the lack of payment for service, unprofessionalism and in some cases illiteracy of members, lengthy bureaucratic approval procedures lasting 4 to 7 years without official confirmation, mass rejection of candidates on formal and disciplinary grounds, underfunding, legal inconsistency, corruption and judicial delays. A comparative analysis with uезд courts demonstrated the inefficiency of the magistrate model due to estate-based restrictions, lack of career incentives, and limited jurisdiction, which led to the abolition of magistrates in the period between 1849 and the 1860s.

In conclusion, magistrates proved to be an ineffective instrument for the imperial integration of the urban population as the formal preservation of electivity and confessional balance did not compensate for structural flaws, such as the lack of payment for service, personnel shortage, and unprofessionalism. The failure of the magistrate model of estate-based self-government created the prerequisites for the Judicial Reform of 1864, which abolished the estate principle of justice and introduced an independent judiciary with professional judges.

Acknowledgments. The authors are grateful to the staff of the State Archive of Zhytomyr Region for their assistance in working with archival sources and to the editorial board of the journal for their professional recommendations.

Funding. This article was prepared without external funding.

References:

- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State Archives of Zhytomyr Region].
- Diatlov, V. A.** (2012). Peculiarities of the Social Status of the Officialdom of the Russian Empire in the First Half of the 19th Century (on the Example of Penza and Saratov Provinces). *Izvestiia Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskikh universiteta im. V.G. Belinskogo – Proceedings of the Penza State Pedagogical University named after V.G. Belinsky*, 27, 601–604. [in Russian].
- Dityatin, I. I.** (1875). *Organization and Administration of the Cities of Russia*. Vol. 1. Sankt-Peterburg, 508 s. [in Russian].
- Dityatin, I. I.** (1877). *Organization and Administration of the Cities of Russia*. Vol. 2. Yaroslavl, 565 s. [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russian Land, Alien Faith: Imperial Ethno-Confessional Policy in Lithuania and Belarus under Alexander II*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie 1000 s. [in Russian].
- Dubrovina, A. B.** (1966). *Social Order, Governance Mechanisms and Law of Ukraine during the Decline of the Feudal-Serf System (First Half of the 19th Century)*. Kyiv: Kyiv State University, 111 s. [in Ukrainian].
- Dzhanshiev, G. A.** (1891). *Foundations of the Judicial Reform (On the 25th Anniversary of the New Court)*. Moskva: Tipografiia M. P. Shchepkina, 364 s. [in Russian].
- Efremova, N. N.** (1983). *Ministry of Justice of the Russian Empire. 1802–1917. (Historical and Legal Research)*. Moskva: Nauka, 152 s. [in Russian].
- Emelianova, I. A.** (1962). *Highest Bodies of State Authority and Administration of Russia in the Pre-Reform Period*. Kazan, 46 s. [in Russian].
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoxes of Imperial Policy: Poles in Russia and Russians in Poland (19th – Early 20th Centuries)*. Moskva: Izdatelstvo "Indrik", 272 s. [in Russian].
- Kamanin, I. M.** (1888). *The Last Years of Kyiv's Self-Government under Magdeburg Law*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo, 93 s. [in Russian].

- Kappeler, A. (2005). *Russia as a Multi-Ethnic Empire: Emergence, History, Decline*. Lviv: Vyd-vo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu, 360 s. [in Ukrainian].
- Karlina, O. (2007). Conflict between the traditions of urban self-government and the system of urban administration in Volyn at the end of the 18th - in the first decades of the 19th century. *Sotsium – Society*, 7, 280-289. [in Ukrainian].
- Khadadova, F. (2013). Main directions of activity of the Zhytomyr City Magistrate (late 18th – 40s of the 19th century). *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Hurzhiiv Historical Readings: Collection of Scientific Works*, 6, 267-269. [in Ukrainian].
- Khadadova, F. (2014). Functioning of the Magistrates of Volyn as Judicial Bodies (Late 18th – First Half of the 19th Century). *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii – Actual Problems of National and World History*, 17, 173-178. [in Ukrainian].
- Moriakova, O. V. (1998). *The System of Local Administration in Russia under Nicholas I*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 272 s. [in Russian].
- Petrovsky-Shtern, Y. (2019). *Shtetl: The Golden Age of the Jewish Town*. Kyiv: Krytyka, 394 s. [in Ukrainian].
- Pryshchepa, O. P. (2002). Legal and economic aspects of the development of privately owned towns in Volyn in the second half of the 19th – early 20th centuries. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of History of Ukraine of the 19th – Early 20th Centuries*, 5, 128–132. [in Ukrainian].
- PSZRI-1 – *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]*. Series I (1649–1825). Saint Petersburg. [in Russian].
- PSZRI-2 – *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]*. Series II (1825–1881). Saint Petersburg. [in Russian].
- Sarazhina, R. (2011). *The Judicial System in Western Siberia in Imperial Policy in the Late 18th – Mid-19th Centuries*. (Extended abstract of candidate's thesis). Omsk, 25 s. [in Russian].
- Shandra, V. (2016). *Burgher Bodies of Estate Self-Government in Ukraine (Late 18th – Early 20th Centuries)* (O. Reient, Ed.). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 345 s. [in Ukrainian].
- Shandra, V. S. (2019). From the liquidation of the remnants of Magdeburg law to self-government according to the Russian model (the last quarter of the 18th - early 1860s). *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII - pochatok XX st.) – From Walls to Boulevards: The Creation of a Modern City in Ukraine (Late 18th - Early 20th Century)*, 28–77. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. (2021). Imperial construction of the judicial system for townspeople of Right-Bank Ukraine (1797–1801). *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 1 (326), 163-183. <https://doi.org/10.47315/archives2021.326.163> [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. (2025). Officials and clerks of the Zhytomyr District Court (1831–1863): historical-legal dimension. *Society and Security*, 2(8), 103–113. [https://doi.org/10.26642/sas-2025-2\(8\)-103-113](https://doi.org/10.26642/sas-2025-2(8)-103-113) [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. V. (2022). *Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.) [Judicial Authority in the Life of Society of Right-Bank Ukraine (Late 18th – First Third of the 19th Century)]*. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O., 580 s. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A., & Melnychuk, O. (2026). The head and assessors of the Zhytomyr district court (1831–1863): historical, legal, and social dimensions. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 55, 72-86. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-72-86> [in Ukrainian].
- Snyder, T. (2012). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. Kyiv: Dukh i Litera, 460 c. [in Ukrainian].
- Wortman, R. S. (2004). *The Development of Legal Consciousness in Imperial Russia*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 520 s. [in Russian].

**"A ministering angel with the heart of a woman and the manners of a lady":
images and wartime daily life of women in the memoirs of female participants
in the Crimean War (1853–1856)**

Anna V. Hedo

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Oleh L. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Abstract.

Purpose. *The study aims to reconstruct female images in wartime conditions. The authors do not intend to analyse the course of military operations or the state of military medicine of that time. The scientific interest is focused on the socio-cultural reactions of society to the participation of women in the conflict, their subjective perception of the war, and psychological reactions to stressful situations.*
Methodology. *The methodological framework is built at the intersection of historical anthropology, gender studies, and new cultural history. This approach allows for a departure from the traditional description of war as a sequence of battles and focuses on the subjective experience of the individual.*
Scientific novelty. *Based on the analysis of ego-documents (memoirs, letters, diaries), the socio-cultural images and the specifics of the wartime everyday life of women participating in the Crimean War (1853–1856) are explored. Through the lens of new cultural history and historical anthropology, the experiences of representatives of various national and social groups are reconstructed: from the British aristocrat Florence Nightingale and the Jamaican entrepreneur Mary Seacole to Irish nuns and Russian Sisters of Mercy of the Exaltation of the Holy Cross Community.*
Conclusions. *The study identifies and classifies three fundamental models of female participation in the conflict: state-reformist, professional-religious, and private-entrepreneurial. Special attention is paid to the process of destigmatisation of women's medical work and the role of the contemporary press (in particular, The Times newspaper) in the formation of a new "heroic myth" of the woman-saviour. A comparative analysis of the participants' motivations revealed an ideological dichotomy between the principles of universal Christian humanism on the side of the coalition and the concept of imperial patriotism on the side of the Russian Empire. It is proven that the Crimean War became a turning point in the destruction of patriarchal stereotypes regarding the exclusively masculine nature of war and laid the foundation for the professionalisation of nursing and further gender emancipation.*

Keywords: *Crimean War, Florence Nightingale, Mary Seacole, ego-documents, Sisters of Mercy, historical anthropology, wartime everyday life, professionalisation of medicine, gender identity.*

«Ангел-служитель із серцем жінки та манерами леді»: образи та воєнне повсякдення жінок у спогадах учасниць Кримської війни (1853–1856)

Анна Гедьо

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
докторка історичних наук, професорка (Україна)
email: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Олег Іванюк

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
кандидат історичних наук, доцент (Київ, Україна)
email: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Анотація.

Мета дослідження полягає у реконструкції жіночих образів у воєнних умовах. Автори не ставлять за мету аналіз перебігу бойових дій чи стану тогочасної військової медицини. Науковий інтерес зосереджений на соціокультурних реакціях суспільства на участь жінок у конфлікті, їхньому суб'єктивному сприйнятті війни та психологічних реакціях на стресові ситуації. **Методологічна основа** вибудована на перетині історичної антропології, гендерних студій і нової культурної історії. Такий підхід дозволяє відійти від традиційного опису війни як послідовності битв і зосередитися на суб'єктивному досвіді особистості. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі аналізу еґо-документів (мемуарів, листів, щоденників) досліджено соціокультурні образи та специфіку воєнного повсякдення жінок-учасниць Кримської війни (1853–1856). Крізь призму методології «нової культурної історії» та історичної антропології реконструйовано досвід представниць різних національних та соціальних груп: від британської аристократки Флоренс Найтінґейл та ямайської підприємниці Мері Сікол до ірландських черниць та російських сестер милосердя Хрестовоздвиженської общини. **Висновки.** У процесі дослідження виявлено і класифіковано три засадничі моделі жіночої участі у конфлікті: державно-реформаторську, професійно-релігійну та приватно-підприємницьку. Особливу увагу приділено процесу дестигматизації медичної праці жінки та ролі тогочасної преси (зокрема газети «The Times») у формуванні нового «героїчного міфу» жінки-рятівниці. У ході дослідження проведено компаративний аналіз мотивації учасниць, що дозволило зафіксувати ідеологічну дихотомію між засадами універсального християнського гуманізму на боці коаліції та концептом імперського патріотизму на боці Російської імперії. Доведено, що Кримська війна стала поворотним моментом у руйнуванні патріархальних стереотипів про виключно маскулінний характер війни та заклала підґрунтя для професіоналізації медсестринства й подальшої гендерної емансипації.

Ключові слова: Кримська війна, Флоренс Найтінґейл, Мері Сікол, еґо-документи, сестри милосердя, історична антропологія, воєнне повсякдення, професіоналізація медицини, гендерна ідентичність.

Research problem. The introductory section of your article is exceptionally well-written. It establishes a strong conceptual framework, seamlessly connecting contemporary military gender dynamics with the foundational historical context of the Crimean War.

Here is the refined text, polished for flow, stylistic precision, and academic tone while preserving your original content and formatting.

In historical research, armed conflicts have for centuries been viewed as an exclusively masculine sphere, in which women played only secondary or supporting roles. However, the experience of modern wars shows that the role of women has undergone a significant transformation, moving beyond established historiographical stereotypes. In particular, following the start of the full-scale invasion in 2022, tens of thousands of women joined the ranks of the Armed Forces of Ukraine. In today's world, women carry out a wide range of both civilian and military functions, directly influencing the future of the nation and the state.

In the broader history of warfare, one of the earliest precedents for women's direct involvement in providing medical care for wounded combatants was the Crimean War (1853–1856). In this conflict, the Russian Empire faced a coalition comprising the Ottoman Empire, Great Britain, France, and the Kingdom of Sardinia, with the Crimean Peninsula becoming the primary theatre of military operations.

.....

This conflict brought together women from diverse social and national backgrounds: the British aristocrat Florence Nightingale, the Irish nun Mary Aloysius, and the Jamaican entrepreneur Mary Seacole. The latter recorded her experiences in the first autobiography in British history published by a non-white woman (Seacole, 1857). Their paths crossed in the hospitals of Scutari and Balaklava. Meanwhile, on the opposite side of the front line, Katerina Bakunina, Alexandra Krupskaya, and dozens of other women carried out similar life-saving work, driven both by patriotic convictions and a profound sense of compassion.

An analysis of sources and recent research. The study of women's experiences of the Crimean War has evolved from the romanticised accounts of the 19th century to contemporary critical studies. The first researchers to explore the topic were fiction writers, who shaped the enduring cultural image of the “ministering angel”. In particular, Lizzie Alldridge¹ provided a detailed account of Florence Nightingale's life, emphasising her work on the peninsula itself (Alldridge, 1885). Articles on Nightingale were included in the seminal collections by C. Horne and S. Williams, in which she was placed on a par with Queen Victoria (Horne, 1894; Williams, 1885). S. Williams established her status as a symbol of humanity in “the darkest of times” (Williams, 1885, p. 109). In the eyes of her contemporaries, Florence Nightingale came to be regarded as a national symbol of England; her name was placed on a par with Lady Jane Grey, the German astronomer Caroline Lucretia Herschel and the French artist Rosa Bonheur. The cultural canonisation of her image also took place within the poetic tradition, notably through Henry Wadsworth Longfellow's poem “The Lady with the Lamp”. Nightingale's biography became an integral part of the didactic material in educational publications aimed at fostering Christian virtues². In American public discourse of the time, her authority and social standing were equated with the significance of Abraham Lincoln and other prominent statesmen of the United States.

The current phase of Western historiography is characterised by a shift towards scholarly demythologisation. Mark Bostridge's work, based on family archives, aims to distinguish real historical facts from later legends (Bostridge, 2008). Research by M. R. Paradis, E. M. Hart and M. D. O'Brien reveals the organisational challenges faced not only by English but also by Irish groups of Sisters of Mercy (Paradis, Hart, O'Brien, 2017). Even in popular culture, particularly in Trina Robbins's graphic novel, there remains a sustained interest in this subject (Robbins, 2007).

For a long time, the institutional approach dominated Eastern European discourse. Women's activities were viewed primarily through the prism of the functioning of the Holy Cross Community or the development of field medicine. Images of women often appeared as “elements of a kaleidoscope” within the broader context of events. A rare example of personalisation is the work of Anna Valuyeva-Munt³, who, drawing on memoirs, reconstructed the image of the noblewoman Katerina Bakunina at the front. Contemporary Ukrainian researchers, notably V. Orekhovsky, are studying the activities of the Sisters of Mercy in detail; however, the question of women's subjective perception of the daily realities of war still requires more in-depth examination.

An analysis of the historiography reveals a certain imbalance: whilst the Western tradition tends to exaggerate the roles of individual leaders, the Ukrainian tradition predominantly focuses on describing collective structures without paying sufficient attention to the personal experiences of the participants. This confirms the relevance of our study, which aims to compare the experiences of women on both sides of the front line, drawing on their personal accounts.

The source base for the study consists of first-hand accounts by direct participants in the conflict: the memoirs of Kateryna Bakunina, Mary Aloysius and Mary Seacole, as well as the correspondence of Florence Nightingale. In addition, works by 19th-century fiction writers have been drawn upon, enabling us to trace the transformation of the image of the “Sister of Mercy” in the literary discourse of the time.

The geographical scope of the study covers key locations where military hospitals were established: Sevastopol (the site of Russian troop deployment), as well as Balaklava and Scutari (centres where the forces of the European coalition – Great Britain, France, the Ottoman Empire and the Kingdom of Sardinia – were concentrated). The narratives of both opposing sides attest to the women's shared humanitarian mission: fighting to save the lives of combatants and providing spiritual care to the dying. Although women did not take direct part in combat operations, they often fell victim

¹ Little is known about the author. Miss Lizzie Alldridge had an interest in art, was probably a non-conformist, travelled around Europe and visited Paris.

² See, for example: Forsaith Josephine L. *Lessons from life*. Dayton, O., Press of United brethren publishing house, 1893. 239 p.

³ Anna Petrovna Valuyeva-Munt – a children's author and teacher. She lived in Katerynoslav for a time. There, she ran a Sunday school attached to a two-class school and was an honorary member of the Society for the Care of the Children of Katerynoslav Railway Employees. She is the author of a number of biographies, including those of US presidents such as Washington, Franklin, Lincoln and others.

to the war through epidemics and shelling. The memoirs used are distinctly emotional and subjective in nature, which is valuable for detailing the microhistorical context and illuminating the emotional world of the individual under extreme conditions.

The aim of the study is to reconstruct images of women in wartime. The authors do not set out to analyse the course of military operations or the state of military medicine at the time. The academic focus is on society's sociocultural reactions to women's participation in the conflict, their subjective perception of the war, and their psychological responses to stressful situations.

Research methodology: The methodological framework of the article is built at the intersection of historical anthropology, gender studies and new cultural history. This approach allows us to move away from the traditional description of war as a sequence of battles and to focus on the subjective experience of the individual.

An anthropological approach is used to analyse "everyday life at the front" and to reconstruct the emotional world of women. The focus is not on state institutions, but on the individual in extreme conditions: their fears, reactions to stress (such as artillery fire) and everyday survival strategies.

The gender approach allows us to examine war as a space for the transformation of social roles. It analyses the process of transition from patriarchal stereotypes about "women's auxiliary role" to the formation of a new professional identity as a nurse and a leader.

The microhistory method involves examining a global event (the Crimean War) through the prism of individual life trajectories (F. Nightingale, M. Seacole, K. Bakunina). This allows us to view the "big picture" of history through the "small" destinies of individual participants.

Among specialised historical methods, the hermeneutics of ego-documents plays a leading role, aimed at identifying ideological layers and subjective assessments in memoirs. The comparative method has made it possible to contrast British, Irish and Russian experiences, revealing discrepancies between the coalition's humanistic motivations and Russia's imperial patriotism. The application of the method of scholarly demythologisation helped to distinguish women's actual experiences from later ideological constructs such as the "ministering angel" or "sacred duty".

Main Body. The participation of women from the European coalition in the Crimean War was an unprecedented phenomenon, within which the life paths of a socially diverse group of women – comprising members of the aristocratic elite, nuns and professional nurses – converged within the shared space of a military hospital. The decisive factor in transforming a private initiative into a large-scale social movement was the press of the time, which, for the first time in history, became a powerful instrument for shaping public opinion and mobilising English society. In particular, "The Times" newspaper regularly published detailed reports from its own correspondents directly from the heart of the action, transforming the military conflict into a humanitarian crisis of national proportions. Every issue of the newspaper was filled with descriptions of the horrors of war and the suffering of the wounded, who were effectively left without proper care, creating a powerful informational and emotional impact on contemporaries. To contemporaries, the situation in the hospitals seemed catastrophic: "The sick were cared for by the sick, and the dying by the dying" (Alldridge, 1885, p. 20). It was these publications that provided the decisive impetus for the personal decisions of the future participants in the mission.

Mary Seacole read in the news about the Battle of Inkerman, where Allied forces were facing a vastly superior Russian army, and the hospitals in Scutari were overflowing. The horrific reality that "hundreds were dying, those whom the Russian bullet and sword had left alive" became a call to action for her (Seacole, 1857, p. 75). An additional incentive was the presence at the front of her acquaintances from the 97th and 48th Regiments, who, in her words, were fighting an "enemy worse than yellow fever or cholera" (Seacole, 1857, p. 74).

Mary Aloysius, referring to the "Reports on the Condition of the Wounded at Alma and Inkerman", noted that what she had read evoked "horror in humane hearts, and tears in tender hearts" (Mary Aloysius, 1897, pp. 12-13). These reports clearly demonstrated not only a shortage of medical supplies but also a critical need for professional care.

In response to the news coverage, women began actively seeking ways to assist the army, asking themselves the fundamental question: "Can women remain idle in the face of this terrible emergency?". The response took the form of specific voluntary and organisational initiatives. In particular, the widow of an Irish nobleman, Lady M...F..., hired and financially supported three nannies at her own expense, expressing her willingness to personally escort them to the East (Mary Aloysius, 1897, pp. 12-13).

The analysed material suggests that the Crimean War marked a "breakthrough" for women's agency into the public sphere. Thanks to the press, the war ceased to be merely a "male affair" of strategies and manoeuvres, acquiring a distinct anthropological dimension. Women's response to the challenges of war was not merely an act of charity, but a conscious step towards the professionalisation of care for the wounded and the breaking down of class barriers, which subsequently laid the foundations for the modern nursing system.

.....
Florence Nightingale came to symbolise a fundamental shift in society's attitude towards nursing, which in the first half of the 19th century was considered such a marginal occupation that “no respectable woman of any rank could engage in it”, whilst for domestic servants, such a career choice was associated exclusively with a “loss of character” (Alldridge, 1885, p. 6).

However, the government mandate for the organisation of medical services, formulated by the Minister of War, Lord Herbert, effectively legitimised this social role, elevating it from the realm of dubious private practice to that of high public service. Nightingale's appeal to the Minister coincided with the implementation of the government's plans for a radical reform of the army's medical provision. In his reply, Lord Herbert emphasised the exceptional nature of her role and his awareness of the scale of the challenges ahead: “As far as I am aware, there is only one person in England capable of organising and managing such a scheme, and I have repeatedly sought to ask you whether you are prepared to make such an attempt. No one knows better than you how difficult it will be to establish a corps of nurses” (Alldridge, 1885, p. 20).

Nightingale's work in Scutari and Balaklava transformed her into a national symbol, an image that sculptors captured in monuments as the “female minister”, whose “clothing is the simple attire of everyday life... In one hand she holds a nurse's night lamp, whilst with the other she shields the patients' eyes from the light... In every line you can see how attentively and wisely, with such clear-headedness and tender femininity, she reflects on what she sees” (Alldridge, 1885, p. 6). Despite considerable difficulties, caused not so much by a shortage of volunteers as by the high professional standards required of candidates, Florence Nightingale managed to assemble an expeditionary corps of 34 nurses. An important aspect of her work was the public legitimisation of financial support for the mission: Nightingale opened a bank account in “Messrs. Coutts” to collect charitable donations. The Times, acting as a media intermediary, noted: “Miss Nightingale does not solicit donations, yet she does not refuse generous offers” (Alldridge, 1885, p. 21). This approach signalled a shift from traditional charity to transparent public funding of humanitarian initiatives.

Representatives of Irish religious communities also joined the mission¹. Due to the critical need for qualified personnel, the British War Office officially appealed for assistance to the Mother Superior of St Joseph's Convent in Kinsale – Mother Mary Frances Bridgeman. Accompanied by her, a group of nuns from Kinsale, Cork, Charleville, Carlow and Dublin travelled to Crimea. The nuns' participation introduced an element of professional religious care into the wartime discourse, drawing on their long experience of service.

At the same time, the organisational structure of the women's relief effort was marked by internal institutional conflicts. F. Bridgeman, as the leader of an autonomous group, had a strained relationship with F. Nightingale. The latter initially denied the need to involve the Irish sisters and later attempted to place them under a single administrative centre. This led to a de facto division of spheres of influence: at the end of January 1855, F. Bridgeman, together with ten nurses, moved to the hospital in Kulali, and by October 1855 her community was running the hospital in Balaklava, maintaining administrative independence from Nightingale (Cosgrove, 2023).

News of the dispatch of the corps of nurses to the front spread instantly through the British press, taking on cross-border significance. These publications served as a powerful incentive for noblewomen in the Russian Empire, inspiring them to undertake similar service. An important ideological emphasis in the media of the time was the highlighting of Nightingale's secular status. Readers were informed that she was not a qualified doctor, but was presented as “a young, exceptionally graceful and talented lady – wealthy, with a position in society, who, not emotionally, ‘in a moment of national fervour’, but consciously, decided to help her suffering compatriots” (Alldridge, 1885, p. 22).

Of particular academic interest are the subjective descriptions of key figures of the war, as recorded by their contemporaries. A rather vivid portrait of Florence Nightingale was painted by a contemporary who met her before she left for the front: “Miss Nightingale was then extremely graceful in appearance, tall and slender, very quiet and composed. At first glance, her sincere face seemed cold; but when she began to speak, she became very animated, and her dark eyes shone with a marvelous, star-like radiance” (Alldridge, 1885, pp. 22-23).

An even more romanticised and idealised image emerges in S. Williams' account, who, quoting Turner, elevates Nightingale to the status of a spiritual chosen one: “She is one of those whom God creates for great purposes. You cannot hear her speak a few sentences, or even look at her, without feeling that she is an extraordinary being. Simple, intelligent, kind, full of love and charity, innocent – she is a captivating and perfect woman. She is tall and pale. Her face is extraordinarily beautiful; but best of all is the radiance of her soul, which shines so joyfully in every feature. There is nothing sweeter than her smile. It is like a sunny summer's day; ... Through all her movements breathes that

¹ In 1831, Catherine McOley founded the Sisters of Mercy in Dublin, Ireland.

lofty intellectual serenity which is God's patent on nobility and the true seal of the most illustrious aristocracy – the seal of the mind and the soul!" (Williams, 1885, p. 110).

Such glorification testifies to society's readiness to accept a new role for women, provided it was presented through the prism of exceptional Christian and aristocratic virtues. Ultimately, this idealised image of an "angel" came into direct conflict with the harsh realities of a military hospital.

On 5 November 1854, the very day the Battle of Inkerman took place, a ship carrying the Sisters of Mercy arrived in Scutari. Lizzie Alldridge noted an important visual detail: "their neat black dresses stood in stark contrast to the clothing of the ordinary hospital staff" (Alldridge, 1885, pp. 23-24). This emphasised the distinctiveness and organisation of the women's contingent amidst the chaos. The hospital in Scutari, housed in a Turkish military hospital, proved to be a real ordeal: the two buildings accommodated up to four thousand people, and the wounded lay in the corridors so densely packed that two people could barely pass one another. And all these people were entrusted to the care of Florence Nightingale's nurses (Alldridge, 1885, pp. 23-24).

Despite her position as head nurse, Nightingale shared all the risks associated with the service: in the spring of the following year, she worked at the field hospital in Balaklava, where she contracted "Crimean fever", from which she "nearly died" (Alldridge, 1885, pp. 27-28).

The press, notably "The Times", cemented her mythologised status: "Wherever the disease rages in its most dangerous form ... there is that unsurpassed woman ... She is, without any exaggeration, a 'ministering angel' in these hospitals; and as her slender figure glides quietly down every corridor, the face of every poor sufferer softens with gratitude at the sight of her. When all the medical officers have gone for the night, and silence and darkness descend upon those poor bedridden patients, she can be seen alone, with a small lamp in her hands" (Williams, 1885, p. 117). This image of the "Lady with the Lamp" became not only a poetic metaphor but also a real embodiment of the concept of "moral treatment", which the sculptor later captured in a corresponding monument.

The work of the Irish Sisters of Mercy brought a different emphasis to the overall picture. Mary Eloisius emphasised their discipline and outward asceticism: "F. Nightingale's nurses seem very attentive to their patients and fully deserve the name they bear – Sisters of Mercy. They are dressed from head to toe in the deepest black; even their heads are carefully covered. The only highlight in this sombre attire is a double string of beads hanging from their belts" (Mary Aloysius, 1897, p. 71). She emphasised the importance of experience: "The Sisters of Mercy have a novitiate lasting four and a half years, during which they carry out various works of mercy; so for them, it was nothing new to encounter illness and death" (Mary Aloysius, 1897, p. 53).

This contrasted the nuns with lay women, who often "regretted their lack of experience and relied on us in every difficulty", as many of them "had left luxurious homes and were not at all accustomed to such work; some of them had never seen dead men before" (Mary Aloysius, 1897, p. 53). The nuns' heroism was devoid of unnecessary grandstanding, but came at a high price: in Balaklava, during the cholera epidemic, the community lost Sisters Winifred and Mary Elizabeth, whose graves became symbols of selfless service, for which they sought "no reward, except that which God mercifully promised for what is done even for the least of His children" (Mary Aloysius, 1897, pp. 3-4). The cost of this service was high. In the preface to her memoirs, Aloysius wrote: "The graves of Sisters Winifred and Elizabeth, which still stand on the heights of Balaklava, speak with moving pathos of the nature of their heroism" (Mary Aloysius, 1897, pp. 3-4).

However, Mary Seacole's path proved to be a thorny one, due to bureaucratic refusals and probable racial prejudice. She noted bitterly: "Doubts and suspicions arose in my heart for the first and last time, thank God. Could it be that American prejudices against skin colour had some root here? Did these women refuse to accept my help because my blood flowed beneath skin that was slightly darker than theirs?" (Seacole, 1857, p. 79).

Despite the refusals, M. Seacole demonstrated exceptional initiative by travelling to Crimea at her own expense. Her visit to Scutari and her meeting with F. Nightingale left her with profound reflections on the true cost of war and the suffering of ordinary soldiers. She noted: "One thought would not leave my mind as I walked through those dreadful miles of suffering in that vast hospital. If this is how it is here, what must it be like on the battlefield, where the poor wretches suffer from epidemics or Russian bullets, and must endure hellish days and nights before a woman's hand can dress their wounds" (Seacole, 1857, p. 88). In implementing her own model of care, Seacole seamlessly combined the direct provision of medical care with logistical management, focusing on transporting the wounded from the front line to hospitals as quickly as possible.

For Mary Seacole, this encounter marked a clash between two different paradigms of women's presence in war: the official, state-sanctioned model and the private, voluntary one. She left a perceptive verbal portrait of the head of the nursing corps: "a slender figure, in a nurse's dress; with a pale, gentle and confident face, which rests easily in the palm of one white hand, whilst the other hand supports her elbow, giving her face a sharp, inquisitive expression, and a rather distinctive one"

.....
(Seacole, 1857, p. 90). This was a meeting of two models of the “female perspective” on war: whilst Nightingale embodied discipline and hierarchy, Seacole embodied flexibility and maximum integration into the harsh realities of frontline life at Balaklava, where she ensured an anthropological closeness to the soldiers' needs.

Seacole's central project was the “British Hotel”, in which she invested considerable funds: “It cost no less than £800. The buildings and grounds covered at least an acre of land and were kept in the best possible condition. The hotel and store were housed in a long iron-framed room with counters, cupboards and shelves...” (Seacole, 1857, p. 114). “In Seacole's shop, one could buy everything – ‘from an anchor to a needle’” (Seacole, 1857, p. 114). This indicates the creation not merely of a hospital, but of a complex social institution that provided a level of comfort atypical for the front line.

The period of the ceasefire opened up a new facet of Seacole's activities – the opportunity to travel across the peninsula and interact with the former enemy. Her excursions to Simferopol and Bakhchisaray provide valuable material for imagology (the study of images of “the other” in culture). A curious incident, in which her companions attempted to present her to the Russians as Queen Victoria or her cousin, illustrates an ironic attitude towards national identity and the use of masquerade as a means of communication in the post-war environment.

However, the conclusion of this story highlights the economic vulnerability of a female entrepreneur in the aftermath of the war. The winding down of the campaign led to the collapse of her business: Seacole was forced to sell her property for a pittance, as “the Russians wanted to get all of it for free and plunder it, which is exactly what happened”. Her return to Britain as a bankrupt, despite her successful activities during the war, highlights the lack of state support for private voluntary initiatives, in contrast to the official Nightingale corps.

The case of Mary Seacole demonstrates that women's roles in the Crimean War extended far beyond that of “ministering”. She represents the model of the “mother-entrepreneur”, who managed to integrate capitalist logic into a humanitarian mission. Her memoirs are a unique first-hand account, documenting not only the medical aspects but also the economics of war, racial prejudices and the complex dynamics of human relationships at the moment of transition from conflict to peace.

An examination of the experiences of women on the other side of the front line – in Sevastopol and Crimea – reveals both typological similarities with European volunteerism and significant differences in ideological and organisational foundations. The process of drawing Russian women into the war was driven by a combination of external informational influences and internal state paternalism.

Just as in Europe, the press served as a powerful catalyst for action, reporting not only on the course of the fighting, but also on the active participation of the Sisters of Mercy from Great Britain and France¹. However, whilst the British movement bore the hallmarks of a civic initiative (“a grassroots movement”), in the Russian Empire the organisation of the women's medical service was strictly centralised and controlled by the state, represented by Grand Duchess Elena Pavlovna.

Alexandra Krupskaya noted that Grand Duchess Elena Pavlovna, having received the Emperor's approval, called upon women of all social classes to undertake medical service, guided by a sense of compassion for the wounded (Krupskaya, 1861, p. 7). This initiative laid the foundations for the establishment of the Holy Cross Community of Sisters of Mercy. Despite high-level patronage, the institutionalisation of women's aid was met with resistance from traditional society. Katerina Bakunina remarked: “At the time, this was quite a novelty, and many were opposed to it” (Bakunina, 1898, p. 132).

The nurses' training had a distinctly military and patriotic character, which included not only intensive courses in surgery, but also the taking of a military oath and prayer services. O. Krupskaya recalled: “On 22 November, we were all gathered, on the Grand Duchess's orders, at the Mikhailovsky Palace, where, after the prayer service, the Grand Duchess outlined our duties to us, encouraged us with her blessing, and we set off” (Krupskaya, 1861, p. 10). In total, the Holy Cross Convent sent 120 sisters to the front.

An analysis of the social composition of the units reveals the empire's attempt to unite the nation around the throne. The core consisted of noblewomen and the intelligentsia, though the idea of “serving the Fatherland” also attracted women from other social strata. K. Bakunina wrote of this social mix: “Among us were some who were quite simple and illiterate, some not particularly well-bred, and some very well-bred. I think there were those who, before joining, had never heard what Sisters of Mercy were or what they were supposed to be, yet everyone knew and remembered the words of the Saviour... And everyone worked, sparing neither their strength nor their health” (Bakunina, 1898, p. 151).

¹ The Sisters (or Daughters) of Mercy of Saint Vincent de Paul served as nannies in the French armed forces on a permanent basis.

The initial scepticism of the military command was absolute. A woman in the theatre of war was perceived as an anomaly or a subject of ridicule. In the obituary for E.P. Kartseva, it was aptly noted: "The very idea of admitting women to the theatre of war provoked not only opposition but also mockery of their future role, and it took a whole year of unceasing heroism, a year of self-sacrificing service to the wounded, for people to finally understand and appreciate how much good the nurses had brought and could bring on the battlefield" (E.P. Kartseva, 1898, p. 899).

Doctors, too, were initially sceptical. O. Krupskaya recalled: "Our doctors initially regarded us with suspicion: it seems they did not expect to find in us capable and useful colleagues for their work, but when they saw not only our eagerness but also some ability to care for the sick – which undoubtedly made their work easier – all mistrust vanished and everyone welcomed us very warmly and hospitably" (Krupskaya, 1861, pp. 17–18).

Of particular interest are the inner motivations of the women of the elite, of whom Katerina Bakunina was a typical representative. Her journey was a transition from "society life", music and balls to the harsh reality of the front line. The outbreak of the war came as a personal shock to her: "I shall never forget that evening when we received the newspapers bearing the news that the French and the British had landed in the Crimea. I could not have imagined that this beautiful corner of our shared homeland could become the theatre of a brutal war (we spent 1849 and the summer of 1850 in Crimea, as my sister had been prescribed sea bathing. How lovely and peaceful it was there!)" (Bakunina, 1898, p. 133).

As in European countries, letters from the front and reports of the horrors in the hospitals became a catalyst for decisions. Bakunina's brother, Alexei, brought a letter describing the situation following the Battle of Alma: "It described all the horrors following the Battle of Alma and the appalling overcrowding in the hospitals with both typhus patients and the wounded. But he knew me well and did not argue; having read the letter, he said: 'But I know you – now you will want to go there even more'" (Bakunina, 1898, p. 135). It is interesting that Bakunina herself acknowledged the motivating influence of the "enemy's" example: "How eagerly we snapped up the newspapers back then; and so, I read that French nurses had gone to military hospitals; then Miss Nightingale went to English hospitals with ladies and nurses. And what about us? Surely we would have nothing? That thought would not leave me" (Bakunina, 1898, p. 134).

The journey to Sevastopol took about six weeks, and unlike the British sisters, who were supported by society, the Russian women were met with ignorance on the part of the local people. Near Kharkiv, they were surrounded by peasants for whom the sisters were a baffling phenomenon: "Our purpose remained unknown to the peasants, so they each began to speculate as to why we were travelling to Sevastopol: some said we were doctors, others that we were going to fight, others that we wished to establish some sort of convent, and so on, and so each of them looked upon us with particular respect" (Krupskaya, 1861, p. 12).

The reality of the hospitals in Simferopol proved to be grim: most of the staff had been struck down by typhus. O. Krupskaya wrote: "To bear such a burden, to achieve our goal and then die in vain suffering – this thought horrified us all" (Krupskaya, 1861, p. 15). Bakunina confirmed: "When I arrived, four nurses had already died; others were recovering, whilst still others were very ill, and the head of this department herself—who was also the leader of the entire community – Alexandra Petrovna Stakhovich, was still confined to bed" (Bakunina, 1898, p. 141).

The behaviour of the women in the combat zone revealed a complex range of psychological reactions – from panic to heroism. O. Krupskaya described their reaction to the cannon fire: "Some of the sisters, in keeping with their feminine nature, began to weep in the face of danger; others, more imbued with a spirit of self-sacrifice, began to persuade them: that once they had resolved to sacrifice themselves, there was no point in weeping for their lives, and that the benefit the sisters could bring must outweigh all their fears" (Krupskaya, 1861, p. 16). There were also instances of nervous breakdowns during artillery barrages, when the sisters would hide under their beds, screaming, "Am I alive? No! A bomb has already blown my head off" (Krupskaya, 1861, pp. 27–28).

The tension gave rise to paranoia about spies and absurd rumours. Bakunina recalled how the sisters were accused of signalling to the enemy through a small window or of intending to flee to the French whilst bathing in the sea (Bakunina, 1898, p. 151). Daily life was a mixture of tragedies and curiosities. A telling example is the story of Paraskeva Ivanovna, an "uneducated woman", who used to go to the bastions, joke with the soldiers and receive paper "medals" from the officers: "Once she came and asked one of the sisters to buy her some silk fabric for a dress... However, the poor woman never managed to show off this dress; shortly afterwards, both her legs were blown off as she was walking to the bastion, and she died instantly" (Bakunina, 1898, p. 169).

There were also comical incidents that served as a kind of psychological relief. K. Bakunina recalled a sister who, during the roar of a shell, sat down on the ground and opened "an umbrella over her head for protection" (Bakunina, 1898, p. 153). O. Krupskaya described the panic caused by a bottle cork popping, which was mistaken for a bomb hitting the building: "To everyone's surprise,

instead of a bomb, they found a cork on the floor, which, due to the pressure of the gas in the bottle, had popped out, hit the window and, bouncing off it, fallen to the floor. As frightening as it was, we couldn't help but laugh" (Krupskaya, 1861, p. 30).

The heroism of the nurses – such as Bakunina's refusal to leave the hospital whilst it was under fire – was recognised even by government officials. However, the price was exorbitant: typhus, cholera and nervous exhaustion were decimating the ranks of the nurses. O. Krupskaya described the losses in detail: "Five of them contracted typhus, and, despite all the efforts of the excellent doctors, two nurses died... Ms. Merkulova subsequently developed encephalitis, and I contracted typhus" (Krupskaya, 1861, pp. 25–26). In reconstructing the tragic life story of Sister Golubtsova as an example of the extraordinary hardships of wartime daily life, Katerina Bakunina emphasised the chain of fatal events that began with the overturned carriage and broken ribs, continued with a debilitating bout of typhus involving several days of unconsciousness, and ultimately culminated in her death from cholera during a summer outbreak in the hospital (Bakunina, 1898, p. 148).

Towards the end of the war, the community was joined by "compassionate widows" and local women – officers' wives and female sailors. A. Valuyeva-Munt emphasised their self-sacrifice: "Under a hail of shells, the officers' wives and ordinary female sailors carried food to the bastions for their husbands and for those lonely soldiers who had no one to look after them. There they tended to the wounded, tearing their own underwear into bandages" (Valuyeva-Munt, 1904, p. 112).

In conclusion, O. Krupskaya frames the women's experiences within the context of imperial ideology, where personal tragedies are overshadowed by the grandeur of the state: "Memories of the hardships of war are painful for many... However, for everyone, these memories are sacred: both our grief and our meagre joy pale before the grand idea of duty to the Fatherland" (Krupskaya, 1861, p. 8).

Conclusions. The analysis thus demonstrates that the Russian model of women's service was deeply integrated into the state system. While in the West the Crimean War provided a powerful impetus for the professionalization of nursing, in the Russian Empire it served as a mechanism for the sacralization of "duty to the Fatherland," where the nurse functioned not only as a medical professional but also as a living symbol of the indomitable imperial spirit. At the same time, the subjective memoirs of those involved deconstruct this official rhetoric, laying bare the fear, the epidemics, and the true anthropological cost of war.

It is worth noting that the declared "emotional and subjective nature" of Russian ego-documents enters into a complex interplay with imperial discourse. A. Krupskaya's grandiloquent statements regarding "sacred memories" and the priority of state duty over personal grief should be viewed not merely as an expression of patriotism, but also as a consequence of ideological pressure and self-censorship. The conditions governing the publication of memoirs—in particular Krupskaya's 1861 work—demanded strict adherence to state doctrine, under which female participation at the front was legitimized solely as a means of reinforcing imperial power. The ideologeme of "sacred duty" served as a mandatory interpretive framework that allowed female authors to integrate into the masculine space of war in the eyes of a conservative society.

The application of a hermeneutic method enables us to "peel away" these ideological layers and reveal the participants' authentic experiences beneath the outward pathos. Despite censorship restrictions, the descriptions of fear, filth, and debilitating illness in these personal narratives deconstruct the official myth, revealing the true horrors of war concealed behind heroic constructs. Thus, the "patriotic rhetoric" of the Russian nurses does not represent a denial of subjectivity, but rather a specific form of its expression under imperial authoritarianism, where personal experience could gain public visibility only by being subsumed into the "common cause" and service to the throne.

To summarise the examination of the various forms of women's participation in the Crimean War, it is useful to categorise them according to key organizational and ideological parameters. This allows us to identify four main models of service that operated on both sides of the front (see Table 1).

A Comparative Analysis of Models of Women's Assistance

Name	Type of Organisation	Training	Motivation
Exaltation of the Holy Cross Community	State-run, centralised	Accelerated training, oaths	Duty to the State
F. Nightingale's Nursing Corps	State-run with public oversight	Nursing and administration	Christian humanism
Sisters of Mercy (Kinsale)	Religious, autonomous	Extended novitiate	Religious calling
Mary Seacole's Model	Private initiative	Practical experience	Personal mission and private enterprise

As we can see, each of the models presented demonstrates a different degree of women's autonomy – ranging from full incorporation into the imperial state apparatus (the Russian Empire) to the creation of an independent humanitarian business project (Mary Seacole).

Based on the analysis of personal documents and the socio-cultural context of the Crimean War (1853–1856), the following conclusions can be drawn: women's presence in the war was not homogeneous and took the form of three fundamental models, each of which had a unique impact on society.

The state-reformist model (F. Nightingale) demonstrated the possibility of synthesising aristocratic status with rigorous administrative management. This enabled nursing to be elevated from a marginalised sphere to the realm of high public service, where women acted not only as practitioners but also as architects of medical logistics.

The professional-religious model (nuns and Sisters of Mercy) demonstrated the advantages of long-term institutional training. Thanks to a systematic “novitiate”, nuns proved to be psychologically more resilient to the anthropological catastrophe of war than lay female volunteers, confirming the need for specialised professional training to work in extreme conditions.

The private-entrepreneurial model (M. Seacole) represented an autonomous female agency. Seacole's case demonstrates that private initiative, combined with business logic, is capable of overcoming systemic racial and social barriers, providing humanitarian aid where the official state apparatus proved sluggish.

The Crimean War served to legitimise women's intellectual and physical labour in the military sphere. Thanks to media support (notably from “The Times”), the stigma attached to caring for the sick was lifted. What had previously been regarded as a sign of “a lack of character” was transformed into a national ethos through the figure of Nightingale. This laid the foundations for the modern system of nursing as an independent profession with its own standards of ethics and professionalism.

An analysis of ego-documents reveals a deep mental chasm between the parties to the conflict. Western discourse (the coalition) centred on the ideas of Christian humanism and charity, aimed at alleviating the suffering of the individual regardless of their status. Russian discourse (the Empire) was based on the sacralisation of “duty to the Fatherland”, where a woman's personal feat was viewed exclusively as a means of legitimising imperial power. This difference in motivation reflects fundamental differences in the understanding of the value of human life and the role of the individual within the state.

The war shattered the stereotype of women as merely passive observers. The image of the “female heroine”, shaped by the media and memoirs, became a new moral benchmark. First-person accounts (by Bakunina, Krupskaya and Eloisius) deconstruct the outward “pathos” of heroisation, laying bare the true cost of everyday wartime life – illness, filth and psychological exhaustion. This testifies to the emergence of a new female identity, combining empathy with rational resolve and a readiness for independent action.

Thus, the Crimean Campaign acted as a catalyst for the definitive deconstruction of the masculine canon of military history, becoming a starting point for a new ethic of solidarity and the recognition of women as full participants in the historical process, whose experiences remain a relevant guide for contemporary challenges.

Acknowledgements. We would like to express our gratitude to the members of the journal's editorial board and the reviewers for their comments and suggestions received during the preparation of this article for publication.

Funding. The authors did not receive any financial support for conducting the research or for the publication of this article.

References:

- Aldridge, L.** (1885). *Florence Nightingale*. Frances Ridley Havergal. Catherine Marsh. Mrs. Ranyard. *The World's workers*. London; Paris; New York; Melbourne: Cassell & Company, limited. [in English]
- Aloisius, M.** (1897). *Memories of the Crimea*. London: Burns & Oates, Limited. [in English]
- Bakunina, Ye.** (1898). *Vospominaniya sestry miloserdiya Krestovozdvizhenskoy obshchiny (1854-1860)*. [Memoirs of a Sister of Mercy of the Exaltation of the Holy Cross Community (1854-1860)]. *Vestnik Evropy – Herald Europe*, 3, 132-176. [in Russian].
- Bostridge, M.** (2008). *Florence Nightingale: The Woman and Her Legend*. London: Viking. [in English]
- Cosgrove, M.** (2016). *Mother M. Francis Bridgeman, Woman Of Mercy*. Congregation of the Sisters of Mercy. [in English]
- E.P. Kartseva.** (1898). *Niva*, 45, 898-899. [in Russian].
- Forsyth, J.L.** (1893). *Lessons from life*. Dayton, O.: Press of United brethren publishing house. [in English]

-
- Horne, C.F.** (1894). *Great Men and Famous Women*. A series of pen and pencil sketches of the lives of more than 200 of the most prominent personages in history. New-York: Selmar Hess. [in English]
- Krupskaya, A.** (1861). *Memoirs of the Crimean War by the Sister of the Exaltation of the Holy Cross Community Alexandra Krupskaya*. Saint Petersburg: Tipografiya Iosafata Ogryzko. [in Russian].
- Orekhovskiy, V.O.** (2016). Activities of the Sisters of Mercy of the Exaltation of the Holy Cross Community during the Crimean War (1853-1856). *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia – Paradigm of Knowledge: Humanitarian Issues*, 8 (19), 21-36. [in Ukrainian].
- Paradis, M.R., Hart, E.M., O'Brien, M.J.** (2016). The Sisters of Mercy in the Crimean War: Lessons for Catholic health care. *The Linacre Quarterly*, 83(4), 441-452. [in English]
- Robbins, T.** (2007). *Florence Nightingale: Lady with the Lamp*. Capstone Press. [in English]
- Seacole, M.** (1857). *Wonderful Adventures of Mrs. Seacole in Many Lands*. London: James Blackwood. [in English]
- Valuyeva-Munt, A.P.** (1904). *Sevastopol and its glorious past*. Saint Petersburg: Izdaniye A.F. Devriyena. [in Russian].
- Williams, S.W.** (1885). *Queenly women, crowned and uncrowned*. Cranston and Stowe. [in English]

Надійшла до редакції / Received: 18.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 26.04.2026

Everyday life in Vinnytsia at the turn of the 20th century: based on materials from the newspaper "Kievlyanin"

Ivan M. Romaniuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57224217826>

Timofiy Yu. Gerasymov

Vinnytsia National Technical University

Doctor in History (Ukraine)

email: gerasymov@vntu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Web of Science Researcher ID: ABF-3323-2021

Scopus Author ID: 57208176381

Abstract.

The purpose of this article is to introduce into scientific circulation, systematize, and critically interpret reports from the newspaper "Kievlyanin" regarding Vinnytsia in the late 19th and early 20th centuries. **Methodology.** The research methodology is based on an interdisciplinary approach combining historical source analysis to evaluate the publications of the "Kievlyanin" newspaper as a historical source, discourse analysis to identify ideological biases—particularly anti-Semitic and imperial narratives—and the methods of the history of everyday life (analysis of daily practices, reconstruction of living conditions, and examination of social interactions) to reconstruct the socio-economic and cultural life of Vinnytsia. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in the dedicated, focused use of the newspaper "Kievlyanin" to study the history of the city during the specified period. **Conclusions.** The newspaper "Kievlyanin" serves as a valuable source for researching the socio-economic and cultural development of Vinnytsia in the late 19th and early 20th centuries, given the virtual absence of a local daily press at that time. Publications concerning the activities of the District Psychiatric Hospital (1898), the progress of the agricultural exhibition (1901), assessments of urbanization processes (1900–1903), and the opening of the Vinnytsia City Theatre (1910) provide researchers with unique material for reconstructing the everyday life of the city, its economic growth, and its infrastructure modernization. They reflect an ambivalence in the perception of Vinnytsia: ranging from positive assessments of its transformation into a regional cultural center to criticism of infrastructure and sanitary issues, particularly in the Jewish quarter "Yerusalymka," frequently marked by anti-Semitic overtones aligned with contemporary Russian imperial discourse, within which "Kievlyanin" functioned as one of its structural instruments. Consequently, the subjectivity and bias of the authors, along with the fragmentary nature of the reports, require critical analysis and the integration of additional sources.

Keywords: "Kievlyanin" newspaper, Vinnytsia, historical source, everyday life, urban amenities, sanitary problems.

Повсякденне життя Вінниці на зламі XIX–XX ст.: за матеріалами газети «Киевлянин»

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

email: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57224217826>

Тимофій Герасимов

Вінницький національний технічний університет
доктор історичних наук (Україна)

email: gerasymov@vntu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Web of Science Researcher ID: ABF-3323-2021

Scopus Author ID: 57208176381

Анотація.

Мета статті – ввести в науковий обіг, систематизувати та критично проінтерпретувати репортажі часопису «Киевлянин» про Вінницю кінця XIX – початку XX ст. **Методологія** дослідження базується на інтердисциплінарному підході, що поєднує історико-джерелознавчий аналіз для оцінки публікацій газети «Киевлянин» як джерела, дискурс-аналіз для виявлення ідеологічних упереджень, зокрема антисемітських і імперських наративів, та методи історії повсякдення (аналіз повсякденних практик, реконструкція побутових умов, дослідження соціальних взаємодій) для реконструкції соціально-економічного й культурного життя Вінниці. **Наукова новизна** полягає в акцентованому використанні часопису «Киевлянин» для вивчення історії міста зазначеного періоду. **Висновки.** Газета «Киевлянин» є цінним джерелом для дослідження соціально-економічного та культурного розвитку м. Вінниці наприкінці XIX – на початку XX ст., з огляду на фактичну відсутність тогочасної місцевої щоденної преси. Публікації про діяльність Окружної психіатричної лікарні (1898 р.), перебіг сільськогосподарської виставки (1901 р.), оцінки урбанізаційних процесів (1900–1903 рр.) та відкриття Вінницького міського театру (1910 р.) надають дослідникові унікальний матеріал для реконструкції повсякденного життя міста, його економічного зростання та модернізації інфраструктури. Вони відображають амбівалентність у сприйнятті Вінниці: від позитивних оцінок її перетворення на регіональний культурний осередок до критики інфраструктурних і санітарних проблем, зокрема в єврейському кварталі «Єрусалимка», часто з антисемітським забарвленням, що відповідало тогочасному російському імперському дискурсу, в межах якого функціонувала газета «Киевлянин» як один із його структурних інструментів. Таким чином, суб'єктивність і упередження авторів, а також фрагментарність репортажів вимагають критичного аналізу та залучення додаткових джерел.

Ключові слова: газета «Киевлянин», Вінниця, історичне джерело, повсякденність, міський благоустрій, санітарні проблеми.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Вінниця, як повітове місто Подільської губернії, переживала період значних соціально-економічних і культурних трансформацій. Цей період характеризувався швидким економічним зростанням, урбанізацією та поступовою модернізацією міської інфраструктури. Місто стрімко європеїзувалося і це закономірно супроводжувалося низкою проблем та викликів об'єктивного та суб'єктивного характеру, успішність розв'язання яких безпосередньо залежала від компетенції вінницької влади. Проте комплексний аналіз розвитку міста зазначеного періоду ускладнений украй невеликою кількістю місцевої щоденної преси. Це видно неозброєним оком в наукових студіях окресленої тематики, де явно домінують архівні документи та статистичні довідники доби Російської імперії. Хоча й вони дійсно містять багатий фактичний матеріал, повноцінна історична реконструкція повсякденного життя Вінниці та – що не менш важливо – її жителів, залишається, на нашу думку, актуальною науковою проблемою. Такі обставини зумовлюють необхідність використання іногородніх газетних видань. Одним із них є газета «Киевлянин», яка, будучи «літературною та політичною газетою південно-західного краю» (так тоді офіційно називали Правобережну Україну), періодично висвітлювала події у Вінниці, формувала її

зовнішній образ у тогочасному загальноімперському дискурсі. Це дозволяє говорити про очевидну потребу інтегрувати зазначений київський часопис до комплексу джерел для вивчення історії міста.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну основу статті складають публікації щоденної київської газети «Киевлянин» за 1890–1910-ті рр. Аналізуючи історіографію проблеми, одразу вкажемо на дефіцит спеціальних наукових робіт, що аналізують образ провінції крізь призму стороннього погляду, зокрема газетної публіцистики великих міст. У цьому сенсі варто звернути увагу на статті Г. Левченко, в якій розглядається висвітлення історії Криму на сторінках газети «Одесский вестник» у 1827–1894 рр. (Левченко, 2015) та Т. Кузнець і О. Лісовської про культурно-громадське життя Умані за матеріалами київського часопису «Рада» (Кузнець & Лісовська, 2024). У подальшому доцільно поділити історіографію на два основні блоки.

Перший включає в себе праці, які характеризують пресу наприкінці XIX – на початку XX ст. у локальному контексті – м. Києва, зокрема й часопис «Киевлянин», та більш широкому – російсько-імперському. Потрібно зазначити, що в наукових студіях згаданий часопис представлений як вірний друкований рупор царського режиму. Дослідник історії української преси А. Животко небезпідставно назвав його «органом, який стояв на сторожі «общерусскости» і неподільності» (Животко, 1999, с. 173), а Р. Гула на конкретних прикладах довів українофобську (Гула, 2014b) та антисемітську (Гула, 2014a) спрямованість редакції. О. Скороход наголосила на тому, що газета цілеспрямовано викривлювала інформацію задля формування потрібного суспільного сприйняття (Скороход, 2018, с. 336). Слід зауважити, що обґрунтовані звинувачення на адресу часопису в односторонньому висвітленні політичних і національних подій водночас виявляють подібну односторонність з боку дослідників у його оцінці як історичного джерела, оскільки при цьому залишаються поза увагою можливості газети висвітлювати інші важливі аспекти суспільного життя – зокрема соціальні та економічні питання.

Окремо варто зупинитися на роботах представників західної історіографії, котрі висвітлювали роль міської преси в досліджуваній нами період. У статті А. Граффа (Graff, A. 2021), зазначено, що саме тоді російська прес-культура зазнала різких культурних, технологічних та політичних трансформацій, здобувши помітну роль у житті соціумів. Л. МакРейнолдз підкреслила, що щоденна газета, усунувши попередні обмеження часу й простору та перетворивши комунікацію на масове явище, докорінно переосмислила саме поняття знання. Преса надала перевагу емпіричному факту перед інтерпретацією й значно розширила як аудиторію, так і тематику тих, хто міг володіти цим знанням (McReynolds, 1991, р. 277). Екстраполюючи ці міркування авторки на наше дослідження, можна зробити висновок, що розширення діапазону та географії знань, започатковане щоденною пресою, стосується не лише сучасників тієї доби, а й нинішніх дослідників, яким ці джерела відкривають ширші можливості для осмислення минулого. Ф. Кован у своїй праці наголосив на важливій комунікативній функції міських газет у самодержавній імперії Романових, які виступали своєрідним посередником між владою, містом і його жителями. Вони задовольняли соціальні запити жителів стрімко урбанізованих населених пунктів, забезпечували платформу для масової комунікації й стимулювали розвиток громадського діалогу. Завдяки цьому преса допомагала осмислювати й структурувати повсякденну реальність міського життя в умовах масштабних демографічних змін і зростання соціальної мобільності (Cowan, 2025, р. 94).

Другий тематичний блок історіографії охоплює краєзнавчі студії, зосереджені на історії подільських міст, зокрема на розвитку Вінниці. Автор фундаментальної праці про міську історію краю пореформленої доби С. Єсюнін слушно зауважив, що «інформація періодичних видань минулого мало використовується у дослідженні історії населених пунктів, хоча, саме газетні публікації як найкраще відбивають тогочасний погляд суспільства на дослідження історії» (Єсюнін, 2015, с. 24). На нашу думку, найчастіше проблема полягає не в певних дослідницьких упередженнях, відповідно до яких газети як історичне джерело має сумнівний ступінь об'єктивності, скільки в їхній фізичній доступності. На відміну від Києва чи Кам'янця-Подільського, формування стабільної щоденної вінницької міської преси відбувалося із певним запізненням. Попри функціонування у місті окремих періодичних видань та епізодичні пресові ініціативи, перша щоденна загальноміська газета «Юго-Западный край» розпочала вихід лише у 1912 р. Водночас, значною перешкодою для дослідників є повна відсутність збережених примірників цього видання в Україні за перші три роки його існування (1912–1914). Саме тому в найповнішому на сьогоднішній день науковому виданні з історії Вінниці (Подолінний, 2007) період 1860–1917 рр. висвітлюється фактично без використання газетних джерел. Винятком стали 1915–1917 рр. Вінницька дослідниця Т. Кароєва, усвідомлюючи наявну джерельну прогалину, у своїй монографії використала низку публікацій із київських газет того часу для реконструкції зовнішнього вигляду Вінниці та розширення інформаційної бази дослідження. Авторка простежила, як у сприйнятті міста відбулася зміна – від зневажливої оцінки його провінційності до визнання позитивного розвитку. (Кароєва, 2018, с. 103).

Мета статті – ввести в науковий обіг, систематизувати та критично проінтерпретувати репортажі часопису «Киевлянин» про Вінницю кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Через специфіку функціонування будь-якого газетного видання, інформація потрапляла на його сторінки у відповідності до актуальності та суспільної значущості події на момент публікації. Саме в такій логіці добору інформації новини про життя Вінниці з'являлися на шпальтах часопису «Киевлянин».

Наприкінці XIX ст. газета виявляла найбільший інтерес до відкриття в місті Окружної психіатричної лікарні, що стало однією з ключових тем у її повідомленнях про подільське місто. Заснування цього закладу в 1897 р. можна вважати символом входження Вінниці в епоху модернізації та підвищення її регіонального статусу. Лікарня мала обслуговувати три губернії – Волинську, Київську та Подільську. У сучасній історіографії виникнення спеціалізованих психіатричних закладів нерідко розглядається як один із проявів соціальних наслідків модернізації, адже новий уклад життя часто негативно впливав на психічне здоров'я населення, і тому відкриття лікарні стало реакцією влади на зростаючу кількість душевнохворих у Правобережній Україні. Важливою деталлю цієї події є факт, що серед перших запрошених до закладу фахівців був Микола Оводов – майбутній видатний міський голова Вінниці. На той момент він обіймав посаду міського лікаря та консультував у лікарні з хірургічних хвороб, а вже невдовзі очолив міське самоврядування, під керівництвом якого Вінниця зазнала стрімкого інфраструктурного поступу (Degtyarev & Romanuk et al, 2021, с. 1000–1001).

Для самих вінничан діяльність психіатричної лікарні становила великий суспільний інтерес, адже у місті інформація про неї обмежувалася лише чутками, що вказувало на стигматизацію психічних розладів у соціумі та брак відкритої інформації про такі заклади. Вочевидь, саме це спонукало кореспондента «Киевлянина» відвідати лікарню за рік після її заснування, тобто в 1898 р. На початку своєї статті він звернув увагу на відсутність у закладі стереотипного образу «божевільних» – перед його очима постала організована спільнота, де хворі виглядали як звичайні люди, зайняті повсякденними справами: «Натовп людей, вдягнений у сірі чисті піджаки та солом'яні крилаті капелюхи, за версту від лікарні прибирають овочі на городі. Також люди в сірому пиляють дрова, підрізають молоді дерева поливають квіти тощо. На свята далеко в ліс вирушає натовп чоловіків і жінок. Вони співають та йдуть трохи хаотично; у декотрих квіти в руках, у інших – у капелюхах лісові горіхи. Вечорами на свята у великій залі танцюють, співають, грають у «дрібні розваги». Там і тут з'являються біляві голівки дітей службовців і нарядні діточки кружляють у сірому натовпі хворих» (Киевлянин, 1898, 16 ноября, с. 4). Аналізуючи цей репортаж, можна дійти висновків про застосування в лікарні терапевтичного підходу, який включав трудотерапію та соціальну активність.

У квітні 1900 р. газета опублікувала достатньо велику за обсягом замітку, написану кореспондентом (судячи з усього – киянином), котрий, за його словами, не відвідував Вінницю вже багато років. У цій публікації він ділився думками про розвиток міста, та знайомив читачів з його основними визначними місцями. «Місто розрослося, оживилося і справляє добре враження», – зазначав автор. – «... розкинулося на скелястих берегах Бугу і до нього примикають з одного боку цілий ліс фруктових садів, серед яких затишно розкидані будиночки «хуторян». Гарна також річка Вінничка, яка облямовує хутірські сади, і створює ряд ставків з маленькими млинами. Тут здійснюється скромний малоросійський ідеал, про який співається в пісні: «і ставок, і млинок, і вишневий сад»» (Киевлянин, 1900, 13 апреля, с. 3). Зазначений опис відображає пасторальний характер тогочасних передмість Вінниці, де урбанізаційні впливи все ще органічно перепліталися з традиційним напівсільським ландшафтом. З одного боку, кореспондент зафіксував тут пожвавлення міського життя, а з іншого – замилювання сприятливим природним оточенням, що створювало контраст між динамікою центром міста та затишною околицею.

Нашу вагу привернуло також спостереження автора про помічену ним соціальну диференціацію в Окружній психіатричній лікарні, в якій пацієнти були «розділені на два класи, чим досягнуто відділення інтелігентних осіб від простонароддя» (Киевлянин, 1900, 13 апреля, с. 3). Така диференціація, можна припустити, відображала глибоко вкорінену в Російській імперії соціальну нерівність, коли етнічні чи релігійні відмінності виявлялися в тому, що інтелігенція зазвичай асоціювалася з польськими чи російськими елітами, а «простонароддя» – із українським селянським населенням. Таким чином, навіть у зазначеному спеціалізованому медичному закладі, де всіх пацієнтів об'єднувала спільна проблема – психічні розлади, зберігалася диференціація за соціальним статусом. Своєю чергою, неприховане схвалення кореспондентом такої політики лікарні свідчило про те, що тогочасне суспільство не сприймало психічні захворювання як чинник, здатний нівелювати соціальні відмінності.

Утім, восени наступного, 1901 р., на сторінках газети з'явилася публікація з кардинально протилежною оцінкою розвитку Вінниці. Її автором виступив А. Савенко – гідролог, юрист, політичний і громадський діяч консервативного напрямку, який тоді був постійним дописувачем

часопису «Киевлянин». Він прибув до міста з метою висвітлення Вінницької сільськогосподарської виставки, яка мала значення, що виходило далеко за межі подільського регіону, підкреслюючи зростаючий статус і престиж міста. У межах серії репортажів Савенко опублікував невеликий нарис під назвою «Вінниця. Її минуле та теперішнє». Нижче подаємо окремі фрагменти. «Вінниця лежить за три версти від залізничної станції, і перед тим, як потрапити до міста, ви повинні проковтнути кілька фунтів пилу. При в'їзді в передмістя одразу кидається в очі, а частково і в ніс, крайня неохайність неупорядкованість, являючи собою звичайне явище в містах Південно-Західного краю, значною мірою населених євреями. Останні часто живуть при злиденній обстановці, і їм, звісно не до вуличного благоустрою... Заїхавши на міст, візник б'є по худих спинах кляч, і останні, відчувши під ногами «хорошу» дорогу, заскакали. Все це в порядку речей, бо на двох мостах красуються дошки з написами про те, що швидка їзда мостами «суворо забороняється». Маю сказати, що запевнення в чудовій красі місця розташування Вінниці, які мені часто доводилося вислуховувати, сильно перебільшені: місцевість хороша, але й тільки; скільки-небудь видатного тут нічого немає... Загальний вигляд міста, з його залишком старовини, – це перше значне враження. Друге враження – зовсім з іншої опери. Напрацювавши протягом дня на виставці, я в перший же день перебування мого у Вінниці, після вечірнього чаю, вирушив на прогулянку Поштовою вулицею. Треба зауважити, що така прогулянка Вінницею в нічний час, та ще в повний місяць, пов'язана зі значними труднощами, бо консервативні обивателі досі ще тримаються більше «небесного» освітлення, і ліхтарі тут відіграють роль дороговказних маяків, які стоять на поважних дистанціях один від одного. Пробираючись за таких умов похмурою вулицею, я був уражений страшним тріском і шумом: переді мною мчалось на шаленій швидкості щось величезне, якесь жадливе чудовисько. Ближче і чудовисько виявилось... поштовим фургоном. Очевидно, що тільки в Києві поштові чиновники керуються принципом «належної поспішності». Підбиваючи підсумки від побаченого, Савенко зазначив, що «головний інтерес Вінниці поки що полягає в її минулому» (Киевлянин, 1902, 9 сентября, с. 3).

Спробуємо зрозуміти логіку цитованого матеріалу. Вочевидь, критичне ставлення Савенка до Вінниці могло бути зумовлене його політичними упередженнями як консервативного публіциста, який розглядав місто крізь призму порівняння з більш розвиненим Києвом. Це, безперечно, позначилося на об'єктивності його оцінки. Світогляд автора також виявився в схильності до ідеалізації минулого, оскільки він акцентував на історичному значенні Вінниці, водночас применшуючи тогочасні досягнення провінційних міст на користь їхньої «славної» історії. Цілком логічною є згадка про єврейське населення як причину «неохайності» передмість, що відображала поширені в тогочасній імперській пресі антисемітські стереотипи. Як буде видно далі, зв'язок між єврейським питанням і проблемами благоустрою відповідав редакційній політиці «Киевлянина». До того ж, Савенко як типовий представник тогочасної «епохи репортера» цілком міг бути охоплений відчуттям професійного обов'язку, вважаючи за необхідне надавати об'єктивні новини як суспільну послугу. Втім, як ми щойно пересвідчилися, його уявлення про об'єктивність, яке передбачало ідеалізований нейтралітет, вільний від класових чи політичних упереджень, виявилось самооманливою філософією (McReynolds, 1991, p. 284). Можемо стверджувати, що цим «грішили» й інші журналісти газети «Киевлянин», котрі тоді писали про Вінницю. Однак попри критичний і саркастичний тон Савенка, який контрастує з більш позитивним репортажем 1900 р.. написаний ним матеріал усе ж таки слід вважати цінним історичним джерелом з історії Вінниці початку ХХ ст. Автор у доволі різкій манері зосередив увагу на інфраструктурних вадах міста – зокрема, на незадовільному стані доріг та недостатньому вуличному освітленні, що дає змогу досліднику сформулювати більш повне й збалансоване уявлення про рівень розвитку Вінниці того часу.

Варто звернути увагу на три осінні публікації 1903 р., що з'явилися з інтервалами в кілька тижнів. У першій констатується швидкий розвиток міста: «Вінниця в останні роки все більше і більше розширюється в усі сторони, забудовується новими будівлями і скоро почне претендувати на звання великого і гарного міста... На багатьох вулицях, ще донедавна пустельних і безмовних, де жалюгідні одноповерхові халупки, покриті деревом, почорнілі від часу, які наводили смуток, тепер здіймаються дво- та триповерхові будинки досить вишуканої архітектури, і життєва хвиля поступово захоплює ці вулиці» (Киевлянин, 1903b, 30 октября, с. 4). В другій, натомість, зазначається, що «благоустрій міста розвивається односторонньо та нерівномірно в усіх частинах міста». Автор зауважив, що міська влада, «прикрашає місто гарними будівлями, тротуарами, бульварами», тобто намагається надати йому «зовнішнього пристойного вигляду», ігноруючи при цьому санітарні проблеми. Йшлося про «Єрусалимку» – густонаселений єврейський квартал, розташований на березі р. Південний Буг, який у тоді вважали найбільшим осередком поширення небезпечних захворювань (Киевлянин, 1903a, 17 ноября, с. 3). У такому ж контексті третя замітка наголошувала на нагальній потребі облаштування у Вінниці водогону. Зазначалося, що єврейське населення самовільно скидало

відходи до річки, звідки водовози брали воду для розвезення по місту. Як наслідок, за словами автора, щороку від інфекційних хвороб помирали сотні містян (Киевлянин, 1903с, 30 ноября, с. 5). Варто зауважити, що санітарні умови в містах Російської імперії на початку XX ст. часто були незадовільними через брак централізованого водопостачання та каналізації, тобто згадка про забруднення Південного Бугу та відсутність водогону були типовими проблемами для тогочасних міст. Вінницький міський водогін почав діяти у 1911 р. (Кароєва, 2018, с. 37). З іншого боку, хоча в умовах бідності і перенаселеності «Єрусалимка» дійсно була санітарно занедбаною локацією міста. Однак висунуті газетою обвинувачення на адресу єврейського населення щодо санітарних негараздів органічно вписувалися в загальний антисемітський наратив імперської доби.

У грудні 1910 р. у центрі уваги газети опинилася урочиста подія – відкриття Вінницького міського театру, що стало кульмінацією культурного зростання Вінниці. Театр, спроектований Григорієм Артиновим, був не лише культурним осередком, але й символом модернізації міста. У репортажі від 4 грудня докладно описано перебіг церемонії: о 13:00 до святково прикрашеної прапорами будівлі прибули представники духовенства, військової та цивільної влади, члени міського управління, гласні думи, діячі громадських інституцій, актори й театральні працівники. Усіх гостей зустрічали представники міської влади та дирекція трупи. Після молебню й офіційної частини відбулося чагування шампанським і напоями. Кореспондент наголосив на актуальності заснування міського театру, оскільки Вінниця вже тоді мала репутацію міста з активним інтересом до театрального мистецтва. На підтвердження того, квитки на перші вистави нового театру були миттєво розпродані. Автор зазначив, що за своїми розмірами будівля не поступалася київському театру «Соловцов», а за деякими оцінками – навіть перевершувала його, а своїм плануванням і архітектурним розташуванням вона нагадувала Михайлівський театр у Санкт-Петербурзі. Кореспондент підсумував, що за межами великих центрів новозбудований театр у Вінниці вважався одним із найзначніших і найкращих театральних закладів тогочасної підросійської України (Киевлянин, 1910, 28 октября, с. 5).

Висновки. Газета «Киевлянин» є цінним джерелом для дослідження соціально-економічного та культурного розвитку м. Вінниці наприкінці XIX – на початку XX ст., з огляду на фактичну відсутність тогочасної місцевої щоденної преси. Публікації про діяльність Окружної психіатричної лікарні (1898 р.), перебіг сільськогосподарської виставки (1901 р.), оцінки урбанізаційних процесів (1900–1903 рр.) та відкриття Вінницького міського театру (1910 р.) надають дослідникові унікальний матеріал для реконструкції повсякденного життя міста, його економічного зростання та модернізації інфраструктури. Вони відображають амбівалентність у сприйнятті Вінниці: від позитивних оцінок її перетворення на регіональний культурний осередок до критики інфраструктурних і санітарних проблем, зокрема в єврейському кварталі «Єрусалимка», часто з антисемітським забарвленням, що відповідало тогочасному російському імперському дискурсу, в межах якого функціонувала газета «Киевлянин» як один із його структурних інструментів. Таким чином, суб'єктивність і упередження авторів, а також фрагментарність репортажів вимагають критичного аналізу та залучення додаткових джерел.

Подяка. Автори висловлюють вдячність редакційній колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Cowan, F. (2025). Building Urban Community in Late Imperial Russia: Early Twentieth-Century Kopeck Newspapers as Local Institutions. *Journalism History*, 51(2), 94–116. <https://doi.org/10.1080/00947679.2025.2468166>
- Degtyarev, S. I., Romanyuk, I. M., Gut, J., & Polyakova, L. G. (2021). Neurasthenia and “Spirit of 1914”: A causal relationship (on the materials of the Right-Bank Ukraine). *Bylye Gody*, 16 (2), 1000–1007. <https://doi.org/10.13187/bg.2021.2.1000>
- Graff, A. C. (2021). The editorial profession: The rise of private newspaper press in late Imperial Russia. *Russian History*, 48 (3–4), 349–367. <https://doi.org/10.30965/18763316-12340037>
- McReynolds, L. (1991). The news under Russia's old regime: The development of a mass-circulation press. Princeton : Princeton University Press. 328 p.
- Гула, Р. (2014b). «Українське питання» у редакційній політиці газети «Киевлянин» у 1905–1912 рр. *Військово-науковий вісник*, (22), 3–15.
- Гула, Р. В. (2014а). Політичний аспект єврейського питання у подіях Першої російської революції на сторінках видання «Киевлянин». *Гілея: Науковий вісник*, 81, 163–165.
- Єсюнін, С. (2015). Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький : Мельник А. А. 336 с.
- Животко, А. П. (1999). Історія української преси. Київ : Наша культура і наука. 368 с.

- Кароєва, Т. (2018). «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...» : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД». 204 с.
- Киевлянин, 1898-1910 pp.
- Кузнец, Т., & Лісовська, О. (2024). Українське життя в повітовому місті Умань перших десятиліть ХХ ст. у висвітленні газети «Рада». *Старожитності Лукомор'я*, 2 (23), 76–89. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.262>
- Левченко, Г. (2015). Газета «Одесский вестник» (1827–1894) як історичне джерело досліджень з історії Криму. *Наш Крим*, 1, 156–166.
- Подолінний, А. М. (гол. ред.) (2007). Вінниця. Історичний нарис. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
- Скороход, О. В. (2018). Періодичні видання як джерело в дослідженні ставлення населення до влади (на прикладі київських газет 1917–1918). *Young Scientist*, 2 (54), 334–339.

References:

- Cowan, F. (2025). Building Urban Community in Late Imperial Russia: Early Twentieth-Century Kopeck Newspapers as Local Institutions. *Journalism History*, 51(2), 94–116. [in English] <https://doi.org/10.1080/00947679.2025.2468166>
- Degtyarev, S. I., Romanyuk, I. M., Gut, J., & Polyakova, L. G. (2021). Neurasthenia and “Spirit of 1914”: A causal relationship (on the materials of the Right-Bank Ukraine). *Bylye Gody*, 16 (2), 1000–1007. [in Russian]. <https://doi.org/10.13187/bg.2021.2.1000>
- Graff, A. C. (2021). The editorial profession: The rise of private newspaper press in late Imperial Russia. *Russian History*, 48(3–4), 349–367. [in English]. <https://doi.org/10.30965/18763316-12340037>
- Gula, R. (2014a). The political aspect of the jewish question in the events of the First russian revolution in the pages of Kievlianin. *Hileia: Naukovyi visnyk – Hylaea: Scientific Bulletin*, 81, 163–165. [in Ukrainian].
- Gula, R. (2014b). “The ukrainian question” in the editorial policy of the Kievlianin Newspaper, 1905–1912. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military Scientific Bulletin*, (22), 3–15. [in Ukrainian].
- Karoeva, T. (2018). “History has the right to expect a brilliant future from the city of Vinnytsia”: A monograph. Vinnytsia: Nilan-LTD. 204 p. [in Ukrainian].
- Kievlianin, 1898-1910 pp. [in Russian].
- Kuznets, T., & Lisovska, O. (2024). Ukrainian life in the district town of Uman in the first decades of the 20th century as reflected in the newspaper “Rada”. *Starozhytnosti Lukomoria – Antiquities of Lukomoria*, 2 (23), 76–89. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.262>
- Levchenko, H. (2015). The newspaper Odesskii Vestnik (1827–1894) as a historical source for research on the history of Crimea]. *Nash Krym – Our Crimea*, 1, 156–166. [in Ukrainian].
- McReynolds, L. (1991). *The news under Russia's old regime: The development of a mass-circulation press*. Princeton : Princeton University Press. 328 p. [in English].
- Podolynnyi, A. M. (Ed.). (2007). Vinnytsia: A historical essay. Vinnytsia: Knyha-Vega. 304 p. [in Ukrainian].
- Skorokhod, O. V. (2018). Periodicals as a Source in the Study of Public Attitudes Toward Authority (Based on Kyiv Newspapers, 1917–1918). *Young Scientist*, 2(54), 334–339. [in Ukrainian].
- Yesiunin, S. (2015). *Cities of Podillia in the second half of the 19th – early 20th century*. Khmelnytskyi: Melnyk A. A. 336 p. [in Ukrainian].
- Zhyvotko, A. P. (1999). *History of the ukrainian press*. Kyiv: Nasha kultura i nauka. 368 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2026

The development of crop production in Eastern Galicia in 1867–1914

Mykola D. Vitenko

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: mykola.vitenko@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8486-4073>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACT-4884-2022>

Vasyl Z. Debenko

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: vasyl.debenko@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6647-5485>

Abstract.

The purpose of the study is to analyze the peculiarities of the development of crop production in Eastern Galicia during 1867–1914 under the conditions of the modernization processes of the Austro-Hungarian Monarchy, to clarify the role of the sector in the empire-wide agricultural market, and to identify the positive and negative trends of its evolution in the context of the socio-economic transformations of contemporary society. **Methodology.** The methodology of the study is based on a combination of historical-systemic and statistical-comparative approaches to processing archival materials, statistical yearbooks of the Austrian Ministry of Agriculture, and the works of Polish and Ukrainian economists and statisticians of the late nineteenth and first third of the twentieth centuries. A quantitative analysis of the dynamics of sown areas, crop yields, and marketability of the region's main agricultural crops was applied, making it possible to trace the structural changes in the sector over a period of almost half a century. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in conducting a comprehensive analysis of the development of crop production in Eastern Galicia as an integral phenomenon, combining quantitative indicators (the dynamics of sown areas of grain crops, industrial crops, and potatoes, alongside changes in yields) with a qualitative characterization of the socio-economic factors that hindered the modernization of the sector—namely, the persistence of large manorial (folwark) landownership, agrarian overpopulation, strip farming (*cherezsmuzhzhia*), in-kind labor payments, and backward agrotechnology. For the first time, data on the population's food security, the marketability of peasant farms, and the role of individual crops (tobacco, flax, hemp, sugar beets, and potatoes) in the structure of the regional economy have been systematically summarized. **Conclusions.** The study establishes that during 1867–1914 crop production in Eastern Galicia demonstrated noticeable, yet contradictory, progress driven by imperial political and economic reforms. Sown areas under main grain crops and potatoes increased, areas under industrial crops expanded somewhat, and average yields rose owing to the spread of iron agricultural implements, the dissemination of agronomic knowledge through agricultural societies, and growing literacy among the population. At the same time, the region retained a predominantly agrarian-raw-material economic structure: only a small proportion of peasant farms produced grain for market sale, while the majority were forced to purchase food, causing chronic food vulnerability and high mortality. The authors demonstrate that the development of crop production in Galicia during this period illustrates the model of "peripheral modernization"—a combination of quantitative progress with deep structural contradictions that yielded limited profits mainly for wealthier farmers and landowners, ultimately serving as a major source of social tension on the eve of the First World War.

Keywords: crop production, Eastern Galicia, land reform, low-income population groups, seed fund, social history, First World War.

Розвиток рослинництва у Східній Галичині у 1867 – 1914 рр.

Микола Вітенко

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: mykola.vitenko@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8486-4073>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACT-4884-2022>

Василь Дебенко

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: vasyi.debenko@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6647-5485>

Анотація.

Мета дослідження – проаналізувати особливості розвитку рослинництва у Східній Галичині впродовж 1867–1914 рр. в умовах модернізаційних процесів Австро-Угорської монархії, з'ясувати роль галузі в загальноімперському сільськогосподарському ринку, а також виявити позитивні і негативні тенденції її еволюції в контексті соціально-економічних трансформацій тогочасного суспільства. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні історико-системного та статистично-порівняльного підходів до опрацювання архівних матеріалів, статистичних щорічників австрійського сільськогосподарського міністерства, праць польських та українських економістів і статистів кінця XIX – першої третини XX століття. Застосовано метод кількісного аналізу динаміки посівних площ, урожайності та товарності основних сільськогосподарських культур регіону, що дозволило простежити структурні зміни галузі впродовж майже півстолітнього періоду. **Наукова новизна** полягає у здійсненні комплексного аналізу розвитку рослинництва Східної Галичини як цілісного явища, що поєднує кількісні показники (динаміку посівних площ зернових, технічних культур і картоплі, зміни врожайності) з якісною характеристикою соціально-економічних чинників, які стримували модернізацію галузі – збереженням великого фільваркового землеволодіння, аграрним перенаселенням, черезсмужжям, натуральною оплатою праці та відсталою агротехнікою. Уперше системно узагальнено дані щодо забезпеченості населення продовольством, товарності селянських господарств та ролі окремих культур (тютюну, льону, конопель, цукрових буряків, картоплі) у структурі регіональної економіки. **Висновки.** Досліджено, що впродовж 1867–1914 рр. рослинництво Східної Галичини демонструвало помітний, проте суперечливий поступ, зумовлений політичними та економічними реформами імперії. Зросли посівні площі під основними зерновими культурами, картоплею, дещо розширилися площі під технічними культурами, підвищилася середня врожайність завдяки поширенню заліза в господарствах, агрономічних знань через сільськогосподарські товариства та зростанню грамотності населення. Водночас регіон зберігав переважно аграрно-сировинний характер економіки: лише незначна частка селянських господарств виробляла зерно на продаж, більшість же була змушена докуповувати продовольство, що спричиняло хронічну продовольчу вразливість і високу смертність населення. Авторами доведено, що розвиток рослинництва в Галичині у зазначений період ілюструє модель «периферійної модернізації» – поєднання кількісного прогресу з глибокими структурними суперечностями, які зумовили обмежені прибутки галузі переважно для заможних господарів і землевласників та стали одним із джерел соціальної напруги напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: війна, земельна реформа, малозабезпечені категорії населення, насіннєвий фонд, рослинництво, соціальна історія, Східна Галичина.

Statement of the problem. Political and economic reforms in Austria-Hungary created the preconditions for economic progress in Galicia, fostering the capitalization of agriculture and the establishment of market relations. However, this process was hindered by numerous factors: the persistence of large manorial estates (*folwarks*), acute agrarian overpopulation, widespread rural poverty, and the relative technical backwardness of production. Consequently, Galicia became integrated into the market system of Austria-Hungary while retaining a predominantly agrarian and raw-material-oriented economic character. Crop production remained a vital sector, serving not only as the primary source of food for the local population but also—with relatively modest capital investment—yielding steady profits for diligent farmers capable of adopting modern agricultural techniques.

The fundamental issue lay in the sharp contradiction between the potential for modernizing crop production in Galicia and the structural impediments that prevented this potential from being fully realized between 1867 and 1914. Highlighting this contradiction is essential for a deeper understanding of the mechanisms of peripheral modernization in Central and Eastern Europe, the causes of the region's chronic agrarian backwardness, and the socio-economic prerequisites for mass emigration and heightened social tension on the eve of the First World War. Moreover, addressing this dynamic fills critical gaps in the study of the agrarian history of Western Ukraine during the period of Habsburg rule.

Analysis of recent research and publications. Among the studies on the history of crop production in Galicia, one may cite the works of the Polish economists and statisticians Franciszek Bujak (Bujak, 1908; Bujak, 1910; Bujak, 1924), Józef Buzek (Buzek, 1905), and Tadeusz Pilat (Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, Vol. XXIV, Part I, 1902), who analysed data from property and population censuses of the province. Their works represent a certain generalization of more detailed statistical data that have since been lost. Our topic was also partly addressed by Sławomir Tokarski (Tokarski, 2003) in his study of the impact of economic development on interethnic relations.

Among the works of Ukrainian scholars who have contributed to the study of the problem, that of Petro Sviezhynskyi stands out (Sviezhynskyi, 1966). He focused primarily on questions of class struggle. Among studies of recent decades, the monograph by Andriy Zayarnyuk (Zayarnyuk, 2013) and the works of Ihor Makaruk, Volodymyr Klapchuk, and others (Makaruk, Tokar, Filoretova, & Klapchuk, 2021) are noteworthy.

Purpose of the article — to study the peculiarities of the development of crop production in Galicia in 1867–1914, to clarify its role in the empire-wide agricultural market, and to identify positive and negative phenomena in the development of the sector.

Presentation of the main material. Overall, Galicia was an important agricultural region of Austria-Hungary, and crop production there was one of the driving forces of the capitalization of output. In 1910, Galicia produced 37% of all wheat grown in Cisleithania, 32% of oats, 27% of rye, and 22% each of barley and maize. The province was home to almost 50% of all horses in Cisleithania, 32% of cows, 27% of all cattle, 29% of pigs, and 15% of sheep. At the same time, in terms of area Galicia accounted for 26.2% of the territory of Cisleithania, and in terms of population in 1910, for 28.1% (Nazaruk, 1916, p. 126).

As follows from the data presented in Table 1, part of Galicia's farms in 1867–1914 began to specialize in growing industrial crops — tobacco, hops, chicory — as well as crops that could be used both in the food industry and for industrial processing, for example for the production of spirits — wheat, barley, potatoes, sugar beets, and others. It may be assumed that the reduction of sown areas devoted to flax and hemp was caused by negative developments in the province's light industry and by the increasing amount of fabric and ready-made clothing entering local markets from the central regions of Austria-Hungary and major industrial powers — Germany, France, and Great Britain. The slight growth in the areas under these crops on the eve of the First World War was probably caused by an increase in state (military) orders. However, this assumption still requires separate additional research.

The reasons for the decline in areas under tobacco, millet, and chicory, as well as buckwheat (not included in Table 1 due to the fragmentary nature of the data), are also not entirely clear. According to F. Bujak's calculations, the area under buckwheat decreased from 156,000 ha to 63,000 ha between 1880 and 1910 — almost 2.5-fold. The sown areas under maize showed considerable dynamics. In 1871, 34,000 ha were allotted to it, while by 1890 it already occupied 103,000 ha. Thereafter its plantings gradually decreased (Bujak, 1924, p. 146). It may be assumed that such fluctuations depended on market demand as well as weather conditions. It can also be assumed that growing industrial crops required a higher level of agronomic culture, which became possible only after the improvement of the population's literacy at the beginning of the twentieth century and the creation of numerous agricultural societies that disseminated methodological recommendations on plant care. The cultivation of sugar beets and tobacco on a qualitatively new level began only after the First World War. Farmers were very often attracted to new crops in the hope of additional profits, which led to an expansion of the areas sown. Later, however, having encountered difficulties in growing and selling them, landowners would abandon these crops for a long time.

Table 1

Dynamics of changes in sown areas of the main agricultural crops (ha)¹

Crop	Years			
	1898	1903	1908-1909	1913
Wheat	273 522	275 864	403 560	537 411
Rye	352 311	337 105	452 661	674 666
Barley	201 682	188 246	239 110	328 869
Oats	398 560	412 739	438 037	707 072
Millet	20 473	22 277	14 271	17 913
Maize	79 573	75 003	82 705	58 374
Legumes	109 878	88 271	104 553	134 579
Flax	12 613	10 281	8 365	9 978
Hemp	19 911	15 757	15 020	16 526
Potatoes	200 161	229 666	312 335	520 730
Sugar beet	2 200	3 694	4 029	7 164
Tobacco	3 344	2 669	2 628	1 547
Hops	1 454	1 996	1 934	2 208
Chicory	—	—	890	91

There is also no clarity as to exactly how yield estimates for agricultural crops were made on small peasant farms. The situation is clearer with regard to the folwarks (manorial estates) — account books have survived for individual estates of large landowners such as the Baworowski, Didushycki, Potocki, and Sapieha families, from which it is possible to establish both the area and the yield, as well as the total harvest collected.

It is difficult to devise a methodology that would allow crop output to be divided into that intended for own consumption and that intended for sale on the market, since contradictory processes could have taken place. Traditional historiography holds that industrial crops were grown mainly by wealthy peasants and large landowners from among the local gentry. We believe, however, that poorer peasants could also sell part of their harvest, both at town markets and to the various middlemen and buyers who systematically visited the villages and small towns of Galicia. They could sell both surpluses and products they themselves lacked enough of to last until the next harvest, since they needed funds to pay taxes and various fines and to buy clothing or footwear.

Crop yields varied among different types of farms. According to the calculations of historian Petro Sviezhynskyi, in 1894 the yield of wheat on peasant farms was 8.8 centners per hectare, compared with 10.5 centners per hectare on manorial estates. The difference in yields was similarly noticeable for rye — 8.3 and 9.3 centners per hectare — for barley — 8.3 and 9.8 centners per hectare — and for oats — 5.7 and 7.7 centners per hectare, respectively (Sviezhynskyi, 1966, p. 88). According to contemporaries, most of the crop output grown by peasants was consumed by the peasants themselves; in some years it was not even sufficient for them. Produce reaching the market came mainly from manorial estates. Only in villages located near towns could the situation differ, where peasants could grow not only grain but also greens, vegetables, and fruit (mainly apples, pears, plums, and cherries) for sale to townspeople.

On the other hand, estate owners distributed part of the harvested crops to local peasants as payment in kind. It is known that an important problem in the development of agriculture, and of crop production in Galicia in particular, was the agrarian overpopulation of the province and the large number (about 80% of all peasant farms) of smallholdings that could not survive on their own landholding alone. Their owners were forced to hire themselves out to wealthier fellow villagers or large landowners, receiving in-kind produce instead of money — rye, barley, oats, buckwheat, potatoes, hay, straw, chaff, and the like — as food for themselves and their livestock. Thus, in 1900 in Borshchiv County, the landowner Mayer Bartfeld paid the peasants he hired for the harvest season in kind: every 13th sheaf of rye, the 14th sheaf of wheat and barley, the 15th sheaf of mown wheat, the 10th sheaf of mixed wheat, and every 3rd ear of maize (Ochevydets [Eyewitness]. (1892, October 3), p. 2; Dilo. (1900, May 4). Correspondence from Borshchiv County, pp. 2–3). Such payment could, however, vary: in other villages of the same county peasants agreed to work for the 12th sheaf of wheat or the 4th ear of maize. The practice of paying peasants in kind was widespread, whereas monetary payment for labour was almost never used in Galician villages before the First World War.

¹Source: Statistisches Jahrbuch des K. K. Ackerbau-Ministerium für das Jahr 1898 (Erste Heft: Statistik der Ernte des Jahres 1898). (1899). Wien. (Also: 1904, pp. 117–129; 1909, pp. 111–123; 1914, pp. 106–121) https://books.google.com.ua/books?id=Pn0va_vKpmlC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

Despite these nuances, it should be emphasized that it was the development of crop production that generated the greater part of the province's income. According to the Polish economist Witold Lewicki, in 1910 the entire agriculture of Galicia produced output valued at 600–650 million crowns, of which the value of wheat, rye, barley, and oats amounted to 476 million (Lewicki, 1914, p. 41). A further analysis of these figures shows that the province's agriculture as a whole was in an extremely difficult condition and, with certain exceptions, did not meet the region's food needs.

According to estimates by the well-known Ukrainian civic, political, and religious figure Tyt Voynarovskiy, the situation could vary from year to year but generally looked grim — no more than 5% of Galician peasants produced grain for sale, 30% did not need to buy grain, and 65% were forced to purchase grain for their own needs; in poor-harvest years, up to 70% of peasant farms bought food (Voynarovskiy, 1908, pp. 27–28). The Polish economist Antoni Górski reached similar conclusions, asserting that Galician agriculture provided only 25% of the flour needed by the province's population, while the remaining 2.5 million centners had to be purchased in Transleithania (Górski, 1915, p. 31). From other sources we know that in 1910 the 2,067 mills of Galicia produced 5.7 million centners of wheat flour, but only 4 million tons of it came from wheat harvested in the province, along with 2 million centners of rye flour (Podręcznik Statystyki Galicyi, R. 8, Part 1, 1908, p. 175). Characteristically, wheat was sown mainly by large landowners, while peasants grew mostly rye for their own needs and oats for feeding livestock. In mountainous areas maize was most often sown.

According to historian Petro Sviezhynskiy, after deducting grain used for seed, only 112 kg of wheat, rye, and maize per capita were available in Galicia, compared with 370 kg per capita in the Russian Empire, 200 kg in the German Empire, 240 kg in France (wheat alone), and 190 kg in England (Sviezhynskiy, 1966, p. 76). It was precisely this food shortage that the Polish economist Stanisław Szczepanowski identified as the main cause of the high mortality rate in Galicia. He asserted that, by contrast, Galicia had one of the highest per-capita potato consumption rates — 310 kg — and one of the lowest for meat — 10 kg (Szczepanowski, 1888, pp. 19–20).

Let us examine some of the industrial crops in more detail. In 1910, only 32,065 of Galicia's roughly 650,000 peasant farms (5%) grew tobacco. They harvested 4,300,508 kg of raw material, valued at 1,944,143 crowns. The overall figures may look impressive, but on average each farmer grew only 134.13 kg of tobacco and earned only about 60 crowns from it. The area under tobacco totalled 2,625 ha, or an average of 0.12 ha per farm. Tobacco was grown only in the counties of Yahilnytsia, Terebovlia, Borshchiv, Monastyrska, Zabolotiv, and Horodenka (Uprawa rośliny tytoniowej w Galicji w świetle cyfr w roku 1910, 1911, p. 207 [15]). In other words, the scale of this crop's cultivation should not be overestimated. As a rule, in addition to tobacco, farmers were forced to grow other produce as well. In Buchach County, a 14-morg farm earned a profit of 3,234 crowns by growing tobacco and vegetables for sale, with vegetable sales accounting for more than half of the revenue (Biegeleisen, 1916, p. 205).

A similar situation existed with the cultivation of flax and hemp, although these crops were grown on a somewhat larger area in 1898 — 32,524 ha (see Table 1). 3,390 tonnes of flax were grown for sale, and in 1900 as much as 4,794 tonnes of flax were sold. In subsequent years, however, the areas allotted to flax and hemp decreased, along with the gross harvest. Most of the harvested fibre was exported to Italy, Russia, and other countries, supplying the weaving mills there (Bernscheit, 1922, pp. 35–37).

As peasant landlessness kept intensifying, potatoes became the most widespread crop for them during this period. At the same time, it would be incorrect to assume that potatoes were grown exclusively for own consumption. In Galicia in 1867–1914, potatoes were used to feed cattle and pigs and served as raw material for distilling. According to Petro Sviezhynskiy's calculations, at least 296 farms grew potatoes exclusively for the needs of small distilleries, while at the same time 867 peasant farms grew sugar beets (less than 0.01% of all farms in the province) (Sviezhynskiy, 1966, p. 40). Sugar beets and potatoes were the main raw materials for distilleries.

It is difficult to establish the scale of the trade in vegetables and fruit in Galicia. From periodicals and from the work of Stanisław Hoszowski, it is known that in Galician towns peasants from the surrounding villages sold greens, dill, parsley, carrots, beets, onions, cabbage, tomatoes, cucumbers, pumpkins, radishes, and beans. Several dozen orchards of more than 10 ha are known to have existed in Galicia, specializing in apples, plums, and cherries. Near Lviv and Kraków there were small enterprises with greenhouses, which, in addition to vegetables, grew small quantities of flowers. Viticulture developed rather weakly in the province. Seeds of fodder grasses and other sowing material were sold separately (Hoszowski, 1934). It is known that at the beginning of the twentieth century societies of gardeners and vine-growers emerged in certain towns of Galicia. In particular, a horticultural association was established in 1904 in the village of Yabluniv, Husiatyn County. At around the same time, several large orchards of sour cherries and apricots were planted near the town of Zalishchyky under the patronage of the provincial authorities. In 1904, more than 1,200 currant and gooseberry bushes were planted near Kraków. These horticultural estates were meant to become

centres of gardening and of breeding and cultivating orchard trees and shrubs (Bujak, 1908, pp. 365–368).

Gradually, with the development of railway connections, more and more peasants became involved in the trade of vegetables and fruit, although sources for studying this question are still lacking. We can only surmise the gradual increase in the area under orchards and vineyards from the reports of individual agricultural societies, which actively emerged between 1880 and 1914. They were established in individual villages as mutual-aid societies, often operating "Prosvita" reading rooms, disseminating publications on improving farming methods, and providing recommendations on the care of industrial and orchard crops. At the same time, there are known instances of individual landowners providing fruit-tree seedlings to peasants working on their estates and sharing methods of growing tobacco, hops, and grapes. However, it is difficult to speak of the scale of such transfers today; they were probably more sporadic than systematic in nature.

Almost no statistical material has survived today on the scale of vegetable and fruit growing in Galicia. F. Bujak cited some figures: according to his data, in 1906 the area allotted to sugar beets in the province as a whole was 6,800 ha, to red beets and carrots 29,000 ha, and to cabbage 25,000 ha, with the overwhelming majority of these areas located in Eastern Galicia (Bujak, 1908, p. 290). Elsewhere he notes that a certain portion of the land was also devoted to crops such as poppy, caraway, anise, rapeseed, and turnip, among others (Bujak, 1908, p. 296). The researcher even attempted to calculate the yield levels of these crops, noting that on most indicators they lagged behind the harvests gathered in Bohemia, Germany, and other regions of Europe. Among the shortcomings in the development of crop production in Galicia, F. Bujak highlighted the fact that hops in the province were grown mainly by large landowners rather than by peasants (Bujak, 1908, p. 308). The economist also critically assessed the state of horticulture, viticulture, and vegetable growing in the province, proposing an increase in the number of nurseries for fruit trees and shrubs and the purchase of Dutch-bred flowers, considering floriculture a promising direction for the development of crop production.

In addition to landlessness, the agriculture of Galicia, and crop production in particular, developed slowly owing to the persistence of post-serfdom remnants, low capitalization of production, backward agricultural technology, a lack of advanced agronomic knowledge, a low level of mechanization, an insufficient quantity of fertilizers, and poor development of improved plant varieties. Because of the aforementioned landlessness, strip farming — the fragmentation of peasant holdings — was a mass phenomenon; sometimes up to 1 ha out of every 10 ha of arable land consisted of boundary strips between small peasant plots. There was often no road at all to these plots, so peasants had to walk along the boundaries, carrying their tools by hand. To remedy the situation, various Galician settlements carried out so-called "commassation" — the consolidation of a single owner's scattered small plots into one. Before 1914, commassation was not carried out systematically and produced only temporary positive effects. Most often, within 10–15 years after commassation, the once-unified plots were again fragmented among peasants as a result of inheritance by children, sale and purchase, gifting, or transfer as a marriage dowry.

The introduction of new implements and the increased use of iron on peasant farms was more successful. According to the calculations of the Polish historian and economist Aleksander Szczepański, in 1894 there were 10 kg of iron per inhabitant of Galicia, and by 1906 this had risen to 25 kg (Szczepański, 1912, p. 198). Another researcher, Franciszek Bujak, noted that iron was used to reinforce carts and improve ploughs; it was precisely the replacement of the wooden ard with a plough fitted with iron shares that caused the rise in the yields of Galician agricultural crops (Bujak, 1924, pp. 108, 144, 152). The progress was tangible, yet, according to the same A. Szczepański, in terms of the use of iron in agriculture Galicia had only reached the level of the German lands as of 1847, and the lag behind France and Great Britain was even greater.

Table 2.

Gross harvest of individual agricultural crops in Galicia (thousand centners) and average yield (centners per hectare)¹

Years	Wheat		Rye		Barley		Oats		Potatoes	
	total	per ha	total	per ha	total	per ha	total	per ha	total	per ha
1854 - 1859	1 010	-	2 480	-	2 912	-	4 130	-	11 600	-
1862 - 1865	787	-	2 131	-	2 665	-	3 685	-	12 218	-
1875 - 1879	2 890	9,2	4 300	7,7	2 810	7,1	4 300	6,4	21 000	65,2

¹ Source: Bujak, F. (1924). *Z odległej i bliskiej przeszłości: Studja historyczne i społeczne*. Lwów – Warszawa – Kraków, 284 p. <https://archive.org/details/studjahistoryczn00bujak>.

1881 – 1890	3 560	8,9	4 500	7,6	2 840	7,8	4 490	6,6	31 600	84,1
1891 – 1900	3 690	8,9	4 244	7,6	2 766	7,8	4 842	6,9	37 503	93,3
1901 – 1910	5 218	11,0	6 185	9,9	3 333	9,7	6 201	9,1	54 005	103,3

This inevitably affected the level of crop yields in Galicia. Yields also rose, but more slowly than in the industrially developed countries of Western Europe. According to calculations made by F. Bujak, grain yields in Galicia in the 1860s–1910s grew perhaps the most slowly of all; they remained at roughly the same level in centners per hectare for a long time, rising by only 23–30% in the pre-war decade. F. Bujak even recorded some decreases in wheat and rye yields in 1880–1900, explained by weather effects. These crops are highly sensitive to weather during their flowering period and during harvesting; they are self-pollinating, and if rain fell during their flowering period, pollination proceeded poorly and the ears often remained empty. Prolonged rains during the August harvest led to large losses. Given the low level of mechanization and the absence of means to cover harvested grain, crop losses traditionally remained substantial. Weather conditions also affected grain quality. Unfortunately, Austrian statistics do not indicate how much of the harvested grain was suitable for baking bread and how much could only serve as fodder for animals or raw material for distilleries.

Conclusions. The period from 1867 to 1914 was a time of noticeable, albeit contradictory, progress for crop production in Eastern Galicia amid the province's integration into the broader economic space of the Austro-Hungarian Monarchy. Imperial political and economic reforms established the prerequisites for the gradual capitalization of agriculture, the expansion of market relations, and a degree of regional production specialization. Crop production remained a key sector of the local economy, providing a significant share of food for the population and supplying substantial volumes of grain to the Cisleithanian market.

During the period under study, sown areas under the main grain crops (wheat, rye, barley, and oats) and potatoes increased, accompanied by a modest expansion of areas under industrial crops (sugar beets and hops). Average crop yields also rose. This progress was rendered possible by the gradual adoption of iron agricultural implements, the dissemination of agronomic knowledge through agricultural societies, rising literacy rates, and an elementary intensification of farming practices.

At the same time, the development of crop production was severely constrained by a series of deep structural impediments: the dominance of large manorial (*folwark*) landownership alongside widespread peasant land poverty and landlessness; severe agrarian overpopulation and strip farming (*cherezsmuzhzhia*); a low level of mechanization, insufficient use of mineral fertilizers, and backward agrotechnology; the persistence of feudal remnants, particularly in-kind labor payments; and a heavy reliance on weather conditions paired with weak resilience against harvest failures.

Consequently, Galicia retained a predominantly agrarian and raw-material-oriented economic character. Only a small fraction of peasant farms produced grain for market sale, while the vast majority consumed their own yield or were forced to purchase additional food; as a result, the region failed to achieve full self-sufficiency in bread production. Industrial crops were often cultivated only sporadically, with sown areas fluctuating according to market demand, competition from industrial goods, and military orders on the eve of the war. Meanwhile, potato cultivation became a mass phenomenon, serving as the primary means of subsistence for land-poor peasants, a staple raw material for distilleries, and essential fodder for livestock.

These positive developments could not fundamentally overcome the province's economic backwardness. Galicia lagged significantly behind the industrialized regions of Western and Central Europe in terms of crop yields, machinery adoption, and overall food security. Crop production remained a source of relatively stable yet limited profit, primarily benefiting wealthy farmers and large landowners, whereas for the majority of the peasantry, it functioned as a mechanism for basic survival rather than an efficient form of commodity production.

Thus, the development of crop production in Eastern Galicia between 1867 and 1914 exemplifies the classic model of "peripheral modernization": demonstrable quantitative and qualitative progress unfolding against a backdrop of persistent socio-economic contradictions. These structural flaws resulted in low agricultural productivity and chronic regional food vulnerability, ultimately serving as major catalysts for heightened social tension on the eve of the First World War and driving the radical transformations of subsequent decades.

Acknowledgements. We express our sincere gratitude to the members of the journal's editorial board for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Funding. The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References:

Bernschtein, A. (1922). Produkcja i prerób lnu i konopli w Polsce. *Przemysł i Handel*, 3(3), 35–37. URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/412629/display/Default> [in Polish].

- Biegeleisen, L.** (1916). *Rozwój gospodarczy nowoczesnej wsi polskiej* (Vol. 1). Kraków: Druk. Narodowa, 205 s. URL: <http://old.mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=133108&from=publication> [in Polish].
- Bujak, F.** (1908). *Galicya: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo* (Vol. 1). Lwów – Warszawa: H. Altenberg, 562 s. URL: <https://archive.org/details/galicya01bujak/page/554/mode/2up> [in Polish].
- Bujak, F.** (1910). *Galicya: Leśnictwo, górnictwo, przemysł* (Vol. 2). Lwów – Warszawa: H. Altenberg, 510 s. URL: <https://archive.org/details/galicya02bujak/page/508/mode/2up> [in Polish].
- Bujak, F.** (1924). *Z odległej i bliskiej przeszłości: Studja historyczne i społeczne*. Lwów – Warszawa – Kraków: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 284 s. URL: <https://archive.org/details/studjahistoryczn00bujak> [in Polish].
- Buzek, J.** (1905). *Stosunki zawodowe i socialne ludności w Galicji według wyznania i narodowości: Na podstawie spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900 r.* Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych, t. XX, z. II. Lwów : Drukarnia E. Winiarza, 76 s. [in Polish].
- Dilo.** (1900, May 4). *Correspondence from Borshchiv County. Dilo*, pp. 2–3. [in Ukrainian].
- Górski, A.** (1915). *Braki krajowej produkcji w Galicji*. Kraków : Centralne Biuro Wydawnictw N[aczelnego] K[omitetu] N[arodowego]. 123 s. URL: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=84744937&uid=83557623> [in Polish].
- Hoszowski, S.** (1934). *Ceny we Lwowie w latach 1701–1914*. Lwów: Skł. gł. Kasa im. J. Mianowskiego, 243 s. URL: <https://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/5062/edition/4893> [in Polish].
- Lewicki, W.** (1914). *Zagadnienie gospodarcze Galicji*. Słowo Polskie. Lwów : B. Połoniecki, 135 s. URL: <https://polona.pl/preview/54fc4578-9a33-42c5-bd88-14dfe04ba6ef> [in Polish].
- Makaruk, I., Tokar, N., Filoretova, L., & Klapchuk, V.** (2021). History of agriculture of Galicia from the second half of 19th to first third of 20th centuries. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 4(1), 40–61. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040104> [in English].
- Nazariuk, O.** (1916). On the significance of Galician Ukraine for Austria. *Shliakhy*, (3–4), 125–127. [in Ukrainian].
- Ochevydets [Eyewitness].** (1892, October 3). A regrettable order of the governorship. The people's hardship. From Borshchiv. *Dilo*, p. 2. [in Ukrainian].
- Podręcznik Statystyki Galicji** (R. 8, Cz. 1). (1908). (Ed. T. Pilat). Lwów : Krajowe Biuro Statystyczne; Pierwsza Związkowa Drukarnia, 183 s. URL: https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/23819/edition/20885/content?format_id=2 [in Polish].
- Sviezhynskyi, P.** (1966). Agrarian relations in Western Ukraine in the late 19th – early 20th century. Lviv, 192 s. [in Ukrainian].
- Statistisches Jahrbuch des K. K. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr 1898* (Erste Heft: Statistik der Ernte des Jahres 1898). (1899). Wien. (Also: 1904, pp. 117–129; 1909, pp. 111–123; 1914, pp. 106–121). URL: https://books.google.com.ua/books?id=Pn0va_vKpmIC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [in German].
- Szczepanowski, S.** (1888). *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/4427/edition/4182/content> [in Polish].
- Szczepański, A.** (1912). *Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej Galicji w roku 1910*. Lwów: nakł. Wydziału Krajowego, 224 s. <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/2041> [in Polish].
- Tokarski, S.** (2003). *Ethnic conflict and economic development: Jews in Galician agriculture 1868–1914*. Warsaw, Wydawnictwo 'Trio'. 267, [1] p. [in English].
- Uprawa rośliny tytoniowej w Galicji w świetle cyfr w roku 1910.** (1911). *Rolnik: Organ c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego*, 44(81, nr 13), 207 (15). URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/en/dlibra/publication/890953> [in Polish].
- Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych** (T. XXIV, Cz. I). (1902). (Ed. T. Pilat). Lwów : Krajowe Biuro Statystyczne; Pierwsza Związkowa Drukarnia, 360 s. URL: <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/2538> [in Polish].
- Voynarovskiy, T.** (1908). *The extension of peasant land tenure*. Lviv, 46 p. [in Ukrainian].
- Zayarnyuk, A.** (2013). *Framing the Ukrainian peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914*. Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. 448 pp. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaiarniuk_Andrii/Framing_the_Ukrainian_Peasantry_in_Habsburg_Galicia_1846-1914_anhl.pdf [in English].

УДК 94:[070.482:329.73](470:477.82)"1906/1914"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-57-74-83>

Anti-Catholic and Anti-Jewish propaganda in «Pochaivskyi Lystok» (1906–1914)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: oleh.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Abstract.

The purpose of the study The purpose of the study is to introduce into scholarly circulation, analyze, and systematize the series of articles published in *Pochaivskyi Lystok* between 1906 and 1914 that were aimed at inciting interconfessional and interethnic hostility in Volhynia, as well as to determine the role of the clergy of the Russian Orthodox Church and members of the Pochaiv Branch of the Union of the Russian People in implementing this propaganda campaign. **Methodology.** The methodological framework of the study is based on source criticism, problem-oriented historical analysis, and archaeographical approaches to the examination and systematization of the materials published in the periodical. Particular importance was also attached to the methods of analysis and synthesis of published materials, as well as to the contextual approach, which accounted for the specific socio-political circumstances of the region. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the study lies in providing the first comprehensive investigation into the role of the Black Hundred newspaper *Pochaivskyi Lystok* in inciting interconfessional and interethnic hostility in Volhynia at the beginning of the twentieth century. **Conclusions.** The analysis of publications in *Pochaivskyi Lystok* demonstrates that following the establishment of the Union of the Russian People, the periodical underwent a substantial transformation, evolving from a religious and educational weekly into one of the principal printed organs of Black Hundred propaganda in Volhynia. Its pages systematically disseminated materials promoting monarchist ideology, asserting the exclusivity of Orthodoxy as interpreted by the Russian Orthodox Church, and discrediting representatives of other religious denominations and ethnic communities. Anti-Catholic and anti-Jewish publications occupied a particularly prominent place, relying extensively on religious and ethnic stereotypes, unverified allegations, and emotionally charged rhetoric. A considerable proportion of these claims lacked a reliable evidential basis and primarily served a propagandistic function by fostering negative attitudes toward Roman Catholics and the Jewish population among readers. The coverage of the Beilis trial, the dissemination of the blood libel myth, accusations against Jews of engaging in unlawful economic activities, and allegations that the Roman Catholic clergy sought to undermine the position of Orthodoxy all formed part of a coordinated information campaign conducted by the Pochaiv Branch of the Union of the Russian People. Thus, *Pochaivskyi Lystok* served as an important instrument for the ideological policy of the Black Hundred movement and contributed to the spread of interconfessional and interethnic intolerance in Volhynia Governorate at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Volhynia, Jews, interethnic hostility, interconfessional confrontation, *Pochaivskyi Lystok*, propaganda, Black Hundreds.

Антикатолицька та антиєврейська пропаганда на сторінках «Почаївського листка» (1906–1914 рр.)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: slavatsesik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Анотація.

Мета дослідження полягає у введенні до наукового обігу, аналізі та систематизації циклів статей, опублікованих на сторінках «Почаївського листка» у 1906–1914 рр., спрямованих на розпалювання міжконфесійної та міжетнічної ворожнечі на Волині, а також у з'ясуванні ролі кліру Російської православної церкви та діячів Почаївського відділу Союзу російського народу в реалізації цієї пропагандистської діяльності. **Методологічною основою** запропонованої роботи стали джерелознавчий, проблемно-історичний та археографічний підходи щодо аналізу й систематизації опублікованих у досліджуваному виданні матеріалів. Важливу роль під час дослідження відіграли аналіз і синтез опублікованих матеріалів та контекстуальний підхід, який дозволив врахувати особливості суспільно-політичної ситуації у регіоні. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше комплексно досліджено роль чорносотенного «Почаївського листка» у розпалюванні міжконфесійної та міжетнічної ворожнечі на Волині на початку XX ст. **Висновки.** Проведений аналіз публікацій «Почаївського листка» засвідчує, що після створення Союзу російського народу видання зазнало суттєвої трансформації, перетворившись із духовно-просвітницького часопису на один із провідних друкованих органів чорносотенної пропаганди на Волині. На його сторінках систематично поширювалися матеріали, спрямовані на популяризацію монархічної ідеології, утвердження винятковості православ'я в інтерпретації Російської православної церкви та дискредитацію представників інших конфесій і етнічних спільнот. Особливе місце посідали антикатолицькі та антиєврейські публікації, у яких активно використовувалися конфесійні й етнічні стереотипи, неперевірені повідомлення та емоційно забарвлена риторика. Значна частина наведених тверджень не мала належної джерельної основи й виконувала насамперед пропагандистську функцію, формуючи у читачів негативне ставлення до римо-католиків і єврейського населення. Висвітлення процесу Бейліса, поширення міфу про «ритуальні вбивства», звинувачення євреїв у незаконній економічній діяльності, а католицького духовенства — у підриві позицій православ'я були складовими цілеспрямованої інформаційної кампанії Почаївського відділу Союзу російського народу. Отже, «Почаївський листок» був важливим інструментом реалізації ідеологічної політики чорносотенного руху та сприяв поширенню міжконфесійної й міжетнічної нетерпимості у Волинській губернії на початку XX ст.

Ключові слова: Волинь, євреї, міжнаціональна ворожнеча, міжконфесійне протистояння, Почаївський листок, пропаганда, чорносотенці.

Постановка проблеми. Документи, що відображають різні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу (СРН), є важливим джерелом для дослідження витоків, особливостей становлення та основних напрямів розвитку чорносотенного руху на Волині. Їх аналіз дає змогу простежити не лише організаційні засади функціонування відділу, а й ідеологічні механізми впливу на суспільство. Діяльність СРН у регіоні була спрямована не тільки на поширення власної політичної та релігійно-монархічної ідеології, а й на формування негативного ставлення до представників інших етнічних і конфесійних спільнот, що сприяло загостренню міжнаціональних та міжконфесійних відносин.

Важливим інструментом пропаганди Почаївського відділу СРН став часопис «Почаївський листок», на сторінках якого систематично публікувалися матеріали, що відображали ідеологічні засади, програмні положення та практичну діяльність чорносотенців. Аналіз цих публікацій створює підґрунтя для комплексного й неупередженого дослідження діяльності чорносотенних організацій на Волині на початку ХХ ст. Уведення зазначених документів до наукового обігу сприятиме поглибленню досліджень ролі чорносотенного руху у формуванні суспільно-політичної ситуації регіону та його впливу на розпалювання міжнаціонального й міжконфесійного протистояння у поліетнічному волинському суспільстві.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема діяльності чорносотенних організацій на Волині не знайшла широкого висвітлення в науковій літературі. Виняток складають окремі праці, опубліковані упродовж останніх років. Так, загальну характеристику чорносотенного руху на українських землях на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни подано у працях О. Реєнта та О. Сердюка (Реєнт, О., & Сердюк О., 2020; Реєнт, О., & Сердюк О., 2021). Роль та місце Російської православної церкви в діяльності російських чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття розкрито в праці Г. Надтоки (Надтока, Г., 2017). Окремі аспекти пропагандистської діяльності чорносотенців, спрямованої на розпалювання міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі у поліетнічному волинському суспільстві висвітлено у працях А. Кізлової, О. Мельничука, Ю. Олексіна, Л. Тихончук, Я. Цецика (Мельничук, Тихончук, Цецик, 2022; Гаврилюк, Цецик, Олексін, 2022; Мельничук, Цецик, Кізлова, 2022; Цецик, 2025). Водночас комплексного дослідження змісту публікацій «Почаївського листка» як інструменту пропаганди чорносотенного руху досі не здійснено.

Основну джерельну базу дослідження становлять матеріали, опубліковані на сторінках «Почаївського листка» у 1906–1914 рр., у яких висвітлено різні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу та участь у ній православного духовенства. Особливий інтерес у контексті дослідження становлять цикли антикатолицьких і антиєврейських публікацій, що систематично друкувалися у виданні. Їх аналіз дає змогу з'ясувати місце і роль «Почаївського листка» у поширенні чорносотенної ідеології, формуванні негативних стереотипів щодо представників інших етноконфесійних спільнот та розпалюванні міжнаціонального і міжконфесійного протистояння на Волині на початку ХХ ст. Крім того, дослідження цих матеріалів дає можливість простежити вплив діячів Почаївського відділу Союзу російського народу та кліру Російської православної церкви на зазначені процеси.

Мета дослідження полягає у введенні до наукового обігу, аналізі та систематизації циклів статей, опублікованих на сторінках «Почаївського листка» у 1906–1914 рр., спрямованих на розпалювання міжконфесійної та міжетнічної ворожнечі на Волині, а також у з'ясуванні ролі кліру Російської православної церкви та діячів Почаївського відділу Союзу російського народу в реалізації цієї пропагандистської діяльності.

Виклад основного матеріалу. «Почаївський листок» був заснований у 1887 р. як щотижневий духовно-просвітницький та інформаційний видання, що видавалося коштом Свято-Успенської Почаївської лаври. На початковому етапі його існування основний зміст становили матеріали релігійно-морального характеру, адресовані передусім православному населенню. Проте після створення восени 1905 р. Союзу російського народу та перетворення Свято-Успенської Почаївської лаври на один із провідних осередків чорносотенного руху в Російській імперії, характер видання істотно змінився. «Почаївський листок» поступово став одним із головних друкованих органів пропаганди чорносотенців, на сторінках якого систематично публікувалися матеріали, спрямовані на популяризацію їхньої політичної програми та ідеології.

Такий трансформації сприяла діяльність архімандрита Свято-Успенської Почаївської лаври Віталія (Максименка), який поєднував обов'язки редактора «Почаївського листка» та керівника Почаївського відділу СРН. У період найбільшого піднесення ця організація налічувала понад 110 тис. членів, а станом на 1908 р. на території Волинської губернії функціонувало 1 408 її осередків (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15; Мельничук & Цецик & Олексін, 2023, с. 166).

Стрімке розширення організаційної мережі СРН значною мірою було зумовлене активною участю православного духовенства, яке відігравало провідну роль у створенні місцевих осередків союзу. Від часу заснування організації «Почаївський листок» використовувався не лише як засіб популяризації чорносотенної ідеології, а й як інструмент формування негативного ставлення до представників інших етнічних і конфесійних спільнот. Майже в кожному номері видання друкувалися матеріали антинімецького, антипольського та антиєврейського спрямування. Окреме місце посідали публікації, спрямовані проти українського національного руху, насамперед у Галичині.

Таким чином, після створення Союзу російського народу «Почаївський листок» перетворився на головний друкований орган пропаганди чорносотенного руху на Волині. Аналіз його змісту свідчить, що поряд із популяризацією монархічних ідей значна увага приділялася

дискредитації представників інших етнічних і конфесійних груп, що відповідало загальним засадам внутрішньої політики Російської імперії та ідеологічним настановам чорносотенців.

На початку 1906 р., у період виборчої кампанії до I Державної думи, на сторінках «Почаївського листка» було опубліковано низку матеріалів із закликами підтримувати прихильників самодержавства та протидіяти представникам революційного руху. Водночас редакція продовжувала поширювати публікації, спрямовані на дискредитацію представників інших етнічних спільнот. Зокрема, у статті «Не піддавайтеся обману на майбутніх виборах» стверджувалося, що більшість депутатів I Державної думи становили кадети, які нібито прагнули обмежити владу імператора. Автори характеризували розпущену Думу як зібрання «явних або прихованих революціонерів», які «співчували смуті, повстанням і вбивствам» та були причетні до їх організації. На цій підставі виборців закликали голосувати виключно за кандидатів, відданих монархії (ПЛ, 1906, №32, 355–356).

Іншим прикладом використання видання з політичною метою стала публікація «Вирок селян Волинської губернії», у якій було надруковано звернення селян до імператора. Документ мав виразний вірогідданський характер, а його зміст повністю відповідав ідеологічним настановам Союзу російського народу, що дає підстави розглядати його як один із елементів чорносотенної пропаганди (ПЛ, 1906, №35, с.379–383).

Паралельно з пропагандою монархічної ідеології діячі Союзу російського народу активно використовували сторінки «Почаївського листка» для поширення матеріалів, спрямованих на формування негативного образу представників інших конфесій та етнічних спільнот. Значний масив публікацій мав виразне антикатолицьке спрямування. Зокрема, у статті «Як папи та ксьондзи добрими справами торгують» стверджувалося, що Римо-католицька церква практикувала продаж індульгенцій, які нібито гарантували віруючим відпущення гріхів (ПЛ, 1905, №33, с.1-4). Розвиваючи цю тезу, автори інших публікацій характеризували католицьке вчення про спасіння через заслуги святих як «богопротивне» й «аморальне», пов'язуючи його з практикою надання папських індульгенцій (ПЛ, 1913, №2, с.9-10).

Подібна риторика простежується і в статті «За що ми католиків вважаємо єретиками і як ми маємо до них ставитися», у якій стверджувалося, що католики нібито «перекрутили» основи християнського віровчення та порушили церковні канони. Водночас автор не наводив аргументів, які б підтверджували висловлені твердження (ПЛ, 1905, №34, с.1-4).

Поряд з антикатолицькими матеріалами на сторінках видання регулярно друкувалися публікації антиєврейського змісту. Так, у статті «Євреї в Росії» стверджувалося, що єврейське населення прагнуло встановити контроль над політичним життям імперії та відігравало провідну роль в організації селянських виступів проти самодержавства (ПЛ, 1906, №32, с. 357–358).

Таким чином, після створення Союзу російського народу суттєво змінилася тематична спрямованість «Почаївського листка». Поряд із традиційними релігійно-моральними матеріалами дедалі більше місця почали посідати політичні публікації, а також статті антикатолицького й антиєврейського характеру. У наступні роки їхня кількість неухильно зростала, що засвідчує поступове перетворення видання на один із головних ідеологічно-пропагандистських органів Почаївського відділу Союзу російського народу. Водночас його поширення не обмежувалося Волинською губернією, а охоплювало й інші регіони Російської імперії.

Упродовж наступних років антикатолицька та антиєврейська риторика на сторінках «Почаївського листка» посилювалася, що було безпосередньо пов'язано з ідеологічними засадами Союзу російського народу. Так, у 1907 р. в одній із публікацій зазначалося, що головною причиною протистояння між православними та римо-католиками було невизнання православними верховної влади римського папи. Інтерпретуючи рішення Вселенських соборів відповідно до офіційної позиції Російської православної церкви, автор піддавав критиці низку догматів католицизму та стверджував, що після церковного розколу 1054 р. Римо-католицька церква втратила статус «істинної церкви», а тому православні не повинні визнавати її авторитет (ПЛ, 1907, №11-12, с. 1-8).

Подібні ідеї були розвинуті й у наступних публікаціях. Зокрема, у статті «Християни!» стверджувалося, що римо-католики вимагали від православних підпорядкування римському папі, однак, на думку автора, після відокремлення від «істинної церкви» вони втратили право претендувати на духовне керівництво православними віруючими (ПЛ, 1911, №14-15, с.1-2).

Продовжуючи антикатолицьку полеміку, автори «Почаївського листка» критикували католицьке вчення про верховенство папи римського, наголошуючи, що твердження про особливий статус апостола Петра не має належного богословського обґрунтування. На цій підставі вони заперечували легітимність папського примату та поширювали тезу про хибність відповідного католицького віровчення (ПЛ, 1911, №17-18, с.5-6).

Окрему увагу чорносотенні автори приділяли критиці внутрішнього устрою Римо-католицької церкви. У статті І. Гутовського наголошувалося, що католицька церковна організація

нібито відійшла від давніх християнських традицій, оскільки надала папі виняткові повноваження, поставивши його вище єпископату та рішень Вселенських соборів. Предметом критики стали також інститут кардинальства, порядок обрання папи та обов'язковий celibат духовенства, які автор розглядав як свідчення відступу Римо-католицької церкви від православного віровчення (ПЛ, 1911, №27-28, с.6).

У низці антикатолицьких публікацій, розміщених на сторінках «Почаївського листка», автори систематично звинувачували Римо-католицьку церкву у порушенні церковних канонів та відступі від основ християнського віровчення. Водночас наведені твердження переважно не супроводжувалися належною аргументацією і ґрунтувалися насамперед на конфесійно-ідеологічних оцінках. Аналіз змісту цих матеріалів свідчить, що їхнім головним завданням було утвердження тези про канонічність і виняткову істинність православної церкви, тоді як Римо-католицька церква послідовно репрезентувалася як така, що після церковного розколу 1054 р. нібито відійшла від засад «істинного» християнства.

Таким чином, на сторінках «Почаївського листка» діячі Почаївського відділу Союзу російського народу на чолі з архимандритом Віталієм (Максименком) систематично поширювали матеріали, спрямовані на дискредитацію Римо-католицької церкви та формування негативного ставлення до її вірян. Аналіз відповідних публікацій засвідчує, що вони мали виразний полемічний характер і були покликані обґрунтувати переваги православ'я в інтерпретації Російської православної церкви. Така діяльність відповідала не лише програмним засадам Союзу російського народу, а й загальним напрямом конфесійної політики Російської імперії.

Важливим складником антикатолицької пропаганди стала організація так званих антикатолицьких курсів для православних місіонерів і членів Союзу російського народу. Однією з центральних тем цих заходів були публічні виступи колишніх римо-католицьких священників, які перейшли до православ'я. Зокрема, 5–9 грудня 1913 р. у Думиловицькій парафії було проведено такі курси за участю двох місіонерів і 130 православних парафіян. Лектором виступив колишній ксьондз Ярмолевич, який пояснював свій перехід до православ'я моральним станом католицького духовенства та стверджував, що Римо-католицька церква через власні помилки втратила «характер Христової» (ПЛ, 1914, №1, с.5-6).

Факт систематичного проведення антикатолицької пропаганди підтверджується й офіційними звітами Почаївського відділу Союзу російського народу. Так, у звіті про діяльність організації за 1910 р. її керівник архимандрит Віталій наголошував на важливості поширення серед населення «правої літератури» як засобу зміцнення «патріотичних почуттів». Крім того, у документі зазначалося про регулярне проведення антикатолицьких та антипротестантських місіонерських курсів для членів Союзу (ПЛ, 1910, №40-41, с.5-6).

Важливе місце в антикатолицькій риторичі «Почаївського листка» посідала інтерпретація наслідків оприлюднення указу від 17 квітня 1905 р. «Про зміцнення начал віротерпимості». Зростання кількості переходів із православ'я до римо-католицизму автори видання пояснювали насамперед активною місіонерською діяльністю католицького духовенства. Так, у статті священника О. Калинєвича зазначалося, що до прийняття цього нормативного акта між православними та римо-католиками в його парафії не виникало конфліктів, а представники обох конфесій брали участь у спільних громадських заходах. Водночас після запровадження свободи віросповідання, на думку автора, почастишали міжконфесійні суперечки, особливо в родинях зі змішаним конфесійним складом, де виникали конфлікти щодо релігійної належності дітей (ПЛ, 1910, №32, с.6).

Автор також стверджував, що у підпорядкованих йому селах ставлення римо-католиків до православних набуло відкрито конфронтаційного характеру. За його словами, представники католицької громади насміхалися з православного духовенства, прагнули заволодіти православною каплицею, а після невдалої спроби її захоплення вчинили погром та перешкоджали проведенню православних богослужінь (ПЛ, 1910, №32, с.6-7).

Окремий блок публікації був присвячений характеристиці місіонерської діяльності католицького духовенства. Автор стверджував, що ксьондзи нібито формували у своїх парафіян вороже ставлення до православних і сприяли поширенню міжконфесійної нетерпимості. Особливу роль у зміцненні позицій католицизму він відводив жінкам, пояснюючи це їхньою активною участю у сімейному та громадському житті села. Такі твердження відображали характерні для чорносотенної пропаганди стереотипи щодо ролі жінок у конфесійному протистоянні та використовувалися для пояснення процесів переходу православних до римо-католицизму (ПЛ, 1910, №32, с.8).

На сторінках «Почаївського листка» регулярно публікувалися матеріали, присвячені наслідкам змішаних православно-католицьких шлюбів. Автори видання стверджували, що в таких сім'ях православні нерідко переходили до римо-католицизму, а згодом схилили або примушували до зміни віросповідання своїх дітей. Так, в одній із публікацій описувався випадок у с. Голибіси, де дванадцятирічна Олена Доманська, яка тимчасово перебувала у своєї родички

Н. Ткачук, розповіла про конфлікт у власній родині. Згідно з матеріалом, після другого шлюбу з римо-католицькою її батько перейшов до католицизму та вимагав аналогічного кроку від дітей, народжених у першому шлюбі. Авторі також повідомляли про застосування ним фізичного примусу та погроз під час спроби повернути доньку до сім'ї, завершуючи статтю припущенням, що «фанатизм», нібито поширюваний католицьким духовенством, може призвести до ще тяжчих наслідків (ПЛ, 1910, №33, с.19).

Подібний характер мала й публікація, присвячена переходам православних до римо-католицької віри після проголошення Маніфесту «Про зміцнення начал віротерпимості» від 17 квітня 1905 р. У ній стверджувалося, що у Здолбунові до католицизму переходили не лише приватні особи, а й державні службовці. Як приклад наводився рахівник Здолбунівського матеріального складу Калінін, який, за твердженням автора, під впливом дружини-католички змінив віросповідання. Завершувалася стаття риторичним запитанням щодо того, чи було про цей факт відомо керівництву Південно-Західних залізниць і чи могла особа, яку автор характеризував як «слабохарактерну», обіймати відповідальну посаду (ПЛ, 1910, №33, с.21).

Отже, антикатолицька пропаганда посідала важливе місце у діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу. Поряд із проведенням спеціальних антикатолицьких курсів на сторінках «Почаївського листка» систематично поширювалися публікації, у яких зростання чисельності римо-католиків пояснювалося насамперед активною місіонерською діяльністю католицького духовенства. Особливу увагу автори приділяли змішаним шлюбам, розглядаючи їх як один із головних чинників переходу православних до римо-католицизму. Наведені приклади використовувалися для формування у читачів уявлення про існування загрози поширення католицизму серед православного населення.

Поряд з антикатолицькими матеріалами вагоме місце на сторінках «Почаївського листка» посідали публікації антиєврейського спрямування. Незважаючи на відмінності у тематиці та формі викладу, їх об'єднувала спільна ідеологічна спрямованість – покласти відповідальність за суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми Російської імперії на єврейське населення. Однією з провідних тем цього пропагандистського дискурсу було питання єврейського землеволодіння.

Автори видання неодноразово зверталися до положень закону від 3 травня 1882 р., який обмежував право євреїв на придбання та оренду земель у західних губерніях Російської імперії. Водночас у публікаціях стверджувалося, що ці обмеження систематично обходилися шляхом використання підставних осіб. Як приклад наводився випадок придбання в Мінській губернії великих земельних маєтків одеським підприємцем Островським через торговельний дім «Цукермана і Брауде». За твердженням авторів, формальним власником майна був високопоставлений місцевий чиновник селянського походження (ПЛ, 1911, №7, с.25).

Земельне питання було одним із найбільш чутливих для селянства початку ХХ ст., що активно використовувалося чорносотенною пропагандою. Аналогічні сюжети порушувалися й депутатами-чорносотенцями у Державній думі, матеріали засідань якої передруковувалися у «Почаївському листку». Так, в одному із запитів повідомлялося, що в с. Севруки Старокостянтинівського повіту єврей Д. Цвок нібито орендував селянську садибу, спорудив на ній господарські об'єкти та оформив право користування через підставну особу – місцевого селянина (ПЛ, 1910, №22, с.17-18).

Далі у публікації наводився перелік аналогічних прикладів із різних повітів Волинської губернії. Зокрема, згадувалися Х. Цвок і Х. Сигаль як орендарі селянських господарств, Д. Хариш, який здійснював торгівлю бакалійними товарами на орендованій землі, Х. Кейзер, що, за твердженням авторів, займалася торгівлею без відповідного патенту, а також І. Шайнерман із Володимир-Волинського, який орендував земельні ділянки та збудував цегельню. Окрему увагу приділено підприємцю Гутману, котрий, за повідомленням видання, через підставних осіб орендував великі земельні масиви та після вирубування лісу реалізовував землю селянам. Наприкінці статті стверджувалося, що подібні випадки були поширені практично в усіх повітах Волинської губернії та свідчили, на думку авторів, про масове обходження єврейським населенням чинного законодавства щодо землеволодіння (ПЛ, 1910, №22, с.18-19).

Аналіз цих матеріалів дає підстави стверджувати, що земельне питання використовувалося редакцією «Почаївського листка» не лише для висвітлення економічних проблем, а й як важливий елемент антиєврейської пропаганди. Поєднання соціально чутливої для селян тематики із твердженнями про нібито масові порушення законодавства з боку єврейського населення було покликане формувати негативне ставлення до нього та посилювати міжетнічну напруженість у регіоні.

Важливе місце в антиєврейському дискурсі «Почаївського листка» посідали публікації, присвячені економічній діяльності єврейського населення. Так, у статті «Нашестя жидів» стверджувалося, що Буківська парафія Фасівської волості Житомирського повіту була «заповнена жидами», які нібито контролювали місцеву торгівлю та незаконно орендували

.....
селянські землі. Автор наголошував, що єврейський шинкар утримував трактир на громадській землі навпроти будинку православного священника, характеризуючи його діяльність як таку, що суперечила церковним настановам щодо тверезості й моральності. Крім того, єврейське населення звинувачувалося у зубожінні селян, а також у розвитку підприємницької діяльності, зокрема у відкритті гранітних майстерень, де, як із обуренням зазначав автор, виготовлялися православні хрести (ПЛ, 1910, №33, с.18).

Тема нібито незаконної оренди землі єврейським населенням залишалася однією з провідних у матеріалах видання. Зокрема, повідомлялося, що в с. Здомишель Ковельського повіту І. Шлехт орендував значні земельні площі у селян. Автор статті звинувачував його не лише в експлуатації селян, а й у підтримці «іноземців і революціонерів», які, за його словами, прагнули знищити Російську державу. Додатково стверджувалося, що він здійснював торговельну діяльність без належних документів, ухилявся від сплати податків, а місцева поліція нібито сприяла приховуванню цих порушень (ПЛ, 1912, №2, с.8).

Подібний характер мала й стаття «Єврейська кабала», у якій описувався випадок оренди Ландоєм 50 десятин землі в с. Колосове Кременецького повіту через підставну особу. Автор стверджував, що, незважаючи на готовність місцевих селян сплачувати вищу орендну плату, власник землі віддавав перевагу орендарю-єврею, який отримав додаткові привілеї щодо користування поміщицькими угіддями. Також повідомлялося про неодноразові звернення селян до адміністративних органів із вимогою виселити орендаря, які, за словами автора, залишилися без належного реагування (ПЛ, 1912, №27, с.11).

Ще одним поширеним сюжетом антиєврейської пропаганди були звинувачення єврейського населення у лихварстві та монополізації торгівлі. Як приклад наводилася діяльність мешканця с. Руснів Володимир-Волинського повіту М. Фіделя, який, за твердженням автора, поєднував кредитування селян із торговельною діяльністю. У статті стверджувалося, що він надавав позики під векселі, реалізовував товари у кредит із нарахуванням відсотків, а у випадку прострочення платежів нібито примусово вилучав у боржників худобу. Такі приклади використовувалися для формування образу єврейських підприємців як головної причини економічного зубожіння селянства (ПЛ, 1910, №19, с.20).

Отже, значна частина антиєврейських публікацій «Почаївського листка» була присвячена питанням землекористування, торгівлі, підприємництва та кредитних відносин. У них систематично стверджувалося, що єврейське населення незаконно орендувало землі, здійснювало торговельну діяльність із порушенням законодавства та використовувало економічне становище селян для власного збагачення. Водночас критичний аналіз цих матеріалів свідчить про недостатню джерельну обґрунтованість більшості наведених тверджень. У багатьох випадках автори не називали ані підставних осіб, через яких нібито здійснювалася оренда, ані землевласників, які передавали маєтки в користування, що істотно ускладнює перевірку наведених фактів і ставить під сумнів їхню достовірність.

Окремий тематичний блок публікацій «Почаївського листка» був присвячений характеристиці релігійних уявлень, побуту та моральних якостей єврейського населення. У статті «Деякі слова про єврейство» стверджувалося, що притаманні євреям, на думку автора, «жорстокість» і «черствість» були зумовлені особливостями їхніх релігійних вірувань та поклонінням «суворому божеству», якому нібито приносилися жертви (ПЛ, 1913, №9, с.9).

Автори публікації також пов'язували риси характеру єврейського населення з вивченням Талмуду. У статті стверджувалося, що саме талмудична традиція нібито сприяла формуванню замкненості, фанатизму, моральної деградації та прагнення до матеріального збагачення. Як наслідок, євреїв характеризували як людей, схильних до користолюбства, жадібності та накопичення багатства будь-якими засобами (ПЛ, 1913, №9, с.9-10).

Окрему увагу автори приділяли опису побуту єврейського населення. Зокрема, вони поширювали твердження про нібито притаманну євреям неохайність, пов'язуючи її з особливостями юдейської релігійної обрядовості. Як приклад наводився опис ритуальної купальні (мікви), який подавався у вкрай тенденційній та емоційно забарвленій формі. Крім того, стверджувалося, що через надмірну ощадливість єврейські родини проживали у тісних помешканнях і рідко змінювали одяг та білизну, аби уникнути зайвих витрат (ПЛ, 1913, №9, с.10).

Таким чином, автори «Почаївського листка» намагалися сформувати у читачів негативне уявлення про єврейське населення, поширюючи узагальнені характеристики його релігійних практик, моральних якостей і побуту. Аналіз цих матеріалів свідчить, що наведені твердження не підкріплювалися конкретними фактами чи достовірними свідченнями, а ґрунтувалися переважно на конфесійних та етнічних стереотипах, характерних для чорносотенної пропаганди початку ХХ ст. Це дає підстави розглядати зазначені публікації як елемент інформаційно-пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію єврейської громади та формування упередженого ставлення до неї у волинському суспільстві.

Ще однією темою, що систематично висвітлювалася на сторінках «Почаївського листка», були звинувачення єврейського населення у нібито використанні крові християнських дітей під час приготування маці. Ці матеріали відтворювали поширений у європейській антисемітській традиції міф про «ритуальні вбивства», який чорносотенці активно використовували як один із засобів антиєврейської пропаганди.

Так, у статті «Пасхальний ритуал євреїв» стверджувалося, що, незважаючи на офіційне заперечення євреями використання християнської крові під час приготування маці, так звана «священна маца» нібито виготовлялася із додаванням висушеної крові християнських немовлят. Автор детально описував процес її приготування, зазначаючи, що він здійснювався вночі двома рабинами за участю кількох єврейок у кошерній пекарні, а готову мацу продавали лише вузькому колу осіб за попередньо складеними списками (ПЛ, 1911, №49-50, с.10).

Подібні твердження містилися й в інших публікаціях. Зокрема, автор статті К-ський стверджував, що маца без «християнської крові» нібито вважалася непридатною до вживання, а також висував бездоказові звинувачення щодо використання крові християн під час поховальних обрядів. Як аргумент наводилися окремі випадки виявлення тіл убитих дітей або предметів зі слідами крові в інших регіонах Російської імперії, які, на думку автора, підтверджували існування «ритуальних убивств» (ПЛ, 1913, №15-16, с.21-22).

Таким чином, автори «Почаївського листка» систематично поширювали звинувачення щодо нібито існування в юдаїзмі практики ритуальних убивств християнських дітей та використання їхньої крові у релігійних обрядах. Водночас наведені твердження не супроводжувалися належною доказовою базою, а спиралися переважно на перекази, неперевірені повідомлення та антисемітські стереотипи, що були поширені в тогочасному чорносотенному середовищі.

Кількість публікацій із цієї тематики істотно зросла восени 1913 р. у зв'язку з судовим процесом над Менахемом Менделем Бейлісом, якого звинуватили у вбивстві Андрія Ющинського. Незважаючи на те, що слідство мало відомості про інших можливих виконавців злочину, чорносотенні кола використовували цей процес для популяризації концепції «ритуального вбивства» та формування негативного образу єврейського населення.

Висвітлюючи перебіг судового процесу, редакція «Почаївського листка» намагалася представити Бейліса як особу, тісно пов'язану з юдейськими релігійними традиціями. В одній із статей наголошувалося, що він брав участь у випіканні маці та приготуванні пасхального вина під наглядом рабина, суворо дотримувався юдейських релігійних приписів і походив із родини, відданої хасидським традиціям. Усі ці обставини автор подавав як непрямі докази його причетності до інкримінованого злочину (ПЛ, 1913, №40, с.6-14).

Продовжуючи цю тему, у тому самому номері було опубліковано матеріал, у якому без будь-якої доказової бази стверджувалося, що євреї під час святкування Пасхи здійснювали ритуальні вбивства християн (ПЛ, 1913, №40, с.14). В іншій публікації зазначалося, що низка католицьких богословів та істориків нібито довела існування таких практик у минулому, а отже «кривава легенда», на думку автора, мала достатнє історичне підтвердження (ПЛ, 1913, №41, с.9). Додатково стверджувалося, що християнська кров використовувалася не лише під час релігійних обрядів, а й нібито як лікувальний засіб або важливий елемент святкування Пуриму (ПЛ, 1913, №45, с.1).

У статті, присвяченій судовому процесу, значне місце відводилося викладу поглядів професора Санкт-Петербурзької римо-католицької духовної академії І. Б. Пранайтіса, автора праці «Тайни крові в євреїв». Посилаючись на його висновки, редакція стверджувала про існування у юдаїзмі так званої «догми крові», відповідно до якої ритуальне вбивство неєвреїв розглядалося як один із релігійних обрядів. Автор також зазначав, що ця інформація була відома лише вузькому колу рабинів і передавалася усно між поколіннями (ПЛ, 1913, №41, с.7-8).

Подібні твердження містилися й у статті «Таємниця розкрита», де без наведення будь-яких переконливих доказів стверджувалося, що кров Андрія Ющинського була використана під час будівництва синагоги та приготування маці, а єврейська громада нібито приховувала цей злочин (ПЛ, 1913, №41, с.13-14). Водночас у результаті судового розгляду Менахем Мендель Бейліс був виправданий судом присяжних через недоведеність висунутих обвинувачень.

Отже, аналіз публікацій «Почаївського листка» свідчить, що тема так званих ритуальних убивств посідала важливе місце в антиєврейській пропаганді Почаївського відділу Союзу російського народу. Більшість відповідних матеріалів ґрунтувалася на поширенні міфу про «кривавий наклеп», який не мав належного фактологічного підтвердження. Особливо інтенсивно ця тематика використовувалася під час процесу Бейліса, коли редакція намагалася представити судовий розгляд як доказ існування ритуальних убивств у юдейському середовищі. Таким чином, висвітлення цієї справи було складовою ширшої інформаційно-пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію єврейського населення та посилення антисемітських настроїв у волинському суспільстві.

Висновки. Проведений аналіз публікацій «Почаївського листка» засвідчує, що після створення Союзу російського народу видання зазнало суттєвої трансформації, перетворившись із духовно-просвітницького часопису на один із провідних друкованих органів чорносотенної пропаганди на Волині. На його сторінках систематично поширювалися матеріали, спрямовані на популяризацію монархічної ідеології, утвердження винятковості православ'я в інтерпретації Російської православної церкви та дискредитацію представників інших конфесій і етнічних спільнот. Особливе місце посідали антикатолицькі та антиєврейські публікації, у яких активно використовувалися конфесійні й етнічні стереотипи, неперевірені повідомлення та емоційно забарвлена риторика. Значна частина наведених тверджень не мала належної джерельної основи й виконувала насамперед пропагандистську функцію, формуючи у читачів негативне ставлення до римо-католиків і єврейського населення. Висвітлення процесу Бейліса, поширення міфу про «ритуальні вбивства», звинувачення євреїв у незаконній економічній діяльності, а католицького духовенства — у підриві позицій православ'я були складовими цілеспрямованої інформаційної кампанії Почаївського відділу Союзу російського народу. Отже, «Почаївський листок» був важливим інструментом реалізації ідеологічної політики чорносотенного руху та сприяв поширенню міжконфесійної й міжетнічної нетерпимості у Волинській губернії на початку XX ст.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам Державного архіву Тернопільської області за сприяння у підготовці матеріалів статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Havryliuk, S., Tsetsyk, Y., & Oleksin, Y. (2022). Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 41, 18-25. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-18-25>

Tsetsyk, Y. (2025). Anti-Protestant activities of the Black Hundreds in Volhyn region on the eve and during the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 51, 24-32. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-24-32>

ДАТО – Державний архів Тернопільської області.

Мельничук, О., Цецик, Я. & Кізлова, А. (2022). Антипольська діяльність чорносотенців на Волині на початку XX ст. *Емінак*, 1(37), 75-86. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).572](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).572)

Мельничук, О.А., Тихончук, Л.Х. & Цецик, Я.П. (2022). Роль чорносотенців у розгортанні міжнаціональних конфліктів на Волині під час Першої світової війни. *Сторінки історії*, 55, 9-24. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269578>

Надтока, Г. (2017). Участь Російської православної церкви в діяльності російських чорносотенних організацій на українських землях на початку XX століття. *Київські історичні студії*, 1, 26–34.

ПЛ – Почаївський листок.

Рєсєнт, О. & Сердюк, О. (2021) Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна. *Краєзнавство*, 1–2, 82–90. <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074>

Рєсєнт, О., & Сердюк О. (2020). *Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна*. К.: Інститут історії України НАН України, 114 с. <https://doi.org/10.15407/book9-0015168>

References:

ДАТО – Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (State Archives of Ternopil Region).

Havryliuk, S., Tsetsyk, Y., & Oleksin, Y. (2022). Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 41, 18-25. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-18-25> [in Ukrainian].

Melnichuk, O., Tsetsyk, Y., & Kizlova, A. (2022). Anti-Polish Activities of Black Hundreds in Volyn at the beginning of the 20th century. *Eminak*, (1(37), 74-85. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).572](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).572) [in Ukrainian].

.....
Nadtoka, H. (2017). The Participation of the Russian Orthodox Church in the Activities of Russian Black Hundred Organizations in the Ukrainian Lands at the Beginning of the Twentieth Century. *Kyiv Historical Studies*, 1, 26–34. [in Ukrainian].

PL – Pochaivskyi Lystok.

Reient, O., & Serdiuk, O. (2020). The Black Hundred Movement in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century and during the First World War, and Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 114 p. <https://doi.org/10.15407/book9-0015168> [in Ukrainian].

Reient, O., & Serdiuk, O. (2021). The Black Hundred Movement in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century and during the First World War, and Ukraine. *Kraieznavstvo*, 1–2, 82–90. <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074> [in Ukrainian].

Tsetsyk, Y. (2025). Anti-Protestant activities of the Black Hundreds in Volhyn region on the eve and during the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 51, 24-32. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-24-32> [in Ukrainian].

Мельничук, О.А., Тихончук, Л.Х., & Цецик, Я.П. (2023). The Role of Black Hundreds in the International Conflicts in Volyn During the First World War. *History Pages*, 55, 9-24. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269578> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.2026

Charitable activities of the orthodox clergy during World War I (based on materials from Kievskie eparkhialnye vedomosti)

Vitalii S. Tatsiienko

Uman National University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: tatsiyenko1990@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

Web of Science ResearcherID: D-7640-2019

Natalia L. Tatsiienko

Uman National University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

Web of Science ResearcherID: D-7639-2019

Abstract.

The purpose of the article is to examine and highlight the charitable activities of the Orthodox clergy during World War I based on a systematic review of materials published in the periodical *Kievskie Eparkhialnye Vedomosti* (Kyiv Diocesan Gazette). **Methodology.** The methodological framework of the study relies on the principles of scientific objectivity, historicism, and impartiality. The work employs a combination of general scientific and specialized historical methods, enabling a systematic classification of an extensive body of publications from the diocesan periodical to identify the most significant forms of the clergy's social service under wartime conditions. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in the comprehensive study and systematization of materials from *Kievskie Eparkhialnye Vedomosti*, which allowed for a detailed reconstruction of the charitable activities conducted by the Orthodox clergy of the Kyiv region during the First World War. **Conclusions.** With the outbreak of the Great War, the Orthodox Church emerged as a pivotal element of humanitarian relief, establishing a large-scale system of organized charity. The primary vectors of charitable activity were aimed at supporting the army, assisting the families of mobilized soldiers, refugees, and orphans, establishing medical facilities, and collecting donations. From the first days of the war, parish guardianship councils were established to provide material support to military families left without working hands due to mobilization. Parish priests served as key figures in gathering donations for the needs of the army, wounded servicemen, and refugees. During the first year of the war, the Kyiv Diocese maintained nine hospitals with 448 beds at its own expense and provided free accommodation in its properties—which prior to the war had generated significant income—for over 8,000 people. Furthermore, nuns and novices from local monasteries volunteered as Sisters of Mercy in military infirmaries. Supporting refugees—primarily displaced clergy, church-parish schoolteachers, and their families—represented another crucial dimension of ecclesiastical charity. The Church also paid close attention to the children of soldiers who were killed or disabled. Shelters were set up across the diocese, and the concept of "family guardianship" for fallen soldiers' orphans was actively developed. The Kyiv Brotherhood of St. Vladimir was particularly prominent in these charitable endeavors.

Keywords: Orthodox clergy, Orthodox Church, charity, World War I, *Kievskie Eparkhialnye Vedomosti*.

Благодійницька діяльність православного духовенства в роки Першої світової війни (за матеріалами «Киевских епархиальных ведомостей»)

Віталій Тацієнко

Уманський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: tatsiyenko1990@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>
Web of Science ResearcherID: D-7640-2019

Наталія Тацієнко

Уманський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: tatsiyenko_natalia@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>
Web of Science ResearcherID: D-7639-2019

Анотація.

Метою статті є висвітлення доброчинної діяльності православного духовенства в роки Першої світової війни на основі систематизації матеріалів часопису «Киевские епархиальные ведомости». **Методологічну основу дослідження** становлять принципи науковості, історизму та об'єктивності. У роботі застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів, які дали змогу систематизувати масив публікацій епархіального часопису, виокремивши найбільш значущі форми соціального служіння духовенства в умовах воєнного часу. **Наукова новизна** полягає у вивченні та систематизації матеріалів «Киевских епархиальных ведомостей», що дозволило комплексно реконструювати благодійницьку діяльність православного духовенства Київщини в роки Першої світової війни. **Висновки.** З початком Великої війни Православна церква стала одним із ключових елементів гуманітарної допомоги, запровадивши масштабну систему благодійності. Основні напрями доброчинності спрямовувалися на допомогу війську, підтримку родин мобілізованих, біженців, солдатських сиріт, створення лікувальних установ, збір пожертвувань. З перших днів війни створювалися парафіяльні опікунські ради, головною метою яких полягала у матеріальній підтримці родин військових, які залишилися без робочих рук внаслідок мобілізації. Парафіяльні священники були однією з головних ланок у зборі пожертв для потреб армії, поранених воїнів та біженців. За перший рік війни Київська єпархія за власний коштом утримувала дев'ять шпиталів на 448 ліжок-місць та безкоштовно надавала приміщення, які до війни приносили їй значний прибуток, для понад 8 тис. осіб. А черниці та послушниці монастирів ставали волонтерками, працюючи сестрами милосердя в шпиталях. Важливим завданням церковної доброчинності була підтримка біженців, в першу чергу кліриків, учителів церковно-парафіяльних шкіл та їх сімей. Не оминула увагою церква дітей військових, які загинули або отримали каліцтва і не могли забезпечити належний їм догляд. В єпархії створювалися притулки, розроблялася ідея «сімейної опіки» сиріт воїнів. Особливо активно на ниві благодійності була діяльність Київського Свято-Володимирського братства.

Ключові слова: православне духовенство, Православна церква, благодійність, Перша світова війна, «Киевские епархиальные ведомости».

Постановка проблеми. Реалії воєнного сьогодення Української держави значною мірою актуалізують вивчення та осмислення благодійницької діяльності православного духовенства в період Великої війни 1914 – 1918 рр. Вступ Російської імперії у війну, яка відразу набула гігантських масштабів, вимагав надзвичайної концентрації ресурсів всього суспільства. Масштабна гуманітарна катастрофа зумовила значний розмах благодійницької діяльності, в тому числі й Православної церкви, яка не обмежувалася лише духовною підтримкою, а охоплювала широкий спектр соціальної та матеріальної допомоги, спрямованої на підтримку як військових, так і цивільного населення. З перших днів війни Св. Синод оперативно розробив широку програму заходів, спрямованих на допомогу державі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Останніми роками в українській історіографії спостерігається стійке зростання інтересу до дослідження та переосмислення благодійницької діяльності Православної церкви, яка все частіше стає об'єктом наукових розвідок. Зокрема, стаття О. Альошиної (Альошина, 2022) присвячена аналізу доброчинної діяльності православних братств Правобережної України в XIX ст., де їхній гуманітарний та соціальний

.....
потенціал (допомога сиротам, незаможним, боротьба з епідеміями) розглядається крізь призму тогочасної урядової політики Російської імперії, спрямованої на зміцнення православ'я в регіоні. Зосереджується увага на вивченні історії створення та функціонування конкретних благодійних інституцій Православної церкви. Так, В. Тацієнко і Н. Тацієнко (Тацієнко & Тацієнко, 2024) висвітлили діяльність Іоанікіївської богадільні в Богуславі як приклад реалізації церковного соціального захисту для самотніх і незабезпечених представників духовенства та їхніх родин.

Важливе місце в сучасних наукових розвідках посідає вивчення діяльності громадських та релігійних доброчинних організацій в роки Першої світової війни. П. Щербанюк (Щербанюк, 2025) проаналізував діяльність громадських організацій допомоги постраждалим від війни на території Волинської губернії, яка була спрямована на реалізацію питання медичної і соціальної реабілітації поранених воїнів, надання допомоги біженцям та родинам мобілізованих. Д. Кудінов (Кудінов, 2024) звернув увагу на регіональний аспект благодійного руху в роки Першої світової війни на прикладі міста Суми та Сумського повіту. Автором проаналізовано еволюцію структури доброчинності, а також систематизовано напрями допомоги фронту й тилу.

Глибшого переосмислення потребує проблема церковної благодійності в роки Великої війни. У статті Г. Степаненко (Степаненко, 2014а) йдеться про соціальне служіння міського православного духовництва Правобережної України в роки воєнного лихоліття. Авторка зазначає, що Перша світова війна співпала із періодом чергового загострення тривалої кризи церковного життя, тому церква намагалася боротися за свідомість парафіян, одночасно не втративши прихильність влади. Однак, при реалізації благодійницьких проєктів, зокрема влаштування при монастирях притулків для покалічених солдатів, сиріт загиблих тощо не бралися до уваги реальні можливості кліриків, які відкрито говорили, що їм чимдалі важче домогатися порозуміння із паствою, а власних коштів вкрай недостатньо. Тим не менш, численні приклади подвижництва, сумлінного соціального служіння духовенства, вагомі результати добродійної діяльності свідчать про те, що велика частина кліру залишалася вірною своєму безпосередньому пастирському обов'язку – служінню Богу і людям та відігравала одну з провідних ролей в організації й розвитку благодійності в період Першої світової війни.

Про суспільну роль православного духовенства українських єпархій у роки Першої світової війни йдеться й в інших працях Г. Степаненко (Степаненко, 2004; Степаненко, 2014b). Зокрема, авторкою проаналізовано умови пастирського служіння, а також завдання, що ставила держава перед парохами. Зокрема, одне із ключових – благодійність, результати якої були досить вагомими. Однак, між планами державної влади й реальними можливостями духовенства була глибока прірва, адже як би активно священник не агітував парафіян жертвувати, навіть подаючи особистий приклад, селяни не могли віддати більше, ніж мали.

Дослідження Ю. Берестеня та В. Мороза (Берестень & Мороз, 2019), присвячене розгляду благодійницької діяльності православного духовенства Катеринославської єпархії на початковому етапі Першої світової війни (1914 – 1915), в якому висвітлено роль та місце православного кліру в організації матеріальної допомоги мобілізованим військовослужбовцям та членам їх родин, особовому складу військових частин, налагодженні стабільного фінансового забезпечення діяльності військово-медичних установ м. Катеринослава та Катеринославської губернії, створенні сиротинців та притулків для біженців. Стаття В. Сергієнка (Сергієнко, 2012) присвячена дослідженню благодійності православних церковних братств Лівобережної України в 1864 – 1917 рр., де автор торкається визначення особливостей їх церковно-громадської доброчинності в роки Великої війни. Однак, актуальним залишається вивчення регіональних вимірів благодійності, зокрема правобережних українських губерній, які були наближені до лінії фронту, відтак, тут працювала велика кількість медичних установ, пунктів підтримки біженців тощо.

Джерельною базою статті є матеріали «Киевских епархиальных ведомостей», що були офіційним виданням Київської єпархії, де публікувалися розпорядження церковної влади, звіти про доброчинність церковних установ, зокрема про збори коштів, відкриття шпиталів, допомогу пораненим воїнам та біженцям тощо. Результати благодійних акцій, ініційованих церквою, постійно друкувалися у пресі з метою показати учасникам користь їхніх малих внесків у велику справу, а також продемонструвати владі й представникам упереджено налаштованої інтелектуальної еліти утримання церквою вагомих позицій у суспільному житті (Степаненко, 2014b, с. 566).

Метою статті є висвітлення доброчинної діяльності православного духовенства в роки Першої світової війни на основі систематизації матеріалів часопису «Киевские епархиальные ведомости».

Виклад основного матеріалу. Протягом Великої війни діяла система церковної доброчинності, очолена Св. Синодом, який, виступаючи ініціатором нових благодійних акцій, контролював їх проведення на єпархіальному (через звіти єпархіальних владик), окружному (через звіти благочинних) і парафіяльному (через звіти настоятелів храмів/монастирів) рівнях.

Основними завданнями церковної благодійності була матеріальна підтримка фронтовиків, їхніх родин, які залишалися без годувальників, населення охоплених війною регіонів, солдатських сиріт, біженців, а також влаштування й матеріальне утримання лазаретів для поранених, догляд за військовими, які отримали каліцтва та їх адаптація до подальшого життя. Передбачалося, що означена допомога мала здійснюватися як за рахунок особистих коштів духовенства, так і шляхом організації зборів поміж парафіян цілеспрямованих пожертвувань. Відтак, церква виступала і як організатор допомоги, і як безпосередній благодійник (Степаненко, 2014b, с. 566).

Одним із першочергових завдань духовенства була допомога сім'ям мобілізованих. За розпорядженням Св. Синоду від 20 липня 1914 р. створювалися парафіяльні опікунські ради, до складу яких входили члени причтів, церковні старости та авторитетні, заможні жителі громади. Місцевий священник обов'язково був членом такої ради, організовував, спрямовував її роботу та звітувався благочинному (КЕВ, 1915, № 24, с. 542). Саме через такі парафіяльні ради держава отримала доступ до кожної солдатської сім'ї, а сільський священник перетворився на державного представника соціальної служби, розподіляючи поміж парафіян державні дотації (Степаненко, 2014a, с. 248).

Основна мета парафіяльних опікунських рад полягала у матеріальній підтримці родин військових шляхом зборів пожертв, а за їх недостатності – мали виділятися церковні кошти. Ради складали списки сімей, члени яких знаходилися у війську, визначали матеріальне становище кожної родини та розмір підтримки, яка мала б компенсувати втрату робочих рук внаслідок мобілізації. Кожні півроку священники зобов'язувалися звітуватися про діяльність рад перед благочинними, а в кінці року – перед громадами (КЕВ, 1914, № 32, с. 390–391). З метою активнішої та ширшої діяльності парафіяльних опікунських рад невдовзі з'явилося розпорядження Св. Синоду, що вимагало надавати вже щомісячні детальні звіти, в яких мали зазначатися кількість створених рад, чисельність сімей, яким була надана допомога, суми, витрачені протягом звітного періоду як жертвами, так і з церковних коштів (КЕВ, 1914, № 33, с. 409). Так, у грудні 1914 р. єпархіальна адміністрація оштрафувала на 15 руб. шістьох благочинних Київської єпархії за ненадання консисторії звітів про опікунські ради за серпень, вересень і жовтень. Благочинних також попередили, що у випадку ненадання до 10 числа кожного місяця відповідних звітів, на них будуть накладатися штрафи уже в розмірі 25 руб. Про «суворі стягнення» за ненадання інформації благочинним попереджалися і причти (КЕВ, № 51-52, 1914, с. 760–761).

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький), закликаючи створювати в єпархії опікунські ради та приходити на допомогу родинам мобілізованих, зазначав, що «пастир мав взяти на себе керівну роль у цій справі» та крім матеріальної підтримки організовувати допомогу продуктами харчування, одягом, допомагати під час сільськогосподарських робіт (КЕВ, 1914, № 31, с. 379). Розпорядженням Св. Синоду від 3–4 березня 1915 р. єпархіальні адміністрації через парафіяльне духовенство мали залучати опікунські ради для допомоги сім'ям мобілізованих під час засіву їх наділів навесні та збору урожаю влітку (КЕВ, 1915, № 12–13, с. 111–112). Адже мобілізація чоловіків і як наслідок втрата сім'ями робочих рук, перетворювала польові роботи на проблему. Тому з початку війни, окрім фінансової підтримки, опікунські ради надавали допомогу сім'ям воїнів в обробітку наділів, забезпеченні посівним матеріалом, продовольством, опаленням, залучаючи до цього односельців та місцевих землевласників (КЕВ, 1915, № 14, с. 318–320). Наприклад, у 1914 р. землевласник Г. Древановський пожертвував для сімей воїнів с. Поташ та одного з сусідніх сіл 300 руб., 300 возів соломи і 1000 пуд. борошна (КЕВ, 1914, № 44, с. 1084).

Проблемою залишався й догляд за дітьми під час сільськогосподарських робіт. Особливо гостро це питання стояло для сімей солдатів, адже на жіночі плечі лягало чимало чоловічих обов'язків. Тому розпорядженням від 8 квітня 1915 р. Св. Синод вимагав влаштовувати у селах тимчасові ясла. У нормативному акті зазначалося, що догляд за дітьми могли взяти на себе дружини і дорослі доньки священно- і церковнослужителів, землевласників та інших вірян, учительки, здобувачки освіти різних закладів, які з огляду на скорочений у 1915 р. навчальний рік, мали триваліші канікули. Загальне керівництво тимчасовими яслами брали на себе опікунські ради, що й мали призначати жінок, які бажали цим займатися. У селах, де ради ще не були створені, такі «жіночі гуртки» доручалося сформувати парафіяльному духовенству. Покриття витрат на облаштування тимчасових ясел мало здійснюватися передусім за рахунок добровільних пожертв та допомоги від церков. Єпархіальні керівництва зобов'язувалися сприяти цій справі та звітуватися перед Св. Синодом щодо кількості облаштованих ясел, чисельності дітей, які там перебували тощо (КЕВ, 1915, № 16, с. 153–156). Адміністрація Київської єпархії зобов'язала сільських священників «невідкладно приступити до облаштування ... тимчасових ясел». Парафіяльні опікунські ради мали турбуватися про матеріальне забезпечення ясел шляхом збору пожертв і відрахувань із церковних сум, знайти

відповідне приміщення, наприклад, у церковних, земських чи міністерських школах. Консисторія вимагала від священників не пізніше 1 листопада 1915 р. відзвітуватися про хід цієї справи благочинним, які в свою чергу мали повідомити консисторію (КЕВ, 1915, № 19, с. 182–183).

На шпальтах «Киевских епархиальных ведомостей» дружин священників закликали до створення «жіночих гуртків» для шиття білизни пораненим воїнам (КЕВ, 1914, № 36, с. 884–885; КЕВ, 1914, № 40, с. 982–983). Внаслідок використання австро-німецькими військами хімічної зброї у єпархіяльному часописі друкувалися звернення до жінок щодо виготовлення захисних масок (КЕВ, 1915, № 27, с. 630–632). Це був ще один з важливих напрямів роботи парафіяльних опікунських рад.

Місцеві єпархіяльні відомості навіть закликали дружин священників до скромнішого святкування різдвяних свят, а зекономлені кошти передати на благодійність. Матушкам рекомендувалося наслідувати приклад дружин священно- і церковнослужителів (в тому числі заштатних) другого округу Васильківського повіту, які 12 грудня 1914 р. прийняли рішення про виділення частини грошей, призначених для приготування різдвяного столу, на благодійність. Загальна сума пожертв склала 30 руб., які були відправлені в Київське Свято-Володимирське братство на утримання поранених у братському лазареті (КЕВ, 1914, № 51–52, с. 1271–1273).

Допомога опікунських рад була важливою, адже сприяла матеріальній підтримці сімей, які втрачали годувальників у зв'язку з мобілізацією. До 1916 р. діяльність парафіяльних рад з опіки почала потроху слабшати, попри марні спроби Св. Синоду зупинити цей процес. Занепаду сприяло в першу чергу не так усталення антивоєнних настроїв у суспільстві, як загальне погіршення добробуту населення, порівняно з яким господарства солдатських родин, які отримували дотації, виглядали більш заможними (Степаненко, 2014b, с. 566).

Вагомими були пожертви монастирів і церков єпархії для матеріальної допомоги сім'ям осіб, призваних на військову службу. На сторінках єпархіяльного часопису за 7 вересня 1914 р. зазначалося, що на ці потреби Києво-Печерська лавра передала 5 тис. руб., Києво-Софійський митрополичий дім, Михайлівський, Свято-Микільський Пустинний, Свято-Троїцький, Флорівський жіночий монастирі – по 1 тис. руб., Києво-Братський та Видубицький монастирі – по 500 руб., Введенський жіночий монастир – 120 руб., Покровський жіночий монастир – 50 руб., Ржищівський та Чигиринський жіночі монастирі – по 100 руб., Лебединський жіночий монастир – 240 руб. Також збори пожертв проводилися у всіх парафіяльних храмах єпархії (КЕВ, 1914, № 36, с. 882).

З перших днів війни духовенство залучалося й до благодійних зборів на різноманітні потреби. Кухлеві збори в церквах присвячувалися конкретній, запланованій благодійній акції, про яку заздалегідь повідомлялося в офіційній світській і церковній пресі, а також оголошеннями на дверях храму. Аби заохотити парафіян жертвувати, священники мали провести підготовчу роз'яснювальну роботу, а безпосередньо в день зборів виголосити відповідні проповіді з церковної кафедри (Степаненко, 2014b, с. 566), які друкувалися на шпальтах місцевих єпархіяльних відомостей (КЕВ, 1914, № 47, с. 1139–1142).

Духовенство займалося збором коштів не лише на церковну благодійність, а для багатьох світських доброчинних організацій, зокрема, Товариства Червоного Хреста, Комітету Товариства з нагляду за дітьми осіб, які загинули під час виконання службових обов'язків, Особливого Комітету з посилення військового флоту, який збирав кошти для будівництва літаків та підготовки пілотів, Товариства Білого Хреста, Комітету княгині Єлизавети Федорівни з надання допомоги сім'ям мобілізованих, Романовському та Тетянинському комітетам, Товариству повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям та ін. (КЕВ, 1914, № 33, с. 410–411, 413; КЕВ, 1914, № 34, с. 425–426; КЕВ, 1914, № 38, с. 579; КЕВ, 1914, № 40, с. 595–596; КЕВ, 1915, № 7, с. 51).

Відповідно до розпоряджень Св. Синоду в 1914 р. у церквах та монастирях Київської єпархії в недільні дні здійснювався збір пожертв для «постраждалого від війни населення Буковини та Галичини» (КЕВ, 1914, № 51–52, с. 746–747), в листопаді 1914 р. – для «постраждалого від війни населення Привіслянських губерній і Холмщини» (КЕВ, 1914, № 44, с. 637–639), з 14 до 21 лютого 1915 р. – на Романовський комітет для дітей загиблих воїнів (КЕВ, 1915, № 7, с. 51), 1915 р. у «неділю Самарянки» (п'ята неділя після Пасхи) – на Комітет княгині Тетяни Миколаївни для надання допомоги постраждалим від воєнних дій (КЕВ, 1915, № 16, с. 157), 28–29 серпня 1915 р. – для Комітету Товариства з нагляду за дітьми осіб, які загинули під час виконання службових обов'язків (КЕВ, 1915, № 33, с. 364), 5–6 грудня 1915 р. – для Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям (КЕВ, 1915, № 42, с. 449; КЕВ, 1915, № 46–47–48, с. 498–499), 1–2 лютого 1916 р. – для Комітету княгині Єлизавети Федорівни з надання допомоги сім'ям мобілізованих (КЕВ, 1916, № 3, с. 17–19), з 12 до 19 березня 1916 р. – на Романовський комітет (КЕВ, 1916, № 9, с. 83–84). Постановою Св. Синоду від 16–17 вересня 1915 р. Всеросійському товариству пам'яті воїнів російської армії протягом трьох років дозволено проводити збори пожертв у батьківські суботи: Дмитрівську і

мясопусну (КЕВ, 1915, № 42, с. 449). Єпархіальне керівництво вимагало від благочинних щомісячно передавати до консисторії зібрані кошти на Червоний Хрест (КЕВ, 1914, № 35, с. 447). Це далеко не повний перелік зборів, які постійно проводило духовенство. Клірики передавали кошти благочинним, а ті в свою чергу консисторії, яка відправляла їх за призначенням.

Духovenство залучалося до зборів не тільки грошей, а й різних речей для військових. 5 листопада 1914 р. Св. Синод видав розпорядження, яке вимагало від священників закликати паству до посильних пожертв речами, грішми та й самим брати «найбільш діяльну і живу участь». З настанням холодів зросла потреба у теплому верхньому одязі, сорочках, валянках, чоботах, теплих панчохах, рукавицях тощо. До розпорядження Св. Синоду додавалася інструкція та спеціальне звернення до вірян, яке мало зачитуватися у всіх церквах перед збором (КЕВ, 1914, № 46, с. 675–678; КЕВ, 1914, № 47, с. 685–690).

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» рекомендувалося, щоб кожен священник одразу після отримання розпорядження, в найближчий недільний чи святковий день після літургії виголосив відповідне звернення, закликаючи вірян до пожертв теплими речами. До збору залучалися члени опікунських рад, братств тощо. Також рекомендувалося визначити день, в який пастир з помічниками мали обходити вірян для благодійного збору. Від священників та благочинних вимагалось вести детальну звітність. Зібрані речі потрібно було відправляти залізницею до харківського складу імператриці Олександри Федорівни (КЕВ, 1914, № 46, с. 1127–1128).

У 1915 р. вікарії і священники м. Києва, з ініціативи Київської єпархіальної місіонерської ради, збирали для військових, які перебували у лазаретах натільні хрестики, іконки, Євангелія, молитовники та іншу релігійну літературу, а також гроші для їх придбання (КЕВ, 1915, № 34, с. 387–388).

З метою заохочення кліриків до активнішої доброчинницької діяльності, на шпальтах єпархіального часопису згадувалися священники, які особливо відзначалися під час зборів пожертв, зокрема, йшлося про старанну роботу священника с. Узин Радомишльського повіту В. Соломоновського щодо організації допомоги родинам військових (КЕВ, 1914, № 36, с. 454). А розпорядженням єпархіальної адміністрації від 14–27 червня 1916 р. священнику с. Максимовичі Радомишльського повіту Р. Коваленку було надано благословення митрополита за збір серед парафіян на потреби війни золотих та срібних монет, на 40 руб. та 26 руб. відповідно (КЕВ, 1916, № 29, с. 410).

Тільки за перший рік війни сукупні пожертви (в тому числі речами) від Київської єпархії оцінювалися в 403 585 руб. 45 коп. Найбільшу частину складали відрахування на шпиталі – 187 604 руб. 19 коп. Необхідні військовим речі та продукти, які відправлялися безпосередньо на фронт оцінювалися на суму 116 597 руб. 4 коп.: найбільшу допомогу надали віряни – 62 726 руб. 86 коп., Свято-Володимирське братство – 21 624 руб. 45 коп., церковно-парафіяльні школи – 11 888 руб. 74 коп., церкви і духовенство – 4786 руб. 60 коп., духовні заклади освіти – 2016 руб. 47 коп., монастирі – 300 руб. Грошима на ці потреби було зібрано 5272 руб. 15 коп.: парафіяни – 2517 руб. 93 коп., монастирі – 1313 руб. 87 коп., церкви і духовенство – 423 руб. 15 коп., церковно-парафіяльні школи – 331 руб. 22 коп. На матеріальну підтримку родин військових жертви грошима склали 65 242 руб. 71 коп. (Свято-Володимирське братство – 24 474 руб. 70 коп., монастирі – 14 712 руб. 10 коп., церкви і духовенство – 10 977 руб. 28 коп., віряни – 10 872 руб. 30 коп., духовні заклади освіти – 272 руб. 70 коп., церковно-парафіяльні школи – 179 руб. 29 коп.), речами – 6787 руб. 84 коп. (віряни – 3762 руб. 63 коп., монастирі – 1001 руб., церкви і духовенство – 478 руб. 79 коп., церковно-парафіяльні школи – 312 руб.) (КЕВ, 1915, № 51–52, с. 1212–1213).

Зібрані парафіяльними опікунськими радами кошти відправлялися також і на загальноєпархіальні благодійні потреби, зокрема утримання лазаретів. Так, протягом 1915 р. розмір щомісячних грошових внесків, отриманих від парафіяльних рад з опіки Київської єпархії, становив у середньому 25 808 руб. – найбільше у порівнянні з іншими українськими єпархіями, зокрема, 18 870 руб. – у Катеринославській, 5165 руб. – у Подільській, 10 754 руб. – у Херсонській, 5946 руб. – у Полтавській, 6189 руб. – у Волинській, 9281 руб. – у Харківській і 10 388 руб. – у Таврійській (Степаненко, 2014b, с. 567).

На потреби війни монастирі також передавали різні речі з цінних металів. Так, Києво-Печерська лавра і Михайлівський Золотоверхий монастир передали в Державний банк 43 пуди срібних речей, які переплавлялися на Монетному Дворі. Серед них траплялися предмети, що мали культурну цінність. Наприклад, із декількох пудів, ще не переплавлених на Монетному Дворі, виявили чеканку XVIII ст., більша частина якої була вже знищена. Тому указ Св. Синоду від 25 лютого 1916 р. зобов'язував про всі срібні і золоті речі, які жертвувалися на потреби війни повідомляти Імператорську археологічну комісію (КЕВ, 1916, № 14, с. 154–155).

До доброчинності церковна адміністрація залучала учнів та вчителів церковних шкіл. Зокрема, жіночі, особливо двокласні і церковно-учительські школи, в яких викладалося рукоділля. Учениць закликали до виготовлення білизни за відповідними викрійками, шкарпеток та інших теплих речей для воїнів. Вчителі мали заохочувати учнів, їх батьків до пожертв грошима та речами (КЕВ, 1914, № 42, с. 617–619). 8–9 березня 1916 р. з'явилося розпорядження Св. Синоду про залучення вчителів та учнів церковних шкіл до заготівлі овочів та зелені (капусти, буряків, моркви, цибулі, петрушки, кропу, перцю) з шкільних городів для забезпечення військ і шпиталів (КЕВ, № 14, 1916, с. 149–152). На сторінках єпархіального часопису навіть були надруковані спеціальні «Правила участі церковних шкіл в заготівлі овочів для забезпечення військ» (КЕВ, 1916, № 14, с. 152–153).

Одним з ключових завдань системи церковної доброчинності стало облаштування лікувальних установ для поранених військових. Церковна адміністрація вимагала підготувати приміщення для шпиталів та забезпечити їх всім необхідним, зокрема й персоналом (КЕВ, 1914, № 37, с. 566–567). Саме монастирі єпархії здебільшого займалися створенням і утриманням лазаретів, доглядом за пораненими, пошиттям білизни, наданням духовної втіхи. Найбільшою була допомога від Києво-Печерської лаври, де на початку війни було облаштовано лазарет з повним утриманням на 100 ліжок (згодом розширено до 120 місць). Другий корпус місткістю до 700 осіб був відведений для одужуючих, третій – під телеграфний парк і майстерню, де могло знаходитися до 900 осіб, четвертий корпус (до 1000 осіб) – під військові потреби. Ці приміщення надавалися безкоштовно. Загалом на початку війни пожертви Києво-Печерської лаври оцінювалися у 100 тис. руб. (КЕВ, 1914, № 36, с. 879). На шпальтах єпархіальних відомостей за 2 серпня 1915 р. зазначалося, що крім значних пожертв на початку воєнного лихоліття та утримання лазарету, Києво-Печерська лавра ще відраховувала 2% із братських кухликових зборів і жалування насельників, проводила збори в церквах. Також в приміщеннях лаври, які до війни давали прибуток, перебувало до 2 тис. поранених воїнів. Ще в одній з будівель перебувало близько 900 військових, які одужували. Окрім цього, хворі і поранені солдати займали половину приміщення лаврської лікарні, де постійно перебувало до 40 осіб. Обитель не могла повністю за свій кошт утримувати всіх військових, які перебували на її території, але не отримуючи прибутків з приміщень, як до війни, опалювала, освітлювала та забезпечувала їх водою. Лавра здійснювала поховання багатьох померлих за свій рахунок (поховання одного воїна вартувало не менше 10 руб.). Поранені отримували книги, брошури релігійного змісту, іконки, на що щомісячно витрачалося кілька сотень рублів (КЕВ, 1915, № 31, с. 730–731).

У Михайлівському монастирі було облаштовано шпиталь з повним утриманням на 50 осіб. Для цього братія монастиря відраховувала із кухликових зборів настоятеля, ієромонахів та ієродияконів по 10%, а із прибутків монахів по 5%. Обитель теж надавала приміщення для поранених воїнів, в яких перебувало до 500 осіб. Києво-Братський монастир разом з духовною академією облаштував шпиталь на 11 осіб. Лазарети для одужуючих військових було облаштовано у Видубицькому (на 20 осіб) Свято-Троїцькому (на 50 осіб) та Свято-Микільському (на 20 осіб) монастирях. Останній також безкоштовно надавав приміщення для Лазарету імені вчителів церковно-парафіяльних шкіл Київської єпархії. У Покровському жіночому монастирі під шпиталь було виділено всі приміщення до війни безкоштовної лікарні. Монастирі єпархії за межами Києва, не маючи лікувальних установ, здійснювали пожертви на їх утримання (КЕВ, 1914, № 36, с. 880; КЕВ, 1915, № 31, с. 731–733).

18 серпня 1914 р. під керівництвом митрополита Флавіана та в присутності всіх вікаріїв відбулося зібрання духовенства і старост церков м. Києва, на якому вирішили облаштувати та утримувати весь період воєнного часу шпиталь на 50 осіб за рахунок храмів і духовенства. Митрополит пожертвував 1 тис. руб. та виділив для цієї потреби верхній поверх Києво-Софійського митрополичого дому. Крім того, було прийнято рішення про щомісячні відрахування 5% від прибутків храмів та 2% від доходів кліриків на утримання Лазарету імені церков і духовенства Київської єпархії (КЕВ, 1914, № 36, с. 880–881; КЕВ, 1914, № 40, с. 599–604). Так, за вересень 1914 р. пожертвування на утримання лазарету склали 17 473 руб. 4 коп. (КЕВ, 1914, № 44, с. 641–645; КЕВ, 1914, № 45, с. 667–670).

9 вересня 1914 р. відбулося освячення митрополитом Флавіаном лазарету, відкритого на кошти духовенства і церков Київської єпархії, який налічував 50 ліжок, проте згодом був розширений до 100 місць. Обов'язки братів і сестер милосердя виконували монахині та послушниці, ченці й послушники київських монастирів, а також запрошені сестри милосердя із Червоного Хреста (КЕВ, 1914, № 37, с. 914–915). Вже о 10 годині 16 вересня 1914 р. до шпиталю прибули перші 12 поранених військових у важкому стані (КЕВ, 1914, № 38, с. 933). З 16 вересня 1914 р. до 16 вересня 1915 р. в лазареті перебували 1042 особи – 944 поранених і 98 хворих військових (КЕВ, 1916, № 4, с. 105). А за два роки – медичні послуги тут отримали 2074 особи «нижчих військових чинів» – 1956 поранених і 118 хворих. В середньому утримання та надання медичної допомоги одному військовому в шпиталі обходилося у 2 руб. 16 коп. на

день. Крім простих хірургічних втручань за цей час також було проведено 285 складних операцій (КЕВ, 1916, № 38, с. 824–825; КЕВ, 1917, № 2, с. 97).

6 жовтня 1914 р. з ініціативи мирового посередника М. Вишинського, за допомогою духовенства та членів місцевого Свято-Володимирського братства в с. Маньківка Уманського повіту відбулося відкриття лазарету на 25 ліжок, що знаходився у новому приміщенні двокласної церковно-парафіяльної школи (КЕВ, 1914, № 44, с. 1082–1083).

10 жовтня 1914 р. Київське Свято-Володимирське братство відкрило першу частину свого шпиталю на 25 ліжок в будинку купця М. Горєлова по вул. Великий Васильківській, 26 (КЕВ, 1914, № 42, с. 1034–1035).

Лікувальні установи створювалися і в закладах духовної освіти. Так, з 12 жовтня 1914 р. у приміщенні Київської духовної семінарії почав функціонувати шпиталь, відкритий Союзом міст. Семінаристи ж були переведені до Першого жіночого духовного училища (КЕВ, 1914, № 47, с. 35–36; КЕВ, 1914, № 51–52, с. 767; КЕВ, 1914, № 42, с. 1034).

З 15 жовтня 1914 р. розпочав роботу Лазарет імені вчителів церковно-парафіяльних шкіл Київської єпархії, що знаходився в приміщенні київського Свято-Микільського монастиря і утримувався на кошти учителів церковно-парафіяльних шкіл, шляхом відрахування 2% від їх платні. Шпиталь на 20 ліжок розміщувався у 4 кімнатах. Обов'язки сестер милосердя на постійній основі виконували шість монахинь і послушниць монастирів (КЕВ, 1914, № 43, с. 1061).

Відповідно до звіту Св. Синоду про діяльність церкви в організації допомоги пораненим протягом першого року війни, серед 5 єпархій, відзначених за велику кількість лікувальних закладів, утримуваних на кошти духовенства, лідирували Київська, Подільська і Катеринославська (Степаненко, 2014b, с. 564). Загалом, за перший рік війни Київська єпархія за власний кошт утримувала дев'ять шпиталів на 448 ліжок-місць та безкоштовно надавала приміщення, які до війни приносили їй значний прибуток, для понад 8 тис. осіб. Так, велика лікувальна установа була створена за рахунок відрахувань з прибутків церков та духовенства єпархії. Монастирі мали чотири шпиталі на 250 осіб, Свято-Володимирське братство – два лазарети на 70 осіб, церковно-парафіяльні школи – один на 22 особи, духовні заклади освіти – один на шість осіб. Як вище зазначалося, за перший рік війни сукупні пожертви від Київської єпархії оцінювалися в 403 585 руб. 45 коп. З них майже половина – 187 604 руб. 19 коп. (46,5%) відрахування на шпиталі (від монастирів – 48 038 руб. 32 коп., церков і духовенства – 68 525 руб. 72 коп., духовних закладів освіти – 6140 руб., церковно-парафіяльних шкіл – 5074 руб. 64 коп., вірян – 3464 руб., Свято-Володимирського братства – 22 752 руб. 73 коп.). Пожертви речами оцінювалися на 3791 руб. 13 коп. (КЕВ, 1915, № 51–52, с. 1212–1213).

Варто відзначити подвижницьку діяльність послушниць і монахинь, які брали активну участь у медико-санітарній роботі. Вони доглядали за солдатами, стаючи медсестрами чи санітарками, шили білизну. У вересні 1914 р. Св. Синод видав розпорядження про залучення монахів і послушників для допомоги пораненим воїнам, зокрема при їх перевезенні від залізничних станцій до лікувальних установ (КЕВ, 1914, № 40, с. 594).

Духовенство залучалося і до задоволення духовних потреб військових, які знаходилися у шпиталях, ставало їх моральною підтримкою (КЕВ, 1914, № 36, с. 881). У жовтні 1914 р. прийнято рішення про залучення кліриків Києва до пастирської роботи в лазаретах міста, яких нараховувалося більше 80. Було сформовано перелік шпиталів та відповідальних за них священників (КЕВ, 1914, № 45, с. 653; КЕВ, 1914, № 45, с. 653–656; КЕВ, 1914, № 45, с. 657–663). Також Св. Синод зобов'язував православне духовенство надавати допомогу пораненим воїнам під час їх перевезення з фронту до шпиталів. Священнослужителі, які мешкали поблизу станцій мали під час зупинки потягів обходити вагони для духовної втіхи, сповідати та причащати важкопоранених бійців, роздавати іконки, Євангелії, книги та брошури, також передавати білизну, продукти, які надавали віряни та клірики віддалених від залізничних станцій парафій (КЕВ, 1914, № 38, с. 573–575).

Духовенство намагалося підтримувати поранених військових, урізноманітнюючи їх перебування в лікувальних установах. Так, напередодні новорічних свят 1914 р. у Києво-Печерській лаврі відбувалися концерти для військових, які перебували на лікуванні. В Лазареті імені церков і духовенства Київської єпархії поставили ялинку та роздали подарунки воїнам, а митрополичий хор виконував духовні пісні, колядки і кантату «Війна 1914 р.» під керівництвом автора, композитора о. Іадора (КЕВ, 1915, № 1, с. 19–20; КЕВ, 1915, № 2, с. 36). У Михайлівському монастирі напередодні недільних і святкових днів в приміщеннях, де воїни знаходилися на лікуванні відбувалися всенічні бдіння, а в самі свята і недільні дні – обідниці. Влаштовувалися для солдатів і спеціальні спектаклі (КЕВ, 1915, № 31, с. 731–732).

Успіхи німецько-австрійських військ у 1915 р. на східному фронті зрушили з місць свого проживання великі маси людей. Відтак, важливим завданням церковної благочинності була підтримка біженців, в першу чергу кліриків та їх сімей. Відповідно до указу Св. Синоду від 9 вересня 1915 р. керівники єпархій мали надавати всіляке сприяння та допомогу переміщеним

.....

членам причтів і їх рідним, завчасно потурбуватися про приміщення, які перебували у церковному відомстві, для надання тимчасового притулку (КЕВ, 1916, № 3, с. 83). Ще 21 серпня 1915 р. було створено Комітет київського духовенства з опіки біженців під головуванням єпископа Чигиринського Никодима. Безпосереднє керівництво було покладено на виконавчу комісію у складі голови – протоієрея С. Потехіна й членів – протоієреїв М. Шпачинського, В. Липківського, священників В. Демяновського, В. Долгополова та ієромонаха Іларіона. Метою створення комітету було надання допомоги біженцям, насамперед духовного відомства – священно- і церковнослужителям, учителям церковно-парафіяльних шкіл та їх сім'ям. Михайлівський монастир надав комітету в безоплатне користування приміщення на 120–150 осіб, а також забезпечив його паливом, водою та освітленням, де й облаштували притулок для біженців на розі вул. Безаковської і Жилианської та його відділення на вул. Жилианській № 120 (кв. 19, 20) (КЕВ, 1916, № 11, с. 108–110). 8 вересня 1915 р. під головуванням єпископа Чигиринського Никодима відбулося зібрання духовенства м. Києва. Єпархіальний місіонер, голова комісії С. Потехін прозвітував про діяльність комітету, зазначивши, що допомога надавалася щоденно 100–150 особам. Окрім притулку, біженці отримували харчування, а в деяких випадках гроші, на що до 8 вересня було витрачено 750 руб. (КЕВ, 1915, № 37, с. 866–867).

Кошти комітету формувалися пожертвами духовенства, монастирів, церковних братств і світських осіб. До 31 грудня 1915 р. внески склали 7671 руб. 73 коп. Найбільші суми – 4 тис. руб. надійшли з дозволу митрополита із залишкових сум для утримання лазарету церков і духовенства єпархії та 500 руб. – пожертва самого митрополита Флавіана. Окрім цього, від кліриків та деяких монастирів надійшли: теплі речі – 62 одиниці, верхній одяг – 58, білизна – 219, взуття – 19, панчохи – 19, подушки – 8, простирадла – 5, наволочки – 4, рушники – 9, хустинки – 16, скатертина – 1. З 21 серпня до 31 грудня 1915 р. через притулок комітету пройшло 18 760 осіб. Щодня там перебували в середньому: в серпні – 106, у вересні – 112, в жовтні – 154, у листопаді – 154, в грудні – 158 осіб. Біженці, які перебували в притулку, вранці і ввечері отримували чай з французькою булкою, обід складався з двох страв, вечеря з однієї, а діти до 10 років додатково отримували по дві склянки молока. Багатьом біженцям надавалася допомога білизною, одягом, взуттям, грошми (КЕВ, 1916, № 11, с. 108–110).

До кінця 1915 р. комітетом було витрачено 6465 руб. 79 коп. на допомогу біженцям. Найбільші статті витрат: харчування – 5012 руб. 79 коп., оренда квартири – 173 руб., облаштування приміщень (освітлення, купівля матраців, ліжок, необхідних меблів, кухонного приладдя) – 279 руб. 84 коп., дрова – 183 руб. 20 коп., платня прислузі – 149 руб., білизна, одяг і взуття для біженців – 274 руб. та інші дрібні витрати. На 1 січня 1916 р. в комітеті залишилося 1205 руб. 94 коп. (КЕВ, 1916, № 11, с. 110–111).

За рік діяльності комітету на утримання притулку надійшло 18 288 руб. 80 коп. пожертв (враховуючи 10 тис. руб., які надійшли з коштів Лазарету імені церков і духовенства Київської єпархії), 420 одиниць різного одягу, білизни, 100 аршинів сукна. За цей час допомогу в притулку отримали 55 069 осіб. З 21 серпня 1915 р. до 21 серпня 1916 р. на опіку біженців витрачено 18 179 руб. 25 коп. Згодом Тетянинський комітет розпочав видавати біженцям духовного звання обіди, тому їх видачу в притулку припинили. Однак, ввечері переселенці продовжували отримувати чай, цукор, випічку та молоко. Єпархіальний з'їзд 1916 р. прийняв рішення про те, щоб до наступного з'їзду з сум шпиталю духовенства єпархії щомісячно перераховувати 1 тис. руб. на опіку біженців у притулку. Також для збору пожертв прийняли рішення розіслати підписні листи всім благочинним єпархії (КЕВ, 1917, № 3, с. 119).

Духовенство залучалося до організації збору теплих речей для біженців. XXXI Київський єпархіальний з'їзд депутатів духовенства (23 вересня – 6 жовтня 1915 р.) прийняв рішення про звернення кліриків до вірян, братств, парафіяльних опікунських рад щодо необхідності прийти на допомогу біженцям, зокрема, теплими речами з огляду на наближення зими. Організація цієї роботи покладалася на Київське Свято-Володимирське братство (КЕВ, 1915, № 51–52, с. 33).

Вища церковна адміністрація надавала можливість переміщенням клірикам працевлаштовуватися. Так, указом від 24 вересня 1915 р. Св. Синод дозволяв єпархіальним архієреям доручати тимчасове виконання обов'язків за вакантними посадами священнослужителям без погодження з керівниками їх єпархій. Призначення ж переміщеного духовенства на постійні місця передбачало обов'язковий дозвіл від керівника єпархії, з якої вони прибули (КЕВ, 1916, № 3, с. 83–84).

Окремим напрямом церковної благодійності стало створення притулків для дітей військових, які загинули або отримали каліцтва і не могли забезпечити належний їм догляд. На виконання указу Св. Синоду від 30 грудня 1914 р. єпархіальною адміністрацією було прийнято рішення про створення відповідних притулків при монастирях Київської єпархії. Так, у Межигір'ї в Микільському скиту при Києво-Покровському жіночому монастирі планувалося відкрити притулок для 100 дітей. Будівництво мало завершитися до осені 1916 р. До облаштування приміщення

діти мали тимчасово проживати в настоятельських покоях Межигірського монастиря. На утримання притулку передбачалося виділяти 12–15 тис. руб. на рік за рахунок самообкладання монастирів, пропорційно їх прибуткам. За рішенням єпархіального керівництва 1% валового прибутку всіх монастирів щорічно відраховувався на потреби сиротинцю (КЕВ, 1915, № 27, с. 302–304). Приміщення для притулку планувалося побудувати із лісового матеріалу Покровського монастиря та на кошти монастирів єпархії, Свято-Володимирського братства і сум, які надходили на утримання Лазарету імені церков і духовенства Київської єпархії.

У липні 1915 р. єпархіальним керівництвом було розроблено проект і кошторис будівництва на суму 45 624 руб., із яких 11 тис. руб. припадало на ліс. (КЕВ, 1915, № 37, с. 3–4). XXXI Київський єпархіальний з'їзд депутатів духовенства 1915 р. прийняв рішення про виділення 25 тис. руб. на облаштування сиротинцю при Покровському монастирі із коштів, зібраних на Лазарет імені церков і духовенства Київської єпархії (КЕВ, 1916, № 4, с. 107–108). Свято-Володимирське братство на потреби будівництва виділило 5 тис. руб. (КЕВ, 1915, № 37, с. 3–4). А з 25 березня 1916 р. розпочався прийом прохань для прийняття до притулку Межигірського монастиря дівчаток віком від 2 до 11 років (КЕВ, 1916, № 10, с. 94–95; КЕВ, 1916, № 12, с. 121).

За рішенням єпархіальної адміністрації на повному утриманні в жіночих Ржищівському, Лебединському і Чигиринському монастирях мали проживати й навчатися в монастирських школах по 10 дівчаток-сиріт шкільного віку, а хлопчики – в Києво-Печерській лаврі – 15 осіб, Свято-Микільському Пустинному, Михайлівському і Свято-Троїцькому монастирях – по 10 осіб, Видубицькому – 4, Свято-Пантелеймонівському – 5 (КЕВ, 1915, № 27, с. 303).

На початку 1916 р. розпочався прийом дітей-сиріт і напівсиріт до притулку в с. Насташка Васильківського повіту при Свято-Миколаївському парафіяльному братстві. Діти здобували освіту за програмою двокласної школи, а також навчалися ремеслу. В притулку мали діяти кравецькі та взуттєві майстерні, також дітей навчали раціональному веденню сільського господарства, садівництву і бджільництву. До сиротинцю на повне утримання приймалися діти від 7 до 16 років, при чому перебування у притулку не було підставою для припинення виплат від держави для опікунів (КЕВ, 1916, № 4, с. 38–39).

Готувалося приміщення притулку для хлопчиків в новій кам'яній будівлі Китаєвського господарського двору, що належала Києво-Печерській лаврі, відкриття якого планувалося на початок лютого 1916 р. 7 січня 1916 р. приміщення оглянув митрополит Володимир (Богоявленський). За рішенням єпархіального керівництва для роботи притулку створили комісію у складі керівника Китаєвської пустині, архимандрита Онисифора, смотрителя свічкового заводу, ієромонаха Іоасафа і одного із монахів на посаді смотрителя притулку, якого мав обрати намісник лаври (КЕВ, 1916, № 5, с. 111–112). У «Киевских епархиальных ведомостях» за 7 лютого 1916 р. було надруковано оголошення про відкриття при господарському дворі в Китаєвській пустині тимчасового притулку для 50 хлопчиків віком 6–7 років, утримання яких здійснювалося за кошти лаври (КЕВ, 1916, № 6, с. 52).

Свято-Володимирське братство намагалося вирішувати гостру соціальну проблему сирітства не через створення притулків, що з огляду на велику кількість сиріт потребувало значних коштів, також мотивуючи це тим, що «ця форма опіки сиріт рідко дає позитивні результати», а шляхом «сімейної опіки». Віряни ж безкоштовно або за невелику щорічну виплату могли виховувати дитину загиблого військового. Особлива увага зверталася на дітей «переважно із селян і міщан». Для цього братство створило Комітет сімейної опіки сиріт воїнів, якому доручило організувати нагляд за дітьми, батьки яких загинули чи отримали каліцтва або ж матері яких через бідність, багатодітність не мали можливості їх виховувати. В організації цієї справи особлива роль відводилася парафіяльним священникам, які надавали комітету відомості про кількість сиріт та сімей, які були готові їх виховувати; мали контролювати відвідування шкіл сиротами та їх належне вихованням в родині, а за потреби робити зауваження «голови сім'ї». У випадку не реагування, священник мав повідомити комітет і братство, які могли передати дитину до іншої родини. Братство також покладалося на священників при розподіленні дітей в «найкращі сім'ї» (КЕВ, 1916, № 51–52, с. 1070–1077). Так, на сторінках єпархіальних відомостей за 18–25 грудня 1916 р. було надруковано «Лист Київського єпархіального Свято-Володимирського братства до о. настоятелів церков». Священники мали надати інформацію про сиріт воїнів віком до 14 років та сім'ї, які бажали їх виховувати. Братство планувало влаштовувати дітей, як правило, у сільські родини, а у містах лише за «наполегливих прохань» городян (КЕВ, 1916, № 51–52, с. 695–697).

Кошти на «сімейну опіку» сиріт братство планувало отримувати шляхом благодійних зборів, а також розраховувало на щорічну матеріальну підтримку від Романовського комітету, який займався облаштуванням притулків (КЕВ, 1916, № 51–52, с. 1070–1077). Зокрема, відповідно до звернення Свято-Володимирського братства, розпорядженням єпархіального керівництва від 3 жовтня 1916 р. духовенство залучалося до збору продовольства в парафіях. Ці продукти, під контролем священнослужителів мали бути продані, а кошти відправлятися до

братства для допомоги сиротам (КЕВ, 1916, № 43, с. 583–584). На сторінках єпархіального часопису було надруковано спеціальне звернення до вірян, в якому священники закликали до пожертв зерном, борошном, картоплею та іншими продуктами, які потрібно було зібрати не пізніше 6 грудня. Також друкувалися звернення від братства, які священники розсилали землевласникам парафій з метою збільшення зборів (КЕВ, 1916, № 45–46, с. 614–617; КЕВ, 1916, № 49, с. 11; КЕВ, 1916, № 49, с. 3). Однак, повноцінно реалізувати проєкт «сімейної опіки» сиріт не вдалося через революційні події.

Церква не залишала поза увагою військових, які отримали важкі поранення. У 1915 р. було прийнято рішення про надання притулку в монастирях єпархії 50 скаліченим воїнам: 15 осіб в Лаврській пустині, по 10 осіб у Мошногірському, Жаботинському і Медведівському монастирях, 5 осіб у Виноградівському монастирі. За розпорядженням Св. Синоду від 27–28 травня 1915 р. таким особам потрібно було надавати не лише притулок доки вони його потребуватимуть, а й навчати різним ремеслам, які могли б стати джерелом їх забезпечення в майбутньому. Тому вимагалось у чоловічих монастирях, в яких перебували колишні військові, організувати навчання столярному, слюсарному, точильному, взуттєвому ремеслам, плетінню, шиттю та ін., відповідно до місцевих потреб і можливостей (КЕВ, 1915, № 27, с. 302–304).

Київська духовна консисторія зобов'язала парафіяльних кліриків, настоятелів і настоятельниць монастирів єпархії протягом Пасхального тижня 1916 р., Трійці і дня св. Кирила і Мефодія провести у всіх храмах збір пожертв для скалічених воїнів на організацію курсів підготовки до роботи на державній, громадській чи приватній службах. Також консисторія вимагала від парафіяльних опікунських рад і відділень єпархіального Свято-Володимирського братства брати участь у проведенні обліку військових, які після повернення з фронту перебували в пошуку роботи, роз'ясненні їм, які посади вони могли отримати, а також радити які школи, курси, майстерні варто відкрити в певній місцевості для навчання (КЕВ, 1916, № 15–16, с. 167–168). За указом Св. Синоду від 29 липня 1916 р. 6, 15 серпня і 8 вересня в церквах єпархії були зібрані кошти на організацію навчання для поранених та скалічених фронтовиків. Єпархіальний з'їзд від 12 жовтня 1916 р. прийняв рішення про виділення 10 тис. руб. з коштів, зібраних на утримання Лазарету імені церков і духовенства Київської єпархії та доручив комітету, який завідував цим шпиталем, організувати навчання ремеслам для воїнів, які перебували на утриманні в монастирях єпархії (КЕВ, 1917, № 2, с. 94–95).

У системі доброчинності активно діяли також церковні братства, які відрізнялися від парафіяльних рад з опіки принципами організації та загальною спрямованістю, оскільки ініціатива їх створення йшла не від Св. Синоду, а від єпархіальних центрів під патронатом владик. Їх діяльність унормовувалася затвердженими імператором статутами (1864 і 1914 рр.) і формально не підлягала звітності Св. Синоду. Ще однією особливістю було й те, що більшість відділень братств відкривалися не в сільських парафіях, а в містах і містечках (Степаненко, 2014b, с. 567).

Особливу роль серед єпархіальних братств, які діяли в усіх українських губерніях, відігравало Київське Свято-Володимирське. Його головними завданнями були: збирання пожертв, надання допомоги сім'ям військових, відкриття лазаретів, пошиття і відправлення на фронт теплих речей тощо (КЕВ, 1914, № 43, с. 1060). До кінця 1914 р. Свято-Володимирське братство відправило на фронт 53 тис. ватних жилетів, понад 25 тис. онучів, близько 17 тис. сорочок і кальсонів, 3 тис. рушників і носовичків, до 5 тис. пар рукавичок, навушників, напульсників, шарпеток, до 17 тис. пакунків з різдвяними подарунками, 100 пудів сухарів, понад 100 пудів тютюну. Також надсилалися цукор, чай, печиво, сушені фрукти, цукерки, ложки, гребінці, люльки, сірники, письмове приладдя та ін. (КЕВ, 1915, № 1, с. 13). Одним із головних завдань братства була турбота про сім'ї мобілізованих – 77 084 сім'ям було видано 163 тис. руб. допомоги, також відкрито 2 шпиталі, здійснювалися збори продуктів (КЕВ, 1915, № 7, с. 163–165).

Ще одним способом підтримки єпархіальним духовенством військових було відправлення на фронт подарунків на свята, як то Різдво, Великдень. Напередодні свят на сторінках церковного часопису друкувалися оголошення для духовенства та вірян, спеціальні проповіді із закликом до збору пожертв продовольством, речами (білизна, онучі, рушники, хустинки, мило (особливо дигтярне), гребінці, чай, цукор, сухарі, шинка, сало, ковбаса, яка могла довго зберігатися, печиво, тютюн, цигарки, письмове приладдя, конверти, нитки, голки, листівки тощо), а також приймалися пожертви грішми. Все це потрібно було відправляти до Свято-Володимирського братства (КЕВ, 1915, № 9, с. 207–208; КЕВ, 1916, № 11, с. 106; КЕВ, 1915, № 8, с. 169–171; КЕВ, 1916, № 49, с. 670; КЕВ, 1917, № 10, с. 69–70; КЕВ, 1916, № 13, с. 148). Подарунки для офіцерів, які надсилало братство, вирізнялися більш вишуканим асортиментом. Їм відправляли копчену та московську ковбасу, шинку, кильку, ікру, огірки, сухарі, варення, шоколад тощо (КЕВ, 1915, № 16, с. 372). Так, напередодні Різдва 1914 р. Свято-Володимирське братство відправило на передові позиції 8300 пакунків з подарунками, також було виділено

8 тис. руб. на чоботи для солдатів (КЕВ, 1915, № 7, с. 165). До свята Великодня у 1916 р. братство передало військовим до 2 тис. одиниць білизни, близько 1 тис. пар онучів, 20 пудів печива, 5 пудів цукру, 10 пудів пасок, 5 пудів коржів, 10 пудів шкіри та підшов, 2 пуди мила, 1 тис. яєць, 50 тис. цигарок, 1 тис. конвертів, 1 тис. аркушів паперу, махорку та сірники (КЕВ, 1916, № 28, с. 398–402; КЕВ, 1916, № 29, с. 415–420; КЕВ, 1916, № 30–31, с. 433–438).

Свято-Володимирське братство також проводило різні заходи для збору коштів. Зокрема, 11 січня 1915 р. в залі Київського купецького зібрання відбувся духовний концерт об'єднаних хорів київських церков під керівництвом Я. Калишевського. Зібрані кошти мали бути використані для придбання необхідних на фронті речей (КЕВ, 1915, № 3, с. 60).

Надавалася допомога і пораненим військовим. Так, 25 серпня 1914 р. під керівництвом єпископа Чигиринського Никодима, в присутності київського, подільського і волинського генерал-губернатора Ф. Трепова відбулося засідання ради Свято-Володимирського братства. Прийняли рішення придбати декілька сотень ковдр для поранених військових, яких залізницею евакуювали з зони бойових дій в тил на лікування, сінники та інші речі, потрібні для поранених як під час евакуації, так і під час лікування в Києві. Також рада братства ухвалила рішення про облаштування двох пунктів харчування в Києві та Козятині. 27 серпня члени ради братства на чолі з Ф. Треповим та єпископом Никодимом відвідали всі палати товарної станції, де знаходилися поранені, які прибували до Києва або відправлялися до інших міст. Невідкладною була потреба у придбанні 700 ковдр: 350 ковдр придбало братство, ще 350 – залізничний комітет. Рада братства прийняла рішення про проведення 5 вересня 1914 р. в Києві одноденного збору коштів для поранених та на користь сімей військовослужбовців. Також було створено Бюро швидкої допомоги пораненим, яке знаходилося на Рильському провулку, 10 і оголошено про прийом пожертв білизнами і ковдрами (КЕВ, 1914, № 36, с. 887–889).

Активною була й робота відділень Свято-Володимирського братства. Так, за три місяці війни досить вагомими були результати діяльності відділення братства у с. Микуличах Київського повіту, яке нараховувало 85 членів. Вже з серпня 1914 р. відділення почало надавати допомогу сім'ям мобілізованих, для яких збиралися пожертви, а 10 серпня було прийнято рішення про видачу 5 руб. на десятину для обробітку їх наділів та за потреби – жита для засіву. На це було зібрано 184 руб. 95 коп. і 138 пудів жита. Відділення також турбувалося й про забезпечення паливом рідних мобілізованих. Микулицьке братство допомагало й пораненим воїнам, які перебували в земському госпіталі с. Мироцьке. Для шпиталю братство передплатило 10 газет, збирано близько 200 книг, з них 70 релігійного змісту, щотижня влаштовувало читання. При школах в микулицькій парафії з пожертвуваних тканин було організовано шиття білизни для поранених воїнів. Також відділення братства займалося пошиттям ватних жилетів для військових на фронті. Для шпиталю збирали продукти харчування, 100 аршин полотна і 34 руб. 74 коп. Загалом до 10 листопада 1914 р. до відділення братства надійшло 443 руб. 84 коп. пожертв, а витрачено на благодійні потреби 265 руб. 62 коп. (КЕВ, 1915, № 2, с. 37–39).

За 1914 р. парафіяльне відділення Свято-Володимирського братства при Свято-Михайлівській церкві м. Худяки Черкаського повіту виготовило 159 сорочок, 38 кальсонів, 32 рушники, 21 простирadlo, 81 теплий жилет. Також до шпиталю при Миколаївському монастирі відправили хрестиків, іконок, Євангелій, брошур та різної релігійної літератури на 10 руб. (КЕВ, 1915, № 16, с. 378–379).

Висновки. Отже, з початком Великої війни Православна церква стала одним із ключових елементів гуманітарної допомоги, запровадивши масштабну систему благодійності, яка не була спорадичною, а мала чітку систему. Основні напрями доброчинності спрямовувалися на допомогу війську, підтримку родин мобілізованих, біженців, солдатських сиріт, створення лікувальних установ, збір пожертвуваних на військові потреби. З перших днів війни створювалися парафіяльні опікунські ради, головна мета яких полягала у матеріальній підтримці родин військових, які залишилися без робочих рук внаслідок мобілізації. Парафіяльні священики були однією з головних ланок у зборі пожертв для потреб армії, поранених воїнів та біженців. За перший рік війни сукупні пожертви (в тому числі речами) від Київської єпархії оцінювалися в понад 400 тис. руб. Одне з головних завдань системи церковної благодійності полягало в облаштуванні лікувальних установ для поранених військових. Єпархія за власний кошт утримувала дев'ять шпиталів на 448 ліжок-місць та безкоштовно надавала приміщення, які до війни приносили їй значний прибуток, для понад 8 тис. осіб. А черниці та послушниці монастирів ставали волонтерками, працюючи сестрами милосердя в шпиталях. Духовенство також було моральною підтримкою військових, які знаходилися на лікуванні, адже активно залучалося до задоволення їх духовних потреб. Важливим завданням церковної доброчинності була підтримка біженців, в першу чергу кліриків, учителів церковно-парафіяльних шкіл та їх сімей. В єпархії працював Комітет київського духовенства з опіки біженців. Переміщеним особам надавався притулок, харчування, одяг. Не оминала увагою церква дітей військових, які загинули або отримали каліцтва і не могли забезпечити належний їм догляд. В єпархії створювалися

притулки, розроблялася ідея «сімейної опіки» сиріт воїнів. Однак, повноцінно реалізувати ці заходи не вдалося через революційні події. Церковна адміністрація спрямовувала зусилля на створення притулків й для військових, які отримали важкі поранення. Особливо активною на ниві благодійності була діяльність Київського Свято-Володимирського братства, яке відправляло на фронт теплі речі, продукти, тисячі подарунків на великі свята, проводило різні заходи для збору коштів, надавало допомогу пораненим військовим, утримувало два лазарети. Отже, Православна церква відіграла надзвичайно важливу роль у мобілізації суспільства на підтримку війська та в організації широкої благодійної діяльності на українських землях.

Подяка. Автори висловлюють подяку працівникам Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за допомогу при формуванні джерельної бази дослідження та членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

- Alyoshyna, O.** (2022). Charitable Activity of the Orthodox Fraternities of Right-Bank Ukraine in the Second Half of the XIXth Century. *Східноєвропейський історичний вісник*, 24, 57–64. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264731>.
- Берестень, Ю. В. & Мороз, В. І.** (2019). Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914–1915 рр.). *Проблеми політичної історії України*, 14, 117–138. DOI: <https://doi.org/10.33287/11911>.
- КЕВ** – Киевские епархиальные ведомости.
- Кудінов, Д.** (2024). Добродійний рух у Сумах у 1914–1918 рр. *Український історичний журнал*, 4 (577), 72–83. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.072>.
- Сергієнко, В.** (2012). Благодійність православних церковних братств Лівобережної України (1864–1917). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 113, 48–51.
- Степаненко, Г. В.** (2004). Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 45–65.
- Степаненко, Г. В.** (2014а). Державна служба і пастирське служіння православного духовництва міст Правобережної України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 23, 247–254.
- Степаненко, Г. В.** (2014б). Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Книга 1. Історичні нариси. Київ, 562–572.
- Tatsienko, V., & Tatsienko, N.** (2024). The Ioanykiivskyi almshouse in Bohuslav (based on sources by the «Kyiv diocesan news»). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 48, 36-48. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-36-48>
- Shcherbaniuk, P.** (2025). Non-governmental organizations helping war victims in the territory of the Volyn province: creation and activity (1914–1916). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 51, 33-40. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-33-40>

References:

- Alyoshyna, O.** (2022). Charitable Activity of the Orthodox Fraternities of Right-Bank Ukraine in the Second Half of the XIXth Century. *Skhidnoieuropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 24, 57–64. [in English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264731>.
- Beresten, Yu. V. & Moroz, V. I.** (2019). Charitable activities of the Orthodox clergy of the Katerynoslav diocese at the beginning of the First World War (1914-1915). *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of Political History of Ukraine*, 14, 117–138. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33287/11911>.
- КЕВ** – Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kyiv diocesan news [in Russian].
- Kudinov, D.** (2024). The charity action in Sumy in 1914–1918. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4 (577), 72–83. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.072>.
- Serhiienko, V.** (2012). Charitable activities of Orthodox church brotherhoods in Left-Bank Ukraine (1864–1917). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 113, 48–51. [in Ukrainian].
- Shcherbaniuk, P.** (2025). Non-governmental organizations helping war victims in the territory of the Volyn province: creation and activity (1914–1916). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific*

-
Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History, 51, 33-40. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-33-40>
- Stepanenko, H. V.** (2004). The Orthodox parish clergy in the Ukrainian lands of the Russian Empire during the First World War (1914 – February 1917). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 45–65. [in Ukrainian].
- Stepanenko, H. V.** (2014a). Public service and pastoral service of city orthodox clergy of Right-Bank Ukraine during the First World War. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the 19th – early 20th centuries*, 23, 247–254. [in Ukrainian].
- Stepanenko, H. V.** (2014b). Social service of the Orthodox clergy of Ukrainian dioceses. *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina : u 2 kn. Knyha 1. Istorychni narysy. – The Great War of 1914-1918 and Ukraine: in 2 books. Book 1. Historical essays*. Kyiv, 562–572. [in Ukrainian].
- Tatsiienko, V., & Tatsiienko, N.** (2024). The Ioanykiivskyi almshouse in Bohuslav (based on sources by the «Kyiv diocesan news»). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 48, 36-48. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-36-48>

Надійшла до редакції / Received: 29.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 10.04.2026

Health care for children and the organization of sanitary and hygienic control in schools of the Volhynian Voivodeship (1921–1939)

Valentyna A. Dobrochynska

Rivne State University of Humanities

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: dobrochynskav@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6625-5108>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ISV-600-2023>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58682339800>

Nataliia M. Perekhodko

Municipal Institution of Higher Education “Rivne Medical Academy”

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: notta2972@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1821-9900>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the historical experience of organizing sanitary and hygienic control in the school system of the Volhynian Voivodeship in interwar Poland and to determine the directions of state policy aimed at implementing medical-preventive and health-promoting measures in education; to elucidate the features of cooperation between the pedagogical and medical communities to create favorable learning conditions and to preserve and improve children's health. **Methodology.** The research methodology relies on the comprehensive application of general scientific methods—analysis, synthesis, objectivity, and historicism—as well as specialized historical methods: historical source analysis, historical-comparative, historical-genetic, and historical-systemic approaches. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in providing the first comprehensive study and analysis of sanitary and hygienic control, medical supervision, and preventive measures against infectious diseases in the school system of the Volhynian Voivodeship. The joint initiatives of two sectoral ministries—the Ministry of Religious Denominations and Public Education and the Ministry of Public Health—in addressing the health protection of schoolchildren are revealed. The sanitary-hygienic and medical-preventive requirements for the optimal organization of the educational process in interwar schools are substantiated. **Conclusions.** It has been established that specialized healthcare institutions of the Second Polish Republic collaborated with the Ministry of Religious Denominations and Public Education to raise a healthy young generation under the difficult conditions of the post-war period, responding to severe epidemiological challenges. On the one hand, the study highlights the efficiency and professionalism of Polish officials who implemented a range of measures to structure the educational process in accordance with sanitary-hygienic and child health standards. On the other hand, the practical implementation of these regulatory provisions in the Volhynian Voivodeship faced significant obstacles, such as a low level of sanitary-hygienic culture among the population, financial constraints of local authorities, and a shortage of qualified medical personnel both in schools and in the region as a whole. Nevertheless, systematic medical-preventive measures during the interwar period, combined with the efforts of public organizations, contributed to improving sanitary and hygienic conditions in schools and fostering a culture of health among schoolchildren.

Keywords: Volhynian Voivodeship, Second Polish Republic, education, health care, sanitary and hygienic control, schoolchildren, schooling.

Охорона здоров'я дітей і організація санітарно-гігієнічного контролю у шкільництві Волинського воєводства (1921–1939 рр.)

Валентина Добровичинська

Рівненський державний гуманітарний університет

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: dobrochynskav@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6625-5108>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ISV-600-2023>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58682339800>

Наталія Переходько

Комунальний заклад вищої освіти «Рівненська медична академія»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: notta2972@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1821-9900>

Анотація.

Мета статті: проаналізувати історичний досвід організації санітарно-гігієнічного контролю у волинському шкільництві міжвоєнної Польщі та визначити напрями державної політики, спрямованої на впровадження медико-профілактичних і оздоровчих заходів в освітній галузі; з'ясувати особливості співпраці педагогічної і медичної спільнот із метою створення сприятливих умов навчання та збереження й покращення здоров'я дітей. **Методологія дослідження** полягає в комплексному застосуванні загальнонаукових методів дослідження – аналізу та синтезу, об'єктивності, історизму, а також спеціальних історичних – історико-джерелознавчого, історико-порівняльного, історико-генетичного та історико-системного методів. **Наукова новизна** дослідження полягає у першій спробі вивчення й комплексного аналізу санітарно-гігієнічного контролю, лікарської опіки та превентивних дій щодо запобігання інфекційним захворюванням у шкільництві Волинського воєводства. Розкрито об'єднавчі дії двох галузевих міністерств – Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти та Міністерства громадського здоров'я у розв'язанні проблеми охорони здоров'я учнів. Обґрунтовано санітарно-гігієнічні та медико-профілактичні вимоги до оптимальної організації освітнього процесу в шкільництві міжвоєнної доби. **Висновки.** З'ясовано, що профільні інституції системи охорони здоров'я Другої Речі Посполитої співпрацювали з Міністерством релігійних віросповідань і народної освіти задля виховання молодого здорового покоління у непростих умовах повоєнного періоду, коли довелося реагувати на серйозні виклики загрозливих епідеміологічних ситуацій. Відзначимо, з одного боку, дієвість і професіоналізм польських урядовців, які вжили низку заходів щодо організації освітнього процесу відповідно до санітарно-гігієнічних норм і норм охорони здоров'я учнів, а, з другого боку, зауважимо, що реалізація цих нормативно-правових положень на практиці у Волинському воєводстві нашоувхувалася на низький рівень санітарно-гігієнічної культури населення, фінансові труднощі місцевої влади та відсутність належної кількості медичного персоналу як у шкільництві, так і загалом. Однак системні медико-профілактичні заходи міжвоєнного двадцятиріччя, діяльність громадських організацій сприяли покращенню санітарно-гігієнічних умов у школах і формували культуру здоров'я учнів.

Ключові слова: Волинське воєводство, Друга Річ Посполита, освіта, охорона здоров'я, санітарно-гігієнічний контроль, учні, шкільництво.

Постановка проблеми. Перебування Західної Волині в складі Другої Речі Посполитої окреслило нові моделі розвитку освіти та охорони здоров'я, що базувалися на подоланні обтяжливих наслідків російського імперського минулого й упровадженні масштабних санітарно-протиепідемічних заходів, через зростання інфекційних захворювань, спричинених воєнно-політичними подіями початку XX століття. Санітарно-протиепідемічні дії застосовували і в шкільництві, бо важливою умовою якісної організації освітнього процесу є створення безпечного середовища з дотриманням санітарно-гігієнічних умов, спрямованих на збереження здоров'я учнів. Організація охорони здоров'я у навчальних закладах Волинського воєводства передбачала реалізацію низки заходів, націлених на запобігання поширення інфекційних захворювань і епідемій, а також на застосування медичного контролю за станом здоров'я учнів, профілактикою захворювань, проведення оздоровчих заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я та покращення їхнього фізичного стану в період канікул.

Аналіз джерел та новітніх досліджень. Актуальною і малодослідженою науковою проблемою, що знаходиться на перетині різних наукових сфер, слід вважати вивчення системи охорони здоров'я учнів у школах Волинського воєводства. Зацікавлення учених історією шкільництва в Польській державі міжвоєнного періоду охоплює різні аспекти й перебуває у фокусі уваги українських та зарубіжних істориків, головно поляків. Проте належного комплексного висвітлення у працях українських дослідників не знайшла проблема організації санітарно-гігієнічного контролю й охорони здоров'я дітей у волинських закладах освіти. В дисертації і працях таких учених, як Наталія Переходько (Переходько, 2009; Переходько, 2018), де проаналізовано розвиток охорони здоров'я населення Волинського воєводства, трапляються окремі сюжети, присвячені медичному обслуговуванню дітей дошкільного й шкільного віку. Згадки про діяльність лікарів у приватному українському шкільництві Рівного вміщено в монографії Валентини Доброчинської (Доброчинська, 2016). Слід згадати спільні публікації двох вищезгаданих дослідниць (Доброчинська & Переходько, 2013; Доброчинська & Переходько 2025), у яких опосередковано простежується інформація щодо шкільних лікарів різних національних спільнот і охорони здоров'я учнів Волинського воєводства.

У монографії Галини Малеончук й Анатолія Шваба (Малеончук & Шваб, 2022), присвяченій розвитку міжвоєнного Луцька – адміністративного центра Волинського воєводства, цікавими виявилися характеристики стану охорони здоров'я містян, зокрема євреїв, а також превентивних заходів для запобігання інфекційним хворобам у школах міста й популяризації фізкультурно-оздоровчих заходів та формування культури здоров'я серед учнівської молоді.

Для розширення уяви про стан вивчення системи охорони здоров'я в окреслений час, але на території УСРР/УРСР, дослідницьку увагу зосередили на працях таких сучасних учених, як Ольга Мурашова (Мурашова, 2015; Мурашова, Прилипка, 2025), де розглянуто проблему охорони материнства і дитинства, а також форми оздоровлення дітей у літній період. У цьому ж контексті змістовними виявилися дослідження Максима Мельничука й Таїси Томляк (Мельничук & Томляк, 2018), у якому простежено діяльність Українського товариства Червоного Хреста щодо проведення оздоровчих кампаній серед дітей в канікулярний період.

Одна з перших актуалізувала й зосередилася на проблемі шкільної гігієни та охорони здоров'я дітей у шкільництві Другої Речі Посполитої сучасна польська дослідниця Беата Щепанська (Szczepańska, 2014), яка показала співпрацю медичної й педагогічної спільноти в цій царині. Поза тим особливості гігієнічно-лікарської організації у Волинському воєводстві залишилися поза увагою авторки. Наукове бачення охорони здоров'я школярів у досліджуваній період збагатила стаття ще одного польського дослідника – Гжегожа Міхальського (Grzegorz Michalski, 2019), який проаналізував адресовані вчителям і працівникам освіти публікації про гігієну та шкільну медичну опіку лікаря міжвоєнної доби Адольфа Кленського у часописі «Przyjaciel Szkoły» (1922–1939).

Через невелику кількість досліджень, зважаючи на відсутність в історіографії комплексних праць, присвячених охороні здоров'я учнів у шкільництві Волинського воєводства, базовими джерелами виявилися документи Архіву нових актів (Варшава), зокрема ф. 15 «Міністерство соціального забезпечення. Департамент служби здоров'я» (Zespół 15. Ministerstwo Opieki Społecznej. Departament Służby Zdrowia). Вагому роль для реконструкції наукової проблеми відіграли звіти з Волинського воєводства щодо контролю за його санітарним станом, діяльністю станцій опіки над матір'ю та дитиною, а також створення дитячих протитуберкульозних санаторіїв. Опрацювання звітної документації дало змогу з'ясувати організацію освітнього процесу в школах відповідно до тогочасних санітарно-гігієнічних норм, а також упровадження фізкультурно-оздоровчих та лікувально-оздоровчих заходів задля збереження здоров'я учнів й профілактики захворювань. Істотно збагатили дослідження документальні джерела Державних архівів Рівненської та Волинської областей, а також публікації в міжвоєнній польській та україномовній періодиці, в яких увагу привернуто до злободенних проблем охорони здоров'я дітей. Важливими для аналізу виявилися польські законодавчо-нормативні документи освітньої і медичної галузей.

Мета статті – дослідити організацію охорони здоров'я дітей і санітарно-гігієнічного контролю та з'ясувати реалізацію здоров'язберігаючої польської політики у шкільництві Волинського воєводства у міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Організація шкільної гігієнічно-лікарської опіки в Другій Речі Посполитій відбувалася з утвердженням її державності та створенням перших державних центральних органів у сфері громадського здоров'я та освіти. Питання здоров'я школярів, шкільної гігієни та фізичного виховання активно обговорювалися 14–17 квітня 1919 р. у Варшаві під час освітнього форуму – Учительського сейму. Разом з учителями в ньому взяли участь лікарі, гігієністи, представники органів місцевого самоврядування та державної влади і навіть архітектори. Ухвалені рішення визначили основні напрями розвитку шкільної гігієни на період міжвоєнного двадцятиріччя в Польщі. Особливу увагу було звернено на дотримання санітарно-

гігієнічних вимог в освітньому процесі, зокрема створення такого розкладу уроків, навчальної програми та організації навчального року, які б створювали комфортні й сприятливі умови навчання задля збереження здоров'я школярів (Szczepańska, 2014, s. 71–72).

Право контролю за станом медичної опіки в школі надавалося за дорученням Міністерства релігійних визнань і народної освіти шкільним інспекторам, а від імені Міністерства громадського здоров'я – санітарним інспекторам і повітовому лікарю. У Міністерстві релігійних визнань і народної освіти з квітня 1920 р. діяв відділ шкільної гігієни, який надавав санітарно-гігієнічні рекомендації щодо тривалості перерв, користування спортивними майданчиками, уникнення переповненості класів, харчування учнів, здоров'я вчителів, а також викладання шкільної гігієни в середній школі. Згодом ці питання доповнили рекомендаціями щодо боротьби із захворюваннями учнів у школі, особливо з туберкульозом. Контроль за організацією гігієнічно-лікарської опіки, станом шкільних приміщень і обладнання, а також рівнем фізичного виховання в школах покладался на окружних інспекторів-гігієністів при кураторіях шкільних округів (Szczepańska, 2014, s. 74).

Згідно з розпорядженням Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти від 26 січня 1921 р. до складу повітової шкільної ради входив і шкільний лікар, якого визначав куратор освітнього округу, а там, де не було шкільних лікарів, ці обов'язки покладалися на повітового лікаря. У 117-й статті нової польської конституції 1935 р. серед головних засад організації шкільництва вміщено вимоги про введення шкільного лікаря до складу педагогічної ради навчального закладу (Ustawodawstwo szkolne..., 1935, s. 166; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej... s. 168).

Серйозною загрозою у Польщі впродовж міжвоєнного періоду залишалися інфекційні хвороби, які подекуди набували епідемічного характеру. Міністерство громадського здоров'я розробило превентивні заходи для запобігання поширенню інфекційних хвороб у школах, які згодом Міністерство релігійних визнань і народної освіти опублікувало у формі розпорядження міністра А. Поніковського. Це нормативне положення заклало правові засади щодо організації гігієнічно-лікарського контролю у шкільництві. Зокрема, усі освітні заклади перебували під постійною гігієнічно-лікарською опікою. У державних школах такий контроль здійснювали державні органи влади, міських і сільських – органи місцевого самоврядування, приватних – власники цих закладів. Медичний контроль усіх шкіл, незалежно від форм власності, здійснював повітовий лікар (Szczepańska, 2014, s.136–137).

У Волинському воєводстві питання медичного забезпечення у закладах освіти на початку 1920-х рр. регулювалися інструкціями, що надходили в кураторіум шкільного округу від галузевих міністерств. Згідно з цими положеннями лікар контролював складання шкільного розкладу занять відповідно до гігієнічних норм; стежив за рівномірним розподілом домашніх завдань упродовж тижня, а також режимом відпочинку дітей без виконання домашніх завдань в суботу, святкові дні чи дні екскурсій. Водночас лікар мусив відвідувати заняття із каліграфії, малювання, трудового навчання, фізичного виховання, рухливих ігор, щоб спостерігати за індивідуальними особливостями учнів і їхнім фізичним розвитком. Під час засідання педагогічної ради лікар характеризував стан здоров'я кожного учня. Окрім того, лікар дбав про збереження здоров'я викладацького складу, передусім беручи до уваги те, що стан здоров'я вчителів впливав і на здоров'я учнів. Вказівки лікаря виконувала шкільна медсестра, до обов'язків якої входило медичне обстеження дітей (зважування, вимірювання зросту, щеплення), ведення документації, огляд санітарного стану шкільних приміщень і їдалень, пропагування гігієни, участь в організації таборів відпочинку для дітей (ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 46. арк. 32–35, 37). Отож, медико-профілактичні розпорядження охоплювали широке коло питань щодо контролю за здоров'ям учнів і запобігання їхньому перевантаженню і перевтомі.

Не обійшли увагою охорону здоров'я школярів і на 3-му польському з'їзді лікарів, що проходив 11–13 травня 1924 р. у Луцьку. Місце для проведення з'їзду вибрали не випадково, зважаючи на те, що урядовці значну увагу приділяли приєднаним східним воєводствам, котрі потребували суттєвого покращення санітарного стану. В ухваленій резолюції «У справах шкільної гігієни та фізичного виховання» відповідальність за організацію у школах санітарно-гігієнічного і лікарського контролю, а також запровадження у середніх навчальних закладах акцій з популяризації шкільної гігієни та фізичного виховання, обов'язкове опанування основ гігієни доручили органам місцевого самоврядування (III Zjazd lekarzy..., 1924, s. 252).

Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти видало розпорядження для керівників шкіл щодо обов'язкового дотримання чистоти у шкільних будівлях, що запроваджувало комплекс дій, спрямованих на створення безпечного середовища для здоров'я дітей (Дбаймо про здоров'я дітей, 1927, с. 5). Зі свого боку, керівництво кураторіуму Волинського шкільного округу наприкінці грудня 1927 р. зазначило про функціонування у воєводстві 1185 шкіл, у яких навчалося 111 843 учні та працювало 2213 учителів. Аналізуючи поточну ситуацію, воно наголосило на важливості виховання здорового молодого покоління і вкрай незадовільні

санітарно-гігієнічні умови школярів як удома, так і в школі: «... перед обличчям реальності інспектор гігієни безпорадний, і його роль зводиться до простого підтвердження жахливого стану гігієни в більшості наших державних шкіл. Якщо неможливо негайно виправити це зло, то необхідно розпочати боротьбу з ним за допомогою певних заходів. Тому, перш за все, місцева влада повинна піклуватися про здоров'я дітей, які навчаються, та організовувати для них принаймні достатню медичну допомогу. На кожних окружних зборах слід призначати певну кількість шкільних лікарів, завданням яких було б піклуватися про санітарний стан шкіл, здоров'я дітей, що навчаються, та вчителів, а також організовувати літні табори для фізично слабших дітей» (Szkolnictwo powszechne sprawozdanie za 1927/28 rok szkolny. Higiena i wychowmnie fizyczne, 1928, s. 321).

Серйозним викликом у Волинському воєводстві впродовж усього міжвоєнного періоду, з огляду на санітарну культуру населення, залишалася боротьба з інфекційними захворюваннями, які подекуди набирали епідемічного характеру. Незадовільний рівень чистоти у містах і селах, брак достатніх санітарно-гігієнічних знань мешканців, зумовлювали стрімке поширення інфекційних захворювань. Зокрема, у 1920-х рр. у Луцьку спалахнула епідемія скарлатини, що призвело до закриття шкіл, а у вересні 1922 р. зафіксували епідемію дизентерії та плямистого тифу. Стримати інфекції допомагали вакцинації проти віспи, в окремих випадках від черевного тифу та інших хвороб, але масові щеплення проти дифтерії та дизентерії в школах Луцька не проводили. У лікарнях міста здійснювали безплатне щеплення, передбачене законом «Про примусове щеплення» від 19 липня 1919 р. (Малеончук & Шваб, 2022, с. 114). Небезпечним інфекційним захворюванням залишався туберкульоз, який легко передавався, мав прихований перебіг і потребував довготривалого лікування. Унаслідок проведеного в 1938 р. медичного огляду учнів Рівного, в 16 % з них виявили це інфекційне захворювання (Переходько, 2009, с. 177). Щоб запобігти поширенню інфекції, таких дітей ізолювали й лікували. Оскільки ж лікування хворих було тривалим, їх розміщували у санаторіях-профілакторіях Клевана і Маневичів, де відбувалося й навчання. Останній з них, збудований упродовж 1931–1933 рр., мав медичний корпус, господарські приміщення, артезіанську криницю із загальною їх вартістю 49 790 злотих (AAN, z. 15, sygn. 130, k. 48). Заклади утримувалися коштом органів місцевого самоврядування і громадських організацій. Відомо, що для волинських санаторіїв-профілакторіїв у 1935–1936 рр. держава виділила 65 270 злотих (AAN, z. 15, sygn. 826, k. 13).

У другій половині 1930-х рр. на території Волинського воєводства функціонувало 1966 шкіл (із них 66 нових), де навчалися 254 259 учнів. Санітарний стан державних шкіл, у зв'язку з появою нових приміщень, покращувався, однак забезпечення меблями та шкільним приладдям не відповідало вимогам шкільної гігієни. Профілактичний огляд школярів у державних школах проводили повітові лікарі, які двічі на рік відвідували кожну школу, проте санітарно-гігієнічний контроль у сільських школах був недостатнім. Фізичне здоров'я міських школярів обстежували шкільні лікарі й середній медичний персонал. Профілактичний огляд у школах Ковельського, Володимирського та Здолбунівського повітів засвідчив невтішні санітарно-гігієнічні характеристики учнів, зокрема кількість неохайних становила 5–13 % і в 3–28 % дітей виявили паразитарне захворювання – педикульоз. Окрім того, в межах воєводства зафіксували в 0,1 % дітей – трахому й у 0,3 % – туберкульоз (найбільше у Горохівському повіті). Зважаючи на наслідки перевірки, органи місцевої влади ухвалили низку заходів, спрямованих на покращення санітарних умов і гігієни учнів: координацію зусиль органів місцевого самоврядування із шкільною адміністрацією, введення посади шкільного лікаря та медичної сестри (гігієністки) в усіх міських школах, а сільських – медичної сестри, щонайменше на одну гміну, а також проведення навчальних курсів зі шкільної гігієни для вчителів у Рівному (AAN, z. 15, sygn. 826, k. 13–14).

Перевірки освітніх закладів засвідчували порушення санітарно-гігієнічних правил. Наприклад, в 1937 р. представники Волинського кураторіуму інспектували рівненську школу «Єшибот» (приватну початкову чоловічу 6-класну релігійну школу з гебрійською (*іврит*) мовою навчання «Jeszywas ejs Chaim»») й засвідчили ряд недоліків, які адміністрація швидко усунула й письмово звітувала про якісне покращення роботи школи. Шкільною гігієною опікувалося Товариство охорони здоров'я єврейського народу (ТОЗЄН), якому школа виділила щорічну плату в сумі 120 злотих (Добровичинська & Михальчук, 2023, с. 97).

Упровадження державних законів й інструкцій у сфері охорони здоров'я не могли кардинально змінити санітарно-гігієнічні умови в шкільництві й запобігти хворобам дітей через низку об'єктивних причин, зокрема недостатню кількість лікарів. У Волинському воєводстві з населенням понад 2 млн осіб у січні 1939 р. працювало 359 лікарів (Wołyń w liczbach..., 1939, s. 57). Ситуація покращувалася в міському шкільництві, де здоров'я учнів контролювали шкільні лікарі й медсестри, що призначалися міським відділом охорони здоров'я. До обов'язків шкільного медичного персоналу входило обстеження здоров'я, фізичного розвитку, зовнішнього вигляду учнів, нагляд за санітарним станом навчальних приміщень. Контраст щодо дотримання

санітарно-гігієнічних вимог простежувався і серед міських шкіл, з огляду на форму власності. Зазначимо, що приватні заклади освіти користувалися послугами приватних лікарів, тоді як у державних і комунальних школах посади шкільних лікарів не завжди були заповнені через низькі доходи порівняно з приватною практикою. Цікавий факт: упродовж 1927–1932 рр. в Луцькій українській приватній гімназії лікарем працював відомий громадський діяч та педагог М. Левицький, який прибув сюди з Подєбрадів (Чехословаччина). Після переїзду він залишався почесним членом Спілки українських лікарів у Чехословаччині (Українська гімназія в Луцьку..., 1998, с. 23). У Рівненській українській приватній гімназії та приватній початковій школі імені Івана Мазепи лікарем був відомий західноукраїнський політичний і громадський діяч Р. Могильницький, що приїхав із Галичини (Добровичинська, 2016, с. 155). Утримували лікарів у приватних навчальних закладах коштом батьків.

Допомогу в справі охорони здоров'я дітей Волинського воєводства надавали медичні осередки – станції опіки над матір'ю та дитиною (прообрази майбутніх жіночих і дитячих консультацій) та громадські організації. В усіх повітових центрах Волинського воєводства працювали станції опіки над матір'ю та дитиною, які фінансувалися повітовими урядами. Один із трьох відділів медичного осередку здійснював профілактичний огляд дітей від народження до 15 років. До прикладу, Кременецька станція опіки над матір'ю та дитиною контролювала дотримання школярами правил гігієни, у випадку потреби – направляла їх до протитуберкульозних амбулаторій і медичних закладів, де лікували трахому й проводили профілактичні бесіди щодо особистої гігієни та навчальні демонстрації процедур (миття). За проведення заходів відповідала медсестра пересувного медпункту Яніна Мазевич (AAN, z. 15, sygn. 728, k. 45). У Кременецькому повіті впродовж 1936/37 н. р. оглянули 2237 дітей у 33 школах, у першому півріччі 1937/38 н. р. – 49 дітей в 1 школі. За результатом двох перевірок до лікарів спрямували 355 учнів (ДАРО, ф. 15 спр. 508, арк. 86–98).

Помітну роль в організації санітарно-гігієнічного контролю й охорони здоров'я дітей відіграли громадські товариства. Здоров'ям єврейських дітей опікувалося Єврейське товариство охорони здоров'я, яке діяло в Польщі. У Луцьку його відділення було створене 8 червня 1923 р. (Малеончук & Шваб, 2022, с. 108). На зборах рівненського осередку в цьому ж році ухвалили рішення, що першочерговим завданням громадська інституція вбачає боротьбу за здоров'я єврейських дітей: проведення профілактичних бесід у школах, навчання правил особистої гігієни і популяризація здорового способу життя (ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 656, арк. 8, 8 зв., 9). Загалом під гігієнічно-лікарською опікою товариства перебувало 5 єврейських шкіл у Рівному, де навчалося 1095 осіб. Упродовж січня 1935 р. лікарі обстежили всіх школярів, а також провели медико-гігієнічні бесіди. В результаті комплексного огляду 60 дітей відправили до санаторію у Клевань, організували додаткові збалансовані сніданки у школах, а також коштом товариства підстригли 207 учнів (ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 656, арк. 48, 48 зв.).

Керівництво ТОЗЄН листом від 4 жовтня 1937 р. повідомило повітового старосту в Луцьку про те, що під опікою товариства перебуває понад 1000 дітей, із яких хворі на туберкульоз – 70 %, трахому – 30 % (AAN, z. 15, sygn. 764, k. 9). Ці інфекційні недуги викликали особливе занепокоєння упродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя, тому їм приділяли значну медико-профілактичну увагу. У Польщі для боротьби з трахомою дітей розміщували у спеціальні медичні заклади, де вони здобували освіту. На лікуванні з Волинського воєводства перебувало в 1922 р. – 100; 1923 р. – 72; 1925 р. – 170; 1926 р. – 480; 1927-му – 1626 дітей (Krakowski, 1928, s. 852, 856).

Профілактика захворювань передбачала не лише щеплення, а й покращення харчування та канікулярний відпочинок задля зміцнення імунітету школярів. У лютому 1930 р. Костопільський повітовий відділ прийняв рішення про створення пунктів харчування щонайменше у 20 населених пунктах і виділення коштів на додаткові обіди для близько 1000 дітей (Kampania na rzecz opieki nad dziećmi i młodzieżą, *Zycie Kostopolskie*, 1930, s. 29). За сприяння Союзу громадської праці жінок і ТОЗЄН у 1933 р. в Дубні в приміщенні загальноосвітніх шкіл відбулися дві акції із додаткового поживного харчування дітей, де видали близько 300 порцій обідів. Такі акції відбулися у школах Млинова, Верби та Радивилова (*Dożywianie dzieci, Wołyń*, 12 listopada, s. 12).

Оздоровленням школярів у період літніх канікул опікувалося Міністерство громадського здоров'я, яке 22 лютого 1922 р. на підставі санітарного статуту від 19 липня 1919 р. видало розпорядження про створення спеціальних комісій у воєводствах Польщі, котрі організовували літні табори для школярів. Роботу координував створений при Міністерстві організаційний орган – Рада в справі літніх таборів, до якого увійшло 7 осіб – представники Міністерства громадського здоров'я, Міністерства праці та громадської опіки, Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти та представники інших інституцій (ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 5026, арк. 72). Всі ухвали Ради втілювали у життя воєводські комісії.

Наприкінці липня 1932 р. інспектували літні табори в Клевані та Новоставі Рівненського повіту. В першому таборі відпочивало 29 дітей (11 хлопчиків та 18 дівчаток), стаціонарно працював лікар і медична сестра, тоді як у другому відпочивало 15 дітей (5 хлопчиків та 10 дівчаток) і лікар приїжджав для профілактичного огляду. Ще одним різновидом літнього відпочинку й оздоровлення були денні табори, організовані при школах або інших закладах. Зокрема, у Рівному по вул. Пілсудського, 12 працював табір, яким опікувалося ТОЗЄН. Влітку на оздоровленні перебувало 80 дітей (34 хлопчики та 46 дівчаток), а лікар прибував у табір тільки для огляду дітей (ДАРО, ф. 30, оп. 7, спр. 118, арк. 39).

Управління ТОЗЄН у Луцьку 1936 р. створило літній відпочинковий табір у власному будинку товариства на території міського луку, де відбулося два заїзди дітей (255 та 265 осіб відповідно) (Малеончук & Шваб, с. 108). Загалом, у 1935/36 н. р. на території Волинського воєводства функціонувало 55 денних таборів та 51 стаціонарний табір, послугами яких скористалися 7084 учні. Громадська організація – Спілка сільських господаринь організувала роботу 11 денних таборів для 291 сільської дитини. Усього загальні витрати на оздоровлення дітей становили 121 957 злотих, із яких 16 % надійшли з державної скарбниці, решту надали різні організації та органи місцевого самоврядування. Лікарську опіку дітям надавали самоурядові та повітові лікарі, а подекуди й приватні (AAN, z. 15, sygn. 826, k. 13).

У польській педагогічній думці міжвоєнного періоду великого значення набувала шкільна охорона здоров'я, що відповідало тогочасним реальним проблемам дітей (низка захворювань, фізичне перевантаження і втома через навчання). Здоров'язберігаючі шкільні рекомендації вчителям на шпальтах часопису «Przyjacieł Szkoły» систематично надавав лікар А. Кленський. Як зазначає польський учений Г. Міхальський, це були не лише практичні настанови лікаря, а радше інтеграція медичних знань і педагогічної практики. На переконання А. Кленського «... головним завданням школи є розвивати розум дитини, не забуваючи про її тіло», тому його настанови стосувалися правил шкільної гігієни, ролі шкільного лікаря і співпраці з учителями, безпеки шкільного середовища, що впливало на здоров'я учнів. Найважливішими помічниками шкільного лікаря, на думку А. Кленського, були вчителі, які через щоденне спілкування з учнями, здатні без зволікань виявити порушення гігієни та перші ознаки проблем зі здоров'ям. Він підкреслював: «Як досвідчений шкільний лікар я зробив висновок, що робота лікаря є ефективною лише тоді, коли він знаходить щире співробітництво з боку вчителів, зацікавлених у гігієні та здоров'ї дітей. Всі лікарські розпорядження марні, якщо вчитель не стежить за їх виконанням [...] Крім того, йдеться не лише про стан здоров'я дитини, а й про взаємозв'язок фізичного стану зі станом душевним». А. Кленський заохочував учителів поглиблювати свої знання з різних галузей медицини, особливо щодо симптомів небезпечних інфекційних хвороб (Michalski, 2019).

Влітку для вчителів загальноосвітніх шкіл організовували гігієнічні курси. Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти спільно з Державною школою гігієни у Варшаві з 27 червня по 16 липня 1938 р. провели XVI курси з метою окреслення плану заходів, спрямованих на збереження й покращення здоров'я учнів, профілактику захворювань, створення санітарно-гігієнічних умов у школі. Програма курсів охоплювала ряд питань, зокрема гігієну учнів і шкільних приміщень, боротьбу з інфекційними захворюваннями, пропагування фізкультурно-оздоровчого виховання (Komunikat w sprawie kursu przeszkolenia higienicznego dla nauczycielstwa szkół powszechnych, 1938, 95–96).

Висновки. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що охорона здоров'я дітей перебувала у фокусі уваги двох профільних інституцій – Міністерства релігійних визнань і народної освіти та Міністерства громадського здоров'я, які реалізували державну політику охорони здоров'я дітей та організацію санітарно-гігієнічного контролю у шкільництві. Санітарно-гігієнічний контроль у шкільництві належав до компетенції шкільних та санітарних інспекторів, а також повітових лікарів. Здоров'ям дітей опікувалися шкільні лікарі й середній медичний персонал, головну у містах, однак, через дефіцит медичних кадрів, ці питання залишалися не розв'язаними, особливо в сільському шкільництві. Медико-профілактичну й оздоровчу допомогу в покращенні здоров'я учнів надавали громадські товариства, особливо в організації літніх відпочинкових таборів.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

AAN, Warszawa – Archiwum Akt Nowych, Warszawa.

Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / Pod redak. S. Witkowskiego i S. Landy (1939). Łuck, 65 s.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАРО – Державний архів Рівненської області.

- Дбаймо про здоров'я дітей** (1927). *Народний вісник*. 5 травня, 5.
- Добровичинська, В.** (2016). *Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.) : культурно-освітній феномен на тлі доби*. Рівне: ПП Дятлик М., 224.
- Добровичинська, В., & Переходько, Н.** (2013). Професійна та громадська праця українських лікарів у Волинському воєводстві. *Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею*. Вип. XI., 47–50.
- Добровичинська, В., & Михальчук, Р.** (2023). Євреї в освітній політиці Польської держави (на прикладі міста Рівного (1921–1939 рр.)). *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя: ЗНУ, Вип. 7 (59). 91–98. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-7-59-06>
- Добровичинська, В., & Переходько, Н.** (2025). Охорона здоров'я дітей у шкільництві Волинського воєводства (1921–1939 рр.) *Актуальні питання історії громадянознавства, географії та методик їх викладання*. Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Рівне, 133–135.
- Dożywianie dzieci** (1933). *Wołyń*, 12 listopada, 12.
- III Zjazd lekarzy i działaczy sanitarnych miejskich w Łucku 11–13 maja 1924 r.** (1924). *Warszawskie czasopismo lekarskie*. №6. 30 czerwca. 252.
- Kampania na rzecz opieki nad dziećmi i młodzieżą** (1930). *Zycie Kostopolskie*, 2, lutego, 29.
- Komunikat w sprawie kursu przeszkolenia higienicznego dla nauczycielstwa szkół powszechnych** (1938). *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. Równe, Nr. 5 (149), 17 maja, 95–96. URL: https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/43648/edition/38656/content?format_id=2
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r.** (1935). Lwów, Warszawa, 188 s.
- Krakowski, B.** (1928). Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Polsce Niepodległej. *Warszawskie czasopismo lekarskie*, № 38–39, Warszawa, 11 listopada. 852–858.
- Малеончук, Г., & Шваб, А.** (2022). *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939)*. Луцьк: Терен, 216 с.
- Melnychuk, M., & Tomliak, T.** (2018). Ukrainian Society of the Red Cross: medical and sanitary activities and social assistance to the population of the Ukrainian SSR in 1921-1929. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 26, 58-64. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-58-64>
- Michalski, G.** (2019). W trosce o szkołę z opieką lekarską. Wskazania higieniczno-pedagogiczne Adolfa Klęska w przekazie „Przyjaciela Szkoły” (1922–1936). *Forum Pedagogiczne*, 9(1), 45–56. <https://doi.org/10.21697/fp.2019.1.04>
- Murashova, O.** (2015). Soviet health care measures in Ukraine in the 1920s and 1930s. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 23, 55-60. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2015-23-55-60>
- Murashova, O., & Prylypko, R.** (2025). Activities of state authorities in the field of healthcare in the Ukrainian SSR in the 1920s. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 52, 53-61. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-53-61>
- Переходько, Н.** (2009). Медичне обслуговування населення м. Рівного (1921–1939). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, Вип. 16. 175–177.
- Переходько, Н.** (2018). Охорона здоров'я у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук (д-ра філософії) : 07.00.01 – історія України; Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки Луцьк, 230 с.
- Szczepańska, B.** (2014). Higiena szkolna w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej. Łódź, 291 s. URL: https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/30718/Szczepanska_Higiena%20szkolna.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Szkolnictwo powszechne sprawozdanie za 1927/28 rok szkolny. Higiena i wychowmnie fizyczne** (1928). *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. Równe, Nr. 10 (51), 1 grudnia, 318–324. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/460668/edition/435908>
- Українська гімназія в Луцьку: спогади** (1998). Луцьк, 214 с.
- Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie.** (1933). Lwów ; Warszawa ; Poznań : Samorząd szkolny. 355 s.

References:

AAN, Warszawa – Archiwum Akt Nowych, Warszawa. [Archiwum Akt Nowych, Warszawa]. [in Polish].

- Wołyń w liczbach.** Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / Pod redak. S. Witkowskiego i S. Landy (1939). [Volyn in numbers. A collection of statistical tables relating to the Volyn voivodeship.]. Łuck, 65 s. [in Polish].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archive of Rivne Region].
- Dbaimo pro zdorovia ditei** (1927). [Let's take care of children's health]. *Narodnyi visnyk*. 5 travnia, 5. [in Ukrainian].
- Dobrochynska, V.** (2016). *The Rivne Ukrainian Gymnasium (1923–1939): a cultural and educational phenomenon in the context of its era*. Rivne: PP Diatlyk M. 224 s. [in Ukrainian].
- Dobrochynska, V., & Perekhodko, N.** (2013). Professional and Public Work of Ukrainian Doctors in the Volyn Voivodeship. *Naukovi zapysky Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu*. Vyp. XI. 47–50. [in Ukrainian].
- Dobrochynska, V., & Mykhalchuk, R.** (2023). Jews in the Educational Policy of the Polish State (Case Study: the City of Rivne, 1921–1939). *Zaporizhzhia Historical Review*. Zaporizhzhia: ZNU, Vyp. 7 (59). 91–98. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-7-59-06> [in Ukrainian].
- Dobrochynska, V., & Perekhodko, N.** (2025). Child Health Care in the School System of the Volyn Voivodeship (1921–1939). *Aktualni pytannia istorii hromadianoznavstva, heohrafii ta metodyk yikh vykladannia*. Pryvatnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Mizhnarodnyi ekonomiko-humanitarnyi universytet imeni akademika Stepana Demianchuka». Rivne, 133–135. [in Ukrainian].
- Dożywianie dzieci** (1933). [Supplementary Feeding of Childrenen]. *Wołyń*, 12 listopada, 12. [in Polish].
- III Zjazd lekarzy i działaczy sanitarnych miejskich w Łucku 11–13 maja 1924 r.** (1924). [3rd Congress of doctors and sanitary activists in Lutsk, May 11–13, 1924.]. *Warszawskie czasopismo lekarskie*. №6. 30 czerwca. 252. [in Polish].
- Kampania na rzecz opieki nad dziećmi i młodzieżą** (1930). [Child and youth care campaign]. *Zycie Kostopolskie*, 2, lutego, 29. [in Polish].
- Komunikat w sprawie kursu przeszkolenia higienicznego dla nauczycielstwa szkół powszechnych** (1938). [Announcement regarding a hygiene training course for primary school teachers]. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. Równe, Nr. 5 (149), 17 maja, 95–96. URL: https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/43648/edition/38656/content?format_id=2 [in Polish].
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. (1935)**. [Constitution of the Republic of Poland of 23 April 1935], Lwów ; Warszawa, 1935, 188 s. [in Polish].
- Krakowski, B.** (1928). Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Polsce Niepodległej. [Care for motherhood, children and youth in Independent Poland]. *Warszawskie czasopismo lekarskie*, № 38–39, Warszawa, 11 listopada. 852–858. [in Polish].
- Maleonchuk, H. & Shvab, A.** (2022). *Interwar Lutsk: socio-political, socio-economic, and cultural development (1919–1939)*. Lutsk: Teren, 222, 216 s. [in Ukrainian].
- Melnychuk, M., & Tomliak, T.** (2018). Ukrainian Society of the Red Cross: medical and sanitary activities and social assistance to the population of the Ukrainian SSR in 1921–1929. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 26, 58–64. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-58-64> [in Ukrainian].
- Michalski, G.** (2019). W trosce o szkołę z opieką lekarską. Wskazania higieniczno-pedagogiczne Adolfa Klęska w przekazie „Przyjaciela Szkoły” (1922–1936). [Concern for the School with Medical Care: Hygienic and Pedagogical Guidelines of Adolf Klęska in “Przyjaciel Szkoły” (1922–1936).]. *Forum Pedagogiczne*, 9(1), 45–56. <https://doi.org/10.21697/fp.2019.1.04> [in Polish].
- Murashova, O.** (2015). Soviet health care measures in Ukraine in the 1920s and 1930s. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 23, 55–60. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2015-23-55-60> [in Ukrainian].
- Murashova, O., & Prylypko, R.** (2025). Activities of state authorities in the field of healthcare in the Ukrainian SSR in the 1920s. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 52, 53–61. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-53-61> [in Ukrainian].
- Perekhodko, N.** (2009). Medical care for the population of Rivne (1921–1939). *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*. Rivne, Vyp. 16. 175–177. [in Ukrainian].
- Perekhodko, N.** (2018). Healthcare in the Volyn Voivodeship (1921–1939): dys. ... kand. ist. nauk (d-ra filosofii) : 07.00.01 – istoriia Ukrainy ; Skhidnoievrop. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky Lutsk, 230 s. [in Ukrainian].

-
- Szczepańska, B.** (2014). Higiena szkolna w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej. [School hygiene in general education in the Second Polish Republic]. Łódź, 291 s. [in Polish]. URL: https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/30718/Szczepanska_Higiena%20szkolna.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Szkolnictwo powszechne sprawozdanie za 1927/28 rok szkolny. Higiena i wychowmnie fizyczne (1928).** [Public education report for the 1927/28 school year. Hygiene and physical education.]. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. Równe, Nr. 10 (51), 1 grudnia, 318–324. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/460668/edition/435908>
- Ukrainska himnaziia v Lutsku: spohady (1998).** [Ukrainian Gymnasium in Lutsk: Memories]. Lutsk, 214 s. [in Ukrainian].
- Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie (1933).** [School legislation and teaching law], Lwów ; Warszawa ; Poznań : Samorząd szkolny, 1933, 355 s. [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 04.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 16.04.2026

Turkey in 1945–1946 facing the dilemma of choice: democracy or authoritarianism?

Galyna M. Starodubets

Zhytomyr Ivan Franko State University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037

Web of Science ResearcherID: M-9514-2015

Cafer Ozelik

Grand National Assembly of Turkey

Director of Personnel Training and Management (Retired),

Chairman of the Grand National Assembly Personnel and Retirees Solidarity and Assistance Fund

Management Board of Turkey (Turkey)

Abstract.

Scholarly interest in the history of Turkey is driven by historical, political, legal, and socio-cultural transformations. The historical interconnection between the state-building processes of Ukraine and Turkey dates back to the Middle Ages. In the modern period, both countries, each in its own way, underwent a transition from authoritarianism/totalitarianism to democracy. In this regard, the period of 1945–1946 is of particular scientific interest, as it witnessed the processes that determined the transformation of the state structure and political system of the Turkish Republic, established by the Turkish elite in the 1920s. **Scientific novelty.** The novelty of the study lies in the analysis of a broad body of previously understudied primary sources, including the parliamentary minutes of the Grand National Assembly of Turkey from 1944–1946, party platforms of the Republican People's Party and the Democratic Party, and public speeches by İsmet İnönü. This approach allows for a deeper understanding of the subjective factor's influence on the restructuring of Turkey's political landscape during the period under study. **Purpose.** The purpose of the research is to reveal the preconditions, causes, and peculiarities of the restructuring of Turkey's political system in 1945–1946, as well as to analyze the evolution of İsmet İnönü's attitude—as President and leader of the ruling party—toward the transition to a multi-party system. **Conclusions.** The findings indicate that 1946 marked a radical shift in the party-political system of the Turkish Republic. The transition to multi-party pluralism unfolded against the backdrop of global geopolitical transformations and the emerging bipolar world order. Turkey's desire to align with the alliance of Western democratic nations (the United States and Western Europe) served as a major external catalyst for domestic political reform. The second driver was the pressing need for internal socioeconomic reforms. The third factor was subjective: the personal stance of the head of state, İsmet İnönü, who supported the democratization of public life through multi-party elections. The Democratic Party emerged as the principal opposition to the ruling Republican People's Party, eventually securing a parliamentary majority in the Grand National Assembly of Turkey four years later.

Keywords: democracy, elections, party system, political party, republic, Turkey.

Туреччина 1945-1946 рр. перед дилемою вибору: демократія чи авторитаризм?

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037

Web of Science ResearcherID: M-9514-2015

Джафер Озчелік

Великі Національні Збори Туреччини

директор з підготовки та управління персоналом (на пенсії),

голова правління Фонду солідарності та допомоги персоналу та пенсіонерам

Великих Національних Зборів Туреччини (Туреччина)

Анотація.

Науковий інтерес до історії Туреччини зумовлений кількома чинниками: історичним, політико-правовим, соціокультурними трансформаціями тощо. Історична взаємопов'язаність державотворчих процесів України та Туреччини сягає своїм корінням в глибину Середньовіччя. У новітній період обидві країни, кожна по-своєму, проходили шлях переходу від авторитаризму /тоталітаризму до демократії. З огляду на це особливий науковий інтерес викликає період 1945-1946 років, коли відбувалися процеси, які детермінували трансформацію державного устрою та політичної системи Турецької Республіки, закладених турецькою елітою в 1920-х роках. **Наукова новизна** – в процесі написання роботи ми використали масив досі малодосліджених документів, зокрема, протоколи засідань турецького парламенту 1944-1946 років, програмні документи Республіканської й Демократичної партій, тексти виступів І.Іньону, що дозволило глибше розкрити вплив суб'єктивного чинника на процес реструктуризації політичного поля Туреччини у досліджуваний період. **Мета дослідження** – розкрити передумови, причини й особливості процесу реструктуризації політичного поля Туреччини в 1945-1946 роках; проаналізувати генезу ставлення Ісмета Іньону, як президента і лідера правлячої партії, до ідеї зміни політичної системи держави шляхом впровадження багатопартійності. **Висновки.** В результаті дослідження ми дійшли висновку, що в 1946 році відбулася кардинальна зміна партійно-політичної системи Турецької республіки. Процес переходу до партійного плюралізму відбувався на тлі трансформаційних змін світового порядку – формування конструкції двополярного світу. Прагнення Туреччини долучитися до союзу демократичних країн Європи і США, стало одним із чинників зміни конструкції державно партійно-політичної системи. Другим чинником стала потреба змін у внутрішньому житті країни, насамперед, економічних реформ. І третій чинник - суб'єктивний: позиція лідера держави і правлячої партії Ісмета Іньону щодо демократизації суспільного життя шляхом уведення багатопартійності. Основною опозиційною партією правлячій Республіканській народній партії стала Демократична партія, яка через 4 роки впевнено займе позицію більшості в національному парламенті – Великих національних зборах Туреччини.

Ключові слова: вибори, демократія, республіка, партія, партійна система, Туреччина.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до історії Туреччини зумовлений кількома чинниками: історичним, політико-правовим, соціокультурними трансформаціями тощо. Історична взаємопов'язаність державотворчих процесів України та Туреччини сягає своїм корінням в глибину Середньовіччя. У новітній період обидві країни, кожна по-своєму проходили шлях переходу від авторитаризму /тоталітаризму до демократії. З огляду на це, особливий науковий інтерес викликають події в Туреччині середини 1940-х років, які вважаються межею переходу від однопартійної форми політичного устрою до багатопартійної. У період 1945-1946 років відбувалися процеси, які детермінували трансформацію державного устрою та політичної системи Турецької Республіки, закладених національною елітою на чолі з Мустафою Кемалем Ататюрком відразу після її проголошення в 1923 р. Монополія правлячої Республіканської народної партії (Türkiye Halk Partisi) була підважена появою нової політичної сили, яка голосно заявила про себе на парламентських виборах 1946 року – Демократичної партії (Demokrat parti).

Аналіз джерел та новітніх досліджень. Досліджувана нами тема досить широко представлена в турецькій історіографії. Насамперед виокремимо семитомне видання Метіна Токера (Metin Toker), в якому розкривається генеза демократії в Турецькій республіці впродовж 1944-1973 років крізь призму діяльності видатного державного та політичного діяча Ісмета Іньону (İsmet İnönü). В першій частині цієї наукової праці йдеться про події досліджуваного нами періоду, зокрема, початки становлення багатопартійності (Toker, 1990). Участь Демократичної партії у виборчій кампанії 1946 року, еволюція її політичної програми та Статуту, роль окремих лідерів у політичних процесах загальнодержавного та регіональних рівнів аналізується у монографії Реджепа Бююктолу (Reser Büyüktoluç) (Büyüktoluç, 2021). Історії зародження та розвитку Демократичної партії, а також її ролі у становленні багатопартійності в Турецькій республіці у досліджуваній нами період присвячені праці Мустафи Албайрака (Mustafa Albayrak) (Albayrak, 2004), Тімура Танера (Timur Taner) (Taner, 1991), Османа Акандере (Osman Akander) (Akander, 1998), Тевфіка Чавдара (Tevfik Çavdar) (Çavdar, 1995) та ін.

Різні аспекти державного та суспільного життя, з огляду на поширення в Туреччині демократичних ідей та практик європейського зразка, розглядаються у фундаментальних дослідженнях Сабіта Докуяна (Sabit Dokuyan) (Dokuyan, 2023), Саліма Рифки Бунджака (Salim Rıfki Burçak) (Burçak, 1979). Результати вивчення співробітниками наукового Дослідницького центру Ататюрка окремих аспектів політичного життя Туреччини періоду становлення багатопартійної системи в 1945-1946 роках опубліковані у низці статей наукового журналу Дослідницького центру Ататюрка. Зокрема, про суть політичних дискусій між Демократичною та Республіканськими партіями щодо парламентських виборів 1946 р. (Akandere, 2009; Akandere, 2010), особливості виборчих перегонів (Karakaş, 2013) тощо.

На відміну від турецької, в українській історіографії досліджувана нами тема представлена слабо. Процес переходу до багатопартійності в 1945-1946 роках, як правило, розглядається в контексті еволюції державного ладу від середини 1920-х років до сучасності. Побіжно торкаються цієї теми у своїх наукових публікаціях Н. Ксьондзик (Ксьондзик, 2008), А.Мамедова (Мамедова, 2017), Г. Замікула (Замікула, 2016). Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження М. Юркевич, присвячене вивченню історико-правових закономірностей та особливостей становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки (Юркевич, 2021), в окремому сюжеті якого аналізуються події, пов'язані зі становленням багатопартійності.

Джерельною базою нашої статті стали протоколи засідань турецького парламенту за 1945-1946 років, програмні документи Республіканської й Демократичної партій та тексти виступів І. Іньону у цей період.

Аналіз історіографічного доробку проблеми дає підстави для висновку про досить широку її репрезентативність у турецькій науковій думці. Однак ця тема досі не стала окремим предметом наукового пошуку українських учених. Виходячи з цього, ставимо за **мету** – розкрити передумови, причини й особливості процесу реструктуризації політичного поля Туреччини в 1945-1946 роках; проаналізувати генезу ставлення Ісмета Іньону, як президента і лідера правлячої партії, до ідеї зміни політичної системи держави шляхом впровадження багатопартійності.

Виклад основного матеріалу. Поворотним моментом переходу Туреччини до республіканської форми правління став початок 1924 року, коли в березні було офіційно скасовано Халіфат і главою держави обрано президента Народної партії Мустафу Кемалю Ататюрка. З того часу в країні фактично встановилася однопартійна система. Через пів року після приходу до влади Ататюрк зробив спробу започаткування двопартійної системи. З цією метою 17 листопада 1924 року була заснована Прогресивна республіканська партія (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) як перша опозиційна партія, але невдовзі після цього "вона була закрита Судом незалежності через її зв'язок з повстанням, що спалахнуло на сході країни" (Akandere, 2009, s.439). Таким чином діяльність цієї партії зазнала фіаско.

Другою спробою вийти із однопартійної системи, яка піддавалася критиці з боку європейських союзників, стало створення в серпні 1930 року, з ініціативи Ататюрка, Ліберальної Республіканської партії (Serbest Cumhuriyet Fırkası) на чолі з Фетхі Ок'яра (Fethi Okyar'a) (Karpat, 2014, s.154). Програма партії значною мірою збігалася з програмою правлячої Республіканської народної партії, хоча були розходження з деяких позицій. Однак і ця політична сила не проіснувала довго – всього кілька місяців. Спроба Фетхі Ок'яра вести самостійну політику викликала спротив у середовищі правлячої партії. Тому "невдовзі вона була розпущена своїми лідерами – щоб не спричиняти подальшої ескалації внутрішнього протистояння та не надавати допомогу реальним реакціонерам" (Замікула, 2016, с.226). Наслідком цього стало «ще більше зміцнення з 1930-х років однопартійної влади (Babaoğlu, 2017, s.374).

Після смерті Ататюрка в 1938 році другим президентом держави Великими національними зборами Туреччини (Türkiye Büyük Millet Meclisi, TBMM) було обрано представника правлячої партії Ісмета Іньону (İsmet İnönü) (Şevket, 2000, s.23-24). Він був проголошений Постійним

Генеральним головою та Національним Лідером і в своїй політичній діяльності послідовно дотримувався курсу, започаткованого Мустафою Кемалем. Впродовж наступних 22 років політична система Туреччини ґрунтувалася на однопартійності та правлінні авторитарного лідера. Правляча турецька еліта вважала, що в умовах політичної та економічної нестабільності, зумовленої подіями Другої світової війни, така форма правління є виправданою та найбільш ефективною для управління Туреччиною.

З метою контролю над потенційно можливими опозиційними настроями в середовищі політичного істеблішменту Ісмет Інйоню, майже відразу після приходу до влади, ініціював процес створення всередині Великих національних зборів Туреччини так званої "Незалежної групи", яка, за задумом ініціаторів такої ідеї, мала виконувати функцію своєрідного «запобіжника від правлячої партії, коли в країні не було опозиції» (İnönü, 2003)¹. Незабаром, після внесення відповідних змін до статуту партії, таку групу у складі 21 особи було створено (Goloğlu, 2012, s.17). Згодом, у 1943 році кількість її членів було збільшено до 30. Завдання Незалежної групи полягало у тому, щоб, не будучи тісно пов'язаною з партійною групою, здійснювати контроль над урядом, вимагати вотуму довіри уряду та подавати запити до Кабінету міністрів, а також допомагати уряду, не викликаючи при цьому надмірного ентузіазму (Albayrak, 2004, s.18). Цей орган не приймав участі в обговореннях і голосуваннях на засіданнях партії, проте він був учасником обговорень і голосувань у парламенті (Taner, 1991, s.10). Формування Незалежної групи мало на меті привчити різні партії у Великих національних зборах Туреччини до режиму опозиції, однак, як стверджують дослідники, "вона була радше декоративною, а пряма підпорядкованість Ісмету Інйоню заретушувувала її незалежність у прийнятті рішень" (Akandere, 1998, s.90). Незважаючи на бажання створити демократичну атмосферу в парламенті, діяльність Незалежної групи не переросла в здорову опозицію і з ініціативи І. Інйоню в травні 1946 року припинила свою діяльність як структура, в якій "більше немає потреби" (İnönü, 2003)². Однак, міжнародні події кінця 1930-х – першої половини 1940-х років та їх вплив на внутрішню і зовнішню політику Туреччину призвели до того, що ідея контрольованої опозиції поступово трансформувалася в реальну опозицію в іншій формі.

Як відомо, в період Другої світової війни Туреччина, завдяки вмілому маневруванню у рамках зовнішньої політики, не брала участі у бойових діях. Однак, така позиція "наприкінці війни призвела до значної ізоляції країни та поставила її перед радянською загрозою і вимогами. Зіткнувшись із цією загрозою, Туреччина почала зближення із західним світом" (Özçelik, 2010, s.265) Перемога союзників у Другій світовій війні виразно продемонструвала перевагу демократії та демократичного режиму над авторитарною/тоталітарною формою правління. У 1945 році турецька влада спрямувала свої зусилля на те, щоб скористатись зміною балансу сил на міжнародній арені і долучитися до блоку переможців з орієнтацією на США та Західну Європу. В рамках реалізації зовнішньої політики лідерами держави як програма мінімум було визначено вступ до ООН у числі однієї з країн засновниць. Серйозною перешкодою на шляху до досягнення цієї мети виступала однопартійна система, збереження якої було предметом критики з боку країн західної демократії. Необхідність усунення цього бар'єру варто розглядати як одну із детермінант розгортання в повоєнній Туреччині процесу реконструкції тогочасної національної партійно-політичної системи на засадах багатопартійності.

Іншою передумовою створення конкурентного середовища всередині партійної системи Туреччини стала необхідність проведення кардинальних змін у внутрішній політиці держави. Під час війни країна потрапила в зону економічної турбулентності. Різке падіння рівня життя найнезахищеніших верств населення, відсутність на ринку основних продуктів харчування та товарів широкого вжитку призвели до появи чорного ринку та спричинили зростання соціальної напруги. "Економічна політика, що проводилася в Туреччині під час Другої світової війни, - на думку дослідників, - мала руйнівні наслідки для соціальної рівноваги" (Babaoglu, 2017, s.384), держава зазнала значних економічних збитків. Незважаючи на спроби державної влади впровадити заходи з урівноваження ринку споживання та виробництва, насамперед товарів першої необхідності та продуктів харчування, "скарги на дорожнечу та проблеми, що тривали день у день, безпосередньо перетворилися на проблему для основного управління держави" (İnönü'nün, 1993, s.61.). Відтак, питання стану економіки та шляхів виходу з кризи перманентно стояли в порядку денному засідань турецького парламенту, а їх обговорення часто переходило на рівень дебатів, зіткнення різних точок зору. Така ситуація, в свою чергу, заклала основи для поступового сегментування одноцілого партійно-політичного поля в державі шляхом виокремлення в ньому, поряд з правлячою, опозиційних партій. Турецькі дослідники сходяться

¹ Olağanüstü CHP Büyük Kurultayını Açış Söylev (Вступна промова на Другому Надзвичайному Великому з'їзді Республіканської народної партії 10.05.1946.)

² Olağanüstü CHP Büyük Kurultayını Açış Söylev (Вступна промова на Другому Надзвичайному Великому з'їзді Республіканської народної партії 10.05.1946.)

на думці, що "дуже важливу роль у відродженні та організації опозиції в Туреччині відіграв Закон про земельну реформу, поданий до парламенту у січні 1945 року" (Taner, 1991, s.15), дискусії щодо якого дали поштовх процесу створення нової опозиційної партії (Babaoglu 2017, s.379; Çıfalı 2004, s.40-45) і спричинили "серйозне об'єднання опозиції навколо спільного інтересу" (Dokuyan 2023, s.143).

Третьою передумовою переходу політичної системи Туреччини на засади партійного плюралізму був "чинник Іньоню" (Çıfalı 2004, s.32), тобто позиція тогочасного лідера правлячої партії та президента держави Ісмета Іньоню з цього питання. Будучи соратником Ататюрка, він стояв біля витоків розбудови Турецької республіки на демократичних засадах і послідовно декларував своє прихильне ставлення до ідеї демократизації політичної системи. У своїх публічних виступах Іньоню постійно апелював до історичної тягlosti демократичних традицій у турецькому суспільстві, закладених в основу державного правління з часів Республіки.

Не менш важливим чинником, який спонукав його до підтримки ідеї багатопартійності, була наявність певного тиску з боку західноєвропейських партнерів з вимогою розширити рамки демократії в країні. Післявоєнне облаштування світу у двополярній системі координат залишало турецькій правлячій еліті мало простору для політичного маневру. В умовах, коли СРСР намагався втягнути Туреччину в орбіту свого впливу, західний вектор видавався туркам значно привабливішим, проте вимагав розділяти політичні цінності Заходу. Залишатися "посередині", зберігаючи однопартійну систему, видавалося неможливим і перед внутрішнім тиском. Опинившись перед вибором повоєнного шляху розвитку держави, Іньоню зважився при/відкрити шляхи багатопартійності.

Аналіз змісту його виступів упродовж року перед виборами 1946 р. дає підстави для висновку, що ідея впровадження багатопартійності не була спонтанно народженою. Він апробував її, виступаючи перед різними аудиторіями – від молодіжної, в травні 1945 року, до депутатського корпусу. У той чи інший спосіб Іньоню привчав турецьке суспільство до думки про закономірність переходу на засади політичного плюралізму, оскільки «демократичний характер зберігався як принцип протягом усієї республіканської епохи. Диктатура, в принципі, ніколи не була прийнята і завжди засуджувалася як шкідлива та негідна турецької нації» (İnönü'nün, 1993, s.60).

Припускаємо, що зовнішньополітичний чинник, якщо й не був домінуючим, то, очевидно, став детермінантою прийняття ним рішення про відмову від однопартійності. В одній зі своїх промов у травні 1946 року Ісмет Іньоню опосередковано артикулює черговість процесу зміни конструкції національної політичної системи. Так, аргументуючи правильність західно орієнтованого вектору зовнішньої політики Туреччини, він наголошує, що наступним кроком в його реалізації мають стати зміни національної політичної системи, про що він "ще раз заявляє всьому світу" (İnönü, 2003).¹ Найважливішим викликом багатопартійності президент вважав небезпеку створення партії, яка "буде інструментом іноземної держави" (İnönü, 2003)². У 1945 році таку політичну силу він вбачав у комуністичній партії радянського зразка. В 1946 році, напередодні розгортання в стінах парламенту дискусії з приводу прийняття Закону про вибори депутатів парламенту, Іньоню вкотре висловив своє бачення політичної діяльності опозиційних партій: "Вони можуть проводити цілком вільну політику щодо наших внутрішніх справ, але не повинні мати зв'язків з іноземною державою та мусять бути вільними від зовнішнього впливу" (İnönü, 2003)³.

Рішення Ісмета Іньоню щодо зміни партійної системи було зрозумілим далеко не для всіх його однопартійців, тому не отримало одностайного схвалення зі сторони партійно-державного істеблішменту. Однак, як показав час, було вірним.

Перші ознаки демократичних змін почали відчуватися в стінах парламенту та відображатися на шпальтах деяких друкованих видань уже в останній рік війни. Безпосереднім

¹ Eskişehir Halkevi'nde Türk – Sovyet İlişkileri ADB ve İngiltere ile İlişkiler ve İç Ekonomik–Politik Duruma İlişkin Verilen Söylev. 3.05. 1946. (Промова, виголошена в Народному домі Ескішехіра, про турецько-радянські відносини, відносини зі США та Англією, а також внутрішню економіко-політичну ситуацію. 3.05. 1946.)

² İstanbul Hadımköy'de Üst Düzey Komutanların Katıldığı Bir Toplantıda Türk–Sovyet İlişkileri, Çok Partililiğin Gerekliği ve Pahalılık / Piyasadaki Ürünlerin Fiyat Ayarları ile İlgili Verilen Söylev 8.07.1945 (Промова, виголошена на зустрічі високопоставлених командирів у Стамбулі, Хадимкеї, щодо турецько-радянських відносин, необхідності багатопартійності та високих цін/коригування цін на продукцію на ринку 8.07.1945)

³ Eskişehir Halkevi'nde Türk – Sovyet İlişkileri ADB ve İngiltere ile İlişkiler ve İç Ekonomik–Politik Duruma İlişkin Verilen Söylev. 3.05. 1946. (Промова, виголошена в Народному домі Ескішехіра, про турецько-радянські відносини, відносини зі США та Англією, а також внутрішню економіко-політичну ситуацію. 3.05. 1946.)

поштовхом до розгортання процесу багатопартійності стало заява Ісмета Іньону, озвучена ним у зверненні до молоді 19 травня 1945 року. Він, зокрема, запевнив, що після скасування обмежень, викликаних умовами воєнного часу, "принципи демократії ширше переважатимуть у політичному та інтелектуальному житті країни" (İnönü, 2003)¹. Уже за кілька тижнів по тому всередині парламентської більшості створився опозиційний блок. У той час йшлося не стільки про створення окремої партії, як про "посилення нагляду в Республіканській народній партії, забезпечення виконання Конституції не лише за формою, але й за духом та змістом" (Taner, 1991, s.13).

Заохочена появою ознак демократизації політичної атмосфери в парламенті, "внутрішня опозиція всередині режиму ставала дедалі помітнішою від середини 1945 року" (Bozaslan, 2019, s.65). Її члени формалізували свої вимоги і 12 червня 1945 року опублікували у формі Декларації з чотирьох пунктів. У цій пропозиції чотири депутати (Джелал Баяр (Celal Bayar), Аднан Мендерес (Adnan Menderes), Рефік Коралтан (Refik Koraltan) та Фуат Кеprüлю (Fuat Köprülü)) вимагали "встановлення реального нагляду у Великих національних зборах, внесення змін до деяких законів, які перешкоджають вільному народженню та існуванню демократичних інституцій та обмежують дух Конституції, та негайного внесення змін до статуту партії" (Çavdar, 1995, s.456). Їхні вимоги були відхилені членами парламенту. Публічне оприлюднення підписантами Декларації, яку науковці оцінюють як "відкритий крок опозиції" (Dokuyan, 2023, s.137), призвело до виключення опозиціонерів з лав Республіканської партії.

На момент оприлюднення документу, його автори не мали чіткого бачення формату своєї політичної організації і, відповідно, тривалий час не демонстрували його в публічний простір. Така невизначеність організаційного оформлення нової політичної сили опосередковано прослідковується у виступі президента Іньону на відкритті чергової сесії парламенту 1 листопада 1945 р. Висловлюючи своє загалом позитивне ставлення до існування опозиційного крила в парламентському середовищі, він наголосив: "ми не можемо знати, чи зможе опозиційна партія самостійно утворитися, а якщо утвориться, то чи буде вона діяти в рамках парламенту, чи поза ним, і якою буде її перша форма" (İnönü'nün, 1993, s.60).

Поява такої групи всередині Великих національних зборів стала відправною точкою відліку розгортання процесу формування нової політичної сили, яка рано чи пізно мусила структуруватися в окрему партію. Аж надто різнилися оцінки тогочасного стану демократії, озвучувані її учасниками, із загальноприйнятими у середовищі турецького істеблішменту. Попри публічне декларування парламентарями прихильного ставлення до ідеї ширшого впровадження демократичних перетворень у суспільне життя Туреччини, на практиці вони часто демонстрували крайню нетерпимість навіть до спроб опозиції висловити іншу точку зору. Досить яскраво це проявилось під час обговорення в парламенті 5 серпня 1945 року Проекту закону та звіту Комітету закордонних справ про ратифікацію Статуту Організації Об'єднаних Націй. Толерантно висловлене зауваження А. Мендереса щодо необхідності "усунути деякі невідповідності між фактичною ситуацією та нашою писаною Конституцією" (Т. В. М. М., 15.08.1945, s.171) викликало хвилю обурення в залі, що фактично переросла в обструкцію виступу Ф. Кеprüлю, який став на захист точки зору колеги. Показово, що опозиціонери загалом поділяли позицію підтримки турецьким парламентом обговорюваного документу. Предметом гострої реакції депутатської більшості стала висловлена ними у доволі толерантній формі критика існуючої політичної системи, яка, на їх думку, не відповідала духу Конституції.

Попри критику з боку парламентарів-колег, опозиційна діяльність депутатської групи отримала виразні сигнали підтримки з боку президента країни, який бачив в опозиційній партії потенційний механізм контролю над урядом. У згадуваному нами виступі перед парламентарями 1 листопада 1945 року, президент Туреччини фактично дав "зелене світло" створенню нової політичної сили. Зокрема, він сказав: "Нашим єдиним недоліком є відсутність партії, яка протистоїть правлячій партії. У цьому відношенні країна має досвід минулого. Більше того, такі спроби робилися за підтримки правлячих кіл. Двічі спроби не увінчалися успіхом через реакцію в країні, що є нещастям. Однак завдяки потребам країни, свободі та демократії, які природним чином розвиваються, можливе створення іншої політичної партії" (Т. В. М. М., 1.11.1945, s.7).

Очевидно, що така позиція лідера Туреччини Ісмета Іньону відіграла важливу роль у прийнятті національним політичним істеблішментом нової політичної реальності, в умовах якої час тотального панування однієї партії добігав кінця. Прояви таких змін були відмічені опонентами Республіканської партії. Так, у своєму виступі під час обговорення нового виборчого закону 1946 року А. Мендерес наголосив, що "опозиційні партії починають визнаватися і включатися в наше законодавство. Ми вступили в багатопартійну систему як видиму і відчутну реальність" (Т. В. М. М., 31.05.1946, s. 247).

¹ 19 Mayıs 1945 Gençlik ve Spor Bayramı Törenlerinde Gençliğe Sesleniş (Звернення до молоді на урочистостях з нагоди Дня молоді та спорту 19 травня 1945р.)

На думку дослідників проблеми, зміна ставлення республіканців до ідеї багатопартійності була, з одного боку, зумовлена очікуванням бачити роль нової партії як "контрольованої опозиції" (Çavdar, 1995, s.456), "гарантії реформ" (Çıfalı 2004, 61), "потенційно лояльної опозиції, формування якої дозволить заспокоїти розчароване населення" (Esfahani, 1995, s.13). З іншого - її поява мала сприяти підвищенню престижу правлячої партії всередині країни, слугуючи демонстрацією прихильності влади принципам свободи і демократії, на чому не втомлювалися наголошувати представники РП. "Партії, які ми бачимо сьогодні, що виникли як своєрідні опозиційні партії, - заявив один із депутатів від парламентської більшості, - це формування, які з'явилися завдяки ініціативам і терпимості, які ці кадри (державні чиновники, члени Республіканської партії. - Автор) проявляли протягом багатьох років для демократичної просвіти країни" (Т. В. М. М., 31.05.1946, s.250). З вуст депутатів парламентської більшості періодично лунали заяви про те, що "Республіканська партія є інститутом для реалізації ідеалу турецької нації", а прийнятий парламентом закон про вибори 1946 р. є виявом "ще одного з її незмінних кроків на шляху революції та розвитку національного суверенітету" (Т. В. М. М., 31.05.1946, s.258). Однак, попри очевидні зрушення держави на шляху до розширення демократичних засад розбудови турецького суспільства, значна частина національного політикуму, навіть з близького оточення Іньону, "горіла бажанням задушити цей експеримент за першої ж нагоди" (Toker, 1990, s.84).

Процес закладання базових засад організаційного оформлення нової партії тривав понад 4 останні місяці 1945 року. Ініціативна група активно обговорювала і саму назву партії, й основні положення Статуту, які ідентифікували б її окремішність від правлячої Республіканської, визначала, так би мовити, її обличчя. Принципи, на яких ґрунтувалася програма партії, можна умовно згрупувати у шість основних груп. Перше - це бажання забезпечити продовження реформ Ататюрка. Друге - нова державна адміністрація діятиме знизу вгору, а не зверху вниз. Третій пункт - виборчу систему необхідно реформувати, щоб забезпечити повну участь громадськості в управлінні. Четвертий - залишення виборів під наглядом судової влади. П'ятий - визнання демократії принципом, який найбільше відповідає національним інтересам (Demokrat, 1946). Шостий стосувався такої дразливої теми як релігія. Члени Демократичної партії, на відміну від республіканців, обіцяли проводити більш гнучку та толерантну політику щодо релігійних переконань та практик. Її суть найбільш виразно і чітко передає цитата одного з лідерів ДП Бурханеттіна Оната (Burhanettin Onat): "Якщо комунізм - це блискавка, то його громовідвід - релігія. Якщо комунізм - це отрута, то його протитотрута - релігія. Якщо комунізм - це мікроб, то його сироватка, його вакцина - це релігія" (Büyüktoluç, 2021, s.32).

Програма і Статут Демократичної партії були офіційно представлені в Анкарі перед журналістами 7 січня 1946 року Джелалом Баяром, Фуатом Кепрюлю, Рефіком Коралтаном та Аднаном Мендересом, що увійшло в політичну історію як "декларація чотирьох осіб" (Karakaş, 2013, s.105). Попри певні відмінності програмних положень у порівнянні з РНП, Демпартія трактується рухом, що "не розвивався з народу, а партією, що виникла з Великих національних зборів та РНП, партією буржуазно-початкового сегмента, який складався з великих землевласників, промисловців та торговців" (Büyüktoluç, 2021, s.108). Більше, того, під час виборчої кампанії у сторону демократів лунали звинувачення як у надмірній вестернізації пропагованого ними політичного курсу, так і «підтримці їхньої партії Москвою» (Toker, 1990, s.108), у тому, що засновники партії "були «комуністами" (Büyüktoluç, 2021, s.34). Однак самі члени ДП позиціонували себе як центристська сила, яка "ставить вищі інтереси країни понад усі інші" (Т. В. М. М., 5.06.1946, s.49).

Зеленим світлом до розширення партійного спектру стали рішення Другого надзвичайного з'їзду Республіканської партії, скликаного 10 травня 1946 року. На цьому форумі були прийняті важливі рішення як щодо парламентських виборів 1946 року, так і щодо самої партії. Вперше в історії Турецької республіки планувалося ввести зміни до виборчої системи: перейти від процедури дворівневих парламентських виборів до прямого голосування. За пропозицією Іньону, були внесені корективи до Програми партії, вплив яких поширювався на зміни системи політичного управління країною. Йшлося про статус лідера Республіканської партії, якого обирали пожиттєво, і, відповідно, президента країни. Пропозиція Іньону полягала в наступному: "перед кожними великими виборами Великий Конгрес призначатиме голову, який керуватиме нашою партією на виборах. Гарною гарантією на майбутнє буде те, що людина, яка має найбільший вплив на роботу великої партії, має бути замінена самою партією, як фундаментальний принцип» (İnönü, 2003)¹. У новій редакції було зафіксовано скасування посади "Постійного Генерального голови" та "Національного Лідера". Натомість зазначалося, що Генеральний голова відтепер визначатиметься вільними виборами на з'їзді партії, який

¹ Olağanüstü CHP Büyük Kurultayını Açış Söylev (Вступна промова на Другому Надзвичайному Великому з'їзді Республіканської народної партії 10.05.1946.)

проводитиметься кожні чотири роки (С.Н.Р., 1946, s.4). На цьому форумі Інйоню також торкнувся питання дати проведення парламентських виборів, наголосивши на необхідності перенесення їх з вересня на липень. Новий закон про вибори був прийнятий парламентом майже через місяць, 5 червня 1946 р. і набув чинності з дня його опублікування в Офіційному віснику 6 червня (Milletvekilleri Seçimi Kanunu, 5.06.1946). Датою виборів було визначено 21 липня 1946 р.

Демократична партія не брала участі в муніципальних виборах, які відбулися 26 травня 1946 року, посилаючись на наявність антидемократичних законів та відсутність можливості організувати передвиборчу кампанію в короткий термін. Бойкот парламентських виборів мав би для партії негативні наслідки, оскільки це загрожувало залишитися поза рамками політичного життя, втратити можливість участі в державному управлінні, врешті-решт, вона могла бути закритою урядом. Внутрішньопартійні обговорення та дебати на тему парламентських виборів завершилися "16 червня 1946 року зустріччю в Анкарі провідних діячів партії, на якій було вирішено взяти участь у них" (Dokuyan, 2023, s.161).

ДП розпочала свою передвиборчу кампанію з маніфесту, опублікованого 19 червня в офіційному друкованому органі Республіканської Народної партії "Ulus" (Ulus, 1 Temmuz 1946, s.1). У маніфесті висловлювалися претензії до правлячої партії з приводу поєднання посади лідера Республіканської партії та президента країни. Ця тема була однією з активно обговорюваних представниками різних політичних орієнтацій на сторінках преси впродовж травня-липня 1946 р. Заголовки тогочасних випусків газет рясніли заголовками на кшталт "Демократи вигадують брехню" (Demokratlar yalan uyduruyorlar) (Ulus, 1 Temmuz 1946); "У якомусь сенсі Ноєв ковчег" (Bir Bakıma Nuh'un gemisi) (Tanin, 12 Temmuz 1946, s.3), "Демонстрації вірності Інйоню по всій країні" («Yurtta İnönü'ye bağlılık tezahürleri») (Ulus, 12 Temmuz 1946, s.1) та ін. Попри заклики до толерантності, опоненти побудували свої виборчі стратегії на критиці один одного, яка іноді виглядала досить дивно. Для прикладу, правляча партія звинувачувала опонентів у "їхньому прагненні прийти до влади" (Ulus, 12 Temmuz 1946, s.2). Предметом гострих дискусій виступали питання зовнішньої політики, стану демократії в країні, утисків опозиції, введення статусу позапартійності для президента країни, зокрема Інйоню, тощо. Прямі вибори на багатопартійній основі проводилися в Туреччині вперше, тому усі учасники передвиборчих перегонів намагалися переконати виборців, особливо сіл та невеликих містечок, взяти якнайактивнішу участь у голосуванні.

За результатами загальних виборів 21 липня 1946 Республіканська народна партія отримала 397 місць, Демократична партія – 61, а незалежні – 7 (Gürkan, 1998, s.216). Таким чином перемогу отримала правляча партія. Однак, незважаючи на те, що демократи зайняли лише 61 парламентське крісло, вони заявили про себе як про потужну політичну силу, здатну потіснити з правлячого Олімпу лідера. Вони зуміли скористатися своєю перемогою в повну силу: через чотири роки, на парламентських виборах в травні 1950 року, Демократична партія завдасть нищівної поразки Республіканській народній партії, яка правила в країні впродовж 27 років і займе місце влади.

Висновки. Отже, в результаті дослідження ми дійшли висновку, що 1946 рік став віховим в історії Турецької республіки – відбулася кардинальна реструктуризація її політичного поля. Закінчився 22-річний період домінування правлячої Республіканської народної партії. На політичну арену впевнено зайшла нова політична сила – Демократична партія. Процес переходу до партійного плюралізму відбувався на тлі трансформаційних змін світового порядку: формування конструкції двополярного світу. Прагнення Туреччини долучитися до союзу демократичних країн Європи і США, стало одним із чинників зміни конструкції державної партійно-політичної системи. Другим чинником стала потреба змін у внутрішньому житті країни, насамперед, проведення економічних реформ. І третій чинник - суб'єктивний: позиція тодішнього лідера держави і правлячої партії Ісмета Інйоню щодо демократизації суспільного життя шляхом уведення багатопартійності. Власне державницька позиція президента відіграла надзвичайно важливу роль, оскільки значною мірою завдяки його виваженості цей процес проходив у руслі мирних конструктивних переговорів та дискусій і не вилився у насильницьке протистояння. Основною опозиційною партією правлячій Республіканській народній партії стала Демократична партія, яка впродовж наступних чотирьох років нарощуватиме м'язи і на чергових виборах отримає абсолютну більшість депутатських місць в парламенті - Великих національних зборах Туреччини.

Джерела та література:

- Akandere, Osman (1998). *Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938 -1945)*. İstanbul.
- Akandere, Osman (2009). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXV (75). 437-464.

- Akandere, Osman** (2010). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar II, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXVI (76).1-26.
- Albayrak, Mustafa** (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara.
- Babaoğlu, Resul** (2017). "İngiliz Belgelerinde Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları: Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5(10). 371-402, режим доступу: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid/article/346982> (дата звернення: 15.01.2026)
- Bozaslan, Neslihan Bolat** (2019). *Türk Demokrasi Hayatında 1946 Seçimleri*. Ankara.
- Burçak, Rıfki Salim** (1979). *Türkiye'de Demokrasiye geçiş 1945-1950*. Ankara.
- Büyüktoluc Recep** (2021). *Milletvekili genel seçimlerinde DP'nin seçim propagandaları (1946-1957)*. Ankara.
- C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü toplantısı**. 10.05.1946. Program-Tüzük komisyonu Raporu.
- Çavdar, Tevfik** (1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. III. Baskı. İstanbul.
- Çufalım, Mustafa**. (2004) *Türkiye'de Demokrasiye geçiş dönemi (1945-1950)*. Ankara.
- Demokrat parti programi**. 1946.
- Dokuyan, Sabit** (2023). *Demokrasiyi Arayan Cumhuriyet 1945-1950 Yılları Arasında Türkiye*. İstanbul.
- Esfahani, H.** (1995). *Institutional structure, government policy & economic performance in Turkey*. Urbana: University of Illinois at Urbana-Champaign, режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/46453353_Institutional_Structure_Government_Policy_and_Economic_Performance_in_Turkey (дата звернення: 19.01.2026).
- Goloğlu, Mahmut** (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, İstanbul.
- Gürkan, Nilgün** (1998). *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*. İstanbul.
- Inönü, İsmet** (2003). Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri. 1944 – 1950 (29.12.1944 – 28.05.1950). Hazırlayan İlhan Turan, режим доступу: <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm> (дата звернення: 25.02.2026)
- Inönü'nün, İsmet** (1993). TBMM'deki konuşmaları. 1920 - 1973. İkinci cilt (1939 - 1960). Ankara, 1993.
- Karakaş, Ömer** (2013). 1946 Milletvekili Genel Seçimleri: Manisa Örneği», *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXIX (86). 103-134.
- Karpat, Kemal** (2014). *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)*. İstanbul.
- Milletvekilleri, Seçimi Kanunu** (5.06.1946). Режим доступу: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc028/kanuntbmmc028/kanuntbmmc02804918.pdf (дата звернення: 28.02.2026)
- Özçelik, Mücahit** (2010). İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikası. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 29. 253-269.
- Rıfki, Salim Burçak** (1979). *Türkiye'de Demokrasiye geçiş 1945-1950*. Ankara.
- Şevket, Süreyya Aydemir** (2000). *İkinci Adam (1938-1950)*, C: II, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- T. B. M. M.** (1.11.1945). Tutanak dergisi. Cilt : 20. Birinci birleşim. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c020/tbmm07020001.pdf> (дата звернення: 28.02.2026)
- T. B. M. M.** (15.08.1945). Tutanak Dergisi. Doksanıncı birleşim. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c019/tbmm07019090.pdf> (дата звернення: 28.02.2026)
- T. B. M. M.** (31.05.1946) Tutanak Dergisi. Elli yedinci birleşim. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c023/tbmm07023057.pdf> (дата звернення: 28.02.2026)
- T. B. M. M.** (5.06.1946). Tutanak Dergisi. Elli dokuzundu birleşim. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c024/tbmm07024059.pdf> (дата звернення: 28.02.2026)
- Taner, Timur** (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İletişim Yayınları.
- Tanın**. 12 Temmuz 1946.
- Toker, Metin** (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973. Nek Partiden Çok Partiye 1944-1950*. Ankara.
- Ulus**. 1 Temmuz 1946.
- Ulus**. 12 Temmuz 1946.
- Ulus**. 8 Temmuz 1946.
- Замікула, Г.** (2016). Трансформація партійної системи Турецької республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. 16. 225-233.
- Ксьондзик, Н.** (2008). Особливості функціонування "Третьої республіки" в Туреччині (генеза і наслідки). *Українська орієнталістика : [збірник наукових праць]*. 2-3. 100-105.

- Мамедова, А.** (2017). Загальнотеоретична характеристика політичного режиму Туреччини. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. ДВНЗ «Ужгородський національний університет». № 3. 26-30.
- Юркевич, М.** (2021). Становлення та конституційний розвиток Турецької Республіки (XX-XXI ст.). *Дисертація на здобуття наук. ступеня к.ю.н. за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів.*

References:

- Akandere, Osman** (1998). *Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938 -1945) [Internal and External Influences Playing a Role in the Transition to Multi-Party Politics During the "National Chief" Era (1938–1945)]*. İstanbul. (in Turkish)
- Akandere, Osman** (2009). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I [Discussions Between the Government and Opposition Parties on 1946 General Elections and Results I], *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXV (75). 437-464. (in Turkish)
- Akandere, Osman** (2010). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar II [Discussions Between the Government and Opposition Parties on 1946 General Elections and Results II], *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXVI (76).1-26. (in Turkish)
- Albayrak, Mustafa** (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960) [The Democrat Party in Turkish Political History (1946–1960)]*. Ankara. (in Turkish)
- Babaoğlu, Resul** (2017). İngiliz Belgelerinde Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları: Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri [Turkey's Transition to Democracy in British Documents: The Founding of the Democrat Party and the 1946 Elections]. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(10), s. 371-402, режим доступу: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid/article/346982> (дата звернення: 15.01.2026) (in Turkish)
- Bozaslan, Neslihan Bolat** (2019). *Türk Demokrasi Hayatında 1946 Seçimleri [The 1946 Elections in Turkish Democratic Life]*. Ankara. (in Turkish)
- Burçak, Rıfkı Salim** (1979). *Türkiye'de Demokrasiye geçiş 1945-1950 [The Transition to Democracy in Turkey (1945–1950)]*. Ankara. (in Turkish)
- Büyüktoluç, Recep** (2021). *Milletvekili genel seçimlerinde DP'nin seçim propagandaları (1946-1957) [The DP's election campaigns in the general parliamentary elections (1946–1957)]*. Ankara. (in Turkish)
- C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü toplantısı**. 10.05.1946. Program-Tüzük komisyonu Raporu [May 10, 1946. Report of the Program and Bylaws Commission.]. (in Turkish)
- Çavdar, Tefik** (1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950 [Turkey's History of Democracy (1839–1950)]*. III. Baskı. İstanbul. (in Turkish)
- Çufalı, Mustafa**. (2004). *Türkiye'de Demokrasiye geçiş dönemi (1945-1950) [The transition to democracy in Türkiye (1945–1950)]*. Ankara. (in Turkish)
- Demokrat parti programı**. 1946. (in Turkish)
- Dokuyan, Sabit**. (2023). *Demokrasiyi Arayan Cumhuriyet 1945-1950 Yılları Arasında Türkiye [The Republic in Search of Democracy: Türkiye Between 1945 and 1950]*. İstanbul. (in Turkish)
- Esfahani, H.** (1995). *Institutional structure, government policy & economic performance in Turkey*. Urbana: University of Illinois at Urbana-Champaign, режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/46453353_Institutional_Structure_Government_Policy_and_Economic_Performance_in_Turkey (дата звернення: 19.01.2026). (in English)
- Goloğlu, Mahmut** (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III Milli Şef Dönemi (1939-1945)[History of the Republic of Türkiye III: The National Chief Era (1939–1945)]*. İstanbul. (in Turkish)
- Gürkan, Nilgün** (1998). *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950) [The Press During the Transition to Democracy in Turkey (1945–1950)]*. İstanbul. (in Turkish)
- Inönü, İsmet**(2003). *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri. 1944 – 1950 (29.12.1944 – 28.05.1950) [Speeches, Statements, Articles, Messages, and Interviews. 1944 – 1950 (December 29, 1944 – May 28, 1950)]* Hazırlayan İlhan Turan, режим доступу: <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm> (дата звернення: 25.02.2026) (in Turkish)
- Inönü'nün, İsmet** (1993). *TBMM'deki konuşmaları. 1920 - 1973. [Speeches in the Grand National Assembly of Turkey. 1920–1973.]* İkinci cilt (1939 - 1960). Ankara, 1993 (in Turkish)
- Karakaş, Ömer** (2013). 1946 Milletvekili Genel Seçimleri: Manisa Örneği [1946 Parliamentary Elections: Sample (Manisa)], *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXIX (86).103-134. (in Turkish)

- Karpat, Kemal (2014). *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012) [A Short History of Türkiye (1800–2012)]*. İstanbul. (in Turkish)
- Milletvekilleri, Seçimi Kanunu (5.06.1946) Режим доступу: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc028/kanuntbmmc028/kanuntbmmc02804918.pdf (дата звернення: 28.02.2026) (in Turkish)
- Özçelik, Mücahit (2010). İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikası [Turkish foreign policy during World War II], *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 29. 253-269. (in Turkish)
- Rıfkı, Salim Burçak (1979). *Türkiye'de Demokrasiye geçiş 1945-1950 [The Transition to Democracy in Turkey (1945–1950)]* Ankara. (in Turkish)
- Şevket, Süreyya Aydemir (2000). *İkinci Adam (1938-1950)[The Second Man (1938–1950)]*, C: II, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul. (in Turkish)
- T. B. M. M. (1.11.1945). Tutanak dergisi. Cilt : 20. Birinci birleşim [(1.11.1945). Journal of Minutes. Volume: 20. First session]. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c020/tbmm07020001.pdf> (дата звернення: 28.02.2026) (in Turkish)
- T. B. M. M. (15.08.1945). Tutanak Dergisi. Doksanıncı birleşim [(15.08.1945). Minutes Journal. Ninetieth session.]. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c019/tbmm07019090.pdf> (дата звернення: 28.02.2026) (in Turkish)
- T. B. M. M. (31.05.1946) Tutanak Dergisi. Elli yedinci birleşim [(31.05.1946) Journal of Minutes. Fifty-seventh session.]. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c023/tbmm07023057.pdf> (дата звернення: 28.02.2026) (in Turkish)
- T. B. M. M. (5.06.1946). Tutanak Dergisi. Elli dokuzuncu birleşim [(5.06.1946). Journal of Proceedings. Fifty-ninth session.]. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c024/tbmm07024059.pdf> (дата звернення: 28.02.2026) (in Turkish)
- Taner, Timur. (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş [The Transition to Multi-Party Politics in Turkey.]*. İletişim Yayınları. (in Turkish)
- Tanın. 12 Temmuz 1946 [July 12, 1946]. (in Turkish)
- Toker Metin. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973. Nek Partiden Çok Partiye 1944-1950 [The İsmet Pasha Years of Our Democracy (1944–1973): From Single-Party to Multi-Party Rule (1944–1950).]* Ankara. (in Turkish)
- Ulus. 1 Temmuz 1946 [July 1, 1946].. (in Turkish)
- Ulus. 12 Temmuz 1946 [July 12, 1946]. (in Turkish)
- Ulus. 8 Temmuz 1946 [July 8, 1946].. (in Turkish)
- Zamikula, H. (2016). Transformation of party system in the Turkish Republic. *Bulletin of Mariupol State University. Series: History, Political Science. Issue 16*. 225-233 [in Ukrainian].
- Ksondzyk, N. (2008). Peculiarities of the functioning of the "Third Republic" in Turkey (genesis and consequences). *Ukrainian Orientalism: [collection of scientific works*. 2-3. 100-105. (in Ukrainian)
- Mamedova, A. (2017). General theoretical characteristic of the Turkish political regime. *Electronic scientific publication "Comparative and analytical law"*. 3. 26-30. (in Ukrainian)
- Yurkevych M. M. (2021). The Formation and Constitutional Development of the Turkish Republic (XX-XXI Centuries). *Dissertation for the Degree of Candidate of Legal Sciences in the Specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines*. Ivan Franko National University of Lviv.[in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 23.06.2026

Measures for the consolidation of rural settlements in Ukraine during the late Stalinism period (second half of the 1940s – early 1950s)

Vitaliy M. Korol

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

PhD in History, Senior lecturer

email: korol.sdpu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56705106200>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze the measures implemented by the Soviet regime aimed at consolidating rural settlements in Ukraine during the second half of the 1940s and early 1950s. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and a systematic approach. Both general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction) and specialized historical methods (historical-genetic, problem-chronological, retrospective, comparative-historical) were employed. **The scientific novelty** lies in the comprehensive examination—based on archival documents introduced into scholarly circulation for the first time—of post-war measures implemented by the Stalinist regime that were explicitly focused on or indirectly aimed at expanding large villages at the expense of liquidating or gradually depopulating small settlements. **Conclusions.** The consolidation of villages was a deliberate policy of the Soviet government aimed at deepening socio-economic transformations and altering the spatial structure of rural Ukraine. Among the primary measures transforming the settlement system during the late Stalinist period, the most significant were campaigns to liquidate farmsteads (khutory), forced migration actions, the amalgamation of collective farms (kolkhozes), and showcase experiments in creating agro-towns. The Soviet policy of liquidating small settlements served as an instrument of depeasantization and was coercive and discriminatory in nature. The dynamics of this process demonstrate a shift from targeted individual measures in the second half of the 1940s to a comprehensive reduction of the small settlement network in the 1950s. Rural population migrations were designed to reinforce the ongoing rurbanization policy. The amalgamation of collective farms fostered rural urbanization by developing the productive and social infrastructure of central farm settlements, while simultaneously laying the groundwork for the depopulation and decline of small villages. All measures were executed by directive means through Communist Party and state resolutions in the interests of the ruling regime. The consolidation of rural settlements unfolded against the backdrop of post-war reconstruction, exacerbating the acute shortage of resources required for recovery. The interests of rural residents were brutally ignored by the authorities, as the state sought to shift the financial burden of these planned campaigns onto the collective farms and the peasantry.

Keywords: human settlements, farmsteads, villages, consolidation, rurbanization, late Stalinism period.

Заходи з укрупнення сільських поселень України в період пізнього сталінізму (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.)

Віталій Король

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

email: korol.sdpu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56705106200>

Анотація.

Метою статті є аналіз заходів, спрямованих радянським режимом на укрупнення сільських поселень в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і спеціально-історичні методи (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний). **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі вперше запроваджених в науковий обіг архівних документів було комплексно висвітлено низку повоєнних заходів сталінського режиму, відверто зосереджених або опосередковано спрямованих на зростання великих сіл за рахунок ліквідації чи поступового знелюднення малих поселень. **Висновки.** Укрупнення сіл було цілеспрямованою політикою радянської влади, орієнтованою на поглиблення соціально-економічних перетворень та зміну структури сільських територій України. Серед основних заходів щодо трансформації системи розселення в період пізнього сталінізму найбільше значення мали кампанії з ліквідації хуторів, акції з примусової міграції, укрупнення колгоспів та показові експерименти зі створення агроміст. Політика радянської держави щодо ліквідації дрібних поселень виступала інструментом розселення та носила примусово-дискримінаційний спрямованість. Динаміка цього процесу демонструє перехід від окремих точкових заходів у другій половині 1940-х рр. до суцільного згортання мережі малих населених пунктів у 1950-х рр. Міграції сільського населення були розраховані на підсилення впроваджуваної рурбанізаційної політики. Об'єднання колгоспів сприяло сільській урбанізації шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури центральних колгоспних поселень та заклали основу для знелюднення і занепаду малих сіл водночас. Заходи здійснювалися директивним шляхом за партійними та державними постановами в інтересах правлячого режиму. Укрупнення сільських поселень відбувалося на тлі процесу їх повоєнної відбудови і загострювало дефіцит ресурсів, необхідних для її реалізації. Інтереси мешканців сільської місцевості владою брутально ігнорувалися. Фінансування запланованих кампаній держава намагалася максимально покласти на колгоспи та селян.

Ключові слова: населенні пункти, хутори, села, укрупнення, рурбанізація, період пізнього сталінізму.

Постановка проблеми. За радянської доби система розселення в Україні зазнала значних трансформацій. Вдосконалення та становлення її оптимальної структури, яка б відповідала викликам сьогодення, на сучасному етапі неможливе без ретроспективного аналізу тих змін, що відбулися в минулому. З цього погляду вкрай важливим є дослідження заходів радянської влади щодо перетворень системи розселення в сільській місцевості протягом повоєнного періоду. Саме вони багато в чому визначили подальший стан українського села, а їхні наслідки подекуди відчутні й досі. Політика укрупнення великих сіл за рахунок ліквідації та знелюднення дрібних поселень, запроваджена в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років заслуговує на особливу увагу науковців.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Сучасна українська історіографія історії повоєнного села доволі насичена. В рамках досліджуваної проблематики важливе значення мають роботи, що висвітлюють зселення хуторів у західних областях України в ході повоєнної колективізації регіону. Передовсім, це монографія М. Сеньківа (Сеньків, 2002), а також статті В. Ільницького, В. Старки і Г. Рачковського (Ільницький & Старка, 2022; Рачковський, 2022). Практику переселення селянства до колгоспних сіл південних і східних областей України вивчала Н. Касьянова (Касьянова, 2017). Заходи з укрупнення колгоспів на рівні всієї України було аналізовано І. Романюком (Романюк, 2005), а на локальному рівні – О. Мельничуком і А. Поліщук (Мельничук & Поліщук, 2022). Вплив політики укрупнення на зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР охарактеризувала В. Мічуда (Мічуда, 2016). Відбудовчі процеси та соціокультурні зміни, що стали тлом для трансформації системи розселення в сільській

місцевості, досліджувалися П. Кравченком, О. Мельничуком, О. Нікілевим, В. Марченко та М. Рогожею (Кравченко & Мельничук, 2023; Нікілев & Марченко, 2023; Рогожа, 2018).

Проте в згаданих роботах окремо аналізуються лише певні аспекти політики радянського режиму, прямо чи опосередковано спрямовані на сільську урбанізацію в післявоєнну добу. Тому існує потреба дослідити всі складові запроваджуваних змін у їх сукупності та взаємозалежності, залучивши як вже опубліковані джерела, так і масив документів центральних та регіональних архівних установ.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз заходів, спрямованих радянським тоталітарним режимом на укрупнення сільських поселень в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Відносно цього необхідно дослідити такі аспекти політики радянської влади, як: зселення хуторів, укрупнення колгоспів і розбудова колгоспних сіл включно з експериментом зі створення агроміст.

Виклад основного матеріалу. Повоєнний період став не лише добою відбудови, але й часом продовження масштабних соціально-економічних експериментів на селі. За сталінського тоталітаризму орієнтир було взято на розбудову великих сіл, які оптимально відповідали вимогам колгоспно-радгоспної системи. Хутори ж комуністичний режим вважав «ідеологічно ворожими», оскільки вони асоціювалися з незалежним, одноосібним господарюванням селян.

Якщо на основній частині України боротьба з хуторською системою розгорнулася ще в період колективізації 1930-х років, то на західноукраїнських землях, приєднаних під час Другої світової війни, цей процес набрав обертів вже у повоєнний час.

Протягом перших повоєнних років задля того, щоб завчасно не викликати невдоволення місцевого селянства, процес ліквідації дрібних поселень мав вибіркового характеру і спрямовувався насамперед на боротьбу з українським підпіллям ОУН-УПА. Так, одночасно з проведенням воєнних операцій проти повстанців у 1946 р. силами внутрішніх військ у Волинській області зселено 326 малодвірних хуторів з населенням понад 2 тис. осіб (Сеньків, 2002, с.138).

Заходи і надалі проводилися в районах з найактивнішим антиколгоспним спротивом та ресурсною підтримкою упівців. Так, збереглися складені у вересні-жовтні 1948 р. списки хуторів Волинської області, що підлягали зселенню до сіл. Ці списки формувалися окремо по районах місцевими виконкомками (іноді фіксується і погодження з райвідділами МДБ та МВС). Більшість документів містять формальну аргументацію потреби переміщення хуторян. На кожному кроці згадується головний мотив до запланованих дій – політична неблагонадійність мешканців та їхні зв'язки з повстанцями. Щодо деяких хуторів наводиться агентурна інформація про систематичні появи в них членів конкретних підрозділів ОУН-УПА. Зокрема, в Іваничівському районі 13 хуторів підлягали ліквідації як осередки співпраці із загonom командира на псевдо «Олександр» і ще 12 – як бази відпочинку і постачання загону «Шугая». У Цуманському районі 10 хуторів мали першочергово виселити за сприяння загону «Гриця» та «Івана» (ДАВО, ф.Р-6, оп.6, спр.112а, арк.5-10,74-78).

Заходи з укрупнення поселень відбувалися одночасно з масштабними депортаційними акціями і зазнавали певного впливу з їхнього боку. Так, за таємною довідкою управління сільського господарства Тернопільського облвиконкому протягом 1946–1947 рр. передбачалося переміщення хуторян до тих садіб у селах, що колись належали полякам, депортованим до Польщі в рамках угоди про обмін населенням. В області відводилося під заселення понад 1,8 тис. таких дворів у 1946 р. та ще 1 тис. – у 1947 р. (ДАТО, ф.Р-2, оп.3, спр.10, арк.1-2). Натомість близько третини українців, вивезених з Польщі, спрямовано до південних і східних областей України (ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4356, арк.25). Ними поповнювали населення колгоспних і радгоспних сіл тих регіонів.

Ще на етапі планування зламу існуючої традиційної системи розселення з'ясувалася абсурдність намірів розбудовувати в гористих та лісистих місцевостях великі села за рахунок зселення хуторів. Причиною була відсутність єдиних сконцентрованих масивів сільськогосподарських земель. Колгоспні центри, куди переміщувалися люди, перебували на значних відстанях від звільнених хуторянами ділянок. Ефективно займатися рільництвом на цих землях в рамках колективного господарювання не було змоги. Натомість у великих поселеннях та їх околицях не вистачало землі для занятості переселенців. У матеріалах, адресованих у 1949 р. начальнику Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР М. Остапенку, наголошувалося, що в Дрогобицькій області розробка проектів колгоспних сіл ускладнюється «непевністю перспектив їхнього розвитку через наявність надлишкового населення» (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.83, арк.11-12).

Звісно, ці обставини не могли зупинити режим від впровадження своєї політики на селі. Питання зайнятості хуторян, яких зганяли з їхніх господарств, вирішувалося шляхом переміщення цього т. зв. «надлишкового населення» переважно до колгоспних сіл південних

областей УРСР. Це переміщення здебільшого було вимушеним і ставало для селян різновидом депортації.

Протягом перших повоєнних років проводилася боротьба з хуторами і на Наддніпрянщині. Їхня остаточна ліквідація була визначена Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 1507 від 28 серпня 1948 р. «Про зселення у східних областях УРСР дворів колгоспників, що проживають на колишніх ділянках хуторського землекористування, в колгоспні поселення» (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.83, арк.3зв.).

Проте ще навіть до цієї постанови за рекомендаціями Ради в справах колгоспів при Уряді СРСР облвиконкомом на місцях здійснювалася підготовка до зселення, зокрема бралися на облік і складалися списки малодвірних поселень, які не встигли перемістити до сіл у довоєнний час або проживання в котрих було відновлено в роки німецької окупації.

Наприклад, на Чернігівщині ще протягом 1947 р. сформовано перелік хуторських господарств, що підлягали переміщенню, і видано постанову облвиконкому про відведення в села земельних ділянок для перенесення садиб. Звісно, масштаби заходів тут були суттєво нижчими за ті, що планувалися в західних областях. Йшлося про зселення в середньому всього по кілька десятків дворів в кожному районі. Рекордсменом тоді в Чернігівській області виявився Корюківський район, де перемістити з хуторів належало 158 господарств (ДАЧО, ф.Р-5036, оп.4, спр.195, арк.139-140,399-400).

Існували і зворотні приклади. Так, на сусідній Сумщині навпаки боротися із малодвірними поселеннями не поспішали. Представник Ради в справах колгоспів по Сумській області Л. Бугаєнко в червні 1948 р. констатував провал робіт з підготовки відповідної кампанії через «пуск справи на самоплив райвиконкомом». Зразок неквапливості в цьому питанні – голова виконкому Роменської райради Козлітін, котрий відстоював позицію, що «зселення хуторів треба розтягнути щонайменше до кінця п'ятирічки», і за це був жорстко критикований. Того ж року влада на Сумщині приступила до остаточного зселення близько 1,8 тис. дворів хуторян (Бугаєнко, 1948, с.3).

До повного знищення хутірської системи в західноукраїнському регіоні тоталітарна система вдалася на фінальній стадії колективізації влітку 1950 р. Спільна постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 р. затвердила план переселення мешканців хуторів до колгоспних сіл на 1950–1952 рр., що охоплював понад 131 тис. домогосподарств. Найвищі показники зселення припадали на Волинь (52,8 тис. дворів) та Рівненщину (17,8 тис. дворів), де висока щільність дрібних поселень історично зумовлювалася географічними та природними умовами (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.246).

У згаданому документі фігурувала й Ізмаїльська область, де заплановані обсяги зселення виявилися найменшими – лише 125 господарств (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.246). Прикметно, що Закарпаття опинилося поза планом, хоча кампанію зі знищення хуторів де-факто розпочали там уже наступного 1951 р. (ЦДАГОУ, ф.1, оп.80, спр.1058, арк.10).

Згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР через Сільгоспбанк мало здійснюватися фінансування розробки проектів укрупнених колгоспних сіл, закупівля будматеріалів та часткова компенсація витрат на переселення хуторян. У лютому 1951 р. за результатами республіканської наради секретарів партрайкомів Міністерством сільського господарства УРСР порушено клопотання перед Радою Міністрів УРСР про надання Сільгоспбанком кредитів на зселення хуторів, розпочате в Закарпатській області. Проте за довідкою сільгоспвідділу ЦК КП(б)У державою видатків на ці заходи в Закарпатті протягом 1951 р. так і не було асигновано. На відміну від решти областей, де діяла хоч мінімальна урядова допомога, на Закарпатті переміщення хуторів того року відбувалося суто коштом селян та колгоспів (ЦДАГОУ, ф.1, оп.80, спр.1058, арк.10).

У 1951 р. наказом профільного управління при уряді УРСР вимагалось в декадний термін підготувати районні та колгоспні плани розбирання, транспортування й відбудови хутірських садиб. Насамперед зселяли поодинокі двори та малі хутори, залишаючи поселення понад 10 дворів на наступний етап. Переселення мало відбуватися суворо за готовими проектами укрупнення колгоспних сіл (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.6, арк.360-361).

Заходи влади з ліквідації хуторів сприймалися населенням як насильство. Люди категорично не бажали залишати свої з діда-прадіда землі, де віддаленість від великих сіл винагороджувалася доступом до природних угідь та традиційних промислів. Проте тоталітарна машина і не потребувала добровільності чи згоди селян. Способи, які місцеве керівництво за потурання верхів застосовувало для придушення будь-яких проявів спротиву, нерідко мали протиправний та репресивний характер. Непоодинокими були випадки, коли активісти на чолі з представниками райвиконкомів та партійних органів чинили брутальний тиск на незгодних, били їх, руйнували печі, дахи, стелі та вікна будинків, знищували припаси, а то і взагалі палили хати та хліви, залишаючи сім'ї без даху над головою. Здійснювалося це під озброєною охороною міліції, яка допомагала чинити розправу над непокірними жителями (Сеньків, 2002, с.138-140).

Республіканська нарада працівників сільського і колгоспного будівництва у травні 1952 р. висвітлювала проблему масових відмов хуторян від переселення. У відповідь профільне управління при Раді Міністрів УРСР розіслало на місця офіційного листа, в якому обмежило свої обов'язки лише технічною допомогою та землевідведенням. Роботу з незгодними та розгляд скарг переклали на районні виконкоми (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.267). Таким способом уряд УРСР ухилявся від відповідальності за репресивні заходи проти селян, які відмовлялися покинути свої рідні домівки.

Зауважимо, що заходи зі зселення хуторів відбувалися на тлі повоєнної руїни і процесу відбудови, коли сотні тисяч колгоспників ще роками мешкали у викопаних землянках і хлівах або тіснилися в хатах односельчан разом з чужими сім'ями (Король, 2025, с.9). Фактично ті кошти, будівельні матеріали, транспорт і робочий час людей, що витрачалися на зселення хуторян, могли бути спрямовані на відбудову зруйнованого під час війни житлового фонду. Натомість політика влади лише загострювала житлову проблему на селі, а ресурсів одночасно і на відбудову, і на зселення не вистачало катастрофічно.

Згідно з початковими розрахунками, упродовж 1950–1952 рр. передбачалося зселити понад 131,2 тис. хутірських господарств. Однак наприкінці 1951 р. планові показники зросли орієнтовно на 51,4 тис. і сягнули 182,4 тис. дворів. Зокрема, через включення до списків крупніших поселень (по 10–25 садиб). Втім, навіть початкове завдання було реалізоване лише приблизно на 70%. Причинами стали брак фінансів та ресурсів у державі та колгоспів, а також небажання самого селянства підтримувати цю ініціативу (ЦДАВОВУ, ф. 4939, оп.1, спр.7, арк.247–248). Унаслідок цього кампанія з ліквідації малих поселень розтягнулася в часі й завершилася тільки в другій половині 1950-х рр. (Романюк, 2005, с.102).

За матеріалами перепису населення 1959 р. в усій Україні залишилися лише 2 997 сільських населених пунктів з кількістю дворів від 1 до 5, 1 672 поселення з 6-10 дворами і 1 806 поселень з 11-25 дворами. При цьому абсолютна більшість з них розміщувалася при лісництвах, станціях обслуговування шляхів сполучення, промислових чи рекреаційних об'єктах. Тобто їхні мешканці були, як правило, зайняті не в сільському господарстві, а існування цих поселень було для влади вимушеним (Ітоги, 1963, с.26).

Та плани тоталітарного режиму на зміну системи розселення не обмежувалися ліквідацією хуторів. Ще влітку 1948 р. тодішній керівник КП(б)У М. Хрущов звертався листом до Й. Сталіна, запевняючи, що нібито відбудова сільської місцевості практично завершується, і переконував у необхідності початку масштабної реконструкції сіл відповідно до тези про «усунення протилежності між містом і селом» (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.4, арк.95-96.).

Прикметно, що за офіційними даними УРСР на 1 серпня 1948 р. ще понад 17 тис. сімей колгоспників мешкали у землянках, а річний план спорудження житла на селі за січень-липень того ж року виконувався лише на 30 % (Король, 2025, с.11).

Ігноруючи жажливе відставання від планів відбудови житлового фонду, М. Хрущов все одно намагався використати сільську місцевість України в якості своєрідної «лабораторії», ініціювавши розробку і втілення ідеї агроміст, якою він захоплювався ще до війни. За цим задумом належало проєктувати і будувати урбанізовані поселення («агроміста», «колгоспні міста»), мешканці яких продовжували б займатися сільським господарством. Для цього передбачалося об'єднувати відразу по десятку сусідніх колгоспів, зосереджуючи їхні виробничі потужності в єдиному центрі. Населення усіх навколишніх сіл також мало бути переміщене до одного такого поселення.

У 1949 р. в порядку експерименту, а також з пропагандистською метою розпочалося створення трьох зразково-показових агроміст для утворених колгоспів-гігантів: у Черкаському районі Київської області, Генічеському районі Херсонської та Охтирському районі Сумської. Будівництво розпочалося державним коштом за проєктами, розробленими інститутом «Діпросільбуд». Територія кожного такого «міста» становила близько 400 га і забудовувалася не лише індивідуальними садибами, але і дво- та навіть багатоквартирними будинками для колгоспників (Пархомовский, 1950, с.3; Козловский, 1950, с.2).

Проте напрацьований досвід у розбудові агроміст масштабувати не вдалося. Коли Хрущов, перебуваючи на партійній роботі в Москві, виступив зі своїми пропозиціями, то був розкритикований Й. Сталіним та ЦК ВКП(б) за «споживацький підхід у справі будівництва комунізму», оскільки висловлені плани вдосконалення сільської місцевості потребували державного фінансування. Сталін же хотів і надалі використовувати колгоспи як донора ресурсів для промисловості, а не вкладати державні кошти в їх розбудову (Романюк, 2005, с.96).

Втім, укрупнення колгоспів відбулося, проте без створення господарств-гігантів і за мізерних витрат державних фінансів. У керівництва СРСР ще з часів «великого перелому» була впевненість у значних перевагах великих виробничих структур перед дрібними. Не дивно, що в пошуку шляхів підвищення продуктивності аграрного сектору і посилення контролю над господарствами влада пішла на таке укрупнення.

Зважаючи, що колгоспи разом з усіма землями і майном формально перебували не в державній власності, а у колективній, кампанія з об'єднання була розпочата по партійній лінії. 30 травня 1950 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі», в якій зазначалося, що об'єднання господарств дозволить з більшою продуктивністю використовувати складну сільськогосподарську техніку, створювати високотоварні тваринницькі комплекси і вести будівництво добре впорядкованих сіл (Решения партии, 1968, с.614).

При цьому об'єднання колгоспів позиціонувалося як добровільна справа. Партійні органи мали лише вести роз'яснювальну роботу серед сільського населення щодо доцільності такого кроку, а рішення повинні були самостійно приймати колгоспники більшістю голосів на загальних зборах у кожній артіль за присутності не менше 2/3 її членів. Лише після цього рішення передавалося на затвердження райвиконкомом. Відразу вказувалося, що майбутня побудова центральних колгоспних сіл з усім їхнім благоустроєм та електрифікацією повинні відбуватися силами і коштами самих новостворених господарств. Так влада відразу розставляла свої пріоритети, відкидаючи можливість державного інвестування в сільське будівництво (Решения партии, 1968, с.615-616).

Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 липня 1950 р. «Про заходи у зв'язку з укрупненням дрібних колгоспів» містила і деякі стимули до об'єднання. Зокрема, передбачалося з дозволу місцевих облвиконкомів передавати колгоспам ділянки лісгосподарського фонду чи інших землекористувачів, що вклинилися в масив укрупненого господарства. Також держава встановлювала можливість відтермінування на кілька місяців по сплаті за банківськими позиками, навіть простроченими. Ще одним кроком на зустріч укрупненим колгоспам було виділення через Міністерство лісового господарства СРСР додаткових фондів для забезпечення господарств деревиною для будівництва (Директивы, 1958, с.534-536).

Безпосередньо в Україні старт кампанії з об'єднання господарств було закріплено відповідною спільною постановою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР від 14 липня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР», за якою процес мав відбутися протягом літа того року на умовах, вже визначених центральним керівництвом (ЦДАГОУ, ф.1, оп.24., спр.2783, арк. 220].

Заходи з укрупнення проводилися під тиском державних і партійних органів, коли колгоспи ставили перед фактом і організовували голосування за потрібне рішення без обговорення та врахування позицій їхніх членів. Нерідко збори навіть не скликалися, і задекларований принцип добровільності ігнорувався. В селах процес справедливо сприймався як черговий етап примусової колективізації (Романюк, 2005, с. 85-86).

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 16-18 листопада 1950 р., обговорив результати кампанії з об'єднання колгоспів в Україні і видав постанову «Про хід виконання постанов Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) з питань укрупнення дрібних колгоспів, зміцнення складу голів колгоспів і про заходи з подальшого організаційно-господарського укріплення колгоспів». У постанові наводилися офіційні підсумки згаданої акції в Україні (об'єднання 20 320 малих колгоспів у 7 812 укрупнених) і декларувалося досягнення значних успіхів у аграрній сфері завдяки проведенню перетворень. Приписувалося сприяти укрупненим колгоспам у побудові місцевих малих електростанцій, електрифікації та механізації трудомістких процесів. Окремим пунктом наголошувалося на необхідності зміни системи розселення в сільській місцевості, ліквідації дрібних поселень та доцільності розбудовувати великі добре облаштовані колгоспні села (Коммунистическая партия, 1977, с. 371-383).

На початку 1951 р. усім начальникам обласних відділів у справах архітектури і керівникам обласних проєктних організацій були надіслані «Короткі вказівки щодо складання районних схем розміщення сільських населених пунктів у сільськогосподарських районах УРСР». Ці вказівки були розроблені спеціалізованим проєктним інститутом «Діпросільбуд» і затверджені Міністерством сільського господарства УРСР та Управлінням у справах сільського і колгоспного будівництва при Раді Міністрів УРСР (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1. спр.586, арк.93-96,99.).

Згаданим розпорядчим документом вимагалося в стислий термін (до червня 1951 р.) у всіх областях розробити районні схеми розміщення сіл, які б стали проєктною основою для масштабних перетворень, пов'язаних з кампанією з ліквідації хуторів, та водночас із заходами щодо об'єднання колгоспів. Завданням розробки вищезначених районних схем було визначення місць для побудови нових сіл у районах з хуторською формою розселення або виокремлення в кожному укрупненому колгоспі основного населеного пункту, на базі якого мало розбудовуватися колгоспне село, а також складення переліку дрібних поселень, що підлягали зселенню в єдиний колгоспний центр у визначені планами терміни. У будь-якому разі йшлося про планування нових великих сіл або укрупнення існуючих старих. В кожному утвореному після об'єднання колгоспі мало розвиватися одне т. зв. «колгоспне село», створене на основі

населеного пункту, що знаходилося в центральній частині території землекористування, а також якомога ближче до транспортних шляхів (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.586, арк.99-100).

Під час проектування нових і розширення старих сіл за рахунок ліквідації дрібних поселень приписувалося прагнути до створення колгоспних сіл компактними і впорядкованими. Розмір громадського простору (вулиці, площі, сквери, публічні споруди) мав пропорційно складати 15-17 % площі усіх територій, що знаходилися в індивідуальному користування жителів. Водночас мешканцям зменшували присадибні ділянки в житлових зонах, компенсуючи це виділенням землі для індивідуального обробітку поза межами села (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.586, арк.100). Звісно, це для колгоспників створювало складнощі під час ведення власної господарчої діяльності, та їхні думки і побажання ігнорувалися.

Для проведення робіт зі складення схем розміщення населених пунктів у кожній області та районі створювалися обласні та районні планувальні комісії, кожну з яких очолював заступник голови виконкому відповідного рівня. На районні планувальні комісії покладалося завдання безпосереднього складення районних схем розміщення населених пунктів, вибір місць для проведення в колгоспах будівництва і представлення їх на затвердження виконкомів районних рад депутатів трудящих. Схеми розміщення сіл затверджувалися виконкомом обласних рад депутатів трудящих після перевірки і схвалення обласними планувальними комісіями (ЦДАВО, ф.4906, оп.1, спр.586, арк.100-103).

Фінансування усіх заходів покладалося на місцеві колгоспи. Нестача коштів у колгоспів і невчасне їх перерахування проєктним організаціям гальмували виконання робіт. Процес дещо поживався в 1951-1952 рр. завдяки надходженню через Сільгоспбанк кредитних коштів, спеціально виділених рішенням Ради Міністрів УРСР на часткове фінансування заходів із зселення хуторів та розбудови колгоспних сіл (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.264).

У нових реаліях започатковувався стан, коли села, де розміщувалися центральні садиби артіль, розбудовувалися в пріоритетному порядку. Відтак у них розвивалися виробничі потужності та соціальна інфраструктура, вкладалися кошти в їхній благоустрій, електро- і радіофікацію. Тут створювали умови для будівництва якісного житла, створювалися нові заклади освіти і культури, торгівлі та громадського харчування. Під час укрупнення сільських рад у 1954–1960 рр. саме ці населені пункти ставали центрами збільшених адміністративно-територіальних одиниць (Мічуда, 2016, с.132).

Водночас малі села, навіть за наявності там колгоспних бригад, неминуче ставали «неперспективними» (поки що негласно, оскільки офіційно цей термін почне застосовуватися з другої половини 1950-х рр.). Потреби розвитку малих сіл здебільшого ігнорувалися і забезпечувалися за залишковим принципом. Їхні мешканці були приречені на позбавлення тих благ цивілізації, що з кожним роком ставали все більш звичними для великих поселень. Така дискримінаційна політика від початку спрямовувалася на створення умов для поступового перетікання населення з малих («бригадних») до центральних колгоспних сіл, які за рахунок цього повинні були дедалі зростати. Проте хід подальших подій показав, що позбавлення перспектив до професійного і культурного розвитку, а також надії на покращення побутового рівня і мінімального комфорту життя штовхали молодь з малих сіл не лише і не стільки до колгоспних центрів, як до пошуку можливості перебратися до міста. Так було закладено ще одну умову для знелюднення сільської місцевості України в майбутньому.

Висновки. Отже, укрупнення сільських поселень було цілеспрямованою політикою радянського режиму, орієнтованою на поглиблення соціально-економічних перетворень та зміну структури сільських територій України. Серед основних заходів щодо трансформації системи розселення в період пізнього сталінізму найбільше значення мали кампанії з ліквідації хуторів та укрупнення колгоспів. Показовими стали експерименти зі створення агроміст. Важливий вплив і значення відігравали депортаційні акції.

Політика радянської держави щодо ліквідації дрібних поселень виступала інструментом розселяювання та носила примусово-дискримінаційний спрямованість. Динаміка цього процесу демонструє перехід від окремих точкових заходів у другій половині 1940-х років до суцільного згортання мережі малих населених пунктів у 1950-х рр. Усі дії з переміщення сільського населення в рамках примусової міграції всередині країни чи транскордонного обміну були неодмінно розраховані на підсилення впроваджуваної рурбанізаційної політики.

Процес укрупнення колгоспів, незважаючи на декларацію добровільності й принципу народовладдя, насправді в умовах тоталітаризму виявився черговим етапом примусової колективізації. Об'єднання колгоспів сприяло сільській урбанізації шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури центральних колгоспних сіл та заклали основу для знелюднення і занепаду малих поселень водночас.

Усі заходи здійснювалися директивним шляхом за партійними та державними постановами в інтересах правлячого режиму. Укрупнення сільських поселень відбувалося на тлі процесу їх повоєнної відбудови і загострювало дефіцит ресурсів, необхідних для її реалізації.

Інтереси мешканців сільської місцевості сталінською владою брутально ігнорувалися. Фінансування усіх запланованих кампаній держава намагалася максимально покласти на колгоспи та селян, обмежуючи свою пропаговану допомогу мізерним виділенням коштів, кредитів та будівельних матеріалів. Водночас експериментальні проєкти (на зразок агроміст), що потребували суттєвих державних інвестицій, були відкинута, адже йшли врозріз із сталінською стратегією використання села як донора пріоритетних галузей економіки.

Перспективними для подальших робіт за досліджуваною тематикою є вивчення кампаній зі суцільного районного планування та розробки архітектурних проєктів сіл, а також комплексний аналіз подальшої реалізації політики сільської урбанізації у 1950-х – 1960-х рр.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Бугаєнко, Л.** (1948). Зселити всі хутори з громадських земель артіль у колгоспні села. *Більшовицька зброя*, 12 червня, 116(2022), 3.
- ДАВО** – Державний архів Волинської області.
- ДАТО** – Державний архів Тернопільської області.
- ДАЧО** – Державний архів Чернігівської області.
- Директивы.** (1958). Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: в 4 т. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 704 с.
- Ільницький, В. & Старка, В.** (2022). «Колгоспне рабство»: впровадження радянської моделі сільськогосподарського виробництва у західних землях України (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*, 10/52, 129-144. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.10/52.257911>.
- Ітоги.** (1963). Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва: Госстатиздат. 211 с.
- Касьянова, Н. М.** (2017). Політика переселення щодо українського селянства (1940–1960-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 1(48), 165-169.
- Козловский, Н.** (1950). Строятся колхозные города. *Правда Украины*, 14 апреля, 89(2445), 2.
- Коммунистическая партия** (1977). Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. Т. 2. 1941–1976. Киев: Политиздат Украины. 1084 с.
- Король, В. М.** (2025). Землянки в селах повоєнної України: засіб виживання та індикатор стану відбудови (середина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Вісник гуманітарних наук*, 11, 5-17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17242479>.
- Кравченко, П. М. & Мельничук, О. А.** (2023). Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 45, 112-119. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119>.
- Мельничук, О. А. & Поліщук, А. С.** (2022). Соціально-економічні та соціокультурні трансформації в подільському селі в 1950–1960-х рр. (на матеріалах села Мельниківце). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 42, 44-53. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53>.
- Мічуда, В. В.** (2016). Адміністративно-територіальний поділ Української РСР (друга половина 40-х – 60-ті роки XX ст.). *Наукові записки з української історії*, 38, 131-135.
- Нікілєв, О. & Марченко, В.** (2023). Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин*, 29, 35-43. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-nikiliev-marchenko>.
- Пархомовский, Э.** (1950). Колхозное завтра. *Правда Украины*. 14 марта, 66(2422), 3.
- Рачковський, Г.** (2022). Ліквідація хуторів у північних районах Львівської області у другій половині XX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 23, 493-508. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3646>.
- Решения партии** (1968). Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967 гг.: сб. док. за 50 лет: в 5 т. Т. 3. 1941–1952 гг. Москва: Политиздат. 752 с.
- Рогожа, М. М.** (2018). Зникаючі села України як наслідок трансформаційних процесів радянської доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 50, 323-328. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-037>.
- Романюк, І. М.** (2005). Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. Вінниця: Книга-Вега. 256 с.

Сеньків, М. (2002). Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ. 292 с.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українці.

References:

- Buhaenko, L.** (1948). To resettle all farms from the public lands of the artels into collective farm villages. *Bilshovytska zbroia, 12 chervnia, 116*(2022), 3. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archives of Volyn Region].
- DATO** – Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. [State Archives of Ternopil Region].
- DACHO** – Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. [State Archives of Chernihiv Region].
- Directives** (1958). Directives of the CPSU and the Soviet Government on economic issues: in 4 volumes. Vol. 3. Moskva: Gospolitizdat, 1958. 704 s. [in Russian].
- Ilnytskyi, V. & Starka, V.** (2022). «Collective farm slavery»: the introduction of the Soviet model of agricultural production in the Western lands of Ukraine (1944–1953). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii: Istoriia, 10/52*, 129-144. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.10/52.257911>. [in Ukrainian].
- Results** (1963). Results of the All-Union Population Census of 1959. Ukrainian SSR]. Moskva: Gosstatizdat. 211 s. [in Russian].
- Kasianova, N. M.** (2017). Resettlement policy concerning the Ukrainian peasantry (1940s – 1960s). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 1*(48), 165-169. [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, N.** (1950). Collective farm towns are being built. *Pravda Ukrainy, 14 apr.*, 89(2445), 2. [in Russian].
- Communist Party** (1977). Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenary sessions of the Central Committee: in 2 volumes. Vol. 2. 1941–1976. Kyiv: Politizdat Ukrainy. 1084 s. [in Russian].
- Korol, V. M.** (2025). Dugouts in the villages of post-war Ukraine: a way of survival and an indicator of the reconstruction state (mid-1940s – early 1950s). *Visnyk humanitarnykh nauk, 11*, 5-17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17242479>. [in Ukrainian].
- Kravchenko, P., & Melnychuk, O.** (2023). Agriculture in Vinnytsia Region of 1945: Characteristic Features, Trends of Development. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History, 45*, 112-119. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119> [in Ukrainian].
- Melnichuk, O., & Polishchuk, A.** (2022). Socio-Economic and Socio-Cultural Transformations in Podillia Countryside during the 1950s–1960s (based on Melnykivtsi). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History, 42*, 44-53. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53> [in Ukrainian].
- Michuda, V. V.** (2016). Administrative-territorial division of the Ukrainian SSR (the second half of the 40s – 60s of the XX cent.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii, 38*, 131-135. [in Ukrainian].
- Nikiliev, O. & Marchenko, V.** (2023). Housing and household issues of Ukrainian countryside in the dimension of post-war everyday realities (1945 – early 1950s). *Ukrainskyi selianyn, 29*, 35-43. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-nikiliev-marchenko>. [in Ukrainian].
- Parkhomovskiy, E.** (1950). Collective farm tomorrow. *Pravda Ukrainy, 14 marta, 66*(2422), 3. [in Russian].
- Rachkovskiy, H.** (2022). The liquidation of small settlements of the Northern districts of Lviv region in the second half of the twentieth century. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu, 23*, 493-508. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3646>. [in Ukrainian].
- Decisions of the party** (1968). Decisions of the party and government on economic issues. 1917–1967: collection of documents over 50 years: in 5 vol. Vol. 3. 1941–1952. Moskva: Politizdat. 752 s. [in Russian].
- Rohozha, M. M.** (2018). Declining villages as the result of Soviet period transformations. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 50*, 323-328. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-037>. [in Ukrainian].
- Romaniuk, I. M.** (2005). Ukrainian village in the 50s – first half of the 60s of 20th century. Vinnytsia: Knyha-Veha. 256 s. [in Ukrainian].
- Senkiv, M.** (2002). Western Ukrainian village: forced collectivization of the 40s – early 50s of the 20th cent. Lviv: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ. 292 s. [in Ukrainian].
- TsDAVOVU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].

.....
TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].

Надійшла до редакції / Received: 18.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2026

The participation of dissident Hanna Mykhailenko in the ukrainian human rights movement in the 1970s

Bohdan V. Paska

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: bohdan.paska@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Web of Science ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAR-6870-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014200>

Hanna M. Paska

Ivano-Frankivsk Museum of Local Lore

PhD in History, Research Associate (Ukraine)

email: hannapaska@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3485-5392>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/PMS-5472-2026>

Abstract.

The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of the participation of Hanna Mykhailenko in the human rights movement in the Ukrainian SSR in the 1970s. **Methodology.** The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity, and historicism. The work uses methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, typology, and comparison and comparison of information from various sources. **The scientific novelty** is due to the introduction into scientific circulation of a complex of little-known documents of the State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SBU) in the Odessa region, which allow us to reveal the key areas of human rights activity of H. Mykhailenko in the 1970s. The article is the first to carry out a comprehensive analysis of handwritten documents prepared by a dissident as part of her unofficial participation in the work of the Ukrainian Helsinki Group (UHG). **Conclusions.** The repressive policy of the Soviet authorities towards Ukrainian dissidents, constant pressure from the KGB and the targeted violation of basic democratic rights and human freedoms in the Ukrainian SSR led to the involvement of H. Mykhailenko in the human rights movement in the South of Ukraine. Important areas of her activity in the 1970s were: consistent protection of the interests of convicted and persecuted Odessa dissidents; provision of material and financial assistance to prisoners of conscience who were in places of deprivation of liberty; preparation of human rights materials for the UHG, which were intended for illegal transfer abroad and publication in the magazine "Chronicle of Current Events". An important role in the life of H. Mykhailenko was played by her acquaintance with the Kyiv dissident Oksana Meshko. On her initiative, the human rights activist prepared at least nineteen handwritten documents (seven of which she wrote independently), which played a significant role in recording the crimes of the Soviet authorities against the participants of the resistance movement, highlighting the issues of human rights violations, oppression and repression. The active human rights activities of H. Mykhailenko, her close contacts with the dissident environment and members of the UHG, and systematic participation in the preparation of materials exposing human rights violations in the Ukrainian SSR couldn't go unnoticed by the Soviet punitive authorities. As a result, the nationally expressed patriotic position of the dissident led to her arrest in early 1980 and subsequent confinement to a psychiatric hospital.

Keywords: Hanna Mykhailenko, Ukrainian Helsinki Group (UHG), Ukrainian dissident movement, human rights movement, political repression, Soviet regime.

Участь дисидентки Ганни Михайленко в українському правозахисному русі в 1970-х рр.

Богдан Паска

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: bohdan.paska@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Web of Science ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAR-6870-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014200>

Ганна Паска

Івано-Франківський краєзнавчий музей

докторка філософії в галузі історії, наукова співробітниця (Україна)

email: hannapaska@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3485-5392>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/PMS-5472-2026>

Анотація.

Мета статті – всебічний і комплексний аналіз участі Ганни Михайленко у правозахисному русі в УРСР у 1970-х рр. **Методологія.** Методологічною основою статті є принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типології, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. **Наукова новизна** зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Одеській області, які дозволяють розкрити ключові напрями правозахисної діяльності Г. Михайленко у 1970-х рр. У статті вперше здійснено всебічний аналіз рукописних документів, підготовлених дисиденткою в рамках її неофіційної участі у роботі Української Гельсінської групи (УГГ). **Висновки.** Репресивна політика радянської влади щодо українських дисидентів, постійний тиск з боку КДБ, цілеспрямоване порушення базових демократичних прав і свобод людини в УРСР зумовили залучення Г. Михайленко до правозахисного руху на півдні України. Важливими напрямками її діяльності у 1970-х рр. були: послідовний захист інтересів засуджених та переслідуваних одеських дисидентів; надання матеріальної та фінансової допомоги в'язням сумління, що перебували у місцях позбавлення волі; підготовка матеріалів правозахисного характеру для УГГ, що призначалися для нелегального передання закордон і публікації в журналі «Хроніка поточних подій». Важливе значення у житті Г. Михайленко відіграло знайомство з київською дисиденткою Оксаною Мешко. З її ініціативи правозахисниця підготувала як мінімум дев'ятнадцять рукописних документи (із яких сім написала самостійно), що відіграли помітну роль у фіксації злочинів радянської влади проти учасників руху спротиву, висвітлювали питання порушення прав людини, утисків і репресій. Активна правозахисна діяльність Г. Михайленко, її тісні контакти з дисидентським середовищем і членами УГГ, систематична участь у підготовці матеріалів, що викривали порушення прав людини в УРСР не могли залишатися непоміченими з боку радянських каральних органів. У підсумку національно-виражена патріотична позиція дисидентки призвела до її арешту на початку 1980 р. і подальшого заборонення до психіатричної лікарні.

Ключові слова: Ганна Михайленко, Українська Гельсінська група (УГГ), український дисидентський рух, правозахисний рух, політичні репресії, радянський режим.

Постановка проблеми. Правозахисний рух в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) у 1970-х рр. був важливою складовою спротиву репресивній політиці радянського режиму. У другій половині 1970-х рр. Українська Гельсінська група (УГГ; офіційна назва – Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод), створена у листопаді 1976 р., стала найбільш організованою й системною правозахисною структурою в Радянській Україні. Попри значний науковий доробок, присвячений УГГ, участь у її діяльності багатьох учасників дисидентського руху залишається недостатньо вивченою. Однією з таких постатей є одеська дисидентка Ганна Михайленко, чия громадська активність охоплювала захист інтересів засуджених учасників руху спротиву, матеріальну й грошову підтримку в'язнів сумління, а також підготовку й поширення рукописних документів УГГ, що фіксували порушення прав людини в УРСР. Недостатня увага до внеску Г. Михайленко у правозахисний рух не

дозволяє повною мірою реконструювати функціонування УГГ, що зумовлює актуальність і наукову значущість цієї теми.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Репресивна політика радянського режиму проти УГГ висвітлюється в узагальнюючих працях Г. Касьянова (Касьянов, 2019), А. Русначенка (Русначенко, 1998), Ю. Данилюка й О. Бажана (Данилюк, Бажан, 2000), Б. Захарова (Захаров, 2003). Актуальні питання історії українського дисидентського руху 1970-х рр. проаналізовано в розвідках В. Марчука і Б. Максимця (Марчук, Максимець, 2022), В. Деревінського (Derevinskyi, 2023), Ю. Шаповала (Шаповал, 2023), В. Трофимовича і Л. Трофимович (Trofymovych, Trofymovych, 2025). Специфіку й особливості руху опору радянському режиму на Півдні України охарактеризовано у статті Ю. Зайцева (Зайцев, 2014). Дослідник Я. Секо виділяє такі етапи діяльності УГГ: 1) листопад 1976 – лютий 1977 рр. – діяльність членів-засновників групи; 2) лютий 1977 – лютий 1979 рр. – пік організаційної активності в умовах постійної загрози арештів; 3) лютий – жовтень 1979 р. – приєднання до УГГ політичних в'язнів та зміна акцентів у сторону захисту національних прав українського народу; 4) листопад 1979 – березень 1981 рр. – витіснення групи із суспільного життя УРСР; 5) квітень 1981 – липень 1988 рр. – стагнація гельсінського руху (Секо, 2012). Саме на другий і третій періоди припадає активна фаза правозахисної діяльності Г. Михайленко як неофіційної членкині УГГ. У статтях Б. Паски висвітлено реакцію радянського режиму на створення цієї правозахисної організації, а також специфіку використання КДБ судових і позасудових репресивних методів для переслідування її учасників (Паска, 2024; Паска, 2025; Paska, 2025). Короткі біографічні нариси про учасницю гельсінського руху Г. Михайленко вміщено в енциклопедичному довіднику «Рух опору в Україні: 1960–1990» (Зінкевич, 2003, с. 490–491), а також на сайті Харківської правозахисної групи (Овсієнко, 2005). Однак висвітлення участі дисидентки у правозахисному русі в 1970-х рр. ще не ставало предметом комплексного вивчення у сучасній українській історіографії.

Джерельну базу статті становлять раніше засекречені матеріали кримінальної справи проти Г. Михайленко, яка зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Одеській області, а також збірка документів «Діагноз КГБ: шизофренія», де опубліковано інтерв'ю дослідника Ю. Зайцева з правозахисницею, окремі документи з її кримінальної справи та матеріали з особистого архіву Г. Михайленко (Зайцев, 2008).

Мета статті – всебічний і комплексний аналіз участі Г. Михайленко у правозахисному русі в УРСР у 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. Ганна Михайленко (1929–2015) – перекладачка, дисидентка, учасниця правозахисного руху, неоголошена членкиня УГГ, що належить до числа малодосліджених постатей дисидентського середовища. У 1951 р. внаслідок договору між СРСР і Польщею про обмін територіями її з родиною було переселено з рідного с. Михновець Стрілківського району Дрогобицької області (нині Підкарпатське воєводство, Польща) у с. Агафіївку Любашівського (нині Подільського) району Одеської області. У 1964 р. вона переїхала в Одесу, де активно долучилася до дисидентського руху, встановивши тісні контакти з учасниками правозахисного середовища. У 1977 і 1979 рр. проти Г. Михайленко було сфабриковано дві кримінальні справи побутового характеру, а кульмінацією переслідувань стало порушення 20 лютого 1980 р. кримінальної справи за ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). У травні цього ж року її направлено на амбулаторну судово-психіатричну експертизу в Одеську обласну психіатричну лікарню та на стаціонарну судово-психіатричну експертизу в Харківську психіатричну лікарню № 15. Суд, посилаючись на ст. 12 КК УРСР, визнав її неосудною та виніс вирок про примусове лікування у Казанській психіатричній лікарні спеціального типу, що було типовим методом політичних репресій проти дисидентів (Зінкевич, 2003, с. 490–491).

На основі протоколів допитів 1980 р. із третьої кримінальної справи Г. Михайленко можна висвітлити ключові аспекти її участі у правозахисному русі. Цей рух вона вважала необхідним для боротьби із порушенням прав людини в УРСР, розглядаючи його як своєрідне «дзеркало діяльності радянського уряду», покликане виявляти недоліки в його керівництві й тим самим сприяти їх подоланню (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 167).

На думку науковця Я. Секо, спроба придушення радянською владою інакodomства у середовищі інтелігенції в середині 1960-х рр. призвела до формування стихійних правозахисних середовищ в УРСР. Зокрема, першою українською правозахисною організацією слід вважати створений 21 грудня 1971 р. Громадський комітет захисту Ніни Строкатої. За словами автора, «підписання Гельсінських угод лише піднесло існуючий в СРСР правозахист на якісніший рівень самоусвідомлення» (Секо, 2012, с. 143).

У 1970-х рр. ці процеси досить виразно проявилися на півдні України, де ще до створення УГГ сформувалося правозахисне середовище українських дисидентів, орієнтоване на захист громадянських прав і підтримку політичних в'язнів. Зокрема, в Одесі за активної участі

Г. Михайленко появилася офіційно незадокументована правозахисна група, яка не мала чітко визначеного лідера. Її члени займалися покладанням квітів до пам'ятника Тарасу Шевченку, писали заяви у вищі інстанції з метою викриття правопорушень радянської влади, а також відстоювали інтереси національно свідомих українців, які зазнавали репресивного тиску з боку органів КДБ, брали участь у судових процесах проти дисидентів (Зайцев, 2008, с. 34–35).

Найбільш організованою і системною структурою правозахисного спрямування на території УРСР у другій половині 1970-х рр. стала УГГ, створена в листопаді 1976 р. До її складу увійшли провідні діячі українського дисидентського руху: Микола Руденко (голова), Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Олесь Бердник, Олексій Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Ніна Строката та Іван Кандиба. Діяльність групи спрямовувалася на фіксацію й оприлюднення порушень прав людини в Україні відповідно до Гельсінських угод 1975 р. (Paska, 2025, р.і 75).

Важливу роль у залученні Г. Михайленко до правозахисної діяльності відіграло її знайомство в 1971 р. з дисиденткою, майбутньою членкинею УГГ Ніною Строкатою. Поштовхом до цього стала публікація в газеті «Прапор комунізму» пропагандистської статті під назвою «З ким же Ви, Строката?», після якої правозахисниця вирішила особисто познайомитися з інакодумцею, добре усвідомлюючи, що «коли людину починають цькувати у пресі, то незабаром мають заарештувати». На той час в Одесі вже формувалося активне дисидентське середовище, до якого входили Олексій Різників, Олексій Притика, Ніна Строката та ін. (Зайцев, 2008, с. 27). Після хвилі репресій 1972 р., однією із жертв якої стала Н. Строката, Г. Михайленко остаточно долучилася до участі в русі опору радянському режиму. Одеські дисиденти в цей період періодично збиралися на квартирі вчительки Ганни Голумбієвської. Серед цих осіб були Зіна Донцова (після заміжжя Варга), Тетяна Рибнікова, Василь Барладяну, Леонід Тимчук, В'ячеслав Іргунов із дружиною Світлою та ін. (Зайцев, 2008, с. 30).

П'ятого грудня 1976 р. у Одесі відбулася правозахисна акція біля пам'ятника Пушкіну на Приморському бульварі, у якій, за свідченнями Г. Михайленко, взяли участь 11 осіб. Окрім дисидентки туди прийшли одесити Г. Голумбієвська з двома учнями, В. Барладяну, Т. Рибнікова, Василь Варга та його майбутня дружина Зіна Донцова, Олена Даніелян, Леонід і Валентина Сірі. У цей день таку ж протестну акцію російських дисидентів було організовано у Москві. Міліція намагалася розігнати учасників акції, але одеситам все ж удалося провести біля пам'ятника бл. 1,5 год. (Зайцев, 2008, с. 32).

У 1970-х рр. Г. Михайленко регулярно приходила до пам'ятника Т. Шевченку в Одесі 9 березня (день народження поета) і 22 травня (день його перепоховання в Україні), щоб покласти квіти (Зайцев, 2008, с. 32). У 1977 р., працюючи на посаді бібліотекаря у середній школі № 1, вона намагалася організувати акцію вшанування пам'яті Великого Кобзаря. Зокрема, зверталася з проханням до вчителів зібрати гроші на квіти й організовано прибути разом із учнями 9 березня до пам'ятника. Аналогічні звернення вона написала в інші одеські школи та просила небайдужих осіб долучитися до цієї акції. Зі слів дисидентки відомо, що їй вдалося домовитися зі студентом політехнічного інституту про відеозйомку урочистої події (Зайцев, 2008, с. 32–33). На основі аналізу протоколів допиту свідків з кримінальної справи проти Г. Михайленко 1980 р. можна зробити висновок, що цим студентом був Дмитро Кічук, рідний брат Лідії Кічук (по чоловікові Каназирська), яка винаймала кімнату в правозахисниці (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 195зв). Плани відзначення шевченківського дня стали відомі в КДБ, тому через тиск з боку спецслужби у визначений час не прийшло багато учнів і вчителів, не з'явився із відеокамерою й Д. Кічук, а неподалік пам'ятника чергувала поліція. Однак, Г. Михайленко вдалося взяти участь в акції разом із учнями 5-го класу; одна з учениць продекламувала «Заповіт» Т. Шевченка (Зайцев, 2008, с. 33).

У межах правозахисної діяльності Г. Михайленко активно долучалася до відстоювання інтересів незаконно переслідуваних і засуджених радянською владою українських дисидентів, підтримувала їх безпосередньо під час судових процесів, писала заяви, скарги і клопотання до вищих органів влади на їх захист. У травні 1972 р. вона разом із одеськими дисидентами протестувала під судом під час процесу над Н. Строкатою, О. Різниківим й О. Притикою (Зайцев, 2014, с. 427). Ніну Строкату було визнано винною за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда») та засуджено до чотирьох років позбавлення волі в таборах суворого режиму. Покарання вона відбувала у жіночому відділенні табору ЖХ-385/3-4 у с. Барашево Теньгушовського району в Мордовії. Після звільнення дисидентка проживала у м. Таруса Калузької області, де перебувала під адміністративним наглядом спецслужби. У свою чергу Г. Михайленко виступила з критикою застосування щодо своєї подруги цього запобіжного заходу. На численні скарги Г. Михайленко, що адресувалися вищим органам влади надійшли офіційні відповіді. Так, 26 січня 1977 р. вона отримала повідомлення від прокуратури Одеської області, де йшлося про те, що її заява щодо зняття адміністративного нагляду з Н. Строкатої направлена для розгляду до територіальної прокуратури Калузької області. 28 січня цього ж

року вона одержала відповідь від прокуратури, у якій повідомлялося про відсутність будь-яких порушень закону в питанні встановлення відповідного запобіжного заходу щодо Н. Строкатої. 2 серпня 1977 р. прокуратура Калузької області надіслала прокурору Таруського району колективну скаргу жителів Одеси та просила вирішити питання зняття з Н. Строкатої адміністративного нагляду й надати письмову відповідь автору цієї скарги – Г. Михайленко (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

У жовтні 1976 р. Н. Строката тяжко захворіла й перебувала на лікуванні в Калузькій лікарні (Рапп, 2005b). З огляду на це Г. Михайленко відправила телеграму в медичний заклад щодо стану здоров'я дисидентки: «Уважно стежимо [в] Одесі [за] станом здоров'я Н. Строкатої. Дякуємо усім, хто бореться за її життя. Злочинне транспортування її з Таруси розцінюємо, як замах на життя. Обурені!» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

15 вересня 1979 р. з ув'язнення повернувся чоловік Н. Строкатої – дисидент Святослав Караванський, – який у радянських тюрмах і колоніях провів 31 рік (Рапп, 2005a). Наступного дня з цієї нагоди Г. Михайленко відправила з одеського поштамату телеграму Н. Строкатій, яка адресувалася її чоловікові: «Одеса схиляє голову перед подвигом рідного сина. В Успенському соборі б'ють дзвони. Всі квіти міста у ваших ніг. Хай живе свобода» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 119; ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 29зв).

У 1975–1976 рр. Г. Михайленко виступила проти переслідувань і арешту одеського дисидента Л. Тимчука, одного із засновників Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. Його радянські спецслужби намагалися притягнути до кримінальної відповідальності за звинуваченням у хуліганстві. За цих обставин Г. Михайленко разом з іншими одеситами влаштовувала акції протесту біля прокуратури, а також писала заяви протесту. Внаслідок злагоджених дій одеських правозахисників Л. Тимчука звільнили на поруки. Щоб уникнути будь-яких провокацій з боку КДБ, дисидентка змушена була супроводжувала його під час викликів на допити, адже на вулиці за дисидентом постійно стежили невідомі особи, очевидно, завербовані каральними органами (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 224–228; ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249; Зайцев, 2008, с. 31). 7 грудня 1975 р. Г. Михайленко написала клопотання прокурору Іллічівського району Одеси та прокурору Одеської області з метою припинення безпідставних переслідувань і необґрунтованого притягнення Л. Тимчука до кримінальної відповідальності (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 224–228).

Також Г. Михайленко послідовно відстоювала права дисидента В. Барладяну, здійснюючи цілеспрямовану правозахисну роботу, що полягала в написанні численних заяв і клопотань до органів влади УРСР і СРСР з метою оскарження незаконних рішень і привернення уваги до порушення його громадянських прав. В. Барладяну було заарештовано 2 березня 1977 р. і звинувачено за ст. 187, ч. 1 КК УРСР («наклепи на радянський державний і суспільний лад»). Після арешту він оголосив безтермінове голодування, яке на прохання рідних припинив тільки після суду, що відбувся 27–29 червня цього ж року. У цій ситуації Г. Михайленко підготувала звернення до радянських органів влади про необхідність його звільнення з-під варті на час слідства. Зокрема, 15 березня 1977 р. вони, спільно з дружиною В. Барладяну Валентиною, розробили заяву на ім'я прокурора Одеської області. У ній засуджувалася спроба спецслужби піддати психіатричній експертизі затриманого та лунала вимога видати В. Барладяну їм на поруки (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 256; ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 95). Згадану вище заяву було нелегально переправлено за кордон в організації «Червоний Хрест» і «Міжнародна амністія»; її поширювали в середовищі української політичної еміграції (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 56). Так, 15 червня 1977 р. у газеті «Свобода» заяву опублікували під назвою «Нова заява в справі голодуючого Барладяну». Крім того, текст статті 1 липня озвучувався по «Радіо Свобода» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 257). Також у березні цього ж року Г. Михайленко написала ще одне клопотання з приводу арешту В. Барладяну, адресоване Першому секретарю Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії Молдавії (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 238).

27 червня 1977 р., під час відкритого судового процесу над В. Барладяну, дисидентку в числі інших осіб не пустили до зали суду. Охорона з підрозділу внутрішніх військ, яка стояла біля будівлі, жорстоко поводитися з тими, хто прийшов підтримати в'язня. Це стало причиною написання правозахисницею того ж таки дня в коридорі обласного суду заяви на ім'я першого секретаря Одеського обкому Комуністичної партії України (КПУ) П. Козиря. Заяву окрім Г. Михайленко підписали Василь і Зінаїда Варги, Валентина та Леонід Сірі, Віктор Боровський, Леонід Тимчук, Олена Даніелян і Валентина Барладяну (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 248–248зв).

За вироком суду В. Барладяну засудили на три роки позбавлення волі в колоніях загального режиму. Покарання він відбував у таборі ОР-318/76 біля станції Рафалівка Рівненської області. Імовірно, наприкінці листопада – на початку грудня 1977 р. засудженого відвезли на лікування до Львова, де намагалися піддати його психіатричній експертизі. Про це він повідомляв у листі до Г. Михайленко від 25 грудня 1977 р. (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Тому 9 січня 1978 р. дисидентка підготувала клопотання від громадян Одеси на ім'я Президії Верховної Ради СРСР, Генерального прокурора Радянського Союзу й начальника головного управління колоній Міністерства внутрішніх справ (МВС) СРСР щодо дострокового звільнення В. Барладяну з ув'язнення за станом здоров'я. Документ підписали також Валентина Барладяну, Наталія Федорова та Леонід Сірий (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249; Зайцев, 2008, с. 100–102). Уже 16 лютого 1978 р. Г. Михайленко отримала відповідь від прокуратури УРСР з приводу цього клопотання. Їй повідомляли, що наведені у документі факти є нібито голосливими. Аналогічна відповідь надійшла Г. Михайленко від прокуратури Рівненської області від 13 березня 1978 р. Авторку документа інформували, що для задоволення її вимог немає жодних передбачених законом підстав, а повідомлення в листі на ім'я Президії Верховної Ради про відсутність лікування ув'язненого нібито «не відповідає дійсності». Також 18 квітня цього ж року Г. Михайленко отримала відповідь на клопотання щодо дострокового звільнення за станом здоров'я В. Барладяну від Управління внутрішніх справ виконавчого комітету Рівненської області. Їй повідомляли, що 17 квітня лікарська комісія Управління внутрішніх справ провела огляд засудженого та встановила, що його проблеми зі здоров'ям не підпадають під перелік захворювань, які можуть стати підґрунтям для звільнення (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Зважаючи на таку активність Г. Михайленко у відстоюванні громадянських прав та інтересів в'язнів сумління Н. Строката згодом так характеризувала її: «Влучне перо Ганни не раз ставало в пригоді, коли в умовах ескалації репресій хтось постійно потребував захисту від сваволі. Кого тільки не бралася боронити ця дуже слаба фізично жінка – багатодітних батьків Сірих, самотнього й постійно переслідуваного Леоніда Тимчука, авторку цих рядків у часи її після табірних поневірянь» (Зайцев, 2008, с. 226).

Окремим напрямом правозахисної діяльності Г. Михайленко було надання матеріальної та фінансової підтримки українським дисидентам, які знаходилися в місцях позбавлення волі. Під час слідства за її справою (1980 р.) свідки Серафима Пирожогіна, Євгенія Осадча, Діна Могильницька, Федір Бурдяк, Микола Пелюх, Валентина Белоглазова твердили, що правозахисниця збирала по 10 рублів серед своїх знайомих для надання такої допомоги незаконно засудженим радянською владою (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 9, 14, 44, 97, 124, 131).

На допитах у 1980 р. дисидентка розповідала, що восени 1977 р. Н. Строката надала їй список адрес, де відбували покарання в'язні сумління й «просила при можливості написати їм листа або надати матеріальну допомогу» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 128–129). У заяві від 20 грудня 1977 р. Г. Михайленко просила дозволу передати продуктову посылку хворому В. Барладяну, який перебував у лікарняному ізоляторі (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Наприкінці 1978 р. вона надіслала продуктову посылку львівській дисидентці Стефанії Шабатурі, яка відбувала покарання у засланні в с. Макушино Курганської області Росії. У листі від 18 квітня 1979 р. остання дякувала Г. Михайленко за надану допомогу та просила більше цього не робити, адже «Ви не так багато живете, щоб були зайві кошти». Наприкінці квітня цього ж року С. Шабатура надіслала правозахисниці вітальну листівку з Великоднем (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

20 лютого 1980 р. під час обшуку в квартирі Г. Михайленко було вилучено бланк-повідомлення для поштової посылки на суму 20 рублів, який адресувався Івану Світличному, який тоді перебував у засланні в селищі Усть-Кан Горно-Алтайської області Росії (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249). На пізніших допитах дисидентка стверджувала, що цю посылку так і не встигла відправити адресату (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 126). Також у її квартирі вилучили талон на поштовий переказ Н. Строкатій на суму 5 рублів (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Переломним моментом у житті Г. Михайленко стало її знайомство в 1978 р. з київською дисиденткою, членкинею УГГ Оксаною Мешко, яке відбулося за сприяння Н. Строкатої (Овсієнко, 2005). Саме цей контакт зумовив активізацію її правозахисної діяльності, що проявилось у систематичній співпраці з УГГ та участі в підготовці й редагуванні матеріалів правозахисного характеру в статусі неофіційної членкині Групи. Г. Михайленко неодноразово

приїжджала до Києва, де займалася опрацюванням і написанням текстів, що стосувалися порушення прав людини в УРСР. Дисидентка згадувала, що під час поїздок до О. Мешко тиск КДБ проти них «був неймовірний»: «За нами спостерігали, ганялися по всьому Києву, встановлювали пост навпроти її будинку, намагалися побити, обшуки були і в неї, і в мене» (Зайцев, 2008, с. 46). На пропозицію О. Мешко офіційно вступити в УГГ дисидентка відмовилася через те, що проти неї була сфабрикована кримінальна справа 1977 р., а також існувала загроза чергового переслідування з боку каральних органів. Тому Г. Михайленко погодилася стати неоголошеним членом Групи, надаючи організації посильну допомогу й сприяння. У Києві вона познайомилася із багатьма дисидентами і правозахисниками – Василем Стрільцівим, Іваном Сокульським, Олесем Бердником, Раїсою Руденко (дружиною М. Руденка), приходила до родичів Гелія Снегірьова, Миколи Плахотнюка.

Від О. Мешко у користування вона отримала друкарську машинку серії «Москва», прізвища усіх членів УГГ та дозвіл від їхнього імені підписувати документи (Зайцев, 2008, с. 46–48). Завдання Г. Михайленко полягало в підготовці матеріалів до російського самвидавного журналу «Хроніка поточних подій». Вона мала готувати матеріали українською мовою для радіо «Свобода» та російською – для відправки в Москву, а також забезпечувати їхнє розповсюдження. Через це в 1980 р. Г. Михайленко було інкриміновано «антирадянську пропаганду» за поширення українською і російською мовами матеріалів про Л. Лук'яненка й підпільну організацію кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Після того, як на залізничній станції у Брянську зняли з поїзда кур'єра із документами «Архіву» УГГ, дисидентка приїжджала до Києва, щоб відновити ці рукописи (Зайцев, 2008, с. 46–47). Назагал досить складно визначити точну кількість матеріалів Групи, написаних особисто нею або переписаних і відредагованих.

Із кримінальної справи 1980 р. відомо, що у березні 1978 р. вона приїжджала до Києва, щоб подати скаргу до ЦК КПУ щодо відкриття проти неї кримінальної справи 1977 р. за сфальшованим звинуваченням у побитті дітей середньої школи № 1. За свідченнями Г. Михайленко, у Києві на квартирі О. Мешко вона перебувала три тижні і весь цей час активно займалася опрацюванням т. зв. «Архіву» УГГ, який, імовірно, призначався для публікації у «Хроніці поточних подій» або передачі за кордон. Частину документів вона переписала з невеликих клаптиків паперу і граматично їх відредагувала, а решту – написала самостійно, використовуючи для цього чистий папір, взятий в О. Мешко (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 137).

Під час слідства Г. Михайленко визнала авторство трьох документів, написаних у березні–квітні 1978 р. на квартирі своєї київської знайомої. Зокрема, рукописний текст під назвою «По сфабрикованому звинуваченню» стосувався відкритої проти неї кримінальної справи 1977 р. Написала його Г. Михайленко з метою інформування УГГ про переслідування й тиск органів КДБ, що було прямим доказом порушення прав людини в УРСР (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 138–139). Інший документ «Судять Вінса-молодшого» був виготовлений дисиденткою, очевидно, 28 березня 1978 р. у перший день судового процесу над членом УГГ Петром Вінсом. На цьому суді, що відбувався у Києві, Г. Михайленко особисто була присутня (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 135).

Третій рукопис Г. Михайленко під назвою «Судить суддя Дишель» написаний українською і російською мовами на основі розповідей її друзів, які брали участь у судових процесах над дисидентами, а також із записів, знайдених на квартирі О. Мешко (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 134). У документі правозахисниця порівнювала радянську владу з опричиною московського царя Івана Грозного. Вона також писала, що кращі сини і дочки України «кров'ю і життям розплачуються за прагнення до свободи». Дала розлогу характеристику діям судді Київського обласного суду Г. Дишеля, який «відправив на каторжні роботи в табори, в тюрми і психлікарні» багатьох українських дисидентів, серед яких були Семен Глузман, Євген Сверстюк, Василь Стус, Надія Світлична, Микола Матусевич, Мирослав Маринюк, Микола Плахотнюк та ін. (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 269).

Окрім цього, у березні – квітні 1978 р. Г. Михайленко відредагувала й власноруч переписала з чорнових варіантів із «Архіву» УГГ дванадцять документів. Під час слідства вона стверджувала, що відповідально поставилася до цієї роботи, оскільки: «була озлоблена із-за фабрикації проти мене кримінальної справи і вважала, що редагуючи такого змісту документи, хоч якось зможу помститися органам КДБ...» Усі підготовлені нею матеріали залишилися в О. Мешко, а чорнові варіанти, на основі яких ці тексти були написані дисиденткою, імовірно, знищила (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 105–106).

Тоді ж Г. Михайленко написала документ під назвою «Членові Української Громадської Хельсінської групи, генералові Петрові Григоренкові. Доручення» від 2 квітня 1978 р., користуючись записами «Архіву». Під час редагування тексту дисидентка змінила деякі висловлювання, та, що цікаво, вказала своє прізвище у числі тих осіб, проти яких радянськими

.....
органами були сфабриковані кримінальні справи політичного чи побутового характеру (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 140). У цьому документі йшлося про те, що УГГ наділяє П. Григоренка повноваженнями представляти Групу на міжнародній арені та посилити кампанію із захисту учасників правозахисного руху. Також описувалися переслідування членів УГГ і їх симпатиків: «Ми пишемо Вам цей лист, не будучи впевненими, що він не буде останнім. Меч дамокла щодня висить над нашими головами» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 168).

У відредагованих рукописних матеріалах під назвами «Суди не рахуються з думкою спеціалістів» та «Зловживання психіатрією! Січко Василь Петрович» розкрито використання каральної психіатрії як одного з методів боротьби з українським дисидентським рухом. Зокрема, у першому документі мова йде про дисидента Миколу Плахотнюка, якого в 1972 р. запроторили до психіатричної лікарні спеціального типу. У лютому 1978 р. замість того, щоб його звільнити, згаданий вище суддя Г. Дишель відправив ув'язненого на лікування у психлікарню загального типу, при цьому не врахувавши висновки медичної комісії про можливість припинення примусового лікування. У іншому документі характеризуються репресивні заходи щодо члена УГГ Василя Січка, якого намагалися відправити до психіатричної лікарні. Назву «Суди не рахуються з думкою спеціалістів» Г. Михайленко придумала сама, а до назви «Зловживання психіатрією!» самостійно дописала «Січко Василь Петрович» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 139–140, 142–143).

У рукописних документах, переписаних і відредагованих Г. Михайленко у березні – квітні 1978 р., порушувалися питання систематичних утисків прав людини щодо українських дисидентів, які перебували у місцях позбавлення волі або в засланні. Серед осіб, про яких йшлося у цих матеріалах, були Василь Лісовий («Не лікувати, а тиснути...», назву цього документу придумала Г. Михайленко), Гелій Снегірьов («Вісті з тюрем»), Іван Світличний («В етап»), Василь Барладяну («Барладяну Василь Володимирович»), Іван Гель («Тюремщики і гуманність»), Левко Лук'яненко («На повну котушку»), Ірина Калинець і В'ячеслав Чорновіл («В засланні»), Мирослав Маринович і Микола Матусевич («Розправа над членами Хельсінських груп продовжується») (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 135–139, 143, 226, 234, 236).

У матеріалах кримінальної справи Г. Михайленко є оригінал і копія написаного нею рукописного документу, присвяченого політичній діяльності дисидента, члена УГГ Л. Лук'яненка та його арешту радянськими каральними органами. У ньому характеризувалася програма УРСС. Наприкінці тексту містилося звернення «до всіх юристів світу і всіх чесних людей» із проханням допомогти звільнити в'язня сумління. Під час допиту 24 березня 1980 р. Г. Михайленко зазначала, що «за своїм змістом цей документ... є більш важливим ніж інші, виготовлені мною у той період. ...У ньому викладена «програма» [УРСС], написана в свій час Левком Лук'яненком, з якою мало хто знайомий» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 144–145). Імовірно, у березні – квітні 1979 р. вона також відредагувала документ під назвою «Терор продовжується і після Белграду», де було описано важкі умови життя дисидента Кузьми Матвіюка; його після звільнення з ув'язнення пів року не брали на роботу, а працівники КДБ здійснювали постійний тиск та періодично викликали його на допити (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 232).

Документи, що стосувалися правозахисного руху, разом зі згаданими вище рукописами, підготовленими Г. Михайленко, призначалися для нелегальної передачі за кордон. На основі аналізу матеріалів кримінальної справи дисидентки існують підстави вважати, що під час транспортування з Києва до Москви співробітники КДБ перехопили їх у вагоні поїзда та «легалізували» шляхом інсценування вилучення 19 квітня 1978 р. на залізничній станції Брянськ-1, де вони були вилучені у відсіку автоматичної камери схову (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 96–102). Під час слідства у справі Г. Михайленко 21 квітня 1980 р. допитували свідка Анатолія Шакитського, що нібито знайшов ці матеріали у незачиненій камері схову (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 127–127зв).

За свідченнями, вміщеними у протоколах допитів, Г. Михайленко у липні 1978 р. знову їздила до Києва, але О. Мешко вдома не застала. У дворі біля її будинку дисидентка самостійно написала чотири документи («Відповідь лицемірам», «Конституційні права – на папері», «Курс на знищення», «Фабрикується справа Валентини Барладяну»), що стосувалися різних випадків порушення прав людини в УРСР. Написані матеріали разом із листом вона заховала у ящику під вікном О. Мешко і того ж таки вечора повернулася поїздом в Одесу (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 147–148).

Через значне посилення активності УГГ в жовтні 1977 р. голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук доповідав у Москву про плани відкрити групову справу на учасників гельсінського руху (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1064, арк. 109–110). Зрештою, у червні 1978 р.

керівництво КДБ УРСР відкрило другу справу оперативної розробки під умовною назвою «Блок» (перша була розпочата ще в 1971 р.), об'єктами якої стало 23 особи. До списку осіб, які потрапили у поле зору КДБ у 1978 – на початку 1979 рр. потрапила й Г. Михайленко (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1074, арк. 69; Paska, 2025, p. 77). Її арешт у лютому 1980 р. став кульмінацією тривалих та інтенсивних переслідувань з боку органів державної безпеки та означав завершення активного етапу участі дисидентки у правозахисному русі.

Висновки. Репресивна політика радянської влади щодо українських дисидентів, постійний тиск з боку КДБ, цілеспрямоване порушення базових демократичних прав і свобод людини в УРСР зумовили залучення Г. Михайленко до правозахисного руху на півдні України. Важливими напрямками її діяльності у 1970-х рр. були: послідовний захист інтересів засуджених та переслідуваних одеських дисидентів Н. Строкатой, О. Різників, О. Притики, Л. Тимчука, В. Барладяну; надання матеріальної та фінансової допомоги в'язням сумління, що перебували у місцях позбавлення волі; підготовка матеріалів правозахисного характеру для УГГ, що призначалися для нелегального передання закордон і публікації в журналі «Хроніка поточних подій». Важливе значення у житті Г. Михайленко відіграло знайомство з київською дисиденткою О. Мешко. З її ініціативи правозахисниця підготувала як мінімум дев'ятнадцять рукописних документів (із яких сім написала самостійно), що відіграли помітну роль у фіксації злочинів радянської влади проти учасників руху спротиву, висвітлювали питання порушення прав людини, утисків і репресій. Активна правозахисна діяльність Г. Михайленко, її тісні контакти з дисидентським середовищем і членами УГГ, систематична участь у підготовці матеріалів, що викривали порушення прав людини в УРСР не могли залишатися непоміченими з боку радянських каральних органів. У підсумку національно-виражена патріотична позиція дисидентки призвела до її арешту на початку 1980 р. й подальшого запроторення до психіатричної лікарні.

Подяка. Автори висловлюють подяку працівникам ГДА СБУ в Одеській області за надану можливість використати архівні матеріали, а також Збройним силам України за захист від російської агресії.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бажан, О.** (1999). Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки НаУКМА: Історія*, 14, 73–79.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- ГДА СБУ в Одеській обл.** – Галузевий державний архів Служби безпеки України в Одеській області.
- Данилюк, Ю., Бажан, О.** (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття)*. Київ: Рідний край. 616 с.
- Зайцев, Ю.** (Упор.) (2008). *Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 240 с.
- Зайцев, Ю.** (2014). Рух опору на Півдні України (кінець 1950-х – 1980-ті роки): Одеська парадигма. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 413–434.
- Захаров, Б.** (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 144 с.
- Зінкевич, О.** (Ред.) (2012). *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. Київ: Смолоскип, 896 с.
- Касьянов, Г.** (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ: Кліо, 248 с.
- Марчук, В. Максимець, Б.** (2022). Я. Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну. *Український історичний журнал*, 1, 190–205. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190>.
- Овсієнко, В.** (2005). Михайленко Ганна Василівна. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1120818672>.
- Паска, Б.** (2024). Реакція Комітету державної безпеки на створення Української гельсінської групи (1976–1977 рр.). *Культурологічний альманах*, 3, 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>.
- Паска, Б.** (2025). Судові репресії Комітету державної безпеки проти Української Гельсінської групи (лютий 1977 – лютий 1979 рр.). *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*, 38, 119–129. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129>.

- Ратт, І. (2005а). Караванський Святослав Йосипович. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1113912131>.
- Ратт, І. (2005b). Строката (Строкатова)-Караванська Ніна Антонівна. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1113999650>.
- Русначенко, А. (1998). *Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 720 с.
- Секо, Я. (2012). Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 1, 142–149.
- Шоповал, Ю. (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
- Derevynskyi, V. (2023). "The Ukrainian Herald" – a Journal of the Ukrainian Resistance (1970 – 1972). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 29, 173–183. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>.
- Paska, B. (2025). The State Security Committee's use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 53, 74–83. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-74-83/>.
- Trofymovych, V. Trofymovych, L. (2025). Underground organizations of patriotic youth and their liquidation by the state security agencies of the Ukrainian SSR (second half of the 1950s – first half of the 1970s). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 35, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>.

References:

- Bazhan, O. (1999). Ukrainian Helsinki Group: a legal form of opposition to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istoriiia – Scientific papers NaUKMA: History*, 14, 73–79. [in Ukrainian].
- Danyliuk, Yu., Bazhan, O. (2000). *Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)*. Kyiv: Ridnyi kraj. 616 s. [in Ukrainian].
- Derevynskyi, V. (2023). "The Ukrainian Herald" – a Journal of the Ukrainian Resistance (1970 – 1972). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 29, 173–183. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>.
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- HDA SBU v Odeskii obl. – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Odeskii oblasti [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in the Odessa region].
- Kasianov, H. (2019). *Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s*. Kyiv: Klio, 248 s. [in Ukrainian].
- Marchuk, V. Maksymets, B. (2022). Ya. Lesiv: the life path of a dissident, religious figure, fighter for an independent Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 190–205. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190>. [in Ukrainian].
- Ovsienko, V. (2005). Mykhaylenko Hanna Vasylivna. *Dysydentskyi rukh v Ukraini – Dissident movement in Ukraine*. URL: <https://museum.khpg.org/1120818672>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2025). Judicial repressions of the State Security Committee against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys «Halychyna» – The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*, 38, 119–129. <https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2024). The reaction of the State Security Committee to the creation of the Ukrainian Helsinki Group (1976–1977). *Kulturolohichniy almanakh – Culturological Almanac*, 3, 166–175. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2025). The State Security Committee's use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 53, 74–83. [in English] <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-74-83/>.
- Rapp, I. (2005a). Karavansky Svyatoslav Iosypovych. *Dysydentskyi rukh v Ukraini – Dissident movement in Ukraine*. URL: <https://museum.khpg.org/1113912131>. [in Ukrainian].
- Rapp, I. (2005b). Strokata (Strokatova)-Karavanska Nina Antonivna. *Dysydentskyi rukh v Ukraini – Dissident movement in Ukraine*. URL: <https://museum.khpg.org/1113999650>. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A. (1998). *National liberation movement in Ukraine. Mid-1950s – early 1990s*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 720 s. [in Ukrainian].
- Seko, Ya. (2012). Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activities. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsional'nogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*.

-
Serii: Istoriiia – Scientific notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History, 1, 142–149. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (2023). The case of Ivan Dziuba from a distance of half a century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].
- Trofymovych, V. Trofymovych, L.** (2025). Underground organizations of patriotic youth and their liquidation by the state security agencies of the Ukrainian SSR (second half of the 1950s – first half of the 1970s). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 35, 142–152. [in English] <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>.
- Zaitsev, Yu.** (2014). The Resistance Movement in Southern Ukraine (late 1950s–1980s): The Odesa Paradigm. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 24, 413–434. [in Ukrainian].
- Zaitsev, Yu.** (Comp.) (2008). KGB diagnosis: schizophrenia. Yuri Zaitsev's interview with Hanna Mykhailenko. Documents. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 240 s. [in Ukrainian].
- Zakharov, B.** (2003). *Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)*. Kharkiv: Folio, 144 s. [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Ed.) (2012). *The Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference*. Kyiv: Smoloskyp, 896 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 10.05.2026

The concept of “death” in the folklore and ethnographic tradition of the Ukrainian Polissya

Olena O. Boriak

State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters

Doctor in History, Senior Researcher (Ukraine)

email: olena.boriak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Web of Science ResearcherID: HTR-5019-2023

Abstract.

Purpose of the study. To examine the concept of “death” based on the traditional beliefs preserved in the Ukrainian Polissya region. **Scientific novelty.** The study draws on field data collected between 2003 and 2021 during comprehensive historical and ethnographic expeditions conducted by the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters. The presented records include, in particular, those from villages that suffered losses of cultural values as a result of the Chernobyl disaster. **Research methodology.** A systematic approach was applied in the analysis of the texts, utilizing a range of general scientific methods, including analytical, structural-typological, interpretive, comparative, and semantic methods. **Conclusions.** An individual’s attitude toward death determines the moral and ethical state of a civilization and its spiritual level. The presented variety of folkloric, ethnographic, and linguistic material, reflecting the traditional Polissya people’s conceptions of death in all its variations, embodies the value categories of human existence—such as Being, Fate, Will, Justice, Sin, and Atonement. The taking of life by mythological Death is an assessment of the significance of one’s sacrifice. The folk philosophy of death concerns the meaning of life, the awareness of the value of one’s life, a sense of responsibility for the life lived, and, in a crisis situation, the renunciation of one’s own existence. The recurring theme that unites numerous folklore plots on the subject of “death” is the distinction between earthly and otherworldly existence, the concept of the “other” world, and the interdependence and interpenetration of the two worlds. Deep-rooted pre-Christian worldviews regarding death, despite the millennia-long influence of Christianity, have perpetuated themselves and thus have been preserved and continue to be reproduced.

Keywords: Ukrainian Polissya, anthropology of death, personification of death, prose folklore, mythological beliefs of the Polissya people.

Концепт «смерті» у фольклорно-етнографічній традиції Українського Полісся

Олена Боряк

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
докторка історичних наук, старша наукова співробітниця (Україна)

email: olena.boriak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Web of Science ResearcherID: HTR-5019-2023

Анотація.

Мета роботи. Розглянути концепт «смерті» на основі традиційних уявлень поліщуків, що збереглися на теренах Українського Полісся. **Наукова новизна дослідження.** Залучено польовий матеріал, зібраний протягом 2003–2021 рр. під час комплексних історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Представлені записи, зокрема із сіл, що зазнали втрат культурних цінностей внаслідок Чорнобильської катастрофи. **Методологія дослідження.** При розгляді текстів застосовано системний підхід, залучено низку загальнонаукових методів, зокрема аналітичний, структурно-типологічний, метод інтерпретації, компаративний та семантичний методи. **Висновки.** Ставлення індивідуума до смерті визначається ступінь морально-етичного стану цивілізації, її духовного рівня. Представлене розмаїття фольклорного, етнографічного, лінгвістичного матеріалу, що відображає традиційні уявлення поліщуків про смерть в усіх варіаціях, умістили в собі ціннісні категорії життєдіяльності людини – такі, як Буття, Доля, Воля, Справедливість, Гріх, Спокута. Позбавлення життя міфологічною Смертю – це оцінювання вагомості своєї жертви. Народна філософія смерті – це про сенс життя, усвідомлення ціни свого життя, почуття відповідальності за прожите життя та, у кризовій ситуації – зречення власного буття. Наскрізний мотив, що поєднує численні фольклорні сюжети на тему «смерті» – це розмежування життєвого та потойбічного буття, уявлення про «тамтой» світ, взаємозалежність та взаємопроникнення двох світів. Глибинні дохристиянські світоглядні уявлення про смерть, попри тисячолітній вплив християнства, самовідтворювалися, а отже збереглися й продовжують відтворюватися.

Ключові слова: Українське Полісся, антропологія смерті, персоніфікація смерті, прозовий фольклор, міфологічні уявлення поліщуків.

Постановка проблеми. Вивчення ціннісних орієнтацій індивідуума як фундаментального соціально-психологічного механізму було і залишається актуальним напрямом сучасної історіографії. В умовах повномасштабних воєнних дій, загибелі військових, цивільного населення, – життєві настанови як суспільства в цілому, так і окремого індивідуума зазнають певних змін. Втім, є позачасові уявлення про духовні аспекти життєдіяльності, що глибоко укорінені в народній свідомості. Тема смерті акумулює в собі традиційні знання, зокрема про загальнолюдські пріоритети, тож звернення до теми «конечності життя» не втрачає актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний огляд публікацій новітньої доби, присвячених темі «смерті», засвідчує, що вона привернула увагу дослідників у той час, коли українська етнологічна наука шукала свій власний шлях між радянською етнографією, культурною антропологією, семіотикою та етнолінгвістикою. У широкому контексті міждисциплінарних студій та крос-культурних зіставлень до теми смерті звернувся філософ, культурний антрополог Роман Кісь (Кісь, 1996). Хоч інтерес до цієї теми спонтанно виникав і раніше (Зварич, 1993). Він зберігався і надалі, зокрема в культурно-антропологічному (Газнюк, Карпець, 2009 та ін.), лексичному (Жуйкова, 1996), історичному (Білоус, 2021; Гавриленко, 2020 та ін.), філософському (Нестеренко, 2021 та ін.) вимірах.

Ця вагова складова життєвого циклу людини наразі найбільше представлена у регіональних історико-етнографічних студіях, зокрема присвячених традиційній культурі Слобожанщини (Сушко, 2012), Волині (Солоп, 2023; Галайчук, 2017), Карпат (Гузій, 2007), Покуття (Галайчук, 2024, 2010), Закарпаття (Тиховська, 2009). Інша річ, що вона переважно розглядалась у форматі стандартного короткого вступу до відповідних студій.

Свій голос до названої тематики долучили фольклористики І. Коваль-Фучило (2004, 2012, 2014 та ін.), О. Шалак (2002, 2004), Л. Іваннікова (2004, 2023). Окремо згадаю ґрунтовну науково-

популярну працю Юлії Буйських, де серед надприродних істот своє законне місце зайняла Смерть* (Буйських. 2018, с. 199–202, 211–213, 263–264).

На сьогодні єдиним монографічним дослідженням поховальної обрядовості Українського Полісся, який, щоправда, базується на лексичному матеріалі, лишається доробок В. Конобродської «Поліський поховальний і поминальні обряди: етнолінгвістичні студії» (Конобродська, 2007). Окремі аспекти «вічної» теми (прикмети «на смерть», передчасна смерть, уявлення про душу, смерть як початок «переходу» у потойбіччя) розглядаються в публікаціях Ірини Несен (2015), Олексія Нагорнюка (2015), Ірини Рачковської (2025) та ін..

Упродовж кількох десятиліть вивчення традиційної духовної культури Полісся було справою колективу представників московської школи етнолінгвістів Інституту слов'янознавства РАН, засновником і керівником якої був академік РАН Нікіта Толстой (1923–1996). За сім років (1978–1985) за програмою «Поліського етнолінгвістичного атласу» на Українському Поліссі вони обстежили 40 сіл. Рукописна версія «Поліського архіву» за найзагальнішими підрахунками становить близько 130 тис. карток. Від 1994 р. ведеться робота над створенням електронної бази даних під назвою «Поліський архів». Як стверджується, дотепер до бази уведено 70% усіх матеріалів архіву. Утім, у відкритому доступі архів недосяжний, тож для українських колег – недоступний. Повідомляється, що з електронною базою даних успішно працюють дослідники «із різних міст Росії та із-за кордону» (див. докл.: База даних «Полесский архив»).

Треба визнати: це була одна із традиційних складових гібридної колоніальної політики радянського / російського імперіалізму. Унаслідок численних експедиційних «вторгнень» (Крим, Ольвія) їх учасники масово збирали і безперешкодно вивозили з України емпіричний матеріал, що «осідав» у московських і петербурзьких академічних, університетських і музейних сховищах. Це особливо прикро, адже записи, зроблені майже півстоліття тому, містять надзвичайно цінну, нині вже втрачену інформацію. Сьогодні справа нашої честі нарешті почати не просто відкрито говорити про фактичне привласнення цієї ділянки нашої духовної спадщини чужою державою, але й наполягати на поверненні награваного, нехай і через десятиліття.

Масив польового матеріалу з теренів Українського та Білоруського Полісся надав можливість російським дослідникам активно продукувати наукові студії. Це, зокрема, торкнулося і вивчення тематики поховальної обрядовості (Седакова, 2004; Толстая, 2013 та ін.). Окремої уваги потребує видання «Народна демонологія Полісся» в 3-х томах (2010, 212, 2016). Останній том містить розділ «Персоніфікація смерті», підготовлений російською науковицею Л. Виноградовою (2016). Зважаючи на вагомість опублікованого в додатку польового матеріалу з українських теренів він буде частково долучений до даної розвідки.

Основною джерельною базою для написання статті послуговували польові матеріали, зібрані співробітниками Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК), створеного 1991 р. (після реорганізації низки установ) з метою врятування, збереження та повернення культурної спадщини постраждалого від Чорнобильської катастрофи регіону Українського Полісся. Початок їх збирання відноситься до другої половини 1990-х рр.; місце зберігання – Музей-архів народної культури Українського Полісся ДНЦЗКСТК (далі – МАНКУП ДНЦЗКСТК).

Мета дослідження – розглянути концепт «смерті» на основі традиційних уявлень поліщуків, що збереглися на теренах Українського Полісся.

Виклад основного матеріалу. Під смертю розуміємо припинення життєдіяльності організму і його загибель; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині; смерть як опозиція життю; кончина, скін (Словник української мови, 1978). «Фразеологічний словник української мови» фіксує приблизно 50 сталих виразів із компонентом смерть (Зварич, 1993, с. 832–834), що можна пояснити надзвичайною чутливістю цього феномену пересічною людиною.

Концепт смерті прозоро визначається мовними засобами, зокрема реалізується в кількох метафорах. Найчастіше згадувана земля: «як буде смерть, то буде й ямка» (с. Видричі ККш Влн.), уявлення про її переміщення – «смерть іде» (с. Яринівка Брн. Рвн.), але так само специфічний рух фізичного тіла: людина, що померла – «перекинулася» (с. Полиці ККш. Рвн.), а також рух душі (див. докл.: Боряк, 2021): «мою душу Бог забере» (с. Озерці Влд. Рвн.).

Вербалізація концепту «смерті» на фразеологічному рівні використовує принцип мовного табування, тобто уникнення про неї прямої згадки (Конобродська, 2007, с. 62). У мовленні оповідачі вдаються до евфемізмів, наприклад: «Коли та моя година прийде, коли та моя хвилинка, що мою душу Бог забере», «О, вже прийшла моя хвилинка» (с. Озерці Влд. Рвн.) (Володимирець–2009 Боряк-09-09 № 11).

* Тут і далі великою літерою позначено персоніфікований образ Смерті, на відміну від поняття смерті як завершення людського життя.

Яскравим свідченням «закодованої» лексики можуть слугувати лайки-побажання смерті, які спересердя виголошували: «Щоб ти одуб!» (с. Осока Лгн. Жтм.) (МАНКУП ДНЦЗКСТК* Житомир–2016 Боряк-D3S1 №5); «Щоб по тобі коржі попекли!» (с. Стовпинка Олв. Жтм.) (Дубровиця-Олевськ–2019 Боряк-D10S1 №8).

В уявленні людини померлий стояв на порозі «неземного, другого майбуття» (с. Богуші Брн. Рвн.). Звідси виринає мотив «дороги» («нам тільки вже туди дорога», с. Охотівка Крс. Жрм), «межі» (між життям і смертю, двома протилежними світами, своїм і чужим) та кінцевого прихистку – дому/хати: «...пашов на родину» (с. Печенюги НвгС. Чрн); «А моя мати, як помирала, каже: «Я поїду до дому». – Кажу: «Де ваша дома?» – Кажу: «Там, де батько і мати» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 №54).

Надзвичайність «смерті» визначена уже тим неспростовним фактом, що нікому з людського роду не дано було знати про тривалість свого життя, хоча й визнавали: «А прийде той день, що треба вмерти» (с. Сергіївка Ємл. Жтм.) (Ємельчине-2011 Боряк-17-11 № 14).

Почасти несприйняття очевидності «конечності життя» знайшло своє відображення у казці, що й отримала відповідну назву: «Чому люди перестали знати час своєї смерті» (СУС – 793*) (Сравнительный указатель сюжетов...). Цей сюжет мав широке побутування (згадується, зокрема, в збірках М. Драгоманова, В. Гнатюка, О. Кольберга), утім кожна згадка про нього нашими респондентами – неспростовний доказ невимірності фольклорної традиції. Вочевидь, в пам'яті пересічної людини він зберігся як сюжет, що мав для неї особливе значення: «Так розказують, що йшов Господь по землі. Дивиться, двір занедбаний такий, бо люди знали, коли вмирати будуть. А він і питає у чоловіка: "Чого у тебе двір такий занедбаний?" – Кажу: "А чого я його буду робити, як я завтра вмираю?". Ну, що його робити? Так і залишається. Господь зробив так, щоб ми не знали, коли будемо помирати, і двір був охайний до смерті. Ну це я таку казочку чула» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 №55).

У численних меморатах на означення «смерті» окрім ряду лексем «вмерти», «умерти», «спокоїтись», «сконати» (рідко) нема що додати. Чи не основний мотив розмірковувань – якою вона буде, «оця смерть». Базовим часто вживаним поняттям є «своя» смерть, «як має бути», «добра смерть» (с. Яринівка Брн. Рвн.; с. Звездаль Нрд. Жтм.), «легенька» (с. Лозниця Нрд. Жтм.). Констатація *не тяжкої, раптової смерті без мук* є доволі частою: «...такі є, що ходять, ходять, раз – і всьо, вмерло» (с. Яринівка Брн. Рвн.).

Водночас повсюдно присутнє знання про можливу смерть «у важких муках», коли «важко», «не можна вмерти». Найпоширенішим, універсальним поясненням цього факту слугує вербальна формула «треба гріхи комусь одбути, [...] як нема гріхов, то не будеш тяжко вмирати» (с. Лозниця Нрд. Жтм.) (Житомир–2004 Боряк-03-04 № 25). Варто пам'ятати, що уявлення про «страшну», «погану», «важку» смерть грішних людей, до яких, зокрема, зараховували відьом, чаклунів, чарівниць, знахарів – універсальне. Вірили, що таке випробування може торкнутись усіх тих, хто за життя займався «колдунством» – неправедними справами. Їхні душі «забирали нечисті» (чорти, біси, диявол) (Буйських, 2018, с. 313).

Втім розхожим було судження: «А хто смерть полегшує? Ніхто легко не вмирає, вмирати всім важко. У мене свекруха помирала, свекор помирав, чоловік помирав, і всі важко» (с. Зелене Влд. Рвн.) (Володимирець–2009 Боряк-15(01)-09 № 11). Хоча і визнавали, що природу смерті та час їх настання призначає сам Бог у нагороду за праведне земне життя («...таку смерть мусиш і перебувати», с. Бронне Брн. Рвн.) (Березне-2013 Боряк-D2S3 № 20).

Очевидно, тут треба згадати про загальновідоме правило: в мить агонії людини не галасувати: «... не здумай кричати. Щоб ти не крикнула, щоб не збила. Бо як людину зіб'єш з пантелику, вже як вона вмирає, то дуже довго мучиться» (с. Локниця Зрч. Рвн.) (Зарічне–2010 Боряк-06-10 № 1).

Зафіксований перелік прийомів полегшення агонії відзначається універсальністю: вкласти в руки людині запалену свічку (найкраще стрітенську), вийняти з-під голови подушку, покласти «вузла», «того, що смертельне, вона нав'язала, ну собі на смерть» (с. Лозниця Нрд. Жтм.) (Житомир–2004 Боряк-3-04 № 25), «вузлик на смерть» («оту смертельну одежу, що йому вже позначілі надєвать – такий старий обичай») – або під голову (с. Машеве Чрб. Квс.), або «коло її»: «...ще така була мода, що як довго людина старая страждає, що ну не єсть, не п'є, і сама собі хоче смерті, так ложили в нас цеє все коло єї» (с. Жадове Смл. Чрн.) (Семенівка–2019 Боряк D6S1 № 15). Оповідачки не раз згадували про такий «прийом», як забрати людину з ліжка: «скоро умре, як покласти помираючого на землю або вивести на двір» (с. Межиліска Нрд. Жтм., запис І. Несен, 1996 р.). Моя колега І. Несен записала: «...їй легше долі вмирати десь, на землі. На землі. Бо вона вже ж поїде в землю, от вона і проситься на землю...» (с. Рови Вшг. Квс., 1998 р.).

* Далі у подібних покликаннях назва архіву опускається.

Поліський фольклор про смерть – це не про припинення життєдіяльності індивідууму внаслідок певних руйнівних процесів, а про подію. Ідеться про появу однієї днини в людському просторі Смерті як реальної одухотвореної істоти. Отже специфічна риса цієї «істоти» – спроможність ходити/приходити та брати/забирати. Її поява за певних умов може виявитися передбачуваною, прорахованою, а відтак завжди є надія (хоч і примарна) на протидію лихові.

Російські дослідниці, спираючись на зібраний ними емпіричний матеріал, стверджували, що поліському стереотипу персоніфікованої Смерті найперше притаманні «покійницькі» ознаки: худорлявість, кістлявість, блідість обличчя, холодні руки, зубатість тощо (Виноградова, 2016, с. 550). Цю тезу ані підтвердити, ані спростувати складно – для цього бракує ґрунтовної джерельної бази. Спираючись на наявний матеріал, справедливо лише сказати, що антропоморфний образ Смерті на Поліссі усе ж має різнопланові ознаки, серед яких важко виокремити «профільну».

Нині зафіксувати наративи про персоніфікацію Смерті в тому обсязі, як це щастило зробити колегам в 1970–1980-х роках, уже не вдається. Ці уявлення дедалі більше «завмирають». Утім деякі стійкі характеристики фіксуються. Так, розлогу міфологічну бувальщину, як її оповідали на Рівненському Поліссі, записала Ю. Буйських. У ній Смерть в образі молодої дівки із вінком на голові, у «пудвечках» і «лентах» гнала лісом чорну корову: «Як я, – каже, – за єю, то вона вішла на гудок, то, каже, схопівса ветьор, і стало дерево ламать, і не стало корові, і не стало, – каже, – тей дівки» (с. Сварині Влд. Рвн.) (Володимирець–2009, Буйських-2, арк. 33; цит. за: Буйських, 2018, с. 264).

Універсальність іпостасі Смерті як жінки в білому (це колір одягу, але також обличчя, волосся) – загальновідома (див., напр.: Гузій, 1995, с. 363), так само як давнє походження цього мотиву (Тиховська, 2021, с. 113–114). Мною записано: «в білому – і хустка біла, і кофта, і спідниця – всьо білене» (с. Люб'язь Лбш. Влн) (Любешів–2015 Боряк-D7S2 № 16).

Найчастіше серед епітетів, якими її іменували, фігурують: «висока», «з довгими косами» (с. Ветли Лбш. Влн.), «зубата» (с. Берестя Дбр. Рвн.) 565, «стара, суха, біла, уся в чорном» (с. Поліське Крс. Жтм.); «дуже страшна» (с. Мощенка Грд. Чрн.); одинично – скелетоподібна (с. Червона Волока Лгн. Жтм.) (див. також: Гузій, 1995, с. 363; Виноградова, 2016, с. 564, 565, 567, 571 та ін.).

Значно рідше, але траплялося свідчення й про чоловічу подобу Смерті: «...вже лежала, років вісімдесят було вже тій жінці. Говорить, вона [донька] торкнулася її, а вона говорить: "Ой, не торкайся мене, – каже, – бо приїхав на коні такий гарний мужик, то напевне вже за мною". І вона одразу померла» (с. Нуйно ККш. Влн.) (Камінь-Каширський–2012 Боряк-D1S2 №2).

Серед інших варіантів антропоморфного образу Смерті – її прихід по жертву в образі померлого родича (батьків, сестри, зятя тощо): «Вона [мати, яка заслабла] їх не знала, це баба і деда. І не бачила ніколи. А вона каже: "Не переживайте, у мене баба і дед вже сидять, чекають"» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 № 54). Подібний мотив побутовував на Житомирщині: «Оце про свого чоловіка розкажу. Він до мене: "Ото мати [померла] приходила, да я з нею тут спорився да кричав"» (с. Хрипля Нрд. Жтм.) (Брусилів-Радомишль-2003 Боряк-06-03 № 25).

Близька людина могла стати провісником прийдешнього життя у потойбіччі: «А после каже: "Савко (на бригадіра нашого, уже умерший), Савко, а як там добре? Як там, чи добре там?" А він був бригадиром, Савка, да вельми дружив з моїм. Ох, людиночко добрая, а я кажу: "А де він?". А він каже: "Коло мене сидить". Прийшов по його» (с. Великий Курінь Лбш. Влн.) (Любешів–2015 Боряк-D5S3 № 4).

Смерть показується і веде за собою в образі янгола: «Янголи проводять. [...] І вже як вун, той приведе, то янгол і довольний» (с. Любиковичі Срн. Рвн.) (Сарни-2008 Гаврилук-03-03 №7).

Згадки про обладунки Смерті, безумовно, свідчать про уявлення, що вона з'являлась у людському просторі з рішучими намірами. Серед знарядь найчастіше згадується коса: «Моя свекруха казала, що як свекор вмирав, то каже: "Я вже буду вмирати, бо вже смерть з косою стоїть [...] на покуті"» (с. Зелене Влд. Рвн.) (Володимирець-2009 Боряк-15/(01)-09 № 11). На Житомирському Поліссі також зафіксовано відомості про її появу із серпом (с. Перга Олв. Жтм.), на свою жертву вона «настромлялася вилками», «колють у глаза, лякают. Страшно робіцца» (с. Рясне Ємл. Жтм.) (Виноградова, 2016, с. 84). Нагадаю, що образ-персонаж кістлявої смерті, да ще й з косою (граблями) в руках, активно використовували іконописці, передусім у західних регіонах України, зокрема для відтворення сцен Страшного суду та чистилища (XV–XVIII ст.) (Berezhnaya, 2015). Стверджується, що цей мотив відсутній у візантійській іконографії і є іконографічним нововведенням українських майстрів (Лесів, 2016, с. 1050).

На Чернігівському Поліссі, окрім коси, «що за плечима блищить», згадується також пила: «Во снє я відела... Дед маленечкій, страшный, борода белая, с косой. Сказала маме, а она сказала: "...як прийде с косой, так бистрее я умру, а як с пілкой – так страшнее. Потрошку буде пілять» (с. Великий Зліїв Рпк. Чрн., також с. Хоробичі Грд. Чрн.) (Виноградова, 2016, с. 563, 568).

Нарешті, уявлялася вона також і з ножем у руках, адже на Житомирщині «в момент смерті когось із домашніх щовечора воду у відрі накривали – буває мрець у селі, то у відрі смерть ножа полоще» (с. Зубковичі Олв. Жтм., запис 1997 р.).

Антропоморфний образ Смерті може поєднуватись із зооморфними ознаками. Вона набуває подоби тварин, зокрема роду ссавців (кінь, собака, кіт, миша), земноводних (жаба), а також комах (Темченко, 2019, с. 32). Згідно зі зведеними відомостями російської дослідниці, зооморфна іпостась Смерті на Волині – це муха, миша; на Житомирщині – собака, кіт, метелик; на Чернігівщині – жаба; на Рівненщині – миша, жаба (див. докл.: Виноградова, 2016, с. 571–575). У моїх матеріалах це також кінь: «Колись моя мати розказувала, що у неї маленький братик умер. То сіли снідати в перший день на Пасху. А він каже: “Мамо, відчини двері, хай косюк [маленьке лоша] вибіжить. [...] Так він побачив свою смерть. Мама каже: “Нігде нема нічого!”. А він таке побачив і почав умирати» (с. Задовже Зрч. Рвн.) (Зарічне-2010 Боряк-13-10 № 18).

Матеріальна оболонка не є єдино можливою для Смерті: вона здатна залишатися непомітною, неприступною людському зорові. Утім дає про себе знати ледь помітним знаком, що робить її близькою до подоби душі. Цей її стан передається, зокрема, словом «тінь» (подібно до душі): «... ми на печі лежимо, а така, каже, тінь біла. Така тінь, зараз такого не розказують, такого немає. Така біла тінь прийшла.... [...] Каже, то смерть уже моя приходила» (с. Охотівка Крс. Жтм.) (Коростень–2023 Боряк-D5S1 № 54). Вона проявляє себе стуком (у покуть, у вікно) або вигуком: «А як дід помирав, тоже дід жив 96 років, то мого батька батько. То, каже, як стукнуло в угол раз, другий раз. Рядом дідова хата була. Ну то вже шось стукає. Якась звістка недобра буде» (с. Озерці Влд. Рвн.) (Володимирець–2009 Боряк-09-09 №11).

Усе ж, при зустрічі із небажаною «гостею» робили спробу відтермінувати її «присуд», якщо знали – як вона стане в головах жертви – людина помре, в ногах – ще поживе. Тож втаємничені вдавалися до хитрощів – майстрували рухомі ліжка: «...старший якісь там, – ка, – начальник, зробив таке ліжко, що крутиця, а воно, – каже, – коли не покрутиця, то всьо равно в головах Смерть» (с. Піщане ККш. Влн.) (Камінь-Каширський–2012, Буйських-6, арк. 12; цит за: Буйських, 2018, с. 263).

Насправді ж обдурити її було справою марною – попри всі хитрощі намічену жертву вона забирала із собою: «...прийшла Смерть, а колись ішла в одкритом відє. Начіпляє і коси, і сокири, і йде. Вже всі бачать, що вона іде сюди по мене, чи по кого. А одна баба каже: “Не, я все одно від тебе втечу”. Утікла поміж дітей та й їсть з дітьми уже там десь у садку. А смерть каже [бабі]: “Крути не верти, а мусиш умерти”. Таке. Бачте» (с. Сергіївка Ємл. Жтм.) (Ємільчине-2011 Боряк-17-11 № 14).

Драматична мить розлучення людини з життям сприймалась і як перший крок до правосуддя, час очікування прийдешнього вищого – Божого суду, спокутування за свої вчинки, а той і гріхи: «Він [чоловік] на одному ліжкуві, а я на другому ліжкуві. Але я все дивлюся, він всьо: “Ой, Боженьку, прости мені гріхи. Я нікого, – каже, – не вбив, я й не продав, і в меліції не був. Я ніщо нікому не робив»» (с. Великий Курінь Лбш. Влн.) (Любешів–2015 Боряк-D5S3 № 4).

На Житомирщині мені пощастило записати сюжетний варіант казки, відомий під назвою «Смерть-кума» (СУС-332) (Сравнительный указатель сюжетов...). У ній хрещена мати дитини (в образі Смерті) одночасно виступає в двох іпостасях – «дидактичній» та «каральній». Обіцянка зробити свого кума «богатирьом» супроводжується її наказом: «Ти світку і постолі повісь на дверях. Щоб ти йшов на двор да бачив єє. І знадвору приходів і бачив, як ти живеш і жив». І з часом вона ж миттєво карає нувориша, якому гроші очі засліпили: «Вон прійшов додому, а йому вже соромно, що постолі і світка висить на дверях, вон взяв їх да спалив». Покарання не забарилося – чоловік перестав бачити її «підказки» (кому жити, а кому помирати), швидко збіднів, а невдовзі Смерть-кума прийшла і по нього.

Висновки. Ставленням індивідуума до смерті визначається ступінь морально-етичного стану цивілізації, її духовного рівня. Представлене розмаїття фольклорного, етнографічного, лінгвістичного матеріалу, що відображає традиційні уявлення поліщуків про смерть в усіх варіаціях, умістили в собі ціннісні категорії життєдіяльності людини – такі, як Буття, Доля, Воля, Справедливість, Гріх, Спокута. Позбавлення життя міфологічною Смертю – це оцінювання вагомості своєї жертви. Народна філософія смерті – це про сенс життя, усвідомлення ціни свого життя, почуття відповідальності за прожите життя та, у кризовій ситуації – зречення власного буття. Наскрізнний мотив, що поєднує численні фольклорні сюжети на тему «смерті» – це розмежування життєвого та потойбічного буття, уявлення про «тамтой» світ, взаємозалежність та взаємопроникнення двох світів. Глибинні дохристиянські світоглядні уявлення про смерть, попри тисячолітній вплив християнства, самовідтворювались, а отже збереглись й продовжують відтворюватись.

Подяка. Висловлюю щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Berezhnaya L.** (2015). *The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment*. Cambridge, Mass: HURI for Harvard University Press. 356 p. URL: <https://www.academia.edu/13106922/>
URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023763>
- База даних «Полесский архив».** [Електронний ресурс]. URL: <https://inslav.ru/publication/baza-dannyh-polesskiy-arhiv-otdela-etnolingvistiki-i-folklor>
- Білоус, Н.** (2021). За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України; Видавничий дім "Простір", 536 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015931>
- Боряк, О.** (2021). Традиційні уявлення про душу на теренах Українського Полісся (на польових матеріалах). *Народознавчі зошити*. № 6(162). С. 1335–1348. <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1335>
- Буйських, Ю.** (2018). «Колись русалки по землі ходили...»: Жіночі образи української етнології. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля. 320 с.
- Виноградова, Л.** (2016). Персоніфікація смерті. *Народная демонология Полесья: Публикация текстов в записях 80–90-х гг. XX вв. Т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний* / сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва: ЯСК. С. 555–832. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2016_narodnaja_demonologija_polesja_3.pdf
- Виноградова, Л.** (2008). Смерть хорошая и плохая в системе ценностей традиционной культуры. *Категории жизни и смерти в славянской культуре*. Москва: Институт славяноведения РАН. С. 48–56. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2008_kategorii_zhizni_i_smerti.pdf
- Гавриленко, В.** (2020). Осмислення смерті у духовній культурі XVII–XVIII століть: світоглядні рефлексії українців. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства*, VIII всеукраїнська наукова конференція (м. Суми, 16-17 квітня 2020 р.). Суми: Сумський державний університет. С. 237–241. URL: https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/doc/konf_IFSK_2020_Zbirnuk.pdf#page=238
- Газнюк, Л., Карпець, Л.** (2009). Образ смерті як основа сприйняття життя: культурно-антропологічний вимір. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 877. С. 191–196. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_tpf/visnyk/visnyk_877.pdf#page=191
- Галайчук, В.** (2010). З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. № 3–4 (7). С. 27–49. URL: <https://lib.in.ua/141596-zhurnal-mifologija-i-folklor-2010-3-4-7>
- Галайчук, В.** (2017). Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. № 6 (138). С. 1343–1373. <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343>
- Галайчук, В.** (2024). Традиційні похоронно-поминальні звичаї та обряди на Покутті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 56. С. 345–417. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12482>
- Голосіння** (2012). / упоряд. І. Коваль-Фучило; наук. ред. Л. Іваннікова; НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. К. 792 с.
- Гузій, Р.** (2007). *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. Львів: Інститут народознавства НАН України. 352 с.: URL: <https://www.academia.edu/45182286/%D0%97>
- Жуйкова, М.** (1996). Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології. I. Thanatos. Народознавчі зошити*: спец. вип. Львів: Ін-т народознавства АН. Вип. I. С. 28–62. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf>
- Захарченко, Г.** (1999). Уявлення про душу, смерть та потойбічний світ в світогляді слов'ян (за матеріалами експедицій на Одещині). *Етнічна історія народів Європи*. Київ. Вип. 2. С. 40–44. URL: <https://ethnic.history.knu.ua/ua/1999/2>
- Зварич, С.** (1993). Смерть у системі народного світогляду. *Родовід*. № 5. С. 42–45.
- Іваннікова Л.** (2023). Поминальні практики кінця XX — початку XXI століття: контамінація традицій. *Народознавчі зошити*. № 4 (172). С. 964–977. <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.964>
- Іваннікова Л., Коваль-Фучило І., Шалак О.** (2004) «Дзєди» і «Проводи русалок» у с. Гавронщина Макарівського р-ну Київської області (святкують чорнобильські переселенці із с. Речиця). *Діалектологічні студії*. Вип. 4. Львів. С. 503–522. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=990>

- Кісь, Р.** (1996). Коваріації уявлень про смерть як індикатор культури (спроба крос-культурного бачення). *Студії з інтегральної культурології. I. Thanatos. Народознавчі зошити*: спец. вип. Львів: Ін-т народознавства АН, 1996. Вип. I: Thanatos. С. 9–20. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf>
- Коваль-Фучило І.** (2014). Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту. Київ: ТзОВ «Простір-М». 359 с.
- Конобродська, В.** (2007). Поліський поховальний і поминальні обряди. Т. 1: Етнолінгвістичні студії. Житомир: Полісся, 2007. 356 с.
- Лесів, А.** (2016). Іконографія Страшного Суду в українському малярстві: становлення і розвиток у контексті візантійського мистецтва. *Народознавчі зошити*. 2016. № 5. С. 1044–1051. URL: <https://nz.lviv.ua/2016-5/#more-876>
- МАНКУП ДНЦЗКСТК.** – Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Ф. Володимирець–2009; Ф. Березне–2013; Ф. Брусилів-Радомишль–2003; Ф. Дубровиця-Олевськ–2019; Ф. Житомир–2004; Ф. Житомир–2016; Ф. Зарічне–2010; Ф. Ємільчине–2011; Ф. Камінь-Каширський–2012; Ф. Любешів–2015; Ф. Ріпки–2017; Ф. Сарни-Коростень–2021; Ф. Семенівка–2019.
- Нагорнюк, О.** (2015). Урочище Старець поблизу с. Луко як приклад трансформації уявлень, пов'язаних із померлими раптовою смертю. *Народна культура українців: Життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження*: у 5 тт. / за наук. ред. М. В. Гримич. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. Київ: Дуліби, 2015. С. 323–332.
- Несен, І.** (2015). Вшанування померлих у традиційному світогляді населення українського Полісся. *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження*: у 5 тт. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. Київ: «Дуліби», 2015. С. 350–372.
- Нестеренко, П.** (2021). Смерть та безсмертя особистості як світоглядна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Вип. 35. С. 94–104. <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.11>
- Пискач, О.** (2009). Тема смерті в структурі поховального обряду на Закарпатті. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2009. Вип. 13. С. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2009_13_21
- Рачковська, І.** (2025). Архаїчні уявлення населення Полісся про смерть. Аналіз матеріалів експедиційних досліджень в Сарненському, Вараському та частині Рівненського районів у 2022–2024 рр. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія*, 2025. Вип. 29. С. 73–88. <https://doi.org/10.34079/2518-1343-2025-15-29-73-88>
- Седакова, О.** (2004). Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян / МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т мировой культуры. Москва: Индрик. 320 с.
- Словник** (1978). Словник української мови: в 11-ти т. Т. 9: С / ред. тому: І. С. Назарова [та ін.]. / АН УРСР. Інститут мовознавства; Київ: Наук. думка. 916 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001610>
- Солоп, Б.** (2023). Поховально-поминальна обрядовість. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси. Монографія* / за ред. Р. Сілецького. Львів: ЛГУ ім. Івана Франка. С. 246–281.
- Сравнительный указатель сюжетов:** Восточнославянская сказка (1979). / сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. Ленинград: Наука. 437 с. URL: <https://ruthenia.ru/folklore/sus/geogr24.htm>
- Сушко, В.** (2012). Життя незкінченне. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст. Харків: СПДФО Бровін О. В. 234 с.
- Темченко, А.** (2019). Семантика тілесних «двійників» у міфологічних уявленнях слов'ян. *Народна творчість та етнологія*. № 3. С. 25–35. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3>
- Тиховська, О.** (2021). Етнопсихологічна специфіка образу Смерті в казках українців Закарпаття, Словаччини та Сербії. *Народна творчість та етнологія*. № 3. С. 111–121. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2021-rik/3>
- Толстая, С.** (2013). Почему люди не знают срока своей смерти? *Ethnolinguistica slavica*. К 90-летию академика Никиты Ильича Толстого. Москва: «Индрик». С. 253–266. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_ethnolinguistica_slavica.pdf
- Фразеологічний словник української мови.** (1993). / уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.. / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: Наук. думка. Кн. 2. С. 529–980. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002727>

Шалак, О. (2002). «Висип мені, мати, високу могилу...». Уявлення про смерть і потойбічний світ, відображені в українському фольклорі. *Берегиня*. № 2. С. 29–34.

References

- Berezhnaya L. (2015). *The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment*. Cambridge, Mass: HURI for Harvard University Press. 356 p. URL: <https://www.academia.edu/13106922/> [In English].
- Bilous, N. (2021). A Step Toward Eternity: The Inhabitants of Volhynia's Towns as Reflected in Wills from the Late 16th and 17th Centuries / Vidp. red. H. Boriak. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy; Vydavnychiy dim "Prostir", 536 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015931> [In Ukrainian].
- Boriak, O. (2021). Traditional Concepts of the Soul in the Ukrainian Polissya Region (Based on Field Research). *Narodoznavchi zoshyty*. № 6 (162). S. 1335–1348. <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1335> [In Ukrainian].
- Buiskykh, Yu. (2018). "Once Upon a Time, Mermaids Walked the Earth...": Female Images in Ukrainian Ethnology. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia. 320 s. [In Ukrainian].
- Comparative Index of Plots: East Slavic Fairy Tales (1979). / Compiled by L. G. Barag, I. P. Berezovsky, K. P. Kabashnikov, N. V. Novikov. Leningrad: Nauka. 437 pp. URL: <https://ruthenia.ru/folklore/sus/geogr24.htm> [In Russian].
- Database «Polesskii archive». [Electronic resource]. URL: <https://inslav.ru/publication/baza-dannyh-polesskii-arhiv-otdela-etnolingvistiki-i-folklor>. [In Russia].
- Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vols. (1978). Vol. 9: C / Edited by I. S. Nazarova [et al.]. / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Linguistics; Kyiv: Naukova Dumka. 916 pp. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001610> [In Ukrainian].
- Gavrilenko, V. (2020). Reflections on Death in the Spiritual Culture of the 17th–18th Centuries: Worldview Reflections of Ukrainians. *Sotsialno-humanitarni aspekty rozvytku suchasnoho suspilstva, VIII vseukrainska naukova konferentsiya* (m. Sumy, 16-17 kvitnya 2020 r.). Sumy: Sumskiy derzhavnyi universytet. S. 237–241. URL: https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/doc/konf_IFSK_2020_Zbirnik.pdf#page=238 [In Ukrainian].
- Gaznyuk, L., Karpets, L. (2009). The Image of Death as the Foundation of the Perception of Life: A Cultural-Anthropological Dimension. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. № 877. S. 191–196. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_tpf/visnyk/visnyk_877.pdf#page=191 [In Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2010). From the spiritual culture of the Bohorodchany region: customs, beliefs, and superstitions associated with worldview concepts of death and the deceased. *Mifolohiia i folklor*. № 3–4 (7). S. 27–49. [In Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2017). Traditional conceptions of death and the deceased in historical and ethnographic Volhynia. *Narodoznavchi zoshyty*. № 6 (138). S. 1343–1373. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343>
- Halaichuk, V. (2024). Traditional funeral and memorial customs and rites in Pokuttia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*. Vyp. 56. S. 345–417. [In Ukrainian]. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12482>
- Huzii, R. (2007). From folk thanatology: Carpathian studies. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 352 s. URL: <https://www.academia.edu/45182286/%D0%97> [In Ukrainian].
- Idiomatic Dictionary of the Ukrainian Language. (1993). / Compiled by: V. M. Bilonozhenko et al., Editorial Board: L. S. Palamarchuk (Chair) et al. / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of the Ukrainian Language. Kyiv: Naukova Dumka. Vol. 2. Pp. 529–980. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002727> [In Ukrainian].
- Ivannikova, L. (2023). Memorial Practices of the Late 20th–Early 21st Centuries: The Contamination of Traditions. *Narodoznavchi zoshyty*. No. 4 (172). pp. 964–977. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.964>
- Ivannikova, L., Koval-Fuchilo, I., Shalak, O. (2004) "Dzedy" and "The Water Nymphs' Procession" in the village of Gavronshchyna, Makariv District, Kyiv Region (celebrated by Chernobyl evacuees from the village of Rechytisia). *Dialectological Studies*. Issue 4. Lviv. pp. 503–522. URL: <https://www.instukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=185>. [In Ukrainian].
- Kis, R. (1996). Covariations of conceptions of death as a cultural indicator (an attempt at a cross-cultural perspective). *Studii z intehralnoi kulturolohii. I. Thanatos*. *Narodoznavchi zoshyty: spets. vyp.* Lviv: In-t narodoznavstva AN, 1996. Vyp. I: Thanatos. S. 9–20. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf> [In Ukrainian].

- Konobrodskya, V.** (2007). Polissia Funeral and Memorial Rites. Vol. 1: Ethnolinguistic Studies. Zhytomyr: Polissia, 2007. 356 pp. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023763> [In Ukrainian].
- Koval-Fuchilo, I.** (2014). Ukrainian Lamentations: The Anthropology of Tradition, the Poetics of Text. Kyiv: Prostir-M LLC. 359 pp. [In Ukrainian].
- Lamentations** (2012). / Compiled by I. Koval-Fuchilo; Scientific Editor L. Ivannikova; National Academy of Sciences of Ukraine. M.T. Rylsky Institute of Folklore and Ethnology. Kyiv. 792 pp. [In Ukrainian].
- Lesiv, A.** (2016). Iconography of the Last Judgment in Ukrainian Painting: Formation and Development in the Context of Byzantine Art. *Narodoznavchi zoshyty*. 2016. № 5. S. 1044–1051. URL: <https://nz.lviv.ua/2016-5/#more-876> [In Ukrainian].
- Nahornyuk, O.** (2015). The Starets Tract near the village of Luko as an example of the transformation of beliefs associated with those who have died suddenly. *Folk Culture of Ukrainians: The Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study: in 5 vols.* / Edited by M. V. Hrymch. T. 5: Old Age. Death. The Culture of Honoring the Deceased. Kyiv: Duliby, 2015. S. 323–332. [In Ukrainian].
- Nesen, I.** (2015). Honoring the deceased in the traditional worldview of the people of the Ukrainian Polissya region. *Folk Culture of Ukrainians: The Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study: in 5 vols.* / Edited by M. V. Hrymch. T. 5: Old Age. Death. The Culture of Honoring the Deceased. Kyiv: Duliby, S. 350–372. [In Ukrainian].
- Nesterenko, P.** (2021). Death and the immortality of the individual as a philosophical issue. *Seriya filos.-politoh. studii*. Vyp. 35. S. 94–104. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.11> [In Ukrainian].
- Pyskach, O.** (2009). The Theme of Death in the Structure of Funeral Rites in Transcarpathia. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. 2009. Vyp. 13. S. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2009_13_21 [In Ukrainian].
- Rachkovska, I.** (2025). Archaic Beliefs About Death Among the Population of Polissya. An Analysis of Field Research Data from the Sarny, Varash, and Part of the Rivne Districts in 2022–2024. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: filosofiya, kulturolohiia, sotsioloheia*, 2025. Vyp. 29. S. 73–88. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.34079/2518-1343-2025-15-29-73-88>
- Sedakova, O.** (2004). The Poetics of Ritual: Funeral Rites of the Eastern and Southern Slavs / Lomonosov Moscow State University, Institute of World Culture. Moscow: Indrik. 320 pp. [In Russian].
- Shalak, O.** (2002). “Build me a tall grave, Mother...” Notions of death and the afterlife as reflected in Ukrainian folklore. *Berehynia*. № 2. C. 29–34. [In Ukrainian].
- Solop, B.** (2023). Funeral and Memorial Rites. Cultural and Everyday Traditions of the Ukrainians of Volhynia: Historical and Ethnological Essays. Monograph / ed. by R. Siletsky. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. Pp. 246–281. [In Ukrainian].
- Susko, V.** (2012). Life Is Endless: Funeral Rites of the Ukrainians of Slobozhanshchyna in the 19th–21st Centuries. Kharkiv: SPDFO Brovin O. V. 234 pp. [In Ukrainian].
- Temchenko, A.** (2019). The Semantics of Bodily “Doubles” in Slavic Mythological Beliefs *Narodna tvorchist ta etnoloheia*. № 3. S. 25–35. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3> [In Ukrainian].
- Tolstaia, S.** (2013). Why don't people know when they will die? Ethnolinguistica slavica. On the 90th anniversary of Academician Nikita Ilyich Tolstoy. Moscow, 2013. P. 253–266. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_ethnolinguistica_slavica.pdf [In Russian].
- Tykhovska, O.** (2021). Ethnopsychological Characteristics of the Image of Death in the Folktales of Ukrainians in Transcarpathia, Slovakia, and Serbia. *Narodna tvorchist ta etnoloheia*. № 3. C. 111–121. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2021-rik/3> [In Ukrainian].
- Vinogradova, L.** (2008). Good and Bad Death in the Value System of Traditional Culture. *Categories of Life and Death in Slavic Culture*. Moskva. Institut slavianovedeniia RAN. S. 48–56. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2008_kategorii_zhizni_i_smeri.pdf [In Russian].
- Vinogradova, L.** (2016). The personification of death. Folk Demonology of Polesia: Publication of Texts from the 1980s–1990s. Vol. 3: Mythologization of Natural Phenomena and Human Conditions / ed. L. N. Vinogradova, E. E. Levkievskaya. Moskva: IASK. S. 555–832. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2016_narodnaja_demonologija_polesja_3.pdf [In Russian].
- Zakharchenko, G.** (1999). Conceptions of the Soul, Death, and the Afterlife in the Slavic Worldview (Based on Materials from Expeditions in the Odessa Region). *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. Kyiv. Vyp. 2. S. 40–44. URL: <https://ethnic.history.knu.ua/ua/1999/2> [In Ukrainian].

-
Zhuikova, M. (1996). The Nomination of Death and Archaic Thinking. *Studii z integralnoi kulturolohii. I. Thanatos. Narodoznavchi zoshyty: spets. vyp. Lviv: In-t narodoznavstva NAN. Vyp. I. S. 28–62.* URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/1995-tanatos/3.pdf> [In Ukrainian].
Zvarich, S. (1993). Death in the System of Folk Worldview. *Rodovid. № 5. S. 42–45.* [In Ukrainian].

Перелік умовних скорочень

Волинська область – Влн. (райони: Березнівський – Брн.; Камінь-Каширський – ККш.; Любешівський – Лбш.; Маневицький – Мнв.).
Житомирська область – Жтм. (райони: Ємільчинський – Ємл.; Коростенський – Крс.; Лугинський – Лгн.; Народицький – Нрд.; Олевський – Олв.).
Київська область – Квс. (райони: Вишгородський – Вшг.; Чорнобильський – Чрб.).
Рівненська область – Рвн. (райони: Березнівський – Брн.; Володимирецький – Влд.; Зарічненський – Зрч.; Рокитнівський – Ркт.; Сарненський – Срн.).
Чернігівська область – Чрн. (райони: Городнянський – Грд.; Новгород-Сіверський – НвгС; Ріпкинський – Рпк.; Семенівський – Смн.).

Надійшла до редакції / Received: 18.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 22.06.2026

From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: European integration and the international legitimization of Ukraine's democratic course

Yevgen A. Kobets

Petro Mohyla Black Sea National University
PhD postgraduate student (Ukraine)
email: kobetse1410@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5583-5792>

Oleksandr V. Mosin

Petro Mohyla Black Sea National University
PhD postgraduate student (Ukraine)
email: aleksandmosin8@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1315-1735>

Abstract.

Purpose of the article is to examine the evolution of the international legitimization of Ukraine's democratic course from the Orange Revolution of 2004 to the Revolution of Dignity of 2013–2014 through the lens of the interaction between internal political transformations and the responses of international actors. The study analyzes the role of the European Union, the United States, and international organizations in shaping the political recognition of Ukrainian authorities, identifying the key factors that facilitated the transition from symbolic support for democratic changes to their institutional consolidation. **Methodology.** The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and a systematic approach. It employs problem-chronological and historical-comparative methods, along with the analysis of international legal documents and diplomatic decisions. **Scientific novelty.** The novelty of the research lies in its comprehensive interpretation of the international legitimization of Ukraine's democratic course as a multi-layered process combining normative-diplomatic, institutional-legal, and security dimensions, as well as in a comparative analysis of international responses to the events of 2004 and 2013–2014. **Conclusions.** The study demonstrates that the Orange Revolution initiated a pattern of conditional international legitimization, wherein the democratic conduct of elections became a prerequisite for international political recognition, albeit without the institutional confirmation of Ukraine's European perspective. Between 2005 and 2013, EU–Ukraine relations were characterized by an asymmetry between expanding functional cooperation and the lack of a membership perspective, which eroded international confidence in Ukrainian reforms. The Revolution of Dignity marked a decisive turning point, as international responses shifted from diplomatic statements to institutional decisions, ultimately securing the legal and security consolidation of Ukraine's democratic course.

Keywords: European integration, European Union, democratic transformations, international legitimization, Orange Revolution, Revolution of Dignity, Ukraine.

Від Помаранчевої революції до Революції Гідності: європейська інтеграція та міжнародна легітимація демократичного курсу України

Євген А. Кобець

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

PhD аспірант (Україна)

email: kobetse1410@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5583-5792>

Олександр В. Мосін

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

PhD аспірант (Україна)

email: aleksandmosin8@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1315-1735>

Анотація.

Мета статті. Дослідити еволюцію міжнародної легітимації демократичного курсу України від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції Гідності 2013 – 2014 рр. крізь призму взаємодії внутрішніх політичних трансформацій і реакції міжнародних акторів. Проаналізувати роль ЄС, США та міжнародних організацій у формуванні політичного визнання української влади й визначити чинники переходу від символічної підтримки демократичних змін до їх інституційного закріплення. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності із застосуванням проблемно-хронологічного й історико-порівняльного методів, а також аналізу міжнародних політико-правових документів та дипломатичних рішень. **Наукова новизна** полягає у комплексному розгляді міжнародної легітимації українського демократичного курсу як багаторівневого процесу, що поєднує нормативно-дипломатичний, інституційно-правовий і безпековий виміри, а також у зіставленні міжнародної реакції на події 2004 та 2013 – 2014 рр.. **Висновки.** Встановлено, що Помаранчева революція започаткувала практику умовної міжнародної легітимації, коли демократичність виборів стала чинником міжнародного визнання влади, однак без інституційного закріплення європейської перспективи України. У 2005 – 2013 рр. взаємини з ЄС характеризувалися асиметрією між розвитком співпраці та відсутністю членської перспективи, що послаблювало міжнародний кредит довіри. Революція Гідності стала переломним етапом: міжнародна реакція перейшла від дипломатичної підтримки до інституційних рішень, що забезпечило правове й безпекове закріплення демократичного курсу України.

Ключові слова: Помаранчева революція, Революція Гідності, міжнародна легітимація, Україна, Європейський Союз, демократичні трансформації, європейська інтеграція.

Постановка проблеми. Після проголошення незалежності у 1991 р. Україна задекларувала європейський напрям розвитку як стратегічну мету державної політики. Однак протягом двох десятиліть цей курс залишався нестабільним, залежним від внутрішньополітичних змін та зовнішньополітичної кон'юнктури. Європейська інтеграція не набула безперервного інституційного характеру, а демократичні трансформації розвивалися нерівномірно, що зумовлювало періодичні кризи легітимності як усередині країни, так і на міжнародній арені. Саме тому дослідження еволюції міжнародної легітимації демократичного курсу України від Помаранчевої революції до Революції Гідності є необхідним для розуміння не лише внутрішньої логіки українських трансформацій, а й формування нової ролі України в європейському політичному та безпековому порядку.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історіографії події Помаранчевої революції та Революції Гідності розглядаються переважно у контексті демократичних трансформацій, європейської інтеграції України та змін у системі регіональної безпеки. Значний внесок у дослідження передумов, перебігу та наслідків цих подій здійснили українські науковці, зокрема О. Власюк, С. Віднянський, П. Гай-Нижник, Я. Потапенко та ін., які проаналізували внутрішньополітичні процеси та їхній вплив на державотворення і зовнішньополітичний курс України. Водночас у працях західних дослідників (А. Ослунда, Е. Вілсона, Т. Кузьо, П. Д'Анієрі та ін.) події українських революцій розглядаються крізь призму демократичних переходів, міжнародної підтримки та трансформації безпекового середовища Європи.

В українській історіографії значний масив праць присвячено передумовам, перебігу та наслідкам Революції Гідності, а також російсько-українській війні. Дослідники аналізують політичні, соціальні та міжнародні аспекти цих подій, наголошуючи на їх значенні для

євроінтеграційного курсу України та зміни її міжнародного статусу. Водночас більшість робіт зосереджується або на внутрішньополітичній динаміці протестів, або на безпекових наслідках конфлікту, що залишає недостатньо узагальненим питання комплексної міжнародної легітимації постмайданної трансформації України.

Окремі аспекти цієї проблематики були розроблені у публікаціях Є. Кобця та О. Мосіна. Зокрема, у дослідженні ідейно-концептуальних інтерпретацій Помаранчевої революції у західноєвропейських та американських працях проаналізовано формування зовнішніх наративів щодо українських демократичних змін та їх місце у західному академічному дискурсі (Кобець, 2025a). У роботі, присвяченій політико-інституційному впливу США на демократизаційні процеси в Україні у 2004 – 2010 рр., розкрито механізми міжнародної підтримки реформ, діяльність урядових і неурядових інституцій США та їхній внесок у наближення України до європейських демократичних стандартів (Кобець, 2025b). Подальші дослідження були спрямовані на аналіз концептуалізації Євромайдану та Революції Гідності у зарубіжних публікаціях, де ці події розглядалися як прояв ціннісної мобілізації та трансформації політичної суб'єктності українського суспільства (Мосін, 2025a), а також на вивчення дипломатичної та інституційно-правової реакції міжнародної спільноти на події 2013 – 2014 рр. (Мосін, 2025b).

У межах ширшого теоретичного узагальнення було також досліджено еволюцію сприйняття України у європейському політичному та безпековому просторі – від моделей «буферної держави» та «сірої зони» до концепту «європейського актора», що відображає поступове зростання її міжнародної суб'єктності (Кобець, Мосін, 2025).

Отже, наявні дослідження висвітлюють окремі виміри міжнародного сприйняття України – дискурсивний, інституційний, дипломатичний та безпековий, однак вони здебільшого розглядаються ізольовано. Нинішня стаття спирається на попередні напрацювання та залучає широкий комплекс міжнародних документів, аналітичних матеріалів і теоретичних праць зарубіжних дослідників з метою комплексного аналізу процесу міжнародної легітимації України після Помаранчевої революції та Революції Гідності як багаторівневого політичного, правового, безпекового та символічного явища.

Мета статті полягає у дослідженні еволюції міжнародної легітимації демократичного курсу України від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції Гідності 2013 – 2014 рр., зокрема визначенні механізмів взаємодії внутрішніх демократичних трансформацій із реакцією міжнародних акторів, а також з'ясуванні переходу від символічного міжнародного визнання до інституційного, правового та безпекового закріплення європейського курсу держави.

Виклад основного матеріалу.

Помаранчева революція у міжнародному вимірі: «тест демократії».

Президентські вибори в Україні 2004 р. стали першою масштабною кризою політичної легітимності після здобуття незалежності, що набула виразного міжнародного виміру. Масові фальсифікації під час другого туру голосування 21 листопада 2004 р. були зафіксовані як українськими спостерігачами, так і міжнародними місіями, насамперед Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі (БДІПЛ ОБСЄ), яке зазначило, що вибори не відповідали зобов'язанням ОБСЄ, стандартам Ради Європи та загальноєвропейським демократичним нормам. Оцінки європейських високопосадовців та міжнародних спостережних місій загалом збігалися: попри конкурентний характер кампанії, виборчий процес супроводжувався системним використанням адміністративного ресурсу, медійною упередженістю та порушеннями під час голосування та підрахунку голосів. Фінальний звіт ОБСЄ від 11 травня 2005 р. підтвердив відступ України від загальновизнаних демократичних стандартів волевиявлення (OSCE ODIHR, 2005, p. 1).

Саме ці висновки стали підґрунтям міжнародної реакції. Європейський Союз (ЄС) та Сполучені Штати (США) утрималися від негайного визнання оголошених результатів виборів, що стало нетиповим для попередньої практики відносин із Києвом. Демократичність виборчої процедури фактично перетворилася на ключову умову політичного визнання влади, а резолюція Європейського парламенту від 29 листопада 2004 р. підтримала проведення повторного другого туру під міжнародним спостереженням (European Parliament, 2004).

У цьому контексті Помаранчева революція стала міжнародним «тестом демократії», продемонструвавши готовність західних інституцій пов'язувати політичне визнання з дотриманням демократичних стандартів і фактично поставити під сумнів формально оголошені результати виборів у суверенній державі.

Реакція Заходу та межі зовнішнього впливу. Міжнародна реакція на події в Україні у листопаді–грудні 2004 р. набула форми дипломатичного посередництва, а не прямого політичного тиску. Ключову роль у врегулюванні кризи відіграли представники європейських інституцій – верховний представник ЄС із зовнішньої політики Х. Солана, генеральний секретар ОБСЄ Ян Кубіш, а також президенти Польщі А. Кваснєвський та Литви В. Адамкус, які долучилися до переговорів між владою та опозицією (Pavlyuk, 2005, p. 13). Як зазначав

.....
колишній посол США в Україні С. Пайфер, Помаранчева революція залишалася «українським явищем», тоді як міжнародні актори виконували роль посередників, спрямовуючи політичне протистояння у правове русло (Kosc-Harmatiy, 2011).

Європейські лідери ініціювали формат «круглого столу», консультації якого відбулися у три раунди – 26 листопада, 1 грудня та 6–7 грудня 2004 р.. Активна медіаційна роль Польщі та Литви поєднувалася з інституційним авторитетом ЄС, який забезпечувала участь Х. Солани. США підтримали європейське лідерство, водночас координуючи позиції із союзниками, тоді як Росія була представлена депутатом Державної думи Б. Гризловим і зберігала обмежену участь у переговорному процесі. У результаті ситуація, що склалася довкола виборів в Україні, стала одним із перших прикладів посередницької ролі ЄС у пострадянському регіоні (Kosc-Harmatiy, 2011).

Паралельно США зайняли жорсткішу публічну позицію. У заяві Білого Дому пролунали заклики утриматися від визнання результатів виборів до проведення перевірок, а державний секретар США К. Пауелл заявив, що вибори не відповідають демократичним стандартам (U.S. Department of State, 2004). За оцінкою дослідника В. Пашкова, участь США мала системний, але обмежений характер і поєднувала дипломатичний тиск із підтримкою демократичних процедур. У 2002–2004 рр. фінансування американських програм розвитку демократії та громадянського суспільства в Україні становило \$101 млн (Пашков, 2025, с. 47), а їхня частка в загальній допомозі зросла з 15% у 2001 р. до 32% у 2004 р., попри загальне скорочення обсягів допомоги (Bunce, Wolchik, 2006, p. 9). Це відображало занепокоєння Вашингтона можливим геополітичним дрейфом України у бік Росії, що ще до виборів стало предметом слухань у Конгресі США під назвою «Майбутнє України та інтереси США» (англ. «Ukraine's Future and U.S. Interests»), які мали місце 12 травня 2004 р.. Під час слухань було наголошено на ключовому значенні демократичного розвитку України для її відносин із Заходом (U.S. House of Representatives, 2004).

Водночас США утрималися від запровадження санкцій чи інших примусових заходів, обмежившись політичними сигналами та підтримкою міжнародного спостереження. Вирішальним чинником виходу з кризи стало внутрішнє правове рішення: 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав результати другого туру недійсними та призначив повторне голосування на 26 грудня. Готовність обох кандидатів – В. Януковича та В. Ющенка – виконати це рішення створила правову основу деескалації конфлікту.

Попри консультації президента Л. Кучми з В. Путіним напередодні рішення суду, західні держави розглядали повторне голосування як механізм відновлення політичної легітимності та запобігання регіональному розколу. Посередницька діяльність А. Кваснівського та формат «круглого столу» сприяли досягненню компромісу між сторонами. У підсумку врегулювання кризи стало результатом поєднання внутрішнього правового механізму та зовнішнього дипломатичного посередництва, що окреслило межі міжнародного впливу: Захід підтримував демократичну процедуру, але уникав нав'язування політичного результату.

Міжнародна легітимація без інституційного закріплення. Після повторного туру 26 грудня 2004 р., який привів до обрання В. Ющенка, результат швидко визнали ЄС, США, Канада та міжнародні організації як перемогу демократичної процедури. Як зазначав О. Сушко, Помаранчева революція «відкрила нову главу української історії» (Sushko, 2004, p. 1). Водночас політична легітимація нового керівництва не була конвертована в інституційні зобов'язання ЄС: Україна не отримала ні перспективи членства, ні чіткої дорожньої карти інтеграції. Частина західних авторів окреслює Помаранчеву революцію як подію з революційним потенціалом, але «самообмеженим» результатом, що завершився елітним компромісом й не забезпечив глибинних інституційних змін (Кобець, 2025а).

Показово, що інституційні рамки взаємин із ЄС були визначені ще до завершення виборчої кризи: 9 грудня 2004 р. Європейська комісія схвалила Плани дій у межах Європейської політики сусідства (ЄПС), які передбачали для України не членство, а поступову інтеграцію до окремих політик ЄС. У такій логіці демократичний прорив 2004 р. був радше «вбудований» у вже існуючу модель співпраці (технічна допомога, секторальна кооперація, нормативне наближення), ніж став підставою для перегляду стратегічного підходу Брюсселя. Цей розрив між високими суспільними очікуваннями в Україні та обмеженим мандатом ЄПС сформував довготривалу асиметрію у відносинах Україна–ЄС.

План дій Україна–ЄС, підписаний 21 лютого 2005 р. терміном на три роки, фокусувався на адміністративній адаптації та секторальних реформах і не містив політичних гарантій членства. Саміт Україна–ЄС, організований у Києві 1 грудня 2005 р., зафіксував риторику «нових перспектив», але практична архітектура взаємодії залишалася в межах політики сусідства. У термінах теорії європеїзації сусідства (англ. Neighbourhood Europeanization), які використовують А. Ґавріх, І. Мельниковська та Р. Швайкерт, така конфігурація відносин поєднувала асиметричну передачу норм ЄС «згори донизу» (англ. top-down) із відсутністю

інституційного механізму відбору до членства (*англ.* gatekeeping), пропонуючи натомість розширену співпрацю та «певні ілюзії членства» (*англ.* some illusions of membership) як символічну компенсацію за відсутність чітко визначеної перспективи вступу (Gawrich, Melnykovska, Schweickert, 2009, p. 7).

У 2004 – 2009 рр. інтеграційна динаміка дедалі більше набувала форми «зв'язування» (*англ.* linkage): розширювалася мережа інституційних контактів та технічних угод без зміни політико-правового статусу України (European Parliament, 2005, p. 10). На практиці це супроводжувалося секторальними кроками (зокрема угодами про участь у місіях ЄС, проєктами в енергетиці та інфраструктурних сферах), але без «статусної винагороди». Знаковим моментом 2007 р. можна назвати старт переговорів щодо Угоди про асоціацію, яку назвали «угодою нового покоління» у форматі майбутнього Східного партнерства (European Commission, 2013). Як наголошують Р. Петров, Г. Ван дер Лоо та П. Ван Елсувеге, Угода про асоціацію закладала складну й умовну правову модель політичної асоціації та економічної інтеграції (Petrov, Van der Loo, Van Elsuwege, 2015, p. 2): ЄС визнав Україну достатньо «схожою», щоб запропонувати глибоку нормативну інтеграцію, але недостатньо «свою», щоб відкрити перспективу членства.

Після вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ), у лютому 2008 р. сторони розпочали переговори щодо Поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) як ключового елемента майбутньої Угоди. Паралельно інституційне оформлення відносин посилювалося через Східне партнерство: рішення про запуск ініціативи ухвалили на Празькому саміті 7 травня 2009 р. за участі глав держав та урядів країн ЄС та шести партнерів; Україну представляв Президент В. Ющенко. Того ж року Україна та ЄС погодили Порядок денний асоціації, який замінив План дій ЄПС і став практичним інструментом підготовки до майбутньої Угоди (European Commission, 2013).

Переговорний процес завершувався у 2011 – 2012 рр.: на XV Саміті ЄС–Україна 19 грудня 2011 р. підтверджено політичне завершення переговорів, а 22 грудня 2011 р. сторони досягли принципової згоди щодо змісту положень ПВЗВТ (European Commission, 2012). Пізніше, 30 березня 2012 р., Угоду про асоціацію було парафровано (European Commission, 2013). Однак, попри технічну готовність документа, підписання відклали з політичних причин: ЄС пов'язав рішення з умовами щодо вибіркового правосуддя, виборчих стандартів та судової реформи. Після парламентських виборів 28 жовтня 2012 р. ця умовність була формалізована: у висновках Ради ЄС із закордонних справ 10 грудня 2012 р. зазначено, що горизонт можливого – листопад 2013 р. (Вільнюський саміт Східного партнерства) – залежить від «відчутного прогресу» України; окремо відзначено моніторингову місію Європарламенту під керівництвом П. Кокса та А. Кваснєвського (Council of the European Union, 2012). Резолюція Європарламенту 13 грудня 2012 р. додатково пов'язала проблему легітимності з ув'язненням опозиційних лідерів, зокрема Ю. Тимошенко та Ю. Луценка (European Parliament, 2012). На тлі підготовки до Саміту Східного партнерства у Вільнюсі 15 травня 2013 р. Європейська комісія ухвалила технічні пропозиції до рішень Ради щодо підписання та тимчасового застосування Угоди, але підкреслила залежність політичного рішення від виконання поставлених умов (European Commission, 2013). На той час, за оцінками Європарламенту прогрес України трактувався як недостатній.

Ця *легітимізація без інституційного допуску* накладалася на внутрішньополітичну нестабільність після 2004 р.. Уже в 2005 – 2007 рр. конкуренція між президентом В. Ющенком, урядом та Верховною Радою переросла у боротьбу за повноваження в умовах конституційної реформи 2004 р., що, за визначенням О. Гараня, набула форми «Помаранчевого розколу» (Haran, 2011, p. 95). Після парламентських виборів березня 2006 р. виникла коабітація: президент В. Ющенко співіснував з урядом В. Януковича, призначеного прем'єр-міністром, що поглибило поляризацію та знизило спроможність до стратегічного планування реформ (Haran, 2011). Криза 2006 – 2007 рр. завершилася розпуском парламенту та достроковими виборами восени 2007 р., а законодавчий процес залишався фрагментованим і слабо прив'язаним до виконання зобов'язань перед ЄС. Навіть там, де прогрес був досягнутий – наприклад, вступ до СОТ у 2008 р., старт переговорів про асоціацію у 2007 р., початок переговорів щодо ПВЗВТ після 2008 р., а також кроки в енергетичній інтеграції, зокрема приєднання до Енергетичного співтовариства у 2011 р. (Kuzio, 2015, p. 453) – він не супроводжувався внутрішньою політичною консолідацією.

У підсумку, 2005 – 2013 рр. закріпили структурну асиметрію: договірна й секторальна взаємодія з ЄС розширювалася, але без чітко визначеної перспективи членства, а політика умовності діяла радше як інструмент оцінки внутрішніх практик, ніж як механізм інституційного включення. Як зауважує Д. Толксдорф, тривалі переговори довкола асоціації та постійна відсутність «європейської перспективи» стали джерелом розчарування Києва у діалозі з Брюсселем (Tolksdorf, 2014). За цих умов демократичний прорив 2004 р. був міжнародно визнаний, але не перетворився на сталий інституційний курс: європейська інтеграція

залишалася переважно технократичною та залежною від внутрішньої спроможності української політичної системи інституціоналізувати задекларований вибір.

Внутрішньополітична нестабільність та міжнародне сприйняття України.

Парламентські вибори 2006 р. та формування уряду Віктора Януковича стали для Заходу першим сигналом, що демократичні зміни після 2004 р. не набули незворотного характеру. Політична нестабільність, дострокові вибори 2007 р. й гостре протистояння між президентом В. Ющенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко поступово закріпили образ України як партнера з низькою прогнозованістю та обмеженою здатністю підтримувати сталі реформи. Нереалізовані очікування Помаранчевої революції – передусім у сфері судової реформи, боротьби з корупцією та утвердження верховенства права – сприяли зниженню довіри як всередині країни, так і серед західних партнерів (Haran, 2011, р. 95).

Цю тенденцію відображали й міжнародні індикатори. За даними Трансперенсі Інтернешнл (*англ.* Transparency International), у 2004 – 2011 роках індекс сприйняття корупції України залишався низьким (2,2–2,8 бали з 10). Після переходу організації на 100-бальну шкалу Україна двічі посіла 144-те місце: у 2012 р. – серед 176 країн із результатом у 26 балів, а у 2013 р. – серед 177 країн із 25 балами (Transparency International, 2004–2013).

Світова фінансова криза 2008 – 2009 рр. посилила ерозію міжнародного «кредиту довіри». У 2009 р. ВВП України скоротився на 15,1% порівняно з попереднім роком (NBU, 2009, р. 14), а фінансова стабільність дедалі більше залежала від зовнішньої підтримки: у листопаді 2008 р. Україна узгодила з Міжнародним валютним фондом (МВФ) кредитну «стенд-бай» програму на \$16,4 млрд, а у липні 2010 р. – нову програму на \$15,15 млрд (Roudet, 2010). У підсумку для ЄС і США Україна поступово переставала бути прикладом успішного демократичного транзиту й дедалі частіше сприймалася як держава з хронічною інституційною слабкістю.

Конкуренція інтеграційних проєктів в Україні (2010 – 2013). Перемога В. Януковича на президентських виборах 7 лютого 2010 р. відкрила новий етап міжнародного позиціонування України. Офіційно зберігаючи курс на європейську інтеграцію, нова влада водночас активізувала зближення з Росією, символом чого стали Харківські угоди від 21 квітня 2010 р., підписані В. Януковичем та Д. Медведевим, а також розширення економічної співпраці між державами.

У цей період Україна опинилася між двома конкуруючими інтеграційними моделями: європейською, заснованою на правових нормах і внутрішніх реформах, та євразійською, що спиралася на політичні домовленості й економічні преференції. Звіт Комітету ЄС Палати лордів британського парламенту відзначав, що у спільному сусідстві ЄС та Росії формується відкрита конкуренція інтеграційних проєктів, у центрі якої перебуває Україна як ключова держава регіону (House of Lords EUC, 2015). У 2010 – 2013 рр. ця конкуренція набула інституційного виміру: ЄС розвивав Східне партнерство, тоді як Росія формувала Митний союз із Білоруссю та Казахстаном, розглядаючи участь України як критично важливу для його економічної й геополітичної життєздатності.

ЄС будував відносини з Україною на принципі умовності (*англ.* conditionality), пов'язуючи поглиблення інтеграції з реформами, адаптацією законодавства та дотриманням демократичних стандартів (Schimmelfennig, Sedelmeier, 2004, р. 670). Під час переговорів щодо Угоди про асоціацію у 2011 р. Європейський парламент прямо пов'язав перспективу її підписання з верховенством права та політичним плюралізмом. Арешт Ю. Тимошенко 5 серпня 2011 р. та її засудження 11 жовтня 2011 р. стали переломним моментом: інституції ЄС визначили вирішення цієї справи ключовою політичною умовою подальшого просування угоди.

Паралельно Росія посилювала економічний тиск, просуваючи приєднання України до Митного союзу. У серпні 2013 р. російська сторона запровадила посилені митні перевірки українських товарів, що фактично призвело до блокування експорту, а також використовувала газові боргові претензії обсягом близько \$900 млн через компанію «Газпром» як інструмент політичного впливу (Smith, 2013, р. 5). Таким чином, інтеграційний вибір України дедалі більше визначався не лише нормативними вимогами ЄС, а й економічними важелями Росії.

У логіці моделі зовнішніх стимулів (*англ.* external incentives model) імплементація норм ЄС залежить від співвідношення переваг інтеграції та внутрішньополітичних витрат. Напередодні президентських виборів 2015 р. адміністрація В. Януковича опинилася перед дилемою: виконання вимог ЄС, включно зі звільненням політичних опонентів, загрожувало послабленням внутрішнього контролю, тоді як відмова від них ускладнювала європейську інтеграцію.

Напередодні саміту Східного партнерства у Вільнюсі ситуація дедалі частіше трактувалася міжнародними спостерігачами як боротьба за політичний і економічний вплив між ЄС та Росією в Східній Європі. Українське питання поступово вийшло за межі технічних переговорів про асоціацію й перетворилося на елемент ширшого геополітичного суперництва. У цих умовах справа Ю. Тимошенко стала символом умовної легітимності української влади в

очах Заходу, а переговори щодо Угоди про асоціацію – інструментом політичної умовності, пов'язаної з дотриманням принципів верховенства права та незалежності судової системи.

Вільнюський саміт 2013 р. як точка зламу. Парафування Угоди про асоціацію у 2012 р. створило відчуття поступу у відносинах Україна–ЄС, однак у листопаді 2013 р. президент В. Янукович відмовився підписати документ на саміті Східного партнерства у Вільнюсі. Так, 21 листопада 2013 р. уряд прем'єр-міністра М. Азарова видав Розпорядження Кабінету Міністрів України № 905-р, що фактично призупинило підготовку до підписання Угоди, а на майбутнє означало відмову від її укладення на саміті 28–29 листопада 2013 р.. Рішення було прийняте після інтенсивних переговорів українського керівництва з президентом Росії В. Путіним (House of Lords EUC, 2015) та на тлі посиленого економічного тиску з боку РФ. Воно стало кульмінацією попереднього періоду умовної легітимації, коли символічна підтримка європейського курсу не була підкріплена інституційними гарантіями. Для правлячої еліти політичні витрати виконання вимог ЄС виявилися вищими за очікувані вигоди інтеграції.

Реакція ЄС була різко критичною: єврокомісар з питань розширення та політики сусідства Ш. Фюле скасував запланований візит до Києва (Rieght, 2013), а обговорення фінансової допомоги фактично призупинилося. Натомість Росія запропонувала Україні пакет підтримки, що включав придбання державних облігацій на суму \$15 млрд і зниження ціни на газ (Мосін, 2025b, с. 180). ЄС висловив глибоке розчарування, але утримався від санкцій, що продемонструвало обмеженість його інструментів впливу порівняно з прямими економічними стимулами Москви.

Відмова від підписання Угоди стала безпосереднім тригером масових протестів: 24 листопада 2013 р. в Києві на Європейській площі відбулася найбільша проєвропейська акція з часів Помаранчевої революції, яка започаткувала хвилю протестів, що переросли у Революцію Гідності. Таким чином, Вільнюський саміт став точкою зламу, позначивши перехід від умовної міжнародної легітимації української влади до відкритої кризи політичного визнання.

Інституційна легітимація демократичного курсу України (2013 – 2014). Початковий етап протестів у листопаді–грудні 2013 р. супроводжувався обережною реакцією міжнародних акторів. ЄС та США спершу розглядали події як внутрішньополітичну кризу, закликаючи до діалогу між владою та опозицією й утримання від насильства. Після відмови В. Януковича підписати Угоду про асоціацію у Вільнюсі офіційні заяви ЄС обмежувалися висловленням розчарування з приводу втрати значних можливостей щодо майбутньої співпраці та дипломатичними закликами до стриманості (European Parliament, 2013).

Ситуація змінилася після силового розгону студентів у ніч на 30 листопада 2013 р., коли міжнародна реакція перейшла від стриманого спостереження до нормативної оцінки дій української влади. Верховний представник ЄС К. Ештон, єврокомісар Ш. Фюле та Державний департамент США публічно засудили застосування сили проти мирних демонстрантів (Мосін, 2025b, с. 178, 180). Попри це, міжнародні партнери ще намагалися зберегти чинну владу як переговорного партнера, обмежуючись політичним тиском та закликами до врегулювання кризи дипломатичними засобами.

Переломним моментом стало ухвалення 16 січня 2014 р. так званих «диктаторських законів», які обмежували свободу зібрань та діяльність громадянського суспільства. ЄС, Рада Європи та Держдепартамент США кваліфікували ці кроки як порушення міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини, що означало втрату режимом В. Януковича умовної міжнародної легітимності (Котляр, Мосін, 2024, с. 50).

Після розстрілів протестувальників у центрі Києва 18–20 лютого 2014 р. міжнародна реакція набула інституційного характеру. ЄС уперше застосував санкційні механізми – заборону на в'їзд і замороження активів українських посадовців, причетних до насильства, а США запровадили аналогічні персональні санкції (Мосін, 2025b, с. 183–184). Уперше від здобуття незалежності міжнародні партнери юридично зафіксували персональну відповідальність представників української влади за застосування сили проти цивільного населення.

Важливим етапом стала угода 21 лютого 2014 р., укладена за посередництва міністрів закордонних справ Німеччини, Польщі та Франції, яка передбачала повернення до Конституції 2004 р., дострокові вибори та міжнародне розслідування насильства (Мосін, 2025b, с. 184). Хоча вона не була реалізована повністю, саме ця домовленість створила правову основу для подальших рішень Верховної Ради.

Після втечі В. Януковича парламентські рішення 22–23 лютого 2014 р. були оперативно визнані ЄС, США, Канадою та іншими міжнародними партнерами. Рада Європи (Council of Europe, 2015) та ОБСЄ (OSCE, 2014) розгорнули інституційну співпрацю з новою українською владою. Міжнародні організації діяли у взаємодоповнювальних площинах: Організація Об'єднаних Націй (ООН) винесла питання припинення військового втручання Російської Федерації (РФ) на розгляд Ради Безпеки та актуалізувала проблему захисту територіальної цілісності України (UN, 2014), тоді як МВФ розпочав переговори щодо програми фінансової

стабілізації України (IMF, 2014), розпочали офіційні переговори з урядом України. Таким чином, революційна трансформація була інтегрована у міжнародно визнаний конституційний порядок – на відміну від 2004 р., коли демократичні зміни отримали переважно символічне міжнародне схвалення.

Світові медіа та формування глобальної легітимності Євромайдану. Окремий вимір міжнародної легітимності Революції Гідності сформувався через світові медіа. Починаючи з грудня 2013 р., Майдан став постійною темою провідних західних видань – BBC, The Guardian, The New York Times, The Washington Post, Reuters, Deutsche Welle. Події в Києві висвітлювалися як боротьба громадянського суспільства проти авторитарного режиму, а після лютневих розстрілів – як моральний тест для Європи та демократичного світу.

Водночас глобальна медійна присутність Євромайдану формувалася не лише завдяки діяльності традиційних міжнародних засобів масової інформації (ЗМІ), а й через нову цифрову інформаційну екосистему. Соціальні мережі – насамперед Facebook та Twitter – забезпечували безперервний потік інформації з місця подій, який оперативно підхоплювали провідні світові медіа (Bohdanova, 2014). Активісти свідомо працювали над інтернаціоналізацією протесту. Використання англійських хештегів, організація «Twitter-штормів», краудсорсингові переклади новин та залучення про-українських дослідників за межами України дозволили винести події Євромайдану в глобальний інформаційний простір (Bohdanova, 2014; Tucker et al., 2015). Це сприяло швидкому включенню України до міжнародного політичного порядку денного та перетворило революційні події на Майдані 2013 – 2014 рр. із національного протесту на подію світового значення. Таким чином, міжнародна легітимність Революції Гідності формувалася не тільки через дипломатичні заяви чи правові процедури, але й через глобалізовану медійну публічність.

Україна як суб'єкт європейського порядку: безпековий, правовий та ціннісний виміри. У західному політичному дискурсі Україну тривалий час сприймали як «буферну державу» або «сіру зону» між ЄС та пострадянським простором, однак після подій 2013 – 2014 рр. розпочалася поступова трансформація цього образу у напрямі сприйняття України як актора європейської безпеки (Кобець, Мосін, 2025). Це було підкріплено резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 березня 2014 р., яка засвідчила невизнання зміни статусу Криму та підтвердила суверенітет України в її міжнародно визнаних кордонах (UN General Assembly, 2014). Анексія Криму та початок гібридної війни на Донбасі зруйнували безпековий консенсус у Європі, який мав місце після холодної війни, а санкції ЄС, США, Канади та їхніх партнерів проти Росії перетворили ситуацію в Україні на системний виклик європейській архітектурі безпеки. Водночас, санкційна політика виконувала функцію міжнародного підтвердження легітимності української влади, трактуючи події 2014 р. як порушення основоположних норм міжнародного порядку, а не внутрішній конфлікт.

Євроінтеграція України у сфері безпеки отримала інституційне оформлення після Саміту Північноатлантичного Альянсу (НАТО) в Уельсі (4–5 вересня 2014). У підсумковій Декларації саміту (*англ.* Wales Summit Declaration) Україну було визнано як «особливого партнера» Альянсу (пункт 29). Рішення саміту започаткували трастові фонди, програми оперативної сумісності та довгострокову підтримку реформ сектору безпеки й оборони. Хоча членство не було запропоноване, участь у цих форматах означала якісну зміну статусу України – від об'єкта стабілізаційної політики до учасника формування регіональної безпеки.

Закордонні дослідники часто трактують Революцію Гідності не лише як протест проти режиму, а як каталізатор глибших соціально-політичних трансформацій та консолідації політичної нації (Мосін, 2025a). На відміну від ситуації після Помаранчевої революції, результати Революції Гідності отримали й чітке міжнародно-правове закріплення. Політична частина Угоди про асоціацію була підписана 21 березня 2014 р., а економічна – 27 червня 2014 р., що перевело відносини Україна–ЄС із площини політичної підтримки у юридично оформлене партнерство (European EAS, 2014). Повне набуття чинності Угодою у 2017 р. стало правовим підтвердженням європейського курсу держави.

Поряд із правовими та безпековими змінами Революція Гідності трансформувала міжнародний образ України. У західному публічному дискурсі вона дедалі частіше описувалася як держава, що захищає спільні європейські цінності – людську гідність, свободу вибору та верховенство права. Сформований під час Євромайдану наратив гідності набув рис символічного капіталу (Bourdieu, 1986, p. 245, 248–249), який посилив міжнародну підтримку України та функціонував як форма «м'якої сили» (Nye, 1990, p. 167). Унаслідок цього Україна почала сприйматися не лише як об'єкт політики ЄС, а як актор, що впливає на формування європейського порядку денного у сфері безпеки, санкційної політики та захисту демократичних норм.

Таким чином, після 2014 р. міжнародна легітимність українського демократичного курсу набула комплексного характеру: безпекового, правового та ціннісного. Якщо у 2004 р.

демократичні зміни отримали переважно символічне міжнародне схвалення, то після Революції Гідності вони були інституційно закріплені у механізмах європейської безпеки, міжнародного права та політичної співпраці.

Висновки. Дослідження еволюції міжнародної легітимації демократичного курсу України від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції Гідності 2013 – 2014 рр. засвідчує поступову трансформацію взаємодії між внутрішніми демократичними процесами та міжнародним політичним порядком. Помаранчева революція стала першим випадком, коли демократичність виборчого процесу безпосередньо вплинула на міжнародне визнання влади, започаткувавши практику умовної легітимації: підтримка західних акторів залежала від відповідності політичних процедур демократичним стандартам. Водночас ця легітимація мала переважно нормативно-дипломатичний і посередницький характер та не супроводжувалася інституційним закріпленням «європейської перспективи» України.

Упродовж 2005 – 2013 рр. відносини Україна–ЄС зберігали структурну асиметрію: попри розширення договірної бази та переговори щодо Угоди про асоціацію, політика сусідства залишалася моделлю інтеграції без членства. Внутрішня політична нестабільність і фрагментованість реформ обмежували здатність конвертувати легітимацію 2004 р. у сталі інституційні результати, що поступово послаблювало міжнародний «кредит довіри». У 2010 – 2013 рр. додатковим чинником стала конкуренція європейської та євразійської інтеграційних моделей, а відмова від підписання Угоди у Вільнюсі продемонструвала вразливість символічної легітимації за відсутності її правового закріплення.

Революція Гідності означила якісно новий етап міжнародної легітимації: реакція міжнародних акторів еволюціонувала від дипломатичних заяв до інституційних рішень, а демократичні зміни були інтегровані в міжнародно визнаний конституційний порядок. Після 2014 р. легітимація набула комплексного характеру, тоді як глобальні медіа й цифрові комунікації закріпили образ України як держави, що відстоює демократичні цінності. У підсумку, період 2004 – 2014 рр. відображає еволюцію міжнародної легітимації від символічного визнання демократичного вибору до його інституційного, правового та безпекового закріплення, що підтверджує: міжнародна легітимність демократичних трансформацій формується як результат взаємодії внутрішньої мобілізації, державної спроможності та готовності міжнародних акторів інституціоналізувати нормативну підтримку.

Джерела та література:

- Bohdanova, T.** (2014). Unexpected revolution: The role of social media in Ukraine's Euromaidan uprising. *European View*. Vol. 13, Issue 1. P. 133–142. <https://doi.org/10.1007/s12290-014-0296-4>
- Bourdieu, P.** (1986). The forms of capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* / Ed. J. G. Richardson. New York: Greenwood Press. P. 241–258. URL: https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_49109/objava_66782/fajlovi/Bourdieu%20The%20Forms%20of%20Capital%20_1_.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
- Bunce, V., Wolchik, S.** (2006). Favorable conditions and electoral revolutions. *Journal of Democracy*. Vol. 17, Issue 4. P. 5–18.
- Council of Europe.** (2015). Report on Maidan investigations. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/report-on-maidan-investigations> (дата звернення: 01.03.2026).
- Council of the EU.** (2012, December 10). Council conclusions on Ukraine. 3209th Foreign Affairs Council meeting. Brussels. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/foraff/134136.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
- EEAS.** (2014). EU–Ukraine Association Agreement: Quick guide to the Association Agreement. *European External Action Service*. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/071215_eu-ukraine_association_agreement.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
- European Commission.** (2012, March 30). European Union and Ukrainian negotiators initial Association Agreement, including Deep and Comprehensive Free Trade Area. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/memo_12_238 (дата звернення: 01.03.2026).
- European Commission.** (2013a, May 15). Proposal for a Council decision on the conclusion of the Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. Brussels. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52013PC0290> (дата звернення: 01.03.2026).
- European Commission.** (2013b, May 15). Signature of Association Agreement with the EU will depend on Ukraine's performance: Press release. Brussels. URL:

- https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_13_436 (дата звернення: 01.03.2026).
- European Parliament.** (2004, November 29). Motion for a resolution on Ukraine (B6-0202/2004). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-6-2004-0202_EN.html (дата звернення: 01.03.2026).
- European Parliament.** (2012, December 13). European Parliament resolution of 13 December 2012 on the situation in Ukraine (2012/2889(RSP)). Strasbourg. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0507_EN.html (дата звернення: 01.03.2026).
- European Parliament.** (2013, December 12). European Parliament resolution on the outcome of the Vilnius Summit and the future of the Eastern Partnership, in particular as regards Ukraine (2013/2983(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0595_EN.html (дата звернення: 01.03.2026).
- Gawrich, A., Melnykovska, I., Schweickert, R.** (2009). Neighbourhood Europeanization through ENP: The case of Ukraine. *Berlin: KFG Working Paper Series*. № 3, August. 28 p. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/32959/1/616905394.pdf> (дата звернення: 01.03.2026).
- Haran, O.** (2011). From Viktor to Viktor: Democracy and authoritarianism in Ukraine. *Demokratizatsiya*. Vol. 19, Issue 2. P. 93–110. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/19f1e556-0385-4f15-a018-0fab8c48b816/content> (дата звернення: 01.03.2026).
- House of Lords EUC.** (2015). The EU and Russia: Before and beyond the crisis in Ukraine. 6th Report of session 2014–15. *London: UK Parliament*. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldselect/ldeucom/115/11507.htm> (дата звернення: 01.03.2026).
- IMF.** (2014, 27 March). Press Release No. 14/131: IMF announces Staff Level Agreement with Ukraine on US\$14–18 billion Stand-By Arrangement. URL: <https://www.imf.org/external/np/sec/pr/2014/pr14131.htm> (дата звернення: 01.03.2026).
- Kosc-Harmatiy, R.** (2011, July 7). European mediators and Ukraine's Orange Revolution. *Wilson Center*. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/european-mediators-and-ukraines-orange-revolution> (дата звернення: 01.03.2026).
- Kuzio, T.** (2015). *Ukraine: Democratization, corruption, and the new Russian imperialism*. Praeger, 640 p.
- NBU.** (2009). Annual report 2009. *National Bank of Ukraine*. URL: https://bank.gov.ua/admin/uploads/article/A_report_2009e.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
- Nye, J. S., Jr.** (1990). Soft power. *Foreign Policy*. № 80. P. 153–171.
- OSCE ODIHR.** (2005, May 11). Ukraine. Presidential election: 31 October, 21 November and 26 December 2004: OSCE/ODIHR Election Observation Mission final report. Warsaw. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/5/f/14673.pdf> (дата звернення: 01.03.2026).
- OSCE.** (2014, 21 March). Decision No. 1117: Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. Permanent Council, 991st Plenary Meeting. *PC Journal*. № 991. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/d/6/116747.pdf> (дата звернення: 01.03.2026).
- Pavlyuk, O.** (2005). OSCE diplomacy in action: Searching for a solution in Ukraine. *OSCE Magazine*. March. 14 p. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/f/6/14017.pdf> (дата звернення: 01.03.2026).
- Petrov, R., Van der Loo, C., Van Elsuwege, P.** (2015). The EU-Ukraine association agreement: A new legal instrument of integration without membership? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. № 1. P. 1–19. <https://doi.org/10.18523/kmlpj52678.2015-1.1-19>
- Riebert, B.** (2013, November 22). Association put on ice: Russian threats block Ukraine–EU trade deal. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/en/russian-threats-block-ukraine-eu-trade-deal/a-17244844> (дата звернення: 01.03.2026).
- Roudet, S.** (2010, August 11). IMF Survey: IMF approves \$15.1 billion loan for Ukraine. *International Monetary Fund: European Department*. URL: <https://www.imf.org/en/news/articles/2015/09/28/04/53/socar081110a> (дата звернення: 01.03.2026).
- Schimmelfennig, F., Sedelmeier, U.** (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*. Vol. 11, Issue 4. P. 669–687.
- Smith, B.** (2013, November 26). Eastern Partnership summit in Vilnius: carrots v sticks. Standard Note SNIA/6766. *London: House of Commons Library*. 13 p. URL:

- <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06766/SN06766.pdf> (дата звернення: 01.03.2026).
- Sushko, O.** (2004). The international implications of Ukraine's Orange Revolution. PONARS Policy Memo 356. *Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine (CPCFPU)*. November. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/pm_0356.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
- Tolksdorf, D.** (2014). The European Union to Ukraine's rescue. *Politique étrangère*. Vol. 3. P. 109–119. URL: <https://shs.cairn.info/journal-politique-etrangere-2014-3-page-109> (дата звернення: 01.03.2026).
- Transparency International.** (2004–2013). Corruption Perceptions Index. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi> (дата звернення: 01.03.2026).
- Tucker, J. A., Metzger, M., Penfold-Brown, D., Bonneau, R., Jost, J., Nagler, J.** (2015, January 8). Protest in the age of social media. *Carnegie Corporation of New York*. URL: <https://medium.com/carnegie-corporation-international-peace-and/protest-in-the-age-of-social-media-7ae9fd940b06> (дата звернення: 01.03.2026).
- U.S. Department of State.** (2004, November 24). Transcript: Powell says U.S. cannot accept Ukraine vote result as legitimate. *Washington, D.C.* URL: <https://usinfo.org/wf-archive/2004/041124/epf303.htm> (дата звернення: 01.03.2026).
- U.S. House of Representatives.** (2004, May 12). Ukraine's future and U.S. interests (Serial No. 108–97). URL: https://commdocs.house.gov/committees/intlrel/hfa93661.000/hfa93661_of.htm (дата звернення: 01.03.2026).
- UN General Assembly.** (2014, March 27). Resolution 68/262: Territorial integrity of Ukraine. Sixty-eighth session, Agenda item 33(b). URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_res_68_262.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
- UN.** (2014, March 1). Ukraine, in emergency meeting, calls on Security Council to stop military intervention by Russian Federation. Security Council, 7124th Meeting (PM), SC/11302. *United Nations, New York: Department of Public Information, News and Media Division*. URL: <https://press.un.org/en/2014/sc11302.doc.htm> (дата звернення: 01.03.2026).
- Кобець, Є.** (2025a). Ідейно-концептуальні виміри Помаранчевої революції у західноєвропейських та американських дослідженнях. *Старожитності Лукомор'я*. № 4. С. 167–175. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.380>
- Кобець, Є.** (2025b). Політико-інституційний вплив США на демократизаційні процеси в Україні у 2004–2010 роках. *Американська історія і політика: науковий журнал*. № 19. С. 54–65. <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2025.19.5>
- Кобець, Є., Мосін, О.** (2025). Сприйняття України на європейському просторі: від «буферної держави» та «сірої зони» до «європейського актора». *Європейські історичні студії*. № 32. С. 20–35. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2025.32.2>
- Котляр Ю., Мосін О.** (2024). Революція Гідності: Вибір європейського майбутнього. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Vol. 7. С. 47–56. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2024.07.047>
- Мосін, О.** (2025a). Концепції Майдану та Революції Гідності в закордонних виданнях. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Vol. 9. С. 38–46. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2025.09.038>
- Мосін, О.** (2025b). Реакція міжнародної спільноти на події Революції Гідності: дипломатичний та інституційно-правовий виміри. *Старожитності Лукомор'я*. № 4(31). С. 176–186. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.381>
- Пашков, В. О.** (2025). Президентські вибори 2004 р. в Україні та позиція США. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. № 15. С. 47–64. <https://doi.org/10.31866/2616-745X.15.2025.334294>

References:

- Bohdanova, T.** (2014). Unexpected revolution: The role of social media in Ukraine's Euromaidan uprising. *European View*, 13(1), 133–142. <https://doi.org/10.1007/s12290-014-0296-4> [in English].
- Bourdieu, P.** (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). New York: Greenwood Press. URL: https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_49109/objava_66782/fajlovi/Bourdieu%20The%20Forms%20of%20Capital%20_1_.pdf [in English].
- Bunce, V., & Wolchik, S.** (2006). Favorable conditions and electoral revolutions. *Journal of Democracy*, 17(4), 5–18 [in English].

- Council of Europe.** (2015). *Report on Maidan investigations*. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/report-on-maidan-investigations> [in English].
- Council of the EU.** (2012, December 10). *Council conclusions on Ukraine*. 3209th Foreign Affairs Council meeting. Brussels. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/foraff/134136.pdf [in English].
- EEAS.** (2014). *EU–Ukraine Association Agreement: Quick guide to the Association Agreement*. European External Action Service. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/071215_eu-ukraine_association_agreement.pdf [in English].
- European Commission.** (2012, March 30). *European Union and Ukrainian negotiators initial Association Agreement, including Deep and Comprehensive Free Trade Area*. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/memo_12_238 [in English].
- European Commission.** (2013a, May 15). *Proposal for a Council Decision on the conclusion of the Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part*. Brussels. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52013PC0290> [in English].
- European Commission.** (2013b, May 15). *Signature of Association Agreement with the EU will depend on Ukraine's performance: Press release*. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_13_436 [in English].
- European Parliament.** (2004, November 29). *Motion for a resolution on Ukraine (B6-0202/2004)*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-6-2004-0202_EN.html [in English].
- European Parliament.** (2012, December 13). *European Parliament resolution of 13 December 2012 on the situation in Ukraine (2012/2889(RSP))*. Strasbourg. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0507_EN.html [in English].
- European Parliament.** (2013, December 12). *European Parliament resolution on the outcome of the Vilnius Summit and the future of the Eastern Partnership, in particular as regards Ukraine (2013/2983(RSP))*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0595_EN.html [in English].
- Gawrich, A., Melnykovska, I., & Schweickert, R.** (2009). *Neighbourhood Europeanization through ENP: The case of Ukraine*. Berlin: KFG Working Paper Series, 3, August. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/32959/1/616905394.pdf> [in English].
- Haran, O.** (2011). From Viktor to Viktor: Democracy and authoritarianism in Ukraine. *Demokratizatsiya*, 19(2), 93–110. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/19f1e556-0385-4f15-a018-0fab8c48b816/content> [in English].
- House of Lords EUC.** (2015). *The EU and Russia: Before and beyond the crisis in Ukraine*. 6th Report of session 2014–15. London: UK Parliament. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldselect/ldcom/115/11507.htm> [in English].
- IMF.** (2014, March 27). *Press Release No. 14/131: IMF announces Staff Level Agreement with Ukraine on US\$14–18 billion Stand-By Arrangement*. URL: <https://www.imf.org/external/np/sec/pr/2014/pr14131.htm> [in English].
- Kobets, Ye.** (2025a). Ideological and conceptual dimensions of the Orange Revolution in Western European and American studies. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4, 167–175. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.380> [in Ukrainian].
- Kobets, Ye.** (2025b). The political and institutional impact of the United States on democratization processes in Ukraine in 2004–2010. *American History and Politics*, 19, 54–65. <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2025.19.5> [in Ukrainian].
- Kobets, Ye., & Mosin, O.** (2025). Perceptions of Ukraine in the European space: From a «buffer state» and «grey zone» to a «European actor». *European Historic Studies*, 32, 20–35. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2025.32.2> [in Ukrainian].
- Kosc-Harmatiy, R.** (2011, July 7). *European mediators and Ukraine's Orange Revolution*. Wilson Center. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/european-mediators-and-ukraines-orange-revolution> [in English].
- Kotlyar, Y., & Mosin, O.** (2024). Revolution of Dignity: Choice of the European Future. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 7, 47–56. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2024.07.047> [in Ukrainian].
- Kuzio, T.** (2015). *Ukraine: Democratization, corruption, and the new Russian imperialism*. Praeger [in English].
- Mosin, O.** (2025a). Concepts of Maidan and the Revolution of Dignity in foreign publications. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 9, 38–46. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2025.09.038> [in Ukrainian].

- Mosin, O.** (2025b). International Community's Reaction to the Events of the Revolution of Dignity: Diplomatic and Institutional-Legal Dimensions. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4(31), 176–186. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.381> [in Ukrainian].
- NBU.** (2009). *Annual report 2009*. National Bank of Ukraine. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/A_report_2009e.pdf [in English].
- Nye, J. S., Jr.** (1990). Soft power. *Foreign Policy*, 80, 153–171.
- OSCE ODIHR.** (2005, May 11). *Ukraine. Presidential election, 31 October, 21 November and 26 December 2004: OSCE/ODIHR Election Observation Mission final report*. Warsaw. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/5/f/14673.pdf> [in English].
- OSCE.** (2014, March 21). Decision No. 1117: Deployment of an OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. Permanent Council, 991st Plenary Meeting. *PC Journal*, 991. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/d/6/116747.pdf> [in English].
- Pashkov, V. O.** (2025). Presidential elections of 2004 in Ukraine and the position of the USA. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty*, 15, 47–64. <https://doi.org/10.31866/2616-745X.15.2025.334294> [in Ukrainian].
- Pavlyuk, O.** (2005). OSCE diplomacy in action: Searching for a solution in Ukraine. *OSCE Magazine*, March. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/f/6/14017.pdf> [in English].
- Petrov, R., Van der Loo, C., & Van Elsuwege, P.** (2015). The EU-Ukraine association agreement: A new legal instrument of integration without membership? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 1, 1–19. <https://doi.org/10.18523/kmlpj52678.2015-1.1-19> [in English].
- Riegert, B.** (2013, November 22). *Association put on ice: Russian threats block Ukraine–EU trade deal*. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/en/russian-threats-block-ukraine-eu-trade-deal/a-17244844> [in English].
- Roudet, S.** (2010, August 11). *IMF Survey: IMF approves \$15.1 billion loan for Ukraine*. International Monetary Fund: European Department. URL: <https://www.imf.org/en/news/articles/2015/09/28/04/53/socar081110a> [in English].
- Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U.** (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 669–687 [in English].
- Smith, B.** (2013, November 26). *Eastern Partnership summit in Vilnius: carrots v sticks*. Standard Note SNIA/6766. London: House of Commons Library. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06766/SN06766.pdf> [in English].
- Sushko, O.** (2004). *The international implications of Ukraine's Orange Revolution*. PONARS Policy Memo 356. Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine (CPCFPU), November. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/pm_0356.pdf [in English].
- Tolksdorf, D.** (2014). The European Union to Ukraine's rescue. *Politique étrangère*, 3, 109–119. URL: <https://shs.cairn.info/journal-politique-etrangere-2014-3-page-109> [in English].
- Transparency International.** (2004–2013). *Corruption Perceptions Index*. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi> [in English].
- Tucker, J. A., Metzger, M., Penfold-Brown, D., Bonneau, R., Jost, J., & Nagler, J.** (2015, January 8). *Protest in the age of social media*. Carnegie Corporation of New York. <https://medium.com/carnegie-corporation-international-peace-and-protest-in-the-age-of-social-media-7ae9fd940b06> [in English].
- U.S. Department of State.** (2004, November 24). *Transcript: Powell says U.S. cannot accept Ukraine vote result as legitimate*. Washington, D.C. URL: <https://usinfo.org/wf-archive/2004/041124/epf303.htm> [in English].
- U.S. House of Representatives.** (2004, May 12). *Ukraine's future and U.S. interests (Serial No. 108–97)*. URL: https://commdocs.house.gov/committees/intlrel/hfa93661.000/hfa93661_0f.htm [in English].
- UN General Assembly.** (2014, March 27). *Resolution 68/262: Territorial integrity of Ukraine*. Sixty-eighth session, Agenda item 33(b). https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_res_68_262.pdf [in English].
- UN.** (2014, March 1). *Ukraine, in emergency meeting, calls on Security Council to stop military intervention by Russian Federation*. Security Council, 7124th Meeting (PM), SC/11302. United Nations, New York: Department of Public Information, News and Media Division. URL: <https://press.un.org/en/2014/sc11302.doc.htm> [in English].

Institutional consolidation of the State Migration Service of Ukraine (2009–2011): strategic guidelines and implementation challenges

Oleksandr O. Vitiuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Senior Lecturer (Ukraine),

email: voo_32@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/PNI-7744-2026>

Olha P. Murashova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AGH-3811-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014100>

Abstract.

The purpose of this article is to provide a comprehensive historical and institutional analysis of the consolidation process of the State Migration Service of Ukraine between 2009 and 2011.

Methodology. The study is grounded in the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity, enabling an impartial examination of developmental patterns in the institutional process. The methodological toolkit combines general scientific approaches (historical and logical) with specialized historical methods (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, and retrospective analysis). **Scientific novelty.** The novelty of the study lies in a systematic examination of the consolidation of the State Migration Service of Ukraine amidst the broader institutional transformations of 2009–2011. Particular focus is placed on the agency's strategic orientation, functional authority shifts, human resources policy evolution, and inter-agency cooperation dynamics that directly affected the execution of Ukraine's national migration policy. Furthermore, future prospects for institutional development within the national migration framework are outlined.

Conclusions. The institutional consolidation of the State Migration Service of Ukraine in 2009–2011 unfolded alongside nationwide administrative reforms and shifting state migration priorities. The article analyzes key stages in establishing the modern State Migration Service of Ukraine as a distinct executive body, detailing its institutional architecture and inter-agency interactions. Significant attention is given to the legislative and regulatory framework governing its operations during reforms aimed at aligning with European migration management standards. The findings demonstrate that during 2009–2011, the State Migration Service of Ukraine did not achieve full operational capacity as a unified state institution, which adversely affected state migration policy execution. Key challenges—such as rising migrant numbers, the necessity of effective flow controls, refugee and stateless person protection, and irregular migration countermeasures—required immediate state intervention. Structural changes, digital transformation (including modern data processing, procedure automation, public registries, and electronic document workflows), and functional re-evaluations were driven by both internal administrative restructuring and external pressures from intensifying migration trends.

Keywords: citizenship, immigration, irregular migration, migration management, refugees, State Migration Service of Ukraine, stateless persons.

Інституційна консолідація Державної міграційної служби України (2009–2011): стратегічні орієнтири та проблематика реалізації

Олександр Вітнюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

email: voo_32@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/PNI-7744-2026>

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AGH-3811-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorid=58690014100>

Анотація.

Метою статті є комплексний історико-інституційний аналіз процесу консолідації Державної міграційної служби України у 2009–2011 роках. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності та систематичності, що дало можливість неупереджено з'ясувати логічні зміни в історичному процесі. Методи дослідження представлені як загальнонауковими (історичний, логічний), так і спеціальними (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний) методами. **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні комплексного та системного аналізу процесу консолідації Державної міграційної служби України в контексті інституційних змін, що відбувалися у 2009–2011 роках. Автором зроблено акцент на стратегічних орієнтирах Державної міграційної служби України, змінах у функціональних повноваженнях її діяльності, еволюції кадрової політики, особливостях взаємодії з іншими державними інституціями, що безпосередньо впливали на ефективність реалізації державної міграційної політики України. Окремлено перспективи подальшого розвитку інституції в контексті державної політики у сфері міграції. **Висновки.** Встановлено, що інституційна консолідація Державної міграційної служби України у 2009–2011 роках відбувалась у контексті загальнонаціональних адміністративних реформ і змін у державній політиці щодо міграції. Проаналізовано ключові етапи становлення сучасної Державної міграційної служби України як окремої урядової інституції, виокремлено особливості її інституційного оформлення, взаємодію з іншими органами влади. Значну увагу приділено вивченню законодавчого та нормативно-правового підґрунтя її діяльності у світлі реформ, ініційованих у рамках адаптації до європейських стандартів управління міграційними процесами. Доведено, що Державна міграційна служба України у 2009–2011 роках повноцінно не функціонувала як державна інституція, що мало свої негативні наслідки при реалізації державної міграційної політики. Констатовано, що основні виклики, які постали перед Державною міграційною службою України в цей період: зростання кількості мігрантів, необхідність налагодження ефективного контролю за міграційними потоками, проблема біженців та осіб без громадянства, а також боротьба з нелегальною міграцією, потребували оперативного вирішення на державному рівні. Акцентовано увагу на структурних змінах у інституції, її переорієнтації на сучасні методи обробки інформації, автоматизацію процедур, формування відкритих реєстрів та електронного документообігу. Етап інтенсивного становлення та реформування Державної міграційної служби України у 2009–2011 роках свідчив про її функціональне переосмислення та істотні структурні зміни, спричинені як внутрішніми адміністративними реформами, так і зовнішніми викликами, зумовленими посиленням міграційних процесів в Україні та навколо неї.

Ключові слова: біженці, громадянство, імміграція, міграція, міграційні процеси, мігрант.

The Problem statement. The first decade of the 21st century was a period of profound institutional modernization for Ukraine's state apparatus, particularly in the field of migration policy. Intensifying migration flows, European integration imperatives, and internal socio-economic challenges created a strategic necessity to establish an effective executive mechanism. In this context, the establishment and launch of the State Migration Service of Ukraine (hereinafter referred to as the

.....
SMS) between 2009 and 2011 marked a crucial stage in the institutionalization of the national migration management framework.

The relevance of this study stems from the need for a historical re-evaluation of institutional transformation processes during a period characterized by active administrative reform and the emergence of modern migration governance strategies. In contemporary scholarly discourse, this issue remains underexplored, particularly regarding the comprehensive analysis of this specific phase in the operation of the SMS, its regulatory foundation, organizational structure, and primary functional shifts.

Analysis of sources and recent studies. It should be noted that there is currently no comprehensive historical scientific study on the activities of the State Migration Service. At the same time, current trends in the development of migration processes, both in Ukraine and in a global context, are leading to growing scientific interest in the problems of institutional transformation in the field of migration policy. The period under study is marked by intensive reforms of the public administration system and the formation of new conceptual foundations for regulating the migration sphere.

Certain aspects of the activities of the State Migration Service of Ukraine in 2009–2011 are covered in the works of D. Goloborodko (Goloborodko, 2013), O. Grechko (Grechko, 2011), and O. Malynovska (Malynovska, 2021). The analytical report of the National Institute for Strategic Studies «Migration Policy: Status and Prospects for Development» (Malynovska, 2010), highlights the problems of legislative and institutional support for Ukraine's migration policy, which is an important source for understanding the strategic directions of the SMS's development during the period in question.

A. Maksymenko's scientific article (Maksymenko, 2015) examines the administrative and legal foundations of the SMS's activities, reveals the peculiarities of its formation and reform at the present stage, and defines the main tasks and forms of activity of its structural subdivisions. The functions of the State Migration Service as an entity counteracting administrative offenses committed by foreigners are highlighted in the article by S. Ryzhkova (Ryzhkova, 2022). In particular, the dynamic nature of management functions, which change in the process of public regulation of the migration sphere, is emphasized, which causes certain transformations in the list of functions of the State Migration Service. O. Sikorsky (Sikorsky, 2010) analyzes the current legislative framework and scientific sources on the implementation of state migration policy, as well as existing problems that have arisen in connection with the creation of the State Migration Service, and proposes specific directions for improving its legal status to increase the effectiveness of its activities in the future.

Noteworthy are the scientific works of L. Ananko (Ananko, 2011), N. Naumenko (Naumenko, 2023), and S. Oliinyk (Oliinyk, 2014), devoted to Ukraine's international legal cooperation on readmission issues and the role of the State Migration Service in this process.

The regional dimension of the functioning of Ukraine's migration service agencies has been thoroughly analyzed in the works O. Vitiuk (Vitiuk, 2025; Vitiuk, Romaniuk, 2025; Vitiuk, 2026). These works examine the process of institutional development of the regional refugee protection system, mechanisms for combating illegal migration, and the establishment of cooperation with Ukrainian diaspora communities, which contributes to a deeper understanding of the decentralized aspects of state migration policy.

The source base of the study was previously unpublished documents stored in the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (SSA MIA of Ukraine). Fund 94 «State Migration Service of Ukraine» is extremely informative, containing a significant number of information documents on the activities of the SMS and the transformation of its powers.

The purpose of the article is to provide a comprehensive historical and institutional analysis of the process of consolidation of the State Migration Service of Ukraine in 2009–2011.

Presentation of the main material. The establishment of the State Migration Service in 2009 was a key milestone and challenge in the development of the institutional mechanism for implementing Ukraine's state migration policy. The decision was quite deliberate and was influenced both by external political factors, including Ukraine's desire to integrate with the European Union, and by internal needs to reform the management of migration processes, which became particularly relevant in connection with increased population mobility and acute demographic challenges.

The institutional establishment of the SMS was aimed at ensuring effective state control in the field of migration, combating illegal migration, improving asylum and citizenship procedures, and implementing Ukraine's international obligations in this area.

The SMS was established in accordance with Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 643 of June 24, 2009 «On the Establishment of the State Migration Service of Ukraine" (hereinafter referred to as Resolution no. 643) (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 9. Ark. 1–2). However, this was only the first stage in the establishment of the SMS as a specially authorized central executive body for migration, citizenship, immigration, and registration of individuals. The SMS

became the successor to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (hereinafter referred to as the MIA) and the State Committee for Nationalities and Religions in terms of the powers granted to it in the field of migration, citizenship, immigration, and registration of individuals.

I. Repeshko was appointed Head of the SMS by Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 726-r of June 24, 2009. Repeshko was appointed as the head of the SMS (Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2009, no. 726-r), and S. Radutny became his first deputy (Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2009, no. 727-r).

By order of the Head of the SMS dated March 2, 2010, no. 1, the staffing table of the central apparatus of the SMS was approved (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 1. Ark. 1). The number of staff of the SMS apparatus was set at 37 persons. The apparatus consisted of the following departments: organizational and analytical support, human resources, international activities, legal work and representation in courts, financial and economic support, the Department for Migration and Citizenship (the Emigration and Immigration Division and the Citizenship Division) and the Readmission Sector (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 9. Ark. 2–3).

It should be noted that the effectiveness of any state authority depended on many circumstances, primarily on its availability of management levers in the regions – territorial bodies. The SMS system included migration service bodies in the Autonomous Republic of Crimea, regions, cities of Kyiv and Sevastopol, established in accordance with Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 700 of May 27, 2004 «On the Establishment of Migration Service Bodies in the Autonomous Republic of Crimea, Regions, Cities of Kyiv and Sevastopol» (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2004, no. 700), temporary accommodation centers for refugees, territorial divisions and subdivisions of the citizenship, immigration, and registration service (departments (divisions) for citizenship, immigration, and registration of individuals, main departments, departments of the Ministry of Internal Affairs of the Autonomous Republic of Crimea, regions, cities of Kyiv and Sevastopol, departments (sectors) for citizenship, immigration and registration of individuals of city and district departments (divisions) of the Ministry of Internal Affairs), temporary accommodation centers for foreigners and stateless persons illegally staying in Ukraine. Two state-owned enterprises were also transferred to the SSM's sphere of management: «The State Center for Document Personalization» and «Document».

In addition, Resolution no. 643 approved the Regulations on the State Migration Service (hereinafter referred to as the Regulations). The main tasks of the State Migration Service, in accordance with the Regulations, were defined as follows : participation in the formation and implementation of state policy in the field of migration, citizenship, immigration, and registration of individuals; carrying out, within the limits of its powers, activities related to the consideration of documents on the acquisition/termination of Ukrainian citizenship, the preparation of materials for consideration by the Commission under the President of Ukraine on Citizenship Issues, and the adoption of decisions on the granting, loss, and deprivation of refugee status in Ukraine (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 9. Ark. 3).

The SMS organized the issuance of passports and other identity documents to Ukrainian citizens permanently residing in Ukraine, as well as documents for foreigners and stateless persons for entry into Ukraine, stay in Ukraine, and departure from its territory or permanent residence on its territory, and refugee certificates; ensuring the protection of the rights of refugees and other categories of migrants; registering/deregistering individuals from their place of residence/stay, identifying Ukrainian citizens who have lost their passports and other identity documents, and conducting address and reference work; creating and ensuring the functioning of the State Information System for the Registration and Documentation of Individuals; preventing illegal migration and implementing international readmission agreements (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 9. Ark. 4).

Given their extremely limited human resources, the territorial bodies of the migration service carried out significant work in implementing the Law of Ukraine «On Refugees». As of July 1, 2009, approximately 3,000 foreigners were registered with the migration service of Ukraine, of whom 840 (37.7%) were forced migrants who had been forced to leave their places of permanent residence in Abkhazia (Georgia) and 2,226 were officially recognized refugees: 1,131 citizens of Afghanistan, 189 of Armenia, 185 of Azerbaijan, 115 of the Russian Federation, 61 from Georgia, 56 from Sudan, 54 from Ethiopia, 47 from Iraq, 49 each from Congo and Syria, and others from Africa and Asia. 489 persons applied for refugee status, including: 26 (5.3%) citizens of European countries, 365 (74.6%) from Asia, 83 (16.9%) from Africa, and 15 citizens from other countries. It is important to note that 69.1% or 338 foreigners who applied for refugee status arrived in Ukraine illegally, including 168 citizens of Afghanistan, 15 of Bangladesh, 8 of Vietnam, 48 of Pakistan, 10 of Palestine, and 37 of Somalia (Yerukh, 2009, 3). The number of foreign citizens varied across different regions of our country, depending on the conditions of their admission and the purposes of their stay.

In accordance with its assigned tasks, the SMS made decisions on granting, losing, or revoking refugee status; granting, refusing, or revoking immigration permits; shortening the period of

stay of foreigners or stateless persons in Ukraine; expulsion of foreigners or stateless persons from Ukraine and taking appropriate measures; ensuring the creation of central and regional databases on foreigners and stateless persons who are prohibited from entering Ukraine by decision of the internal affairs authorities on grounds specified by law; foreigners and stateless persons who have been granted immigration permits, as well as those whose period of stay in Ukraine has been extended; issued and lost passport documents; persons who have applied for refugee status; persons who have applied for Ukrainian citizenship (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 9. Ark. 5). An equally important functional duty of the SMS and its territorial bodies was and remains today the implementation of measures to counter illegal migration.

A new development for the newly created SMS was the assignment of responsibilities for the implementation of international readmission agreements. The Agreement between Ukraine and the European Community on the readmission of persons (hereinafter referred to as the Agreement) (Agreement, 2007) entered into force in relation to the readmission of citizens of the Contracting Parties (i.e., Ukraine and the European Community) on January 1, 2008, and in relation to the readmission of third countries on January 1, 2010.

The implementation of the Agreement regarding the readmission of citizens of the Contracting Parties at the beginning of the SMS's activities was limited only to Ukraine's fulfillment of requests for the readmission of Ukrainian citizens to the territory of our state. As of March 3, 2010, 95 requests had been processed (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 11) received from the police of the Czech Republic (no readmission requests were received from other European Community countries), and the readmission of Ukrainian citizens from the territory of the Czech Republic was agreed upon.

With regard to the readmission of third-country nationals and stateless persons, the Agreement is not unilateral in nature and does not establish a rule obliging Ukraine to accept illegal migrants into its territory. International law and the practice of concluding bilateral agreements are based on the principle of equality of the parties, which means uniform conditions for the participants in the Agreement and mutual respect between the partners. In view of this, the Agreement provides for an obligation that establishes the principle of returning third-country nationals and stateless persons to their countries of origin or permanent residence, rather than to countries of transit.

In view of this, the competent authorities of Ukraine, in particular the SMS, take comprehensive measures to verify the implementation of this principle by the competent authorities of the European Union. They will also carry out a multi-level verification of the means by which the other Contracting Party has proven or established the citizenship of persons subject to readmission, as well as confirm the fact of transit through the territory of Ukraine.

Ukraine has concluded 17 readmission agreements (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 12), in particular with the Republic of Moldova, Georgia, Turkey, and Vietnam, which provide for a significant simplification of the procedure for readmission of third-country nationals from the territory of Ukraine.

The SMS has taken effective measures to improve the readmission space, especially with countries that are potential sources of illegal migrants (Bangladesh, India, Iran, Iraq, Sri Lanka, China, Afghanistan). In this regard, updated draft agreements and executive protocols were developed and sent to the competent authorities of these countries. Work was completed on the conclusion of readmission agreements with Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 12).

The process of forming a new state body was accompanied by a number of organizational, legal, and institutional challenges, most of which cannot be predicted or completely eliminated before it begins to function fully. In the practice of public administration, political factors often influence the activities of newly created institutions, making them dependent on the current political elite. In this context, the State Migration Service has also been subject to such influence.

The Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights N. Karpachova, in a letter dated March 24, 2010, no. 1-567/34.2-10-41, addressed to the President of Ukraine V. Yanukovich with a proposal «On the adoption of the Basic Principles of State Migration Policy and the creation of a civil State Migration Service of Ukraine» (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 21). She justified her submission by the fact that Ukraine is and remains a zone of permanent «mixed migration flows», accepting on its territory labor migrants and foreigners who used it as a transit country on their way to European Union member states, as well as asylum seekers. In essence, this submission was commented on in a very narrow manner, as it dealt with limited issues of labor migration.

The SMS leadership reviewed this submission and provided relevant comments. In his letter dated May 27, 2010, no. 1/1-190 to the Head of the Presidential Administration of Ukraine, S. Levochkin, the Head of the SMS, I. Repeshko, noted that the only body that demonstrates inconsistency of opinion regarding the creation and functioning of the SMS is the Ministry of Internal Affairs (despite the fact that the SMS was created on the initiative of the Ministry of Internal Affairs).

.....

The Ministry of Internal Affairs proposes to cancel the government's decisions on the creation of the State Migration Service and to restore the activities of the government body of state administration within the Ministry of Internal Affairs – the State Department for Citizenship, Immigration and Registration of Individuals, which was liquidated by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 750 of July 17, 2009 «Issues of the State Migration Service of Ukraine» (hereinafter – Resolution no. 750) (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 24), in connection with the approval of the new version of the Regulations on the SMS. The SMS did not support the proposal to establish a civil SMS, arguing that this would contradict Ukraine's international obligations and would be negatively perceived by the European Community.

At the same time, Y. Reshetnikov, Chairman of the State Committee of Ukraine for Nationalities and Religions (hereinafter referred to as the State Committee for Nationalities and Religions), expressed his position on the inexpediency of creating the SMS in any format, arguing that this would lead to an ineffective distribution of powers between the Ministry of Internal Affairs and the newly created body, which, in his opinion, would complicate the process of improving the state migration management system (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 36). This position of the State Committee for Nationalities and Religions led to institutional confrontation with the SMS, which significantly affected its formation and functioning at the initial stage of its activity.

Supporting his position, the Chairman of the State Committee for Nationalities and Religions, Y. Reshetnikov, sent an official letter dated April 26, 2010, no. 1-7/82, to the Deputy Prime Minister of Ukraine, V. Semynozhenko, with an initiative to review the organizational structure of the agency he headed (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 92). The letter emphasized that, in accordance with Resolution no. 750, the powers between the State Migration Service and the State Committee for Nationalities and Religions had been redistributed, as a result of which the latter lost its status as a specially authorized central executive body in the field of migration. At the same time, as of the end of April 2010, the SMS was not actually performing its functional duties, in particular with regard to the implementation of legislation on refugees, which indicated the existence of systemic problems in the field of migration management.

Given the lack of adequate institutional support for the SMS, which made it impossible to fully implement legislation in the field of refugee protection, and in order to ensure the proper implementation of Ukraine's international obligations in this area, it seemed reasonable to restore the status of the State Committee for Nationalities and Religions as the specially authorized central executive body for migration issues (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 92 rev.).

As expected, the leadership of the SMS did not share the position expressed by the State Committee for Nationalities and Religions, arguing its disagreement with the existence of objective grounds. The head of the State Migration Service, I. Repeshko, expressed his position in a letter dated May 18, 2010, no. 1/1-173, addressed to the head of the State Committee for Nationalities and Religions, Y. Reshetnikov (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 114–115).

As I. Repeshko noted, in order to ensure the proper performance of the SMS's functions in the field of refugee protection, it was necessary for the State Committee for Nationalities and Religions to comply with the provisions of a number of government acts, in particular Resolution no. 750, Resolution no. 810 of July 29, 2009, «On Amendments and Recognition of Certain Acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine as Invalid» (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2009, no. 810), as well as Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 362-r of March 2, 2010, «On the transfer of integral property complexes of temporary accommodation centers for refugees to the management of the State Migration Service» (Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2010, 362-r). These documents provided for the transfer to the SMS of entire property complexes, in particular, temporary accommodation centers for refugees, which were previously under the authority of the State Committee for Nationalities and Religions in the cities of Mukachevo, Perechyn (Zakarpattia region), Yahotyn (Kyiv region), and Odesa. The State Committee for Nationalities and Religions failed to ensure the proper implementation of government orders, which, in turn, complicated the process of establishing and operating the State Migration Service as a specially authorized central executive body in the field of migration.

The Prosecutor General's Office of Ukraine, performing its function of supervising compliance with and proper application of legislation by central executive bodies, in its letter dated April 19, 2010, no. 07/1/2-57vich-10, informed the Cabinet of Ministers of Ukraine that only the State Migration Service has the authority to decide on issues related to the granting, deprivation, or loss of refugee status (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 2. Ark. 248).

Despite support from the Prosecutor General's Office of Ukraine and European Community institutions, the situation regarding the functioning of the SMS further deteriorated. According to an order of the Ministry of Internal Affairs, which was not officially communicated to the leadership of the State Migration Service, as of April 28, 2010, SMS employees were denied access to the office premises at 10 Bogomoltsia Street, Kyiv, the official legal address of the SMS. As of June 26, 2010,

these premises were sealed, and access to the relevant administrative building for SMS employees was blocked (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 3. Ark. 4).

The institutional confrontation between the SMS and the State Committee for Nationalities and Religions continued, in particular, during the finalization of the draft Law of Ukraine «On the State Migration Service of Ukraine» which was sent by the last letter of the SMS dated May 29, 2010, no. 1/1-188 (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 3. Ark. 32). The draft law provided for the creation of a specially authorized central executive body in the field of migration by transferring part of the powers of existing structures, primarily the Ministry of Internal Affairs in the areas of passport issuance, citizenship acquisition, organization of immigration work, prevention of illegal migration, and registration of individuals, as well as the Department for Refugees and Asylum of the State Committee for Nationalities and Religions in the area of protecting the rights of refugees and providing asylum to foreigners.

In the process of analyzing the submitted draft law, the State Committee for Nationalities and Religions expressed reservations about the insufficient correspondence of the functions envisaged for the SMS to the scale of challenges in the field of migration policy. According to the State Committee for Nationalities and Religions, the newly created body with limited powers will not be able to effectively implement a set of measures to manage migration processes, its operation will be financially costly, and it will not solve the problem of fragmentation of powers, when the existence of six other state authorities with relevant competences makes it impossible to clearly define the entity responsible for implementing a comprehensive state migration policy (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 3. Ark. 33). Certain provisions of the draft law are inconsistent with the requirements of current legislation: the SMS was assigned functions that are enshrined in Ukrainian law as the responsibility of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Labor and Social Policy.

The institutional confrontation between the SMS and the State Committee for Nationalities and Religions resulted in the liquidation of the former. In a letter dated May 31, 2010, no. 1-1/1056, President of Ukraine V. Yanukovich addressed Prime Minister of Ukraine M. Azarov (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 3. Ark. 78), noting that the SMS had failed to fulfill its assigned tasks, and proposed to urgently repeal the previous government's decision on the establishment and activities of the SMS and bring the acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine into line with the Constitution of Ukraine.

By Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 559 of July 7, 2010, «Certain Issues of State Administration in the Field of Migration» (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 8. Ark. 1), a decision was made to liquidate the SMS. In accordance with the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 1386-r of July 12, 2010, the Head of the SMS, I. Repeshko, was dismissed from his post (SSA MIA of Ukraine. F. 94. Op. 1. Spr. 3. Ark. 122). Summarizing the results of the initial stage of the SMS's operation, it should be noted that its establishment and activities in 2009 took place in the context of complex political and legal transformations, which led to tense relations between the executive and presidential branches of power.

The final stage of the formation of the SMS in 2010 was influenced by a combination of internal and external political factors. In particular, the growth in the intensity of migration processes necessitated the introduction of effective instruments of state regulation in this area. Ukraine's orientation towards European integration required the adaptation of national migration policy to European Union standards, especially in matters of control over the movement of persons, ensuring the rights of refugees, and combating illegal migration. In addition, the imperfection of the existing institutional structure, manifested in the duplication of powers between individual authorities, complicated the implementation of a coordinated state policy in the field of migration. Ukraine's international obligations to leading international structures, in particular the UN and the European Union, regarding the observance of the rights of migrants and persons in need of international protection also played an important role.

In addition, the administrative reform carried out in 2009–2010 provided for the implementation of government measures aimed at optimizing the system of central executive bodies, in particular by forming new institutional structures with clearly defined functional powers.

With a view to optimizing the system of central executive bodies, eliminating duplication of their powers, reducing the size of the administrative apparatus and the costs of its maintenance, as well as improving the efficiency of public administration, the President of Ukraine, guided by paragraph 15 of part one of Article 106 of the Constitution of Ukraine, issued Decree no. 1085/2010 of December 9, 2010, «On Optimizing the System of Central Executive Bodies» (Decree of the President of Ukraine, 2010, no. 1085/2010). This decree established the SMS as a central executive body responsible for implementing state policy in the areas of citizenship, immigration, registration of individuals, and migration within the limits defined by refugee legislation. At the same time, the decree provided for the liquidation of the State Committee for Nationalities and Religions, whose functions were transferred to the newly created service.

.....

In accordance with Presidential Decree no. 1175/2010 of December 23, 2010, D. Vorona was appointed Head of the SMS (Presidential Decree, 2010, no. 1175/2010), and V. Sheibut was appointed First Deputy Head of the SMS (Decree of the President of Ukraine, 2010, no. 1286/2010).

It should be noted that since its final institutional formation, the SMS has actively initiated the establishment and development of cooperation with international partners, diplomatic missions, and government structures of foreign states. On March 17, 2011, an official meeting was held between the leadership of the SMS – Chairman D. Vorona, First Deputy Chairman V. Sheibut – and the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Socialist Republic of Vietnam to Ukraine, Ms. Ho Duc Minh Ngoc. The event was also attended by the First Secretary and Consul of the Embassy, Ms. Nguyen Quynh Mai. During the meeting, issues related to the legal status of Vietnamese citizens residing in Ukraine were discussed. The Ambassador requested assistance in resolving certain problematic issues related to obtaining permanent residence permits for Vietnamese citizens (Migration, 2011, (3), 1). In response, the Head of the SMS, D. Vorona, assured her of his readiness to cooperate within the framework of the current legislation of Ukraine, emphasizing the need to comply with legal procedures in the process of resolving migration issues.

The process of legal formalization of the SMS was completed with the adoption of a regulatory act that regulates its legal status, defines its key tasks, functional powers, and organizational principles. The relevant Regulation was approved by Decree of the President of Ukraine no. 405/2011 of April 6, 2011, «Issues of the State Migration Service of Ukraine» (Decree of the President of Ukraine, 2011, no. 405/2011).

According to the Regulations, the SMS is a central executive body whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs of Ukraine. The SMS is part of the executive branch and was established to implement state policy in the areas of migration (immigration and emigration), including combating illegal (irregular) migration, citizenship, registration of individuals, refugees, and other categories of migrants specified by law.

In accordance with its tasks, the SMS analyzes the migration situation in Ukraine, the problems of refugees and other categories of migrants, and develops current and long-term forecasts on these issues. within its competence, carries out proceedings on the acquisition/termination of Ukrainian citizenship and submits the relevant documents for consideration by the Commission under the President of Ukraine on Citizenship Issues, and also ensures the implementation of the decisions of the President of Ukraine on citizenship issues; in accordance with the law, makes decisions on the establishment of Ukrainian citizenship, the formalisation of the acquisition of Ukrainian citizenship and its revocation; participates, within the limits defined by law, in resolving issues of labor migration and issues related to the education of foreigners and stateless persons in Ukraine; issues and delivers documents certifying the identity and citizenship of Ukrainian citizens permanently residing in Ukraine, delays the issuance and withdraws these documents in cases provided for by law (Migration, 2011, (4), 2).

In April 2011, there were personnel changes in the management structure of the SMS – O. Zabrudsky was appointed to the position of Head of the SMS, replacing D. Vorona (Decree of the President of Ukraine, 2011, no. 541/2011). On May 18, 2011, the newly appointed head of the SMS took part in the first meeting of the Coordination Center for the Implementation of the Action Plan on Visa Liberalization between Ukraine and the European Union, and also held a meeting with the Regional Representative of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees in Ukraine, Republic of Belarus and Moldova, Oldrich Andrisek (Migration, 2011, (5), 2). Mr. Oldrich praised the process of establishing the SMS and the start of its actual operation, expressing his hope that the institutional development stage would be completed in a short time. He also emphasized the importance of the role of the SMS as a potentially effective mediator in communication between international organizations dealing with refugee issues and Ukrainian state authorities.

A key step in the formation of the institutional structure of the SMS at the regional level was the adoption of Resolution no. 658 of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 15, 2011, «On the Establishment of Territorial Bodies of the State Migration Service» (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2011, no. 658). In accordance with this regulatory act, 27 territorial bodies of the SMS were established as legal entities under public law, including departments in the Autonomous Republic of Crimea, regions, and the cities of Kyiv and Sevastopol.

The territorial bodies of the SMS were formed on the basis of the liquidated divisions of the State Department for Citizenship, Immigration, and Registration of Individuals, which operated within the Ministry of Internal Affairs. The Ministry of Internal Affairs was tasked with providing premises for the newly created territorial bodies of the SMS.

The adoption of this regulatory act contributed to the decentralisation of migration management, brought administrative services closer to citizens and increased the effectiveness of the implementation of state migration policy at the local level.

Conclusions. In 2009–2011, the transformation of the SMS unfolded alongside nationwide administrative reforms and broader shifts in state migration policy. This process was primarily driven by the imperative to align national migration management with European standards and advance integration into international frameworks.

The SMS traversed a complex and contentious path of institutional development, marked by internal political friction and external geopolitical pressures. The establishment of the SMS as a specialized central executive body was a direct response to intensifying migration flows, Ukraine's international commitments, and the pressing need to modernize migration governance mechanisms.

Despite the enactment of regulatory frameworks defining the competencies and functions of the SMS, its institutional consolidation encountered significant operational hurdles. These included institutional resistance from related state authorities, acute shortages of material, technical, and human resources, and pervasive political instability. A prime example of these challenges was the liquidation of the initial SMS organizational structure in 2010, followed by its re-establishment during administrative restructuring at the end of that same year.

In 2009–2010, the management priorities of the SMS focused mainly on citizenship control, individual registration, and the execution of immigration policy—functions largely inherited from the Ministry of Internal Affairs. However, by late 2010, the agency's strategic vector shifted decisively toward adopting European migration standards and fulfilling international obligations, most notably within the framework of the EU–Ukraine Visa Liberalisation Action Plan.

By 2011, the SMS began operating as a fully-fledged central executive body. This transition was accompanied by active personnel restructuring, expanding international cooperation, and establishing a robust regional network. The creation of 27 territorial units marked the completion of the institutional formation phase, enabling the practical execution of its mandate nationwide and bringing administrative services closer to the public.

During this period, the agency's transformation was guided by efforts to centralize competencies, eliminate functional redundancies across state bodies, and align internal migration policy with European standards. Ultimately, this phase established the foundation for the long-term institutional development of the SMS as a key organ of state administration—playing a pivotal role in national security, social stability, and Ukraine's European integration trajectory, while initiating the alignment of national legislation with the *EU acquis*.

Through this period, the SMS evolved from an underperforming organizational unit into a modernized central executive body focused on international integration, procedural standardization, and broader public access to migration services. The institutional consolidation of the SMS provided the operational foundation for Ukraine's continued compliance with international obligations. Despite implementation bottlenecks, this era laid the ground for Ukraine's transition toward the European model of migration governance—offering crucial historical insights for the ongoing evolution of the state apparatus.

Acknowledgements. The authors would like to express their gratitude to the staff of the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for their assistance in locating the necessary archival materials, to the leadership of the State Migration Service of Ukraine for their valuable support in conducting this comprehensive study, and to the editorial team of the journal for their constructive guidance during the manuscript preparation.

Financing. The authors received no financial support for the research, authorship, or publication of this article..

References:

- Ananko, L.** (2011). Readmission as a way of integrating Ukraine into the EU. *Current problems of international relations*, 100 (1), 211–213 [in Ukrainian].
- HDA MVS Ukraine** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Holoborodko, D.** (2013). On the issue of the competence of the State Migration Service of Ukraine. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs: Collection of Scientific Papers*, 3 (67), 157–163 [in Ukrainian].
- Holova Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy D. Vorona zustrivsia iz Nadzvychainym i Povnovazhnym Poslom Sotsialistychnoi Respubliky Vietnam v Ukraini [The Head of the State Migration Service of Ukraine, D. Vorona, met with the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Socialist Republic of Vietnam to Ukraine]. *Migration*. 2011. no. 3 (109), March 1 [in Ukrainian].
- Holova DMS Ukrainy Oleksandr Zabrudskyi zustrivsia z Rehionalnym predstavnykom Upravlinnia Verkhovnoho komisara OON u spravakh bizhentsiv Oldrikhom Andrysekom [The Head of the State Migration Service of Ukraine, Oleksandr Zabrudskyi, met with the Regional

- Representative of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Oldrich Andrisek]. *Migration*. 2011. no. 5 (111), May, 2 [in Ukrainian].
- Hrechko, O.** (2011). Conceptual foundations of the state migration policy of Ukraine. Political management. *Politychnyi menedzhment*, 6, 73–81 [in Ukrainian].
- Maksymenko, A.** (2015). Administrative and legal status of the State Migration Service of Ukraine. *Lawful State*, 19, 63–68 [in Ukrainian].
- Malynovska, O.** (2010). Migration Policy of Ukraine: Status and Development Prospects. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Malynovska, O.** (2021). Migration and migration policy in Ukraine: transformations of the independence era. *Migration & Law Volume 1, Issue 1*, 10–26. Retrieved from <https://nam.kyiv.ua/files/publications/mandl-202101.pdf> [in Ukrainian].
<http://doi.org/10.32752/2786-5185-2021-1-1-10-26>.
- Naumenko, N.** (2023). International legal cooperation on readmission issues between Ukraine and Asian countries. *Legal scientific electronic journal*, 9, 422–426 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/102>.
- Oliynyk, S.** (2014). The emergence and formation of readmission of persons as an international legal institution. *State and Law. Legal and Political Sciences*, 65, 272–278 [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 15 chervnia 2011 roku № 658 «Pro utvorennia terytorialnykh orhaniv Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby» [On the establishment of territorial bodies of the State Migration Service]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2011-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 27 travnia 2004 roku № 700 «Pro utvorennia orhaniv mihratsiinoi sluzhby v Avtonomnii Respublitsi Krym, oblastiakh, mm. Kyievi ta Sevastopoli» [On the establishment of migration service bodies in the Autonomous Republic of Crimea, regions, cities of Kyiv and Sevastopol]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2004-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 29 lypnia 2009 roku № 810 «Pro vnesennia zmin ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh aktiv Kabinetu Ministriv Ukrainy» [On amendments and recognition of certain acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine as invalid]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810-2009-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 02 bereznia 2010 roku № 362-r «Pro peredachu tsilisnykh mainovykh kompleksiv punktiv tymchasovoho rozmishchennia bizhentsiv do sfery upravlinnia Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby» [On the transfer of entire property complexes of temporary refugee accommodation centers to the management of the State Migration Service]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/362-2010-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 24 chervnia 2009 roku № 726-r «Pro pryznachennia Repeshka I. V. Holovoiu Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy» [On the appointment of Repeshko I. V. as Head of the State Migration Service of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726-2009-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 24 chervnia 2009 roku № 727-r «Pro pryznachennia Radutnoho S. I. pershym zastupnykom Holovy Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy» [On the appointment of Radutny S. I. as First Deputy Head of the State Migration Service of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/727-2009-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Ryzhkova, S.** (2022). Functions of the State Migration Service in Combating Foreigners' Offenses in Ukraine. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 212–217 [in Ukrainian].
- Sikorsky, O.** (2010). Problems of formation of the State Migration Service of Ukraine in the aspect of European integration. *Law and Security*, 1, 10–14 [in Ukrainian].
- Uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Spivtovarystvom pro readmisiu osib, pidpysana u Liuksemburzi 18 chervnia 2007 roku [Agreement between Ukraine and the European Community on the readmission of persons, signed in Luxembourg on June 18, 2007]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_851#Text [in Ukrainian].
- Ukaz Prezidenta Ukrainy** vid 06 kvitnia 2011 roku № 405/2011 «Pytannia Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy» [Questions for the State Migration Service of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2011#Text> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezidenta Ukrainy** vid 09 hrudnia 2010 roku № 1085/2010 «Pro optymizatsiiu systemy tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady» [On optimizing the system of central executive bodies]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezidenta Ukrainy** vid 23 hrudnia 2010 roku № 1175/2010 «Pro pryznachennia D.Vorony Holovoiu Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy» [On the appointment of D. Vorona as Head

- of the State Migration Service of Ukraine]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/11752010-12302> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezydenta Ukrainy** vid 28 hrudnia 2010 roku № 1286/2010 «Pro pryznachennia V. Sheibuta pershym zastupnykom Holovy Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy» [On the appointment of V. Sheibut as First Deputy Head of the State Migration Service of Ukraine]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/12862010-12416> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezydenta Ukrainy** vid 29 kvitnia 2011 roku № 541/2011 «Pro pryznachennia O. Zabrudskoho Holovoioi Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy» [On the appointment of O. Zabrudsky as Head of the State Migration Service of Ukraine]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5412011-13122> [in Ukrainian].
- Vitiuk, O.** (2025). Problems in implementing migration policy in the Khmelnytskyi region during the period 2004–2011 (based on documents from the State Archives of the Khmelnytskyi region). *Archives of Ukraine*, 3 (344), 114–124. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.47315/archives2025.344.144>.
- Vitiuk, O.** (2026). Regulation of ethnomigration processes in Transcarpathian region: the regional aspect of the activities of the territorial offices of the migration service (2001–2004). *Scientific herald of Uzhhorod university. Series: History*, Issue 1 (54), 49–55. [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.354255](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.354255).
- Vitiuk, O., Romaniuk, I.** (2025). Activities of the state bodies of the migration service of Ukraine in the field of cooperation with communities of the ukrainian diaspora (2001–2005). *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Issue. 54, 188–195. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-188-19>.
- Yerukh, M.** (2009). Pro stan vykonannia orhanamy mihratsiinoi sluzhby u 2009 rotsi Zakonu Ukrainy «Pro bizhentsiv» [On the implementation of the Law of Ukraine «On Refugees» by migration authorities in 2009]. *Migration*. no. 6 (79), July. 3 [in Ukrainian].
- Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 06 kvitnia 2011 roku № 405/2011 Polozhennia pro Derzhavnu mihratsiinu sluzhbu Ukrainy [Approved by Decree of the President of Ukraine No. 405/2011 of April 6, 2011, Regulations on the State Migration Service of Ukraine]. *Migration*. 2011. no. 4 (110), April. 2 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026

Participation of the Russian Federation's Black Sea Fleet submarines in massive strikes on Ukrainian territory during the Russo-Ukrainian War (2022–2023) as a manifestation of Russian state terrorism

Serhii M. Sokoliuk

National Defense University of Ukraine

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: sergnavy@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

Abstract.

The purpose of the article is to highlight the participation of submarines of the Black Sea Fleet of the Russian Federation in delivering massive missile strikes on targets in the territory of Ukraine during the Russo-Ukrainian War (2022–2023) as a manifestation of Russian state terrorism at sea. **The methodology of the research** is based on the use of open sources, the integration of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization, statistical) and special historical methods (problem-chronological, comparative-historical, analogy, geographical), as well as content analysis. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that in the current conditions of the ongoing armed struggle for the independence of Ukraine, it is especially relevant in the preparation and repulsion of armed aggression from the sea and the military-patriotic education of the population of our state to study the experience of using the naval forces of the opposing sides, which has not yet been sufficiently reflected in modern Ukrainian historiography. Therefore, based on the study of open sources and literature, an attempt has been made to reveal an extremely important and relevant problem of today – an analysis of the participation of submarines of the Russian Black Sea Fleet in delivering massive missile strikes on objects on the territory of Ukraine during the first two years of the Russian-Ukrainian war. **Conclusions.** The strengthening of the Black Sea Fleet's strike capabilities since the beginning of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine in 2014 was aimed at preparing for a large-scale invasion of Ukraine. This occurred primarily by replenishing the enemy fleet with both surface and underwater carriers of "Kalibr" sea-launched cruise missiles—both anti-ship and anti-submarine, and most importantly, capable of striking targets on land. The build-up of the Russian Navy's submarine forces in the Black Sea on the eve of the full-scale armed invasion of Ukraine significantly strengthened the enemy's strike capabilities, provided the opportunity to covertly deploy them and deliver sudden strikes, and testified to the growing role and position of submarine forces in modern warfare at sea. With the start of Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, starting from July 6, 2022, submarines began to be actively used in massive air strikes, which, combined with missile strikes by surface carriers of "Kalibr" cruise missiles, became a manifestation of Russian state terrorism against the Ukrainian people. However, the sinking of the flagship of the Russian Black Sea Fleet, the missile cruiser "Moskva", in April 2022 led to the submarines of the Black Sea Fleet becoming the main "safe" platform for launching "Kalibr" cruise missiles at critical infrastructure facilities, primarily the energy infrastructure of our state. At the same time, the threat of damage to the enemy's surface and underwater forces by the Defense Forces of Ukraine prompted the enemy in the autumn of 2022 to relocate part of its forces to Novorossiysk. September 2023 became a turning point in the conduct of warfare at sea, in particular submarine warfare: the damage to the Project 636.3 diesel-electric submarine "Rostov-on-Don" alongside the Project 775 landing ship "Minsk" in a dry dock in Sevastopol and systematic strikes on the Black Sea Fleet headquarters and other strategic facilities indicated the enemy's loss of initiative at sea and the end of the phase of the Black Sea Fleet's unpunished use of naval bases in Crimea.

Keywords: armed aggression, capacity building, missile strikes, sea dominance, stealth, submarine forces, submarine.

Участь підводних човнів Чорноморського флоту Російської Федерації у завданні масованих ударів по об'єктах на території України під час російсько-української війни (2022–2023 рр.) як вияв політики російського державного тероризму

Сергій Соколюк

Національний університет оборони України

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: sergnavy@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

Анотація.

Мета статті – висвітлити участь підводних човнів Чорноморського флоту Російської Федерації у завданні масованих ракетних ударів по об'єктах на території України під час російсько-української війни (2022–2023 рр.) як вияв російського державного тероризму на морі. **Методологія** наукової розвідки ґрунтується на залученні низки відкритих джерел, інтеграції загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення, статистичного) та спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, аналогії, географічного) методів та контент-аналізу. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що в сучасних умовах триваючої збройної боротьби за незалежність України особливо актуальним у підготовці та відбитті збройної агресії з моря та військово-патріотичного виховання населення нашої держави є вивчення досвіду застосування військово-морських сил протиборчих сторін, який ще не набув достатнього відображення в сучасній українській історіографії. Відтак, на підставі вивчення відкритих джерел та літератури зроблена спроба розкрити надзвичайно важливу й актуальну проблематику сьогодення – проведено аналіз участі підводних човнів Чорноморського флоту РФ у завданні масованих ракетних ударів по об'єктах на території України протягом перших двох років російсько-української війни.

Висновки. Посилення ударних спроможностей Чорноморського флоту з початком збройної агресії РФ проти України в 2014 р. мало за мету підготовку до широкомасштабного вторгнення в Україну. Це відбувалося, насамперед, за рахунок поповнення ворожого флоту як надводними, так і підводними носіями крилатих ракет морського базування типу «Калибр», як протикорабельних, так і протичовнових, а головне – спроможних завдавати удари по цілях на суходолі. Нарощування підводних сил ВМФ РФ на Чорному морі напередодні повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації в Україну суттєво посилило ударні спроможності противника та надало можливість приховано їх розгортати і завдавати раптових ударів, а також засвідчило про зростання ролі і місця підводних сил у сучасній війні на морі. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р., починаючи із 6 липня 2022 р., підводні човни почали активно застосовуватися під час участі в масованих повітряних ударах, що, у сукупності з ракетними ударами надводних носіїв КРМБ «Калибр» стало проявом російського державного тероризму проти українського народу. Утім, потоплення флагмана ЧФ РФ ракетного крейсера «Москва» у квітні 2022 р. призвело до того, що підводні човни ЧФ РФ стали головною «безпечною» платформою для пусків КРМБ «Калибр» по об'єктах критичної у першу чергу, енергетичної інфраструктури нашої держави. Разом із тим, загроза ураження надводних і підводних сил противника Силами оборони України спонукала його восени 2022 р. провести перебазування частини сил до Новоросійська. Вересень же 2023 року став точкою перелому у веденні війни на морі, зокрема, підводної: ураження дизель-електричного підводного човна проєкту 636.3 «Ростов-на-Дону» одночасно із середнім десантним кораблем проєкту 775 «Минск» у сухому доці у Севастополі та системні удари по штабу ЧФ й інших стратегічних об'єктах засвідчили про втрату противником ініціативи на морі та завершення фази безкарного використання чорноморським флотом пунктів базування в Криму.

Ключові слова: збройна агресія, нарощування спроможностей, панування на морі, підводні сили, підводний човен, прихованість, ракетні удари.

Постановка проблеми. Прагнучи задовольнити свої шовіністичні, великоімперські прагнення шляхом позбавлення українського, як і інших народів на теренах колишнього СРСР, права на самовизначення, вільний вектор політичного, соціально-економічного та культурного поступу, Російська Федерація сконструювала авторитарну форму правління, застосувала державний терор не тільки до свого населення, а, передусім, до народів держав, котрі заявили про інший, демократичний шлях свого розвитку. Намагаючись переконати міжнародну спільноту про право РФ на свої «сфери впливу», передусім, на пострадянському просторі, і, в першу

чергу, Україну, керівництво Росії зробило ставку на гібридні дії та військову силу у поєднанні з тероризмом та геноцидом проти українського народу з метою повернення її на свою орбіту (Лисенко, 2022, с.6–7) і розпочало екзистенційну війну, спочатку у лютому – квітні 2014 р., анексувавши Крим і захопивши частину території Донецької та Луганської областей, а з 24 лютого 2022 р. – вдавшись до повномасштабного збройного вторгнення.

На відміну від початкового періоду російсько-української війни (20.02.2014 – 23.02.2022 рр.), з початком широкомасштабної збройної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р., противник – збройні сили Російської Федерації – активно вів бойові дії на морі, зокрема, масовано застосовував як надводні кораблі, так і підводні човни, озброєні крилатими ракетами «Калибр-ПЛ», причому не проти надводних кораблів, катерів чи суден забезпечення зі складу ВМС ЗС України, а проти цивільних об'єктів, як це сталося 14 липня 2022 року, коли крилатими ракетами, випущеними з підводного човна проєкту 636.3 «Ростов-на-Дону» Чорноморського флоту Російської Федерації (далі – ЧФ РФ) було завдано руйнувань у центрі мирного українського міста Вінниця та призвело до загибелі понад двадцяти та поранення понад двохсот цивільних осіб, у т.ч. кількох дітей. Це, по суті і за визначенням, є терористичним актом РФ проти України, проявом державного тероризму, зокрема, морського.

Саме в цьому якраз і проявляється істинне обличчя цього квазідержавного утворення з претензією вважати себе «найвеличнішою» державою світу, як терористичної держави, яка протягом всього свого історичного шляху несе світу тільки насильство, терор і смерть! На початку XXI століття, у лютому – березні 2014 р. – це знайшло своє відображення у проведенні спочатку гібридної, а з 24 лютого 2022 р. – широкомасштабної збройної агресії Росії проти України, під час якої ракетними ударами авіації, кораблів, зокрема, підводних човнів – у повній мірі проявилася її терористична сутність.

Слід зазначити, що ще близько за півроку до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у західних експертних колах відзначалося, що у разі військового протистояння Росії з Україною підводні сили російського Чорноморського флоту, поступаючись тільки підводним силам ВМС Туреччини, можуть відіграти ключову роль, завдаючи ракетних ударів крилатими ракетами «Калибр» на відстань сотень кілометрів углиб території України (Axe, 2022; Sutton, 2022).

На практиці ці передбачення виявилися абсолютно реальними. Військово-політичне керівництво Російської Федерації, розпочинаючи широкомасштабну збройну агресію проти України 24 лютого 2022 р., першим ударом мало за мету знищити важливі військові та інші критичні об'єкти інфраструктури, паралізувати управління державою та спричинити хаос і паніку в суспільстві й за кілька днів захопити Київ та протягом двох тижнів окупувати територію нашої країни. Для досягнення цієї мети Кремль зробив ставку на високоточну зброю, зокрема, крилаті ракети повітряного і морського базування та балістичні ракети. Особлива роль у цьому приділялася дизель-електричним підводним човнам проєкту 636.3 Чорноморського флоту РФ, озброєними крилатими ракетами морського базування (КРМБ) «Калибр-ПЛ».

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема застосування підводних човнів російського Чорноморського флоту у широкомасштабній збройній агресії Росії проти України, розпочатій 24 лютого 2022 р., ще не отримала належного відображення в історіографії, хоча окремі її аспекти висвітлювалися у низці публікацій, переважно репортажного й аналітичного характеру, як зарубіжних, так і вітчизняних, а також офіційних повідомленнях військово-політичного керівництва держави, офіційних зведеннях Генерального штабу Збройних Сил України (ГШ ЗСУ), Військово-Морських Сил Збройних Сил України (ВМС ЗСУ), Повітряних Сил Збройних Сил України (ПС ЗСУ). І хоча останні джерела містять значно менше подробиць, а перебіг подій відображався з певною зрозумілою затримкою, проте саме ці зведення слугують офіційним підтвердженням дій Сил оборони України. Їх посилюють деякі аналітичні матеріали окремих авторів, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Вітчизняну історіографію складає досить невелика кількість різножанрових публікацій. Одними із перших таких праць стали щомісячні, починаючи із березня 2022 р. по лютий 2024 р., Воєнно-історичні описи російсько-української війни (Воєнно-історичний опис російсько-української війни, 2022–2023), підготовлені фахівцями з воєнної історії та військових наук Національного університету оборони України і військовими істориками провідних вищих військово-навчальних закладів України під загальною редакцією Головнокомандувача ЗС України генерала В. Залужного.

Колектив авторів Харківського національного університету Повітряних Сил, аналізуючи застосування угруповання повітряно-космічних сил РФ у Сирійській Арабській Республіці протягом 2015–2018 рр. під час бойових дій на території цієї близькосхідної країни, розглядає також застосування підводних човнів Чорноморського флоту РФ з пусками крилатих ракет морського базування (Корсунов, Лезік, Галкін, Оборонов, Коваленко, Оборонов, 2020; Ярош, 2016).

У праці українських морських істориків О.Чудновця, П.Сенька та А.Бондарчука «Хроніка війни в Азовській і Чорноморській операційних зонах 2022» та її другій частині за 2023 рік, крім хронологічного викладення подій російсько-української війни на морі, також відображена участь підводних човнів Чорноморського флоту РФ у завданні ракетних ударів по об'єктах на території України (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023; Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2024). Факти та події, викладені у цих працях, у значній мірі сприяли підготовці даного матеріалу.

У колективній монографії фахівців Київського університету інтелектуальної власності та права, Національного університету «Одеська юридична академія», Українсько-британського академічного партнерства, Науково-дослідного інституту морського та космічного права, ТОВ «Наука і космос» під назвою «Missiles in the Russian-Ukrainian War» (Halunko V., Felyk V., Levenko A., Ivannyschuk A., Rokytshy Y., Popova S., Popova L., 2023) авторами здійснено комплексний аналіз використання ракет у російсько-українській війні, зокрема: описано технічні характеристики ракет та основні чинники їхнього застосування, при цьому особлива увага приділяється правовим наслідкам використання ракет російсько-терористичними силами, у т.ч. російськими підводними човнами Чорноморського флоту РФ як знарядь злочину. Разом із тим, пропонується створення військового ракетного потенціалу України на основі приватної ініціативи під державні гарантії як чинник стримування агресора.

В окремих публікаціях С. Соколюка розглядалися питання ролі і місця підводних сил у збройних конфліктах другої половини XX ст. – початку XXI ст., зокрема, в Англо-аргентинському конфлікті (Соколюк, 2015), та російсько-українському збройному протистоянні з 2014 р. – по теперішній час (Соколюк, 2022; Соколюк, 2023).

Суттєве підґрунтя для проведення цієї розвідки склали матеріали повідомлень журналістів та військових фахівців на шпальтах інтернет-видань, оглядів та щоденних донесень ГШ ЗСУ, ВМС ЗС України, ПС ЗС України, ВМС ЗС України та їх сторінок у соцмережах.

Цінним джерелом інформації стали публікації низки іноземних фахівців, присвячені як загальному аналізу бойових дій на російсько-українському фронті з елементами висвітлення питань застосування підводних сил противника, так і безпосередньо бойовій діяльності цього роду сил флоту. Це, зокрема, публікації Т. Купера (Купер, 2022; Купер, 2023), Д. Акса (Ахе, 2022), Г. Саттона (Sutton, 2022) та інших.

Мета статті. На підставі відкритих джерел висвітлити участь підводних човнів Чорноморського флоту Російської Федерації у завданні масованих ракетних ударів по об'єктах на території України під час російсько-української війни (2022 – 2023 рр.) як вияв російського державного тероризму на морі.

Викладення основного матеріалу. З початком повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. із метою завдання ударів з моря противник використовував і продовжує використовувати оперативно-стратегічне об'єднання – Чорноморський флот, який у період 2015 – 2018 років поповнився новітніми бойовими одиницями – ударними кораблями різних класів, зокрема – фрегатами, малими ракетними кораблями, корветами, озброєними комплексом крилатих ракет «Калибр-НК» (по 8 ракет), які спроможні уражати не тільки підводні човни на дистанції до 300 км, надводні цілі на відстані до 500 км, а й об'єкти на території противника на віддаленні до 2500 км.

У цей же період до складу Чорноморського флоту увійшли 6 новозбудованих дизель-електричних підводних човнів (далі – пч) проєкту 636.3 із комплексом «Калибр-ПЛ» (по 4 ракети), які склали новоутворену 4-ту окрему бригаду підводних човнів. Ці субмарини, побудовані на кораблебудівному заводі «Адмиралтейские верфи» у Санкт-Петербурзі протягом 2014 – 2017 років, здійснювали державні випробування з бойовими пусками крилатих ракет морського базування (далі – КРМБ) 3М-14К «Калибр-ПЛ» на полігонах Північного флоту у Білому та Баренцовому морях (Соколюк, 2022, с.83) зі штатних торпедних апаратів калібру 533 мм із глибини 30–40 м на швидкості 4–6 вузлів (Соколюк, 2023, с.247).

У подальшому, протягом 2015 – 2021 рр., після проведення державних випробувань, човни здійснювали міжтеатрові переходи на Чорноморський флот з метою посилення його ударних спроможностей та участю в операції російського угруповання військ в Сирії із здійсненням у Середземному морі бойових пусків ракет (Корсунов, Лезік, Галкін, Коваленко, Оборонов, 2020, с.9,10; Соколюк, 2022, с.83, Соколюк, 2023, с.247; Ярош, 2016, с.15,17).

З початком широкомасштабної збройної агресії 24.02.2022 р. російські субмарини були включені до угруповання різнорідних ударних сил ЧФ РФ у складі оперативної ракетної групи №3 (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий – березень 2022 року, 2022, с.99).

Чотири підводні човни пр. 636.3 – Б-237 «Ростов-на-Дону», Б-262 «Старый Оскол», Б-268 «Великий Новгород» і Б-271 «Колпино» – увійшли до створеного угруповання різнорідних ударних сил на Чорному морі загальною кількістю ракет у залпі – 16 од. (Соколюк, 2022, с.84). Два човни – Б-261 «Новороссийск» та Б-265 «Краснодар», які на початок повномасштабного

вторгнення РФ на територію України перебували у Середземному морі, на виконання Конвенції Монтр'ю (1936 р.) 27 лютого були заблоковані Туреччиною на прохід Чорноморськими протоками і залишилися у Середземному морі без шансів повернутися до Чорного моря до закінчення війни (Чотири кораблі рашистів з ракетами «Калибр» уже третій місяць не можуть пройти в окупований Крим, 2022), що завадило противнику створити більш потужне ударне угруповання сил на Чорному морі (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий – березень 2022 року), 2022, с. 101; Соколюк, 2022, с.85; Соколюк, 2023, с.248).

Утім, підводні сили противника взяли участь у завданні масованих ракетних ударів не з першого дня так званої «спеціальної воєнної операції», а з кінця березня 2022 року, з розгортанням у позиційних районах західніше Севастополя, звідки завдавали ударів ракетами ЗМ-14К «Калибр-ПЛ» по об'єктах на території України (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий – березень 2022 року), 2022, с.100). Вони здійснювали пуски як поодинокими ракетами, так і залпами по 2-4 ракети не тільки по об'єктах критичної інфраструктури, а й по житлових кварталах міст та сільських помешкань. Зокрема, 23 березня противник здійснив пуски 5-ти КРМБ типу «Калибр-НК» з позиційного району західніше Севастополя по інфраструктурі м. Одеса (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.49). 26-го березня 4-ма КРМБ, імовірно, «Калибр-ПЛ» було завдано удар по об'єктах на території України (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.53).

Після потоплення ракетного крейсера «Москва» 14 квітня 2022 р. командування противника, остерігаючись більших втрат кораблів зі складу ударного угруповання, перерозгорнуло позиційні райони носіїв КРМБ «Калибр-НК» на 50–60 миль східніше, наблизивши їх до узбережжя Криму, під захист берегової системи ППО. До складу переформованої ударної групи, крім фрегатів пр. 11356Р та малих ракетних кораблів пр. 21631, увійшли до 4-х підводних човнів пр. 636.3 (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 року), 2022, с.92) із сумарним залпом до 8–16 ракет ЗМ-14К «Калибр-ПЛ», зокрема, підводні човни пр. 636.3: Б-237 «Ростов-на-Дону», Б-268 «Великий Новгород», Б-262 «Старый Оскол» і Б-271 «Колпино» (Рашисти готують нові удари «Калибрами» із підводних човнів, ховаються під водою від «Нептуна», 2022).

Цю інформацію підтвердили у коментарі для британського видання «The Times» військово-морські експерти Г. Саттон і Б. Піттет (Чудновець, 2022; Sutton, 2022). Автори при цьому зазначили, що запуски ракет із глибин до 50 м важко виявити навіть за допомогою супутників. Відтак, чотири російські субмарини, за даними розслідувача Б. Піттета, регулярно поповнювали запас ракет ЗМ-14К «Калибр-ПЛ» у пункті базування Севастополь. На думку аналітика Г. Саттона, чотири російські пч після завантаження ракет виходили у море і розгорталися у визначених позиційних районах (Чудновець, 2022).

З ескалацією обстановки у другій половині місяця в районі Придністров'я противник 29 квітня застосував ракети із підводних носіїв по Білгород-Дністровському комбінованому мосту (район Затоки), завдавши йому значних пошкоджень (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.85; Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 року), с.92).

5 травня на бойове чергування спільно з іншими носіями КРМБ «Калибр» вийшов і один із підводних човнів ЧФ (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.93). Протягом травня у складі оперативної ракетної групи перебувало до двох пч пр.636.3 сумарним залпом до 4–8 ракет. Разом із тим, противник здійснював спроби нарощувати свої ударні сили. Так, у контексті перспектив відновлення та можливої участі в бойових діях після завершення ремонту в 13-му судноремонтному заводі ЧФ (Севастополь) 16 травня виходив на ходові випробування підводний човен пр. 887 Б-871 «Алроса» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 року), с.92-93). За станом на 22 травня і до кінця місяця у морі знаходилося 2 пч противника пр.636.3 сумарним залпом до 4–8 ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.114).

У червні в готовності до застосування в акваторії Чорного моря перебувало також до 2-х пч пр.636.3, сумарним залпом до 8 КРМБ «Калибр-ПЛ». Зокрема, за станом на 4 червня, у морі у складі оперативної ракетної групи спільно з 4-ма кораблями – носіями КРМБ «Калибр» маневрував ще й один підводний човен. Сумарний залп групи налічував 36 ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.129). На 7 червня кількість надводних носіїв КРМБ зменшилася до 2-х од., човен залишався у складі чергових сил у морі (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.131). 9 червня до угруповання додався один надводний носій КРМБ, відтак сумарний ракетний залп досягнув 28-ми ракет, 10 червня до групи додався ще один пч пр.636.3 (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с. 133–134,135), який збільшив число ракет у залпі до 32 од.

Корабельне угруповання противника у складі 4-х надводних кораблів, 2-х пч з КРМБ на борту (сумарним залпом 36 ракет) та 4-х великих та середніх десантних кораблів (вдк, сдк) 12–13 червня продовжувало блокувати судноплавство у північно-західній частині Чорного моря, тероризувати мирне населення України загрозами ракетних ударів, а також можливим

.....
проведенням десантної операції. 14 червня човни повернулися до ВМБ Севастополь (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.138,140). 16–17 червня у морі діяли 2 надводні носії КРМБ та 1 пч (20 КРМБ) та 3 вдк (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.143), 19 червня кількість човнів зросла до трьох одиниць. Сумарний залп носіїв склав до 28 КРМБ «Калибр» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.147). 23–24 червня кількість носіїв досягла 5 од. із сумарним залпом до 20 ракет. 25–28 червня на 2-х надводних носіях налічувалося до 16 ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с. 151,153), 29 червня у морі маневрували 3 носії КРМБ (до 24 ракет) (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.157–158).

Загалом, протягом червня, з метою порушення комунікацій та завдання втрат Силам оборони України, противник завдав 8 ракетних ударів по об'єктах інфраструктури та пунктах базування сил на території Одеської та Миколаївської областей, випустивши до шістдесяти КРМБ. Після знищення у результаті ракетного удару 17 червня 2022 р. береговими ракетно-артилерійськими військами (БРАВ) ВМС ЗС України 2-ма протикорабельними ракетами «Garpoon» російського рятувального буксирного судна «Спасатель Василий Бех» ворожі кораблі, у т.ч. підводні човни, були перерозгорнуті у райони, ще більше наближені до узбережжя АР Крим (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 року), с.91-92) під прикриття берегової системи ППО.

Упродовж липня унаслідок ворожих ударів крилатими ракетами по об'єктах цивільної інфраструктури було зруйновано велику кількість об'єктів промисловості, житлових будинків, що нерідко супроводжувалося людськими жертвами. Очевидна мета цих терористичних дій полягала у залякуванні мирного населення. Зокрема, 6 липня близько 03.20 з одного із підводних човнів пр. 636.3 було здійснено пуск 2-х КРМБ 3М-14К «Калибр-ПЛ» по об'єктах на території Миколаївської області, утім, ракети було знищено засобами ППО ОК «Південь» (ЗСУ збили дві ракети «Калибр», які летіли на Миколаївську область, 2022).

Уранці 14 липня противник із позиційного району поблизу мису Фіолент, неподалік Севастополя, 2-ма пч пр.636.3 – Б-237 «Ростов-на-Дону» та Б-265 «Краснодар» – завдав ракетного удару по м. Вінниця п'ятьма КРМБ 3М-14К «Калибр-ПЛ», три з яких було знищено силами ППО ЗС України, а дві – влучили по цивільних об'єктах у центрі міста, унаслідок чого загинуло 27 осіб, 202 поранено і 8 зникло безвісти (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.177; Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 року), с.116; Опубліковано фото наслідків ракетного удару по Одещині. Постраждала дитина, 2022; Соколюк, 2023, с.249), за іншими даними – 23 загинули, а 64 – госпіталізовано. Ці життя обірвали російські високоточні ракети «Калибр-ПЛ», запрограмовані та випущені російськими терористами (Halunko V., Felyk V., Levenko A., Ivannyschuk A., Rokytskyi Y., Popova S., Popova L., 2023, с.49). До слова, у вересні наступного, 2023-го року, під час ремонту в сухому доці Севастопольського морського заводу підводний човен Б-237 «Ростов-на-Дону» був суттєво ушкоджений у результаті удару українськими Су-24М крилатими ракетами «Storm Shadow»/«Scalp» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2023 року), с.129–130).

24 липня близько 05.00 ранку носіями КРМБ типу «Калибр», імовірно також підводним човном, з акваторії Чорного моря противник завдав ракетного удару шістьма крилатими ракетами «Калибр» по військовій частині в н.п. Лютіж Київської області (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 року), с.116; Романенко, 2022). Того ж дня близько 09.00 противник завдав ракетного удару по об'єктах на території Хмельницької області чотирма КРМБ «Калибр» з носіїв в акваторії Чорного моря. Всі чотири ракети було збито засобами ППО ОК «Захід» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 року), с.116; Садловська, 2022).

У серпні сили флоту противника також залучалися до завдання ракетних ударів по військових та цивільних об'єктах на всю глибину території України. Так, 11 серпня, близько 13.30, двома КРМБ «Калибр» з носія (імовірно, ПЧ) в акваторії Чорного моря було завдано ракетного удару по об'єктах на території України, утім, над Харківською областю ракети були знищені силами ППО (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (серпень 2022 року), с.136; Хроніка оборони України. День 175, 2022; 11.08 знищено дві крилаті ракети типу «Калибр», 2022). Противник, усвідомлюючи потужність і досяжність ударних засобів Сил оборони України, продовжував тримати ракетноносії – два надводні та один підводний – на бойовому чергуванні у морі під прикриттям берегової системи ППО у районі Севастополя. Особливу небезпеку створювали підводні човни, оскільки набагато складніше зафіксувати факт пуску ними ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.229).

З настанням осені значно зросла кількість штормів у Чорному морі, що змушувало ударне корабельне угруповання противника, зокрема, підводні човни, переховуватися в бухтах і гаванях. Для акустичної непомітності ворожі субмарини змушені були займати діапазон глибин від перископної (13–15 м) до безпечної (40 м) від таранного удару, які, до того ж, придатні для пуску КР «Калибр-ПЛ» із торпедних апаратів, але небезпечні у зв'язку з можливістю виявлення

човнів під час спостереження з повітря (візуально й за допомогою магнітометрів) та із космосу (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022), с.113; Калініченко, 2016). Відтак, унаслідок загрози ураження протикорабельними ракетами берегових ракетних комплексів «Нептун» та «Гарпоон» угруповання різнорідних сил ВМС ЗС України, противник розгортав свої бойові кораблі виключно поблизу південного узбережжя Криму, а всі чотири підводні човни пр.636.3 (Б-237 «Ростов-на-Дону», Б-262 «Старий Оскол», Б-268 «Великий Новгород», Б-271 «Колпино») станом на 14 вересня були передислоковані із Севастополя до Новоросійська (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022), с.115; Sutton, 2022).

З метою усунення недоліків, виявлених під час випробувань після модернізації, у Севастополі залишався лише ПЧ Б-871 пр.877 «Апроса» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022), с.115). Два ПЧ: Б-261 «Новоросийск» та ПЧ Б-265 «Краснодар» – залишалися у Середземному морі з базуванням на ВМБ (пункт матеріально-технічного забезпечення) Тартус (Сирія) унаслідок закриття Чорноморських проток Туреччиною у відповідності до вимог Конвенції Монтр'ю з 27 лютого 2022 р. (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022), с.114; Чотири кораблі рашистів з ракетами «Калибр» уже третій місяць не можуть пройти в окупований Крим, 2022).

Оскільки у складі ВМС ЗС України після окупації та подальшої анексії Севастополя і Криму Російською Федерацією у 2014 році, а також втрати системи базування та більшої частини бойових кораблів практично відсутні протичовнові сили, які могли б протидіяти ворожим субмаринам, для зменшення підльотного часу й ускладнення реакції українських систем ППО відбувалося наближення районів підводного запуску з пч КРМБ 3М-14К «Калибр-ПЛ» до ізобати 50 м – паралель мис Тарханкут – острів Зміїний. Також імовірним залишалося маскування ворожих субмарин під прикриттям транспортів, які вивозили зерно з українських портів. Окрім того, існувала та й існує досі загроза прихованого підводного мінування фарватерів та рекомендованих курсів (до ізобати – глибини – 120 м) підводними човнами противника за рахунок самотранспортованих мін МДС на базі кисневих торпед 53-65К (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022), с.117).

До складу ударних сил противника, які чергували протягом жовтня 2022 р. у морі в готовності до завдання ракетних ударів і періодично змінювалися (одночасно розгорталися до 3–4-х носіїв КРМБ «Калибр» – фрегат пр. 11356Р «Адмірал Макаров», малі ракетні кораблі пр. 21631 («Грайворон», «Ингушетия»), а також і підводні човни пр.636.3 – до 2-х од.). Сумарний потенційний ракетний залп угруповання у середньому складав до 24-х ракет, із них ракети 3М14К «Калибр-ПЛ» – до 8 од. З урахуванням втрат, дефіциту ракет та усвідомлення нарощування спроможностей української сторони здійснити удари по морських цілях, противник завдавав ракетні удари із безпечної відстані.

Так, 10 жовтня було завдано наймасовішого від початку повномасштабного вторгнення ракетного удару по всій території України, зокрема, по енергетичній інфраструктурі нашої держави – 84 крилатих ракет, у тому числі із застосуванням КРМБ «Калибр» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, с.271; Головне за день. BBC.com, 2022). Його жертвами стали 20 осіб, поранення отримали 108 людей; усього пошкоджено 205 об'єктів, із них 45 будинків, 30 багатопверхових будинків та об'єкти інфраструктури, у т.ч. критичної (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.273).

11 жовтня ворог застосував по об'єктах критичної інфраструктури на півдні України 16 крилатих ракет, зокрема три КРМБ «Калибр» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (жовтень 2022 року), с.119).

13 жовтня бойовими кораблями – носіями КРМБ «Калибр» – було здійснено пуск шістьох ракет по об'єктах у глибині території України, п'ять із них було збито підрозділами ППО (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.275).

22 жовтня противник збільшив кількість КРМБ «Калибр» у пуску до 16-ти одиниць, зенітними ракетними підрозділами Сил оборони України було збито 5 крилатих ракет (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (жовтень 2022 року), с.118,119). Імовірно, деякі з них були запущені з підводних човнів, які після пусків зайшли в пункт базування Севастополь для поповнення запасу ракет, і вже 26 жовтня два човни вийшли в море на бойове чергування (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.286,287).

29 жовтня розпочався новий етап у технологічному розвитку засобів ураження на морі. Зокрема, ВМС ЗС України із залученням 9-ти безпілотних авіаційних (БпЛАК) та 7-ми морських безекіпажних надводних комплексів (МБєНК) завдали удару по надводних силах противника у пункті базування Севастополь та на його зовнішньому рейді. За даними західних експертів, у результаті атаки було завдано ураження щонайменше трьом надводним цілям, з яких один – фрегат пр. 1135.6Р та один морський тральщик пр. 266М, хоча міністерство оборони РФ повідомило про ураження лише морського тральщика (мтщ) пр. 266М «Иван Голубец» та боно-

сіткового загородження на вході в Севастопольську бухту (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (жовтень 2022 року), с.119; Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.291-293).

У листопаді з метою недопущення ураження українськими МБєНК, а також протикорабельними ракетами «Нептун» та «Garpoon» ударне угруповання противника було перерозгорнуто до районів поблизу південно-західного та південного узбережжя Криму під прикриття берегової системи ППО ЗС РФ (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2022 року), с.101; ВМС ЗС України, 2022). Загалом, активність чф рф суттєво знизилася після зазначеної вище атаки на Севастополь БпЛА та морських надводних безекипажних комплексів 29 жовтня 2022 р. (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.317).

У свою чергу, серед завдань, які виконували підводні сили чф упродовж листопада 2022 р., основним стала участь у завданні ракетних ударів по об'єктах на всю глибину території України у складі угруповання ударних сил, для чого в готовності у морі було розгорнуто до 2-х пч пр. 636.3 (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2022 року), с.100). Протягом місяця було здійснено кілька пусків ракет підводними човнами. Зокрема, 4 листопада близько 17.00 було здійснено пуск двох КРМБ «Калибр-ПЛ» по об'єктах у глибині території України, які у подальшому були збиті військами ППО ПВК «Південь». 15 листопада противник здійснив спробу завдати масованого удару по об'єктах на території України – чергового терористичного акту проти Української держави, у тому числі з акваторії Чорного моря (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.321). 12 КРМБ «Калибр» було збито захисниками українського неба зі складу ВМС і ПС ЗС України (На півдні ЗСУ збили за день 23 ворожі ракети, 2022). 17 листопада противник завдав удару КРМБ «Калибр» по об'єкту логістичного забезпечення в м. Одеса, під час якого uszkodжень зазнали також навколишні будівлі підприємства та різні установи (Війна в Україні сьогодні: останні новини на 17 листопада 2022). 19 листопада у море вийшов на чергування один пч з 4-ма ракетами в залпі (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.329). 23 листопада у рамках чергового масованого ракетного удару по території України противником було здійснено пуск 7-ми КРМБ «Калибр» по об'єктах критичної інфраструктури у глибині території України (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2022 року), с.101; Вторгнення Росії в Україну. 1–30 листопада, 2022; (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.334).

У грудні активність ударних сил противника через штормову погоду дещо знизилась. Так, 6 грудня між 14.30 і 15.30 противником з акваторії Чорного моря було здійснено пуск 22 КРМБ «Калибр» з надводних кораблів і підводних човнів, причому кілька з них, за оцінкою іноземних фахівців, пролетіли через повітряний простір Молдови до цілей у центральних і західних областях України (Купер, 2022). 16 грудня підводні сили противника взяли участь у черговому масованому ракетному ударі по Україні (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.363), а 29 грудня під час чергового масованого ракетного удару по території України із підводних човнів було здійснено пуск 3-х КРМБ «Калибр-ПЛ» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (грудень 2022 року), с.115; Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2022, с.379), уламки яких, як і інших збитих у небі Одещини ракет (усього – 21 од.), були виявлені на території регіону (Затока, Сергіївка, «Тірас», Зміїний: хронологія ракетних атак рф по Одещині, 2023).

Починаючи з 11 січня 2023 року, противник утримував угруповання ударних сил у Чорному морі чисельністю до 5 одиниць загальним залпом до 36 КРМБ «Калибр» (із них один – підводний човен (до 4 ракет). 14 січня близько 13.00 угруповання взяло участь у масованому ударі по об'єктах на території України (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (січень 2023 року), с.108–109; Розвідка Британії назвала мету виведення групи кораблів рф з Новоросійська, 2023). 15 січня противник вивів у море 11 бойових кораблів, серед яких 5 носіїв КРМБ «Калибр», а вже 17 січня кількість носіїв зросла до 6 од. із загальним числом ракет у залпі 44 шт. (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.28–29). 17–18 січня у Чорному морі на шести носіях налічувалося вже до 40–44 КРМБ «Калибр», з яких до чотирьох – на пч пр. 636.3 (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.31), що свідчило про готовність противника до завдання нових масованих ударів по цілях на території України.

Така чисельність носіїв та КРМБ «Калибр» на їх борту зберігалася до 23 січня, після чого їх кількість знизилася до 3-х од. із 24-ма ракетами (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.34). 28 січня кількість носіїв КРМБ склала вже 2 од. із 12 бойових кораблів, розгорнутих в акваторії Чорного моря (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.38). Наступного дня кількість кораблів зросла до 15 од., із них 3 – носії КРМБ «Калибр», загальним залпом до 20 ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.39); такий наряд сил протримався до кінця місяця. Водночас, Чорноморський флот РФ упродовж січня намагався уникнути вогневого ураження своїх кораблів з боку Сил оборони України, надаючи пріоритет захисту власних сил перед наступальними чи патрульними операціями (Розвідка Британії назвала мету виведення групи кораблів рф з Новоросійська, 2023).

У лютому 2023 р. до складу угруповання ударних сил на Чорному морі входило вже 5 підводних човнів (4 одиниці пр.636.3 типу «Варшавянка» та один модернізований човен пр.877В «Алроса», щоправда, не придатний до ракетних пусків) із загальним ракетним залпом до 16 КРМБ «Калибр-ПЛ» (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий 2023 року), с.103). Утім, за уточненими даними, човен «Алроса» виявився небоєздатним, оскільки він так і не був модернізований для розміщення та застосування КРМБ «Калибр-ПЛ» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.46).

10 лютого під час 14-го масованого ракетного обстрілу (усього 71 ракет, 61 знищено засобами ППО) по об'єктах енергосистеми України було застосовано також 6 КРМБ «Калибр» (за іншими даними – 8 шт. (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий 2023 року), с.130), причому одна з ракет при прольоті порушила повітряний простір Румунії (Чупак, Лукашевська, 2023).

У подальшому протягом лютого противник під час масованих ракетно-дронових ударів здійснив ще кілька пусків ракет КРМБ «Калибр» (13-го – 2 од., 16-го – 8 од. і 18 лютого – 4 од.). Слід зазначити, що кількість ракет у залпі підтвердила дані ГУР МО України, що у противника залишилося близько 9% запасів крилатих ракет до ракетного комплексу «Калибр» від тих, що були на початок широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий 2023 року), с.130).

Наприкінці лютого противник вивів у Чорне море 2 підводні човни – носії КРМБ «Калибр-ПЛ» загальним залпом до 8 ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.70), на початок березня до них додалися ще 3 надводні носії, що дозволило наростити число ракет у залпі до 32-х ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.74).

Отже, ворожі субмарини маневрували в районах бойового чергування Чорного моря східніше Кримського півострова поблизу Новоросійська та були в готовності до участі в завданні ракетних терористичних ударів по об'єктах на території України.

9 березня у масованому ракетному ударі взяли участь, імовірно, і підводні човни. Усього було застосовано 84 ракети з різних носіїв, із яких 20 – КРМБ «Калибр», загалом 34 ракети були знищені (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.82), силами і засобами ППО було збито і більшість КРМБ «Калибр» (Купер, 2023). Після проведення пусків підводні ракетноносії разом із надводними повернулися до пункту базування. Поповнивши запаси ракет, 16 березня п'ять морських носіїв із 32-ма ракетами на борту вийшли у море, де разом з іншими бойовими кораблями угруповання їх загальна чисельність досягла 21-ї одиниці (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.89). Наступної доби у морі в готовності до застосування зброї із 4-х носіїв залишилося 2 субмарини; 18 березня на бойовому чергуванні залишився 1 підводний човен, який наступної доби повернувся до пункту базування (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.90-91).

За даними фахівців, 20 березня у результаті удару Сил оборони України по залізничній станції Джанкой (тимчасово окупована територія Крим) був знищений залізничний потяг із КРМБ «Калибр» для надводних і підводних носіїв, який, перетнувши Кримський (Керченський) міст, прямував через Джанкой до Севастополя (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.93). Унаслідок удару та детонації боеприпасів було суттєво пошкоджено залізничні колії та інфраструктуру на цьому залізничному вузлі, що призвело до тимчасового припинення перекидання не тільки важкої техніки, а й позбавило на певний час кораблі та підводні човни чФ РФ можливості здійснювати поповнення запасу ракет, а відтак – завдавати удари по об'єктах на території України. Тому противник був змушений для цього використовувати військово-транспортну авіацію (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.102). Вочевидь, дефіцит КРМБ «Калибр» для кораблів ЧФ РФ у Чорному морі був певною мірою компенсований із кораблів та човнів, розгорнутих у Середземному морі та перекинутих повітряним шляхом через сирійський порт Тартус, де функціонував на той час пункт маневреного базування ВМФ РФ (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.137). Відтак, із початком квітня у морі постійно маневрували надводні і підводні носії КРМБ «Калибр», але в обмеженій кількості і, за деякими даними, не завжди із запасом ракет, ведучи демонстративні дії з метою створення напруги для української ППО.

І тільки на початку червня, за даними космічної розвідки США, надводні та підводні носії КРМБ «Калибр» – 1 фрегат пр. 1135.6 та 2 пч пр. 636.3 – були перебазовані до Севастополя. На переході морем був помічений ще один пч пр. 636.3 – носій КРМБ «Калибр-ПЛ» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.187). Це свідчило про те, що противником було відновлено залізничний шлях постачання КРМБ «Калибр» з материка через Кримський (Керченський) міст та Джанкой до Севастополя, де і відбувалося їх завантаження, а потім – перехід до пункту базування Новоросійськ або ж вихід на бойове чергування.

Відтак, у ніч з 13 на 14 червня після тривалої перерви противник завдав ракетного удару підводним човном із застосуванням 4-х КРМБ «Калибр-ПЛ» із позиційного району у східній частині Чорного моря в районі Новоросійська по об'єктах на території України. Силами ППО

Півдня України 3 ракети були знищені (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.183), утім, унаслідок падіння уламків у м. Одеса було uszkodжено кілька об'єктів інфраструктури та будівель, загинуло троє і отримали поранення 13 осіб (Нова нічна атака РФ: в Одесі троє загиблих, ще трьох людей вбито в Костянтинівці і Краматорську, РФ була «Калібрами», дронами і Х-22, 2023). Більше у червні підводні човни участі у завданні ракетних ударів не брали.

У липні противник виявив значно більшу активність, виводячи у море на бойове патрулювання носії КРМБ «Калибр» у готовності до пусків. Зокрема, 7 липня на бойовому чергуванні у східній частині Чорного моря був виявлений один підводний човен пр. 636.3, носій 4-х КРМБ «Калибр-ПЛ» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.208). Із приєднанням 12 липня до субмарини фрегата проєкту 1135.6 «Адмірал Ессен» залп склав до 12 ракет (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.214). І вже 20 липня під час масованого ракетного обстрілу території України (19 КРМБ) з акваторії Чорного моря (позиційний район східніше Новоросійська), імовірно, з підводного човна було здійснено пуск 3-х КРМБ «Калибр-ПЛ», дві з яких, утім, були знищені силами ППО Півдня України (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.222).

Беручи участь у завданні ракетного удару по місту Одеса, у т.ч., його портовій інфраструктурі, 23 липня противник здійснив пуски КРМБ, у т.ч. «Калибр-ПЛ» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.225). Силами ППО усі КРМБ були знищені (Грабовська, 2023). 26 липня близько 13.00 противник завдав удару 2-ма КРМБ 3М-14К («Калибр-ПЛ») із позиційного району у східній частині Чорного моря. Обидві ракети силами ППО ПС ЗС України було збито на Вінниччині (Сили ППО під час денної атаки збили дві ракети «Калібр», 2023).

З початком серпня у морі на чергуванні щоденно перебував щонайменше один підводний човен, який, імовірно, 6 серпня взяв участь у завданні масованого ракетного удару по об'єктах на території України (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.245), одна із запущених човном ракет була знищена силами ППО у небі над Одещиною (Затока, Сергіївка, «Тірас», Зміїний: хронологія ракетних атак РФ по Одещині, 2023). Через три дні човен зайшов у базу для поповнення запасів (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.250).

У вересні 2023 року протягом місяця на бойове чергування в море виходило в середньому 4–10 бойових кораблів, серед яких кораблів-носіїв КРМБ було по 1–2 одиниці.

Виходячи з того, що у складі ВМС ЗС України з початком повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. були практично відсутні протичовнові сили, командування Сил оборони України здійснювало пошуки шляхів знищення ворожих субмарин, які, володіючи основною тактичною властивістю – прихованістю, на відміну від надводних носіїв КРМБ, завдавали удари раптово, що ускладнювало роботу української ППО. Відтак, 13 вересня 2023 р. сталася унікальна подія: під час ракетного авіаційного удару літаками Су-24М ПС ЗС України крилатими протикорабельними ракетами «Storm Shadow» (Великобританія) та «Scalp» (Франція) у сухих доках Севастопольського морського заводу було суттєво уражено (ступінь ураження – виведено з ладу) дві цілі: сдк пр.775 «Минск», розібраний на металобрухт у листопаді 2023 р. (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.349), та пч пр.636.3 «Ростов-на-Дону», який брав участь у терористичному ракетному ударі по м. Вінниця 14 липня 2022 р. (Аксьонов П. Про що свідчать фото пошкодженого в Севастополі підводного човна «Ростов-на-Дону»; Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.287–289), що стало унікальним фактом не тільки періоду російсько-української війни, а й усієї військово-морської історії.

Зокрема, ураження субмарини з повітря після Другої світової війни відбулося лише один раз під час англо-аргентинського конфлікту за Фолклендські (Мальвінські) острови 1982 року. Так, зранку 25 квітня 1982 р. підводний човен аргентинських ВМС «Santa Fe» типу «Balao» (збудований для ВМС США у 1945 році та модернізований у 1970-ті роки) при спробі прориву у відкрите море після висадки доставленого загону бойових плавців ВМС Аргентини на острів Південна Джорджія був атакований протичовновими вертольотами з британських кораблів. Після їх невдалих спроб знищити човен глибинними бомбами, протичовновою торпедою Mk-46 і крупнокаліберними кулеметами у результаті атаки гелікоптера «Wasp YAS Mk1» з допоміжного судна «Endurance» протикорабельною ракетою «AS-12» пч «Santa Fe» отримав uszkodження корпусу та бойової рубки з висувними пристроями і був змушений викинутися на міліну у районі колишньої Британської антарктичної станції, а згодом був затоплений британцями (Соколюк, 2015, с.192–193; Черниш, 2023).

Зберігши спроможності здійснювати ракетні та повітряні атаки, противник у ніч на 25 вересня завдав комбінованого удару по Одесі, під час якого було застосовано, крім 19 ударних БпЛА типу «Shahed-136», 12 КРМБ «Калибр», з яких було збито 11 засобів повітряного нападу противника (Шварц, 2023), із них 4 ракети – з підводного човна пр.636.3, який для цього вийшов на короткий термін з пункту базування Новоросійськ (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.301).

У жовтні 2023 року активність ударних сил у морі була низькою: у море виходило від трьох до шести бойових одиниць, серед них тільки один корабель – носій КРМБ. Виключенням

стало 10 жовтня, коли противник вивів у Чорне море на бойове чергування 2 підводні човни пр.636.3 (до 8 ракет у залпі) (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.324), а 15 жовтня у морі знаходилися вже три ракетноносії (підводний човен і два фрегати), сумарний потенційний залп яких сягав 20 од. КРМБ (Росія наростила присутність ракетноносіїв в Чорному морі, 2023). Утім, пусків ракет не було зафіксовано, ракетноносії обмежилися імітацією ракетної атаки, тримаючи в напрузі українську систему ППО (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (жовтень 2023 року), с.107). 28 жовтня на бойовому чергуванні у Чорному морі перебували 2 бойові кораблі, один із яких – підводний човен пр. 636.3 з 4-ма КРМБ «Калибр-ПЛ» (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.342).

У листопаді 2023 року діяльність кораблів Чорноморського флоту РФ не вирізнялася особливою активністю. Зокрема, 3 листопада у морі перебували на бойовому чергуванні 2 носії КРМБ «Калибр» – 1 підводний човен пр. 636.3 (до 4-х ракет) і 2 мрк пр. 21631 типу «Буян-М» (до 8 ракет). У зв'язку із наближенням штормової погоди противник завів до пункту базування Новоросійськ майже всі кораблі, у т. ч. усі чотири підводні човни пр. 636.3 (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.349,350).

В останні три дні листопада знову фіксувалося виведення противником у Чорне море носіїв КРМБ на бойове чергування. Так, 28 листопада у море вийшли два підводних човни, а 30 листопада до них долучився фрегат пр. 1135.6Р «Адмірал Макаров», збільшивши сумарний залп КРМБ до 16 ракет (Расенко 2023). У підсумку, протягом листопада ворог жодного разу не застосував КРМБ «Калибр» для завдання ракетних ударів по об'єктах на території України (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2023 року), с.107).

Грудень 2023 року також не вирізнявся інтенсивністю використання противником кораблів для виконання бойових завдань. Навпаки, лише наприкінці місяця фіксувалося виведення на бойове чергування одразу трьох ракетноносіїв: двох підводних човнів пр. 636.3 і фрегата пр.1135.6Р «Адмірал Макаров» (сукупний залп склав до 16 КРМБ «Калибр») (Ворог нагнітає ситуацію в Чорному морі – Сили оборони півдня України, 2023). Як виявилось, 29 грудня вони відволікали увагу української системи ППО під час одного з найбільш масованих ракетно-авіаційних ударів засобами повітряного нападу з інших напрямків (Воєнно-історичний опис російсько-української війни (грудень 2023), с.105). Усього було застосовано 122 ракети різних типів (подібно до масованого удару 29 грудня 2022 р. з використанням близько 69 ракет і БпЛА), а також 36 ударних БпЛА типу «Shahed-136» – усього 158 засобів повітряного нападу (збито 114 цілей – 27 БпЛА і 87 КР) (Масований ракетний обстріл України 29 грудня: що відомо, 2023), унаслідок якого у різних регіонах України загинуло 39 осіб та понад 160 отримали поранення (29 грудня росія масовано атакувала Україну дронами і ракетами: що відомо – Суспільне. Новини, 2023).

Разом із тим, воєнні дії, особливо діяльність підводних сил противника, виявилася згубною для фауни Чорного моря. Так, на думку українських вчених, застосування гідроакустики російських субмарин в активному режимі призводила до масової загибелі дельфінів. За 10 місяців з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну на узбережжі України, Болгарії та Румунії було виявлено близько 2500 мертвих морських ссавців (згідно із міжнародними дослідженнями, тільки 5% тіл загиблих дельфінів вносять на берег) (Орлова, 2022; Якимюк, 2022). У 2023 році на середину серпня українські фахівці зафіксували понад 900 загиблих тварин у Чорному морі (Чудновець, Сенько, Бондарчук, 2023, с.263).

Попри все, ворог завжди повинен пам'ятати про невідворотність покарання за злочини проти українського народу. Відтак, за здійснення терористичних ракетних ударів по Україні кара наздоганяла злочинців і зрадників. Так, 10 липня 2023 р. у м. Краснодарі було знищено колишнього командира пч пр.636.3 «Краснодар» С. Ржицького, причетного до ракетних обстрілів по Україні, зокрема – терористичного удару по Вінниці 14 липня 2022 р. (Кравцов, 2023).

Отже, підсумовуючи, можна зробити наступні висновки.

1. Нарощування ударних спроможностей чорноморського флоту російської федерації після окупації Криму у 2014 році за рахунок поповнення надводними кораблями та підводними човнами – носіями крилатих ракет морського базування «Калибр» засвідчило про підготовку до повномасштабного вторгнення рф в Україну, яке й відбулося у лютому 2022 р.

2. Зниження активності надводних носіїв ракетної зброї та їх перерозгортання після потоплення ракетного крейсера «Москва» у квітні 2022 р. під прикриття берегової системи ППО у район Севастополя призвело до початку активного бойового застосування підводних човнів з ракетними пусками та досягло максимуму у жовтні – листопаді того ж року.

3. Завдання ударів безекіпажними морськими надводними і повітряними роботизованими системами Сил оборони України по кораблях і пунктах базування в Криму наприкінці жовтня 2022 р. змусило противника передислокувати до пункту базування Новоросійськ разом із основними ударними надводними силами і підводні човни, що ускладнило їх діяльність.

4. Порушення логістики в Криму з доставки до пункту базування Севастополь ракетного боєзапасу унаслідок ударів Сил оборони України у березні 2023 р. змусило призупинити на кілька місяців участь кораблів і човнів чф рф у завданні терористичних ударів по об'єктах на території України.

5. Ураження підводного човна противника у вересні 2023 року під час докового ремонту в Севастополі у результаті ракетного удару Повітряних Сил ЗС України відкрило новий етап в історії боротьби на морі, зокрема, проти підводних човнів.

6. Наявність та дії підводних сил противника у російсько-українському збройному протистоянні вимагає активізувати зусилля Української держави з формування та нарощування протичовнових спроможностей ВМС ЗС України шляхом відродження підводних і надводних сил, морської авіації, розвитку протичовнових морських роботизованих систем та створення системи висвітлення обстановки в акваторії Чорного моря, у т.ч. в підводному просторі, з метою відбиття збройної агресії з морського напрямку.

Наведені у роботі **результати** стали підсумком однієї із перших наукових розвідок щодо дослідження застосування новітніх підводних човнів Російської Федерації на Чорному морі як зброї російського державного тероризму, і дозволили окреслити напрямки подальших розвідок, зокрема, вивчення процесу розробки та будівництва російських дизель-електричних підводних човнів проєкту 636.3 на початку XXI ст. й аналіз досвіду їх застосування у Сирійському конфлікті 2015–2021 рр. та російсько-українській війні з початком повномасштабного вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року, а також боротьби з підводними човнами у сучасних умовах.

Фінансування. Автор статті не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Аксьонов, П.** (2023). Про що свідчать фото пошкодженого в Севастополі підводного човна "Ростов-на-Дону". 18 вересня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cprw0ez9ro>
- ВМС ЗС України. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/navy.mil.gov>.
- Війна в Україні сьогодні: останні новини на 17 листопада. URL: <https://uavarta.org/vijna-v-ukraini-sohodni-ostanni-novyny-na-17-lystopada-2022-foto/>.
- Воєнно-історичні описи російсько-української війни (лютий 2022 р. – грудень 2023 р.).
- Воїнами-зенітниками збито дві керовані авіаційні ракети. Повітряне командування "Південь". *Facebook*. 2022, 15 листопада. URL: <https://tinyurl.com/2n34wwb9>.
- Ворог нагнітає ситуацію в Чорному морі – Сили оборони Півдня України. *Арміяінформ*. 2023, 28 грудня. URL: <http://tinyurl.com/4vzb7rm3>.
- Вторгнення Росії в Україну. 1-30 листопада. *Кореспондент*. 2022, 03 грудня. URL: <https://tinyurl.com/yc34t8ef>.
- Головне за день. *BBC.com*. 2022, 10 жовтня. URL: <https://tinyurl.com/yrr53wwx>.
- Грабовська, В.** (2023). Ми передбачали таку активність, – Гуменюк про наслідки страшної атаки по Одесі. 23 липня. URL: https://24tv.ua/ataka-odesu-23-lipnya-2023-roku-yaki-naslidki-raketnogo-obstrilu_n2358204.
- ЗСУ збили дві ракети "Калібр", які летіли на Миколаївську область. *РБК Україна*. 6 липня. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vsu-sbili-dve-rakety-kalibr-letevshie-nikolaevskuuy-1657092781.html/>.
- Затока, Сергіївка, "Тірас", Зміїний: хронологія ракетних атак рф по Одесині (відео). 2023, 24 лютого. URL: <http://www.ukr.net/news/detalis/video/95936706.html>.
- ЗСУ збили дві ракети "Калібр", які летіли на Миколаївську область. *РБК Україна*. 2022, 6 липня. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vsu-sbili-dve-rakety-kalibr-letevshie-nikolaevskuuy-1657092781.html/>.
- Калініченко, О.** (2016). Підводні човни: витяги з історії, теорії і практики та основи тактики. *Інформаційний бюлетень*. №2. 80 с.
- Кожушко, А.** (2023). Як російські кораблі вбивають дельфінів в акваторії Чорного моря. Розбираємо проблему з біологами. – 01 травня. URL: <https://vikna.tv/istorii/interviu/rosijski-korabli-vbyvayut-delfiniv-v-akvatoriyi-chornogo-morya-intervyu-z-biologamy/>.
- Корсунов, С., Лезік, О., Галкін, Ю., Оборонов, М., Коваленко, С., Оборонов Ю.** (2020). Аналіз застосування угруповання повітряно-космічних сил російської федерації у Сирійській Арабській Республіці. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. № 4(66). С.7–18. <https://doi.org/10.30748/zhups.2020.66.01>.
- Кравцов, В.** (2023). Пускав "Калібри" по Україні й вчинив теракт у Вінниці: що відомо про вбитого капітана Ржицького. 10 липня. URL: https://24tv.ua/stsnislsvs0-rzhitskogo-vbili-10-lipnya-krasnodari-shho-vidomo_n2350599.

- Купер, Т.** (2022). Зведення про війну в Україні за 6 грудня. 6 грудня. URL: <https://mediavector.org/34717-tom-kuper-svodka-o-vojni-v-ukraine-za-6-dekabrya.html>.
- Купер, Т.** (2023). У хід пішли Кинджали. Що відомо про масовану ракетну атаку РФ. 9 березня. URL: <https://nv.ua/ukr/amp/tom-kuper-pro-raketniy-udar-9-berezhnya-skilki-raket-zbili-novini-ukrajini-50309506.html>.
- Купер, Т.** (2022). Українська війна, 7–8 травня 2022 р. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine.
- Купер, Т.** (2022). Українська війна, 10, 11, 12 травня 2022 року. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine-war-10-11-12-may-2022-cfd65b518a4d.
- Лисенко, О.** (2022). Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. №4. Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.). С.5–9. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04>.
- Масований ракетний обстріл України 29 грудня: що відомо. 2023, 29 грудня. URL: <https://www.dw.com/uk/masovaniy-raketnij-obstril-ukraini-29-grudnya-so-vidomo/a-67854545>.
- На півдні ЗСУ збили за день 23 ворожі ракети. 15.11.2022. URL: <https://ukrinform.ua/rubric-ato/3615285-na-pivdni-zsu-zbili-za-den-23-vorozi-raketi.html>.
- Нова нічна атака РФ: в Одесі троє загиблих, ще трьох людей вбито в Костянтинівці і Краматорську, РФ била "Калібрами", дронами і Х-22 – головне. 2023, 14 червня. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vibuhi-v-odesi-14-cherhvnya-2023-roku-foto-video-naslidki-ataki-novini-ukrajini-50331712.html>.
- Опубліковано фото наслідків ракетного удару по Одещині. Постраждала дитина. *Культурометр*. 2022, 19 липня. URL: <https://tinyurl.com/upzp2uke>.
- Орлова, В.** (2022). У Чорному морі через окупантів гинуть дельфіни: їх "засліплюють" ворожі гідролокатори. 28.04.22. URL: <https://www.unian.ua/ecology/u-chornomu-mori-cherez-okupantiv-ginut-delfini-jih-zasliplyuyut-vorozhi-gidrolokatori-novini-odesi-11804784.html>.
- Прищепа, Я.** (2022). РФ застосовує проти України підводні човни. *The Times*. 2022, 23 квітня. URL: <https://suspihne.media/231753-rf-zastosovue-proti-ukraini-pidvodni-covni-the-times/>.
- Расенко, Е.** (2023). Ворог знов посилив присутність ракетноносіїв в Чорному морі. 2023, 30 листопада. – URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/4644302-rosiia-zbilshyla-chyslo-raketonosiiv-u-chornomu-mori>.
- Рашисти готують нові удари "Калібрами" із підводних човнів, ховаються під водою від "Нептуна". *Defense Express*. 2022, 30 квітня. URL: <https://tinyurl.com/yc3v37cx>.
- Розвідка Британії назвала мету виведення групи кораблів РФ з Новоросійська. *Європейська правда*. 2023, 14 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/14/7384822/>.
- Романенко, В.** (2022). Удар по Київщині: росіяни поціпили у військову частину, є руйнування. *Українська правда*. 28 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/28/7360634>.
- Росія наростила присутність ракетноносіїв в Чорному морі. *Главком*. 2023, 16 жовтня. URL: <https://tinyurl.com/yc3cdsfu>.
- Російські підводні човни запускають крилаті ракети "Калібр" по Україні. 21 квітня 2022 р. URL: <https://www.hisutton.com/Russian-Submarines-Launching-Missiles-Ukraine.html>.
- РФ застосовує проти України підводні човни. *The Times*. 2022, 23 квітня. URL: https://www.lb.ua/world/2022/04/23/514435_rf/.
- Садловська, Л.** (2022). Над Хмельниччиною збито три ракети "Калібр". *Кореспондент*. 24 липня. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4498294-nad-khmelnichchynoui-zbyto-try-rakety-kalibr>.
- Сили ППО під час денної атаки збили дві ракети "Калібр". 2023, 26 липня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/07/26/syly-ppo-pid-chas-dennoyi-ataky-zbyly-dvi-rakety-kalibr-na-vinnychchyni/>.
- Соколюк, С.** (2015). Дії підводних човнів ВМС Аргентини у Фолклендській війні 1982 р. *Військово-науковий вісник*. Вип. 24. Львів: НАСВ. С.187–205.
- Соколюк, С.** (2023). Нарощування підводних сил ВМФ РФ на Чорному морі та їх застосування у російсько-українському збройному протистоянні (2015–2022 рр.). *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри : збірник наукових праць*. Вип. 9 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : Олді+. С. 246–255. ISBN 978-966-289-720-3.
- Соколюк, С.** (2023). Підводні човни у широкомасштабній агресії Росії проти України. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції 23 листопада*. К.: НУОУ, 2023. С.83–84.
- Хроніка оборони України. День 175. 11.08.2022. URL: <https://novynarnia.com/2022/08/17/hronika-oborony-ukrayiny-den-169-11-08-2022/>.

- Черниш, О. (2023). Україна з повітря атакувала підводний човен. Чи бувало таке в історії? 15 вересня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c51gxn4degzo>.
- Чотири кораблі рашистів з ракетами "Калибр" уже третій місяць не можуть пройти в окупований Крим. *Defense Express*. 2022. 10 травня. URL: https://defence-ua.com/news/chotiri_korabli_rashistiv_z_raketami_kalibr_uzhe_tretij_misjats_ne_mozhut_projt_i_v_okupovanij_krim-7302.html.
- Чудновець, О., Сенько, П., Бондарчук, А. (2023). *Хроніка війни в Азовській і Чорноморській операційних зонах*. К.: «Видавничий дім «АДЕФ-УКРАЇНА». 440 с.
- Чудновець, О., Сенько, П., Бондарчук, А. (2023). *Хроніка війни в Азовській і Чорноморській операційних зонах*. К.: «Видавничий дім «АДЕФ-УКРАЇНА», 2024. 452 с.
- Чудновцев, С. (2022). Росія може використовувати чотири підводні човни для запуску крилатих ракет по Україні, повідомляє The Times. 2022, 23 квітня. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vijna-v-vukrajini-rosiya-mozhe-zapuskati-raketi-kalibr-iz-pidvodnih-chovniv-u-chornomu-mori-eksperti-50236244.html#:~:text=>.
- Чупак, М., Лукашевська, А. (2023). Масований удар по Україні 10 лютого: у багатьох областях спрацювала ППО, де такі є прильоти. 2023, 10 лютого. URL: https://24tv.ua/raketna-ataka-10-lyutogo-2023-shho-vidomo_n2253149/amp.
- Шварц, К. (2023). Чи був удар по Одесі помстою за атаку на штаб РФ у Криму: експерт розвіяв "міф". 25.09.23. URL: <https://www.unian.ua/war/udar-po-odesi-ne-buv-pomstoyu-za-ataku-na-shtab-rf-u-krimu-ekspert-rozviyav-mif-12404346.html>.
- Якимюк, І. (2022). Через війну у Чорному морі загинуло близько 50 тисяч дельфінів. 2022, 22 жовтня. URL: <https://suspijne.media/odesa/300288-cerez-vijnu-u-cornomu-mori-zaginulo-blizko-50-tisac-delfiniv/>.
- Ярош, С. (2016). Аналіз операції угруповання збройних сил рф у Сирії. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. №2. С.13–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nitps_2016_2_6.
- Ахе, D. (2022). Russia's Black Sea Submarines Could Play A Key Role In an Invasion Of Ukraine, Firing Missiles Hundreds Of Mile. 2022, January 22. URL: <https://www.forbes.com/sites/willyakowicz/2023/05/05/ben-jerrys-cofounder-gets-fully-baked-with-new-nonprofit-cannabis-company/?sh=ac7b58b42650/>.
- Halunko, V., Felyk, V., Levenko, A., Ivannyschuk, A., Rokytskyi, Y., Popova, S., Popova, L. (2023). *Missiles in the Russian-Ukrainian War: Monograph / Edited by V. Felik*. Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2023. 66 p. ISBN 978-617-7828-00-0.
- Sutton, H. (2022). Russian submarines launch Kalibr cruise missiles at Ukraine. 2022, 21 April. URL: <https://www.hisutton.com/Russian-Submarines-Launching-Missiles-Ukraine.html>.
- Sutton, H. (2022). Russian Navy Kilo Class Submarines Retreating from Crimea. *Naval News*. 2022, September 14. URL: <https://www.navalnews.com/naval-news/2022/09/russian-navy-kilo-class-submarines-retreating-from-crimea/>.
- 11.08 знищено дві крилаті ракети типу "Калібр" / Командування Повітряних Сил ЗСУ. *Facebook*. 2022, 11 серпня. URL: <https://bit.ly/3CY1XXu>.
- 29 грудня. Росія масовано атакувала Україну дронами і ракетами: що відомо. *Суспільне. Новини*. 2023, 29 грудня. URL: <https://suspijne.media/649928-masovana-ataka-po-ukraini-29-grudna-golovne-so-vidomo/>.

References:

- Aksyonov, P. (2023). What do the photos of the damaged submarine "Rostov-on-Don" in Sevastopol show? September 18. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cprw0ez9ro>. [in Ukrainian].
- Ukrainian Navy. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/navy.mil.gov>. [in Ukrainian].
- The war in Ukraine today: the latest news on November 17. URL: <https://uavarta.org/vijna-v-ukraini-sohodni-ostanni-novyny-na-17-lystopada-2022-foto/>. [in Ukrainian].
- Military-historical descriptions of the Russian-Ukrainian war (February 2022 – December 2023).
- Anti-aircraft gunners shot down two guided aircraft missiles. Air Command "South". *Facebook*. 2022, November 15. URL: <https://tinyurl.com/2n34wwb9>. [in Ukrainian].
- The enemy is escalating the situation in the Black Sea – Defense Forces of Southern Ukraine. *Armyinform*. 2023, December 28. URL: <http://tinyurl.com/4vzb7rm3>. [in Ukrainian].
- Russia's invasion of Ukraine. November 1-30. *Correspondent*. 2022, December 03. URL: <https://tinyurl.com/yc34t8ef>. [in Ukrainian].
- The main thing for the day. *BBC.com*. 2022, October 10. URL: <https://tinyurl.com/yrr53www>. [in Ukrainian].
- Grabovska, V. (2023). We predicted such activity, – Gumenyuk on the consequences of the terrible attack on Odessa. July 23. URL: https://24tv.ua/ataka-odesu-23-lipnya-2023-roku-yaki-naslidki-raketnogo-obstrilu_n2358204. [in Ukrainian].

- The Armed Forces of Ukraine shot down two Kalibr missiles flying towards the Mykolaiv region. RBC Ukraine. July 6. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vsu-sbili-dve-rakety-kalibr-letevshie-nikolaevskuyu-1657092781.html/>. [in Ukrainian].
- Zatoka, Sergiyevka, Tiras, Zmiiny: chronology of Russian missile attacks on the Odessa region (video). 2023, February 24. URL: <http://www.ukr.net/news/detalis/video/95936706.html>. [in Ukrainian].
- The Armed Forces of Ukraine shot down two Kalibr missiles flying towards the Mykolaiv region. RBC Ukraine. 2022, July 6. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vsu-sbili-dve-rakety-kalibre-letevshie-nikolaevskuyu-1657092781.html/>. [in Ukrainian].
- Kalinichenko, O.** (2016). Submarines: excerpts from history, theory and practice and the basics of tactics. Newsletter. No. 2. 80 p. [in Ukrainian].
- Kozhushko, A.** (2023). How Russian ships kill dolphins in the Black Sea. We analyze the problem with biologists. – May 01. URL: <https://vikna.tv/istorii/interviu/rosijski-korabli-vbyvayut-delfiniv-v-akvatoriyi-chornogo-morya-intervyu-z-biologamy/>. [in Ukrainian].
- Korsunov, S., Lezik, O., Galkin, Yu., Oboronov, M., Kovalenko, S., Oboronov Yu.** (2020). Analysis of the use of the Russian Federation Aerospace Forces group in the Syrian Arab Republic. Collection of scientific papers of the Kharkiv National University of the Air Force. No. 4(66). P.7–18. URL: <https://doi.org/10.30748/zhups.2020.66.01>. [in Ukrainian].
- Kravtsov, V.** (2023). Launched “Caliber” over Ukraine and committed a terrorist attack in Vinnytsia: what is known about the murdered captain Rzhitsky. July 10. URL: <https://24tv.ua/stsnislsvs0-rzhitskogo-vbili-10-lipnya-krasnodari>. [in Ukrainian].
- Cooper, T.** (2022). Summary of the war in Ukraine for December 6. December 6. URL: <https://mediavector.org/34717-tom-kuper-svodka-o-vojne-v-ukraine-za-6-dekabrya.html>. [in Ukrainian].
- Cooper, T.** (2023). The Daggers were launched. What is known about the massive missile attack of the Russian Federation. March 9. URL: <https://nv.ua/ukr/amp/tom-kuper-pro-raketnij-udar-9-bereznya-skilki-raket-zbili-novini-ukrajini-50309506.html>. [in Ukrainian].
- Cooper, T.** (2022). The Ukrainian war, May 7–8, 2022. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine. [in Ukrainian].
- Cooper, T.** (2022). The Ukrainian war, May 10, 11, 12, 2022. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine-war-10-11-12-may-2022-cfd65b518a4d. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2022). Phenomenology of Russia's War against Ukraine as an Object of Humanitarian Research. Ukrainian Historical Journal. No. 4. Panel Discussion “Russia's War against Ukraine 2014–2022: Historical Retrospective and Attempts at Scientific Reflection” (May 19–20, 2022) (compiled by: O. Lysenko, Kyiv; O. Mayevsky, Kyiv; V. Nakhmanovych, Kyiv). P.5–9. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04>. [in Ukrainian].
- Massive Rocket Attack on Ukraine on December 29: What is Known. 2023, December 29. URL: <https://www.dw.com/uk/masovaniy-raketnij-obstril-ukraini-29-grudnya-so-vidomo/a-67854545>. [in Ukrainian].
- In the south of the Armed Forces of Ukraine, 23 enemy missiles were shot down in a day. 15.11.2022. URL: <https://ukrinform.ua/rubric-ato/3615285-na-pivdni-zsu-zbili-za-den-23-vorozi-raketi.html>. [in Ukrainian].
- A new night attack by the Russian Federation: three dead in Odessa, three more people killed in Kostyantynivka and Kramatorsk, the Russian Federation hit with “Calibers”, drones and Kh-22 - the main thing. 2023, June 14. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vibuhi-v-odesi-14-chervnya-2023-roku-foto-video-naslidki-ataki-novini-ukrajini-50331712.html>. [in Ukrainian].
- Photo of the consequences of a missile strike on the Odessa region has been published. A child was injured. Kulturometr. 2022, July 19. URL: <https://tinyurl.com/upzp2uke>. [in Ukrainian].
- Orlova, V.** (2022). Dolphins are dying in the Black Sea because of the occupiers: they are “blinded” by enemy sonar. 04/28/22. URL: <https://www.unian.ua/ecology/u-chornomu-mori-cherez-okupantiv-ginut-delfini-jih-zasliplyuyut-vorozhi-gidrolokatori-novini-odesi-11804784.html>. [in Ukrainian].
- Prishchepa, Ya.** (2022). Russia uses submarines against Ukraine. *The Times*. 2022, April 23. URL: <https://suspilne.media/231753-rf-zastosovue-proti-ukraini-pidvodni-covni-the-times/>. [in Ukrainian].
- Rasenko, E.** (2023). The enemy has again increased the presence of missile carriers in the Black Sea. 2023, November 30. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/4644302-rosiia-zbilshyla-chyslo-raketonosiiv-u-chornomu-mori>. [in Ukrainian].
- Rashists prepare new strikes with “Caliber” submarines, hide underwater from “Neptune”. Defense Express. 2022, April 30. URL: <https://tinyurl.com/yc3v37cx>. [in Ukrainian].

- British intelligence named the purpose of the withdrawal of a group of Russian ships from Novorossiysk. European Truth. 2023, January 14. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/14/7384822/>. [in Ukrainian].
- Romanenko, V.** (2022). Strike on Kyiv region: Russians hit a military unit, there is destruction. Ukrainian Truth. July 28. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/28/7360634/>. [in Ukrainian].
- Russia has increased the presence of missile carriers in the Black Sea. *Glavkom*. 2023, October 16. URL: <https://tinyurl.com/yc3cdsfu>. [in Ukrainian].
- Russian submarines launch Kalibr cruise missiles at Ukraine. April 21, 2022. URL: <https://www.hisutton.com/Russian-Submarines-Launching-Missiles-Ukraine.html>. [in Ukrainian].
- Russia uses submarines against Ukraine. *The Times*. 2022, April 23. URL: https://www.lb.ua/world/2022/04/23/514435_rf/. [in Ukrainian].
- Sadlovsk, L.** (2022). Three Kalibr missiles shot down over Khmelnytskyi region. Correspondent. July 24. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4498294-nad-khmelnychchynoui-zbyto-try-rakety-kalibr>. [in Ukrainian].
- Air defense forces shot down two Kalibr missiles during a daytime attack. 2023, July 26. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/07/26/syly-ppo-pid-chas-dennoyi-ataky-zbyly-dvi-rakety-kalibre-na-vynnychchyni/>. [in Ukrainian].
- Sokoliuk, S.** (2015). Actions of submarines of the Argentine Navy in the Falklands War of 1982. Military-scientific bulletin. Issue 24. Lviv: NASV. P.187–205. [in Ukrainian].
- Sokoliuk, S.** (2023). Build-up of submarine forces of the Russian Navy in the Black Sea and their use in the Russian-Ukrainian armed confrontation (2015–2022). The Black Sea Region: Historical-legal, linguistic, ethno-cultural and religious dimensions: collection of scientific works. Issue 9 / ed. by M. I. Mykhayluts. Odesa: Oldi+. P. 246–255. ISBN 978-966-289-720-3. [in Ukrainian].
- Sokoliuk, S.** (2023). Submarines in Russia's large-scale aggression against Ukraine. Ukrainian army: modernity and historical retrospective: Collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference November 23. K.: NUOU, 2023. P.83–84. [in Ukrainian].
- Chronicle of the Defense of Ukraine. Day 175. 11.08.2022. URL: <https://novynarnia.com/2022/08/17/hronika-oborony-ukrayiny-den-169-11-08-2022/>. [in Ukrainian].
- Chernysh, O.** (2023). Ukraine attacked a submarine from the air. Has this happened in history? September 15. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c51gxn4degzo>. [in Ukrainian].
- Four Rashist ships with “Kalibre” missiles cannot enter occupied Crimea for the third month. Defense Express. 2022. May 10. URL: https://defence-ua.com/news/chotiri_korabli_rashistiv_z_raketami_kalibr_uzhe_tretij_misjats_ne_mozhut_projiti_v_okupovaniy_krim-7302.html. [in Ukrainian].
- Chudnovets, O., Senko, P., Bondarchuk, A.** (2023). Chronicle of the war in the Azov and Black Sea operational zones. Kyiv: “ADEF-UKRAINE Publishing House”. 440 p. [in Ukrainian].
- Chudnovets, O., Senko, P., Bondarchuk, A.** (2023). Chronicle of the war in the Azov and Black Sea operational zones. K.: “Publishing House “ADEF-UKRAINE”, 2024. 452 p. [in Ukrainian].
- Chudnovtsev, S.** (2022). Russia may use four submarines to launch cruise missiles at Ukraine, The Times reports. 2022, April 23. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/viyna-v-vukrajini-rosiya-mozhe-zapuskati-rakety-kalibre-iz-pidvodnih-chovniv-u-chornomu-mori-eksperti-50236244.html#:~:text=>. [in Ukrainian].
- Chupak, M., Lukashevsk, A.** (2023). Massive strike on Ukraine on February 10: air defenses have been activated in many regions, where there are still arrivals. 2023, February 10. URL: https://24tv.ua/raketna-ataka-10-lyutogo-2023-shho-vidomo_n2253149/amp. [in Ukrainian].
- Schwartz, K.** (2023). Was the attack on Odessa revenge for the attack on the Russian headquarters in Crimea: an expert dispelled the "myth". 09/25/23. URL: <https://www.unian.ua/war/udar-po-odesi-ne-buv-pomstoyu-za-ataku-na-shtab-rf-u-krimu-ekspert-rozviyav-mif-12404346.html>. [in Ukrainian].
- Yakymyuk, I.** (2022). About 50 thousand dolphins died in the Black Sea due to the war. 2022, October 22. URL: <https://suspilne.media/odessa/300288-cerez-vijnu-u-cornomu-mori-zaginulo-blizko-50-tisac-delfiniv/>. [in Ukrainian].
- Yarosh, S.** (2016). Analysis of the operation of the Russian Armed Forces in Syria. Science and Technology of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine. No. 2. P.13–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nitps_2016_2_6.
- Axe, D.** (2022). Russia's Black Sea Submarines Could Play A Key Role In an Invasion Of Ukraine, Firing Missiles Hundreds Of Miles. 2022, January 22. URL: <https://www.forbes.com/sites/willyakowicz/2023/05/05/ben-jerrys-cofounder-gets-fully-baked-with-new-nonprofit-cannabis-company/?sh=ac7b58b42650/>. [in English].

-
- Halunko, V., Felyk, V., Levenko, A., Ivannyschuk, A., Rokytskyi, Y., Popova, S., Popova, L.** (2023). *Missiles in the Russian-Ukrainian War: Monograph* / Edited by V. Felik. Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2023. 66 p. ISBN 978-617-7828-00-0. [in English].
- Sutton, H.** (2022). Russian submarines launch Kalibr cruise missiles at Ukraine. 2022, April 21. URL: <https://www.hisutton.com/Russian-Submarines-Launching-Missiles-Ukraine.html>. [in English].
- Sutton, H.** (2022). Russian Navy Kilo Class Submarines Retreating from Crimea. Naval News. 2022, September 14. URL: <https://www.navalnews.com/naval-news/2022/09/russian-navy-kilo-class-submarines-retreating-from-crimea/>. [in English].
- 11.08 Two Kalibr cruise missiles destroyed / Ukrainian Air Force Command. Facebook. 2022, August 11. URL: <https://bit.ly/3CY1XXu>.
- On December 29, Russia massively attacked Ukraine with drones and missiles: what is known - Suspilne. News. 2023, December 29. URL: <https://suspilne.media/649928-masovana-ataka-po-ukraini-29-grudna-golovne-so-vidomo/>. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 23.06.2026

Cognitive counteraction by the West to Russian information influence: mechanisms, policies, and instruments (2022–2025)

Vadym Yu. Bespeka

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy of Ministry of Defense of Ukraine

PhD in History, Doctoral Student (Ukraine)

email: [bv1927@gmail.com](mailto:bvu1927@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3811-341X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GPS-8457-2022>

Abstract.

The purpose of the article is to provide an integrated analysis of the strategic approaches, instruments, and institutional arrangements of cognitive countermeasures employed by Western states and international organizations to neutralize Russian information influence during 2022–2025. The study covers the diplomatic, information-analytical, technological, and societal dimensions of the West's response to Russian influence operations. **The methodological framework** is based on structural-functional, comparative political, and information-analytical approaches, as well as content analysis of official documents, reports, digital platform data, and studies produced by NATO, the European Union, the G7, the Hybrid CoE, and independent research institutions. The article examines the evolution of strategic communications, the practice of pre-emptive intelligence declassification, the development of the OSINT ecosystem and fact-checking, sanctions-based public diplomacy, and technical tools for detecting and countering disinformation. Special attention is given to emerging threats associated with the use of generative AI in FIMI operations and to the responses of Western institutions to these challenges. **The scientific novelty** of the study lies in its integrated examination of Western cognitive countermeasures as a layered system encompassing diplomacy, digital security, algorithmic monitoring, artificial intelligence, fact-checking, and civic mobilization. **Conclusions.** During 2022–2025, Western approaches to cognitive countermeasures became substantially institutionalized and developed into a core element of security policy. A transition occurred from fragmented responses to a broad model integrating intelligence declassification, rapid debunking of hostile narratives, sanctions-based pressure, regulation of digital platforms, and the development of common strategic communication standards. Coordinated efforts by governments, supranational institutions, private companies, and civil society created a multi-layered deterrence ecosystem that significantly limited the effectiveness of Russian FIMI operations across the transatlantic space and in Ukraine. OSINT communities, automated manipulation detection tools, increasing media literacy, and the establishment of specialized centres for countering hybrid threats played an important role in this process. However, the current framework of countermeasures remains incomplete and still needs further refinement. The spread of generative AI, the emergence of high-quality deepfakes, circumvention mechanisms within the information ecosystems of the Global South, and the persistence of vulnerable audiences within Western societies create new challenges. Russian influence operations continue to adapt by combining social, political, and technological instruments while seeking to exploit internal crises within democratic states. Under these conditions, Western institutions require anticipatory planning, stronger regulatory frameworks, the integration of AI into protection and monitoring systems, and enhanced societal resilience through education, strategic communication, and cross-sectoral cooperation. Cognitive countermeasures are becoming a long-term, multidimensional, and technologically sophisticated component of contemporary security policy that requires the continuous refinement of approaches.

Keywords: cognitive operations, cognitive countermeasures, cognitive warfare, strategic communications, information resilience, FIMI, NATO, European Union.

Когнітивна протидія Заходу російським інформаційним впливам: механізми, політики та інструменти (2022–2025)

Вадим Беспєка

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
доктор філософії в галузі історії та археології, докторант

email: bvu1927@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3811-341X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GPS-8457-2022>

Анотація.

Мета статті – комплексно проаналізувати стратегічні підходи, інструменти та інституційні механізми когнітивної протидії, які західні держави та міжнародні організації застосовували для нейтралізації російських інформаційних впливів у 2022–2025 роках. Дослідження охоплює дипломатичний, інформаційно-аналітичний, технологічний і суспільний рівні реагування Заходу на російські операції впливу. **Методологічну** основу дослідження становлять структурно-функціональний, порівняльно-політологічний та інформаційно-аналітичний підходи, а також контент-аналіз офіційних документів, звітів, даних цифрових платформ, досліджень NATO, ЄС, G7, Hybrid CoE та аналітики незалежних дослідницьких інституцій. Проаналізовано еволюцію стратегічних комунікацій, практику превентивного розсекречення розвідданих, формування OSINT-екосистеми та фактчекінгу, санкційну публічну дипломатію, технічні інструменти виявлення та блокування дезінформації. Особлива увага приділена появі нових загроз, пов'язаних із використанням генеративного ШІ у FIMI-операціях, та реакції західних інституцій на ці виклики. **Наукова новизна** полягає у комплексному розгляді західної когнітивної протидії як багаторівневої системи, що охоплює дипломатію, цифрову безпеку, алгоритмічний моніторинг, штучний інтелект, фактчекінг і громадянську мобілізацію. **Висновки.** У 2022–2025 рр. західні підходи до когнітивної протидії суттєво інституціоналізувалися та перетворилися на стратегічний компонент політики безпеки. Відбувся перехід від фрагментарних реакцій до системної моделі, яка поєднує розсекречення розвідданих, оперативне спростування наративів противника, санкційний тиск, регуляцію цифрових платформ та формування спільних стандартів стратегічних комунікацій. Скоординовані дії урядів, наднаціональних структур, приватних компаній і громадянського суспільства створили багаторівневу екосистему стримування, що істотно знизила впливовість російських FIMI-операцій у трансатлантичному просторі та в Україні. Важливу роль відіграли OSINT-спільноти, автоматизовані інструменти виявлення маніпуляцій, зростання медіаграмотності населення й розвиток спеціалізованих центрів протидії гібридним загрозам. Водночас система протидії залишається незавершеною та потребує подальшого розвитку. Поширення генеративного ШІ, поява високоякісних дипфейків, обхідні механізми в інформаційних екосистемах Глобального Півдня і збереження вразливих аудиторій у самих країнах Заходу створюють нові виклики. Російські операції впливу продовжують адаптуватися, поєднуючи соціальні, політичні та технологічні інструменти й намагаючись експлуатувати внутрішні кризи демократичних держав. За цих умов західним інституціям потрібне випереджувальне планування, посилення регуляторної бази, інтеграція ШІ для захисту й моніторингу, а також зміцнення стійкості суспільств, зокрема через освіту, комунікацію та міжсекторальну взаємодію. Когнітивна протидія перетворюється на довгостроковий, багатовимірний і технологічно складний компонент сучасної політики безпеки, що потребує постійного вдосконалення підходів.

Ключові слова: когнітивні операції, когнітивна протидія, когнітивна війна, стратегічні комунікації, інформаційна стійкість, FIMI, NATO, Європейський Союз.

Problem Statement. During the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, the cognitive dimension of the confrontation intensified dramatically, with disinformation, manipulative narratives, psychological influence, and technologically sophisticated Foreign Information Manipulation and Interference (FIMI) operations becoming key instruments of Russia's hybrid strategy. In response, the United States, the European Union, the United Kingdom, NATO, and their partner institutions developed an integrated framework of cognitive countermeasures combining diplomatic, informational, legal, and technological mechanisms. Despite certain political differences among these actors, coordination of joint efforts in countering Russian information and cognitive operations was maintained. However, the scale of these influence operations, the nature of their institutionalization, the level of cross-sectoral integration, and their actual effectiveness under conditions of the rapid

..... evolution of digital threats remain insufficiently explored. This necessitates a systematic analysis of the strategic mechanisms and technologies of cognitive countermeasures employed by Western states and international institutions during the period 2022–2025.

Analysis of Recent Research and Publications. The issue of Russian information and cognitive operations targeting the West and Ukraine since 2014 has become the subject of extensive research in the fields of security studies, strategic communications, and international relations. Early scholarship focused primarily on Russian disinformation campaigns, the use of cyberattacks, and interference in electoral processes. In particular, O. Backes and A. Swab conceptualized cognitive warfare through the prism of threats to the electoral infrastructure of the Baltic states, emphasizing the systematic nature of Russian influence operations and the vulnerability of democratic institutions to the manipulation of public perception (Backes & Swab, 2019). At the institutional level, the analytical studies conducted by the RAND Corporation constitute an important source, systematizing the mechanisms of Russian information operations against Ukraine and examining the responses of Ukrainian society and civil society initiatives to these influence activities. The study *Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Ukraine* demonstrates that Ukrainian fact-checking initiatives, particularly StopFake, have played a pivotal role in exposing disinformation, countering Russian narratives, and strengthening the country's information resilience since 2014 (Helmus et al., 2018). At the same time, Eliot Higgins, drawing on the experience of Bellingcat, demonstrated how OSINT communities have reshaped the balance of trust within the information environment by creating a non-governmental yet highly evidence-based counter-narrative to Russian disinformation (Higgins, 2019).

The subsequent evolution of the discourse is associated with a shift from describing disinformation to the broader framework of cognitive operations and cognitive security. Ukrainian researcher Yu. Danyk, together with C. Briggs, considers contemporary cognitive operations an integral component of hybrid warfare, emphasizing the combination of psychological influence, information technologies, and military force (Danyk & Briggs, 2023). C. Deppe and G. Schaal conduct a conceptual analysis of NATO ACT's Cognitive Warfare Exploratory Concept initiative, demonstrating how the notion of «cognitive warfare» is gradually becoming institutionalized in Alliance documents and acquiring clearer contours within the doctrinal domain (Deppe & Schaal, 2024). B. Catena, O. Ditrych, and N. Kovalčíková, in turn, propose the concept of EU «cognitive security» as a framework for building pan-European resilience to manipulation by combining the analysis of human vulnerabilities with the assessment of technological risks (Catena, Ditrych, & Kovalčíková, 2025). These studies establish the theoretical background within which cognitive operations are regarded as a distinct domain of strategic confrontation.

Considerable attention has also been devoted to the practical effectiveness of Western cognitive countermeasures against Russian influence in the context of the war against Ukraine. T. Helmus and K. Holynska, drawing on RAND research, demonstrate that after 2022 Russian information operations experienced a substantial decline in effectiveness, while Ukrainian society displayed a high level of resilience to disinformation due to its prior wartime experience and its developed strategic communications ecosystem (Helmus & Holynska, 2024). D. Kutidze provides a detailed analysis of the transformation of Ukrainian communication practices, emphasizing the role of state institutions and civil society in shaping the narrative of resistance and developing media literacy even before the full-scale invasion (Kutidze, 2023). Hybrid CoE analysts—A. Aho and others—describe a «resilience ecosystem» against hybrid threats, in which the cognitive dimension and countering information influence are considered key elements alongside cybersecurity, energy, and critical infrastructure (Aho et al., 2023).

A separate body of scholarship focuses on the role of state institutions and international organizations in shaping cognitive countermeasures policy. NATO policy documents—the NATO Military Policy on Strategic Communications (North Atlantic Treaty Organization, 2020) and the 2022 NATO Strategic Concept (North Atlantic Treaty Organization, 2022)—recognize information and cognitive threats as a systemic security challenge. Through its Cognitive Warfare Exploratory Concept initiative and related training programmes, NATO Allied Command Transformation (ACT) promotes the integration of the cognitive dimension into military planning (NATO Allied Command Transformation, n.d.). Within the G7, the Rapid Response Mechanism, as described in the annual report of the Government of Canada, serves as a tool for coordinating responses to foreign information manipulation, including activities involving generative artificial intelligence (Government of Canada, 2023). Catena and co-authors emphasize that these institutional developments merely outline the framework of a future system of «cognitive security» which is still in the process of being established (Catena, Ditrych, & Kovalčíková, 2025).

Much of the literature also examines the technological dimension of cognitive countermeasures, particularly the role of social media platforms and artificial intelligence. Journalistic and analytical publications by A. Hern, researchers at the Digital Forensic Research Lab, and L. Rijo

document how global technology companies (Meta, Twitter/X, and Google/YouTube) detect and dismantle networks engaged in «coordinated inauthentic behavior» linked to state-sponsored influence operations, including those conducted by Russia (Digital Forensic Research Lab, 2020; Hern, 2022; Rijo, 2025). F. Pilati and T. Venturini provide a global mapping of the use of AI tools in counter-disinformation efforts, highlighting both the potential of automated monitoring and content moderation and the risks of algorithmic bias and excessive censorship (Pilati & Venturini, 2025). At the same time, analytical reports by the European Union and the G7 identify the emergence of deepfakes and generative AI models as a new level of threat in information operations (Catena, Ditych, & Kovalčíková, 2025; Government of Canada, 2023).

The empirical evidence on public perceptions of the war and of Russia is also of particular importance to this study. The NORC/Wall Street Journal survey demonstrates an almost complete consensus among Ukrainians in viewing Russia as the principal security threat (NORC/Wall Street Journal, 2022), while data from the Pew Research Center indicate a sharp deterioration in Russia's image across leading Western countries and a sustained increase in support for Ukraine (Pew Research Center, 2023). The works of F. Chee and the statements of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy examine sanctions and public diplomacy as instruments of not only economic but also cognitive influence, contributing to the construction of Russia's image as a state that violates international law (Chee, 2022; High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, 2022).

Ukrainian scholars have also made a significant contribution to the study of the cognitive dimension of contemporary military-political confrontation. Recent Ukrainian historiography has examined the institutional mechanisms for countering Russian information influence, the development of the European Union's strategic communications, the institutionalization of cognitive operations within the U.S. military-political planning system, as well as the use of historical manipulation and revisionist narratives by the Russian Federation (Bespeka, 2026a; Bespeka, 2026b; Bespeka, 2026c; Tykhomyrova, 2023; Yelova, 2025).

Despite the breadth of the existing scholarship, several aspects remain insufficiently explored. First, most studies examine individual components of the Western response—such as the activities of NATO, the European Union, the G7, technology companies, or Ukrainian institutions—whereas comprehensive studies integrating these dimensions into a unified analysis of the West's cognitive strategy during 2022–2025 remain scarce. Second, insufficient attention has been paid to how the combination of proactive measures (prebunking, intelligence declassification, and sanctions framing) and defensive measures (content moderation, fact-checking, and the promotion of media literacy) has contributed to the resilience of Ukrainian society and the long-term cohesion of allied states. Third, in the context of the rapid development of generative artificial intelligence, a more in-depth analysis is needed of how new technological tools are transforming both cognitive threats themselves and the possibilities for their neutralization. Against this background, the present article addresses this research gap by combining an examination of the institutional and technological mechanisms of Western cognitive countermeasures with an analysis of their impact on Ukraine's resilience during the full-scale Russian–Ukrainian war.

The purpose of the article is to analyze the cognitive operations and strategic mechanisms employed by Western states and international organizations to counter Russian information and psychological influence, to identify their institutional, technological, and communication instruments, and to assess how these measures contributed to the development and strengthening of Ukraine's information and psychological resilience during the period 2022–2025.

Main Body. The foundations of the Western system of cognitive countermeasures, which demonstrated its greatest effectiveness during 2022–2025, were established following the onset of Russia's aggression against Ukraine in 2014. One of the first steps was the establishment, at the initiative of NATO's Eastern European member states, of the Strategic Communications Centre of Excellence (StratCom COE) in Riga, which became a leading analytical and training hub for the study of information operations and the development of recommendations for countering disinformation. The further development of these approaches was reflected in the NATO Military Policy on Strategic Communications (2020), which defined StratCom as an integrated system for employing information and communication instruments to achieve strategic objectives (North Atlantic Treaty Organization, 2020). In the 2022 NATO Strategic Concept, Russia was officially identified as the most direct threat to Allied security, employing disinformation and other hybrid methods alongside military and cyber means (North Atlantic Treaty Organization, 2022).

Meanwhile, the European Union developed its own system for countering information influence by establishing the East StratCom Task Force and launching the EUvsDisinfo project in 2015. An important component of this system was the European Digital Media Observatory (EDMO), which, following the outbreak of the full-scale war, established a dedicated task force to analyse disinformation related to the war in Ukraine. This task force brought together researchers, fact-

checkers, and media experts from EU member states to monitor disinformation campaigns, identify their major trends, and develop recommendations for strengthening the information resilience of European societies (Tykhomyrova, 2023, pp. 95–96).

In parallel, the United States, the United Kingdom, Canada, the Baltic states, and the Nordic countries updated their information security strategies, established specialized interagency structures, and strengthened coordination in the field of countering disinformation. As a result, by the onset of the full-scale invasion, the institutional foundation of Western cognitive countermeasures had been established, integrating strategic communications, information operations, and interagency coordination into a unified system for responding to information threats (Bespeka, 2026b, pp. 90–91).

Digital platforms and independent civil society initiatives became another important component of this system. Beginning in 2016–2018, Meta, Google, and Twitter (now X) introduced mechanisms for detecting and disrupting coordinated information operations, labeling state-controlled media, algorithmically limiting the dissemination of propaganda content, and implementing other measures to counter disinformation. At the same time, a transnational network of independent OSINT researchers and fact-checkers emerged. The Bellingcat community demonstrated the effectiveness of open-source intelligence in investigating the downing of Flight MH17, the poisoning of Sergei and Yulia Skripal, and other Russian operations (Higgins, 2019). In Ukraine, with the support of Western partners, StopFake, InformNapalm, and other civil society initiatives played a significant role in documenting Russian disinformation and strengthening the country's information resilience (Helmus & Bodine-Baron, 2018). Collectively, these governmental, private-sector, and civil society initiatives formed a multi-layered system for detecting and containing information operations. Its practical implementation, particularly after the outbreak of the full-scale war, substantially reduced the ability of Russian information networks to exploit global digital platforms for conducting influence operations (Digital Forensic Research Lab, 2020; Hern, 2022; Rijo, 2025; Backes & Swab, 2019; Danyk & Briggs, 2023).

Russia's full-scale invasion in 2022 constituted the first major test of the system of cognitive countermeasures that had been developed after 2014. From the very first days of the war, Western allies acted in a coordinated manner, seeking to shape an information agenda favourable to Ukraine and to deprive Russia of the opportunity to impose its own interpretation of events. As early as January 2022, the United States and the United Kingdom took the unprecedented step of declassifying and publicly releasing intelligence indicating that the Kremlin was preparing fabricated pretexts for the invasion (so-called false flag operations). This proactive information operation pursued two interrelated objectives: to warn the international community about the reality of the impending threat and to disrupt Moscow's information strategy by denying it the opportunity to be the first to impose its own version of events (Helmus & Holynska, 2024).

In effect, the West conducted prebunking by exposing potential Russian provocations before they could be carried out. This disrupted the Russian Federation's typical pattern of being the first to dominate the information space with its preferred narrative. As a result, at the outset of the invasion, Russian propaganda proved unable to provide a convincing justification for its aggression before the international community (Borger & Harding, 2022).

The success of this preventive information operation can largely be attributed to the fact that Russian cognitive influence had long been based on the systematic use of historical narratives, revisionism, and the manipulation of memory politics. Russian propaganda consistently combined modern digital technologies with historical myths about Ukraine in an effort to legitimize its aggression, cast doubt on Ukrainian statehood, and shape public perceptions of the war both within Ukraine and abroad. This required Western states not only to debunk falsehoods promptly but also to undertake the systematic historical verification of Russian manipulative narratives, which had become a significant component of contemporary cognitive confrontation (Yelova, 2025, pp. 195–197, 203–205).

Subsequently, in February–March 2022, Ukraine and its Western partners simultaneously launched large-scale communication campaigns targeting a global audience. Within a matter of weeks, a strong coalition of support had been formed: at emergency sessions of the United Nations and in statements issued by the leaders of the G7, NATO, and the European Union, Russia's aggression was unanimously condemned as unprovoked and brutal. The United Nations General Assembly Resolution of 2 March 2022, supported by 141 states (with only five voting against), clearly demonstrated the Russian Federation's international isolation (Chee, 2022).

All these diplomatic initiatives were accompanied by consistent terminology: the aggressor was referred to as an aggressor, and the war as a war, thereby setting the tone for international information coverage. In the sphere of public consciousness, these actions can be regarded as a cognitive deterrence operation: the Kremlin failed to impose its own explanations on the international community (such as the narratives of «defence against NATO» or «denazification»); instead, the Western narrative portraying the conflict as a struggle between democracy and tyranny became dominant. Every egregious crime committed by the Russian Federation—including the shelling of cities, the killings in Bucha, and the abuse of prisoners of war—was immediately substantiated by evidence

and disseminated through global media, reinforced by statements from Western leaders. In response, Russian propagandists unsuccessfully attempted to portray the Bucha massacre as a «staged event» but credible evidence swiftly refuted these claims, thereby minimizing their impact (Aho et al., 2023).

Concurrently with the development of defensive narratives, the West intensified the use of sanctions and public diplomacy as instruments of cognitive influence. Beyond their economic impact, the imposition of stringent sanctions against the Russian Federation conveyed a clear psychological message: the international community was punishing Russia for its aggression, thereby underscoring the illegitimacy and immorality of its actions. Each new package of sanctions was accompanied by official statements emphasizing that these measures constituted a response to the bombing of cities, the atrocities committed in Bucha, and Russia's violations of international law (High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, 2022). In this way, sanctions functioned as an instrument of war framing, reinforcing in the global consciousness the image of the Russian Federation as a state that had violated international law and was therefore being isolated and deprived of critical resources. For Ukrainian society and the Armed Forces, this served as an important signal of international support, strengthening morale by reinforcing the conviction that justice was on their side and that the international community recognized this.

Public diplomacy proved to be an equally powerful instrument. Since 2022, the leaders of the United States, the United Kingdom, the European Union, and other states have consistently articulated a message of unwavering solidarity with Ukraine. Frequent addresses to their national publics and parliaments emphasized that Ukraine's struggle was the struggle of the entire free world. The culmination of this support came in the form of President Volodymyr Zelenskyy's numerous historic speeches before the parliaments of leading countries, delivered with the support of their governments in the spring of 2022. This unprecedented direct communication of the Ukrainian narrative to Western societies strengthened the emotional connection with Ukraine and fostered a shared understanding of the objectives of the war. Visits by senior Western officials to Kyiv during periods of intense Russian shelling—including those of the President of the United States, the heads of European governments, and other high-ranking officials—produced a significant cognitive effect by clearly demonstrating the failure of the Kremlin's attempts to isolate Ukraine. These actions boosted the morale of Ukrainian society while simultaneously providing visible evidence of sustained international support for Ukraine.

As a result of these measures, Ukrainian society entered the phase of full-scale war already hardened on the information front. Regular public opinion surveys indicated a high level of awareness of the threats posed by Russia and a strong readiness to resist disinformation. According to a survey conducted by NORC at the University of Chicago in June 2022, 97% of Ukrainians identified Russia as the principal threat to their security, demonstrating an almost complete societal consensus regarding the nature of the war and a profound distrust of Russian narratives (NORC/WSJ, 2022). An analytical report by the Gnomon Wise Research Institute likewise emphasizes that, even before the full-scale invasion, Ukrainian state institutions and civil society had actively developed strategic communications aimed at enhancing media literacy and strengthening public resilience to external manipulation (Kutidze, 2023). Collectively, these factors contributed to the failure of Russian information operations to generate panic or disorient Ukrainian society; instead, Ukrainians maintained a high level of morale and national unity even during the most difficult stages of the war. At the same time, the literature notes that, despite the resilience achieved, Western approaches to cognitive countermeasures remain incomplete and require further conceptual and institutional development (Deppe & Schaal, 2024).

NATO has also gradually incorporated cognitive challenges into its military concepts. In particular, the 2021 Warfighting Capstone Concept (NWCC) identifies cognitive superiority as one of the five key imperatives of future warfare. This concept refers to the Alliance's ability to achieve a deeper understanding of the operational environment and the adversary's intentions through advanced technologies and analytical capabilities. According to the NWCC, attaining cognitive superiority encompasses the functions of out-think and out-last, underscoring the central role of the information and psychological dimension in future military operations (Pilati & Venturini, 2025).

Modern technologies and analytical systems have significantly expanded the toolkit for countering disinformation. In particular, the European Union and the United Nations have launched initiatives supporting the use of AI-based tools for monitoring and fact-checking, while private technology companies (Meta and Google) are investing in algorithms capable of automatically detecting and blocking false content. At the same time, researchers emphasize the need for the transparent and gradual deployment of such systems in order to avoid excessive censorship and algorithmic bias (Pilati & Venturini, 2025).

The rapid proliferation of generative artificial intelligence has also created new challenges. A recent EU study warns that synthetic media (deepfakes) substantially reduce the cost of producing manipulative content on a large scale (Catena, Ditrych, & Kovalčíková, 2025). During 2023–2024, this technology was increasingly employed in information operations, as documented in the annual report

of the G7 Rapid Response Mechanism, which highlights the growing threat posed by generative AI tools in the field of disinformation (Government of Canada, 2023).

At the institutional level, NATO has gone even further. Allied Command Transformation (ACT) is developing the Alliance's first concept of cognitive warfare, formally integrated into military doctrine (Pilati & Venturini, 2025). In parallel, the Cognitive Warfare Exploratory Concept initiative, coordinated by ACT, is being implemented to enhance the training and awareness of Allied personnel. The initiative facilitates civil-military cooperation, data sharing, and the development of measures aimed at strengthening cognitive resilience against external information manipulation (NATO Allied Command Transformation, n.d.). This approach envisages systematic training and coordinated action that take into account emerging technological threats in the cognitive domain.

At the strategic level, the institutionalization of multilateral cognitive countermeasures continues to advance. In particular, the G7 Rapid Response Mechanism (RRM) coordinates the efforts of member states in responding to Foreign Information Manipulation and Interference (FIMI). Its 2023 Annual Report emphasized that generative artificial intelligence had become one of the principal tools employed in FIMI operations, particularly during elections and periods of crisis (Government of Canada, 2023). At the same time, EU analysts advocate the development of a framework concept of cognitive security, envisaging the establishment of a pan-European system of cognitive resilience that incorporates both human and technological vulnerabilities into strategic planning (Catena, Ditych, & Kovalčíková, 2025). Collectively, these initiatives indicate a growing awareness of the nature of cognitive threats and the gradual institutional adaptation of Western democracies to the challenges of information warfare. This adaptation involves incorporating the cognitive dimension into strategic planning, personnel training, resource allocation, and performance evaluation mechanisms, thereby making countering information influence a permanent component of security policy (Bespeka, 2026a).

Assessing the effectiveness of countering Russian influence, it must be acknowledged that, despite its considerable achievements, the Western strategy also has its limitations. During 2022–2023, Russian propaganda failed to undermine either the determination of the Ukrainian people to resist or the cohesion of the allied states. RAND research indicates a substantial decline in the effectiveness of Russian information operations and a high degree of international unity in support of Ukraine (Helmus & Holynska, 2024). Across European countries, public opinion became increasingly critical of Russian information sources, while support for Ukraine in some cases exceeded the initial expectations of national governments, as confirmed by international survey data (Pew Research Center, 2023). Ukraine came to be viewed with increasing frequency by Western states as a key element in safeguarding European security and the democratic order. At the same time, new institutional mechanisms were established, ranging from updated NATO approaches to countering disinformation to the strengthening of the G7 Rapid Response Mechanism, designed to ensure a rapid response to information manipulation (Government of Canada, 2023).

Within the information environment, the concept of deterrence in relation to disinformation has become firmly established, aiming to reduce the effectiveness of disinformation through the inevitability of its exposure and public rebuttal. Nevertheless, the problem remains unresolved. Russian influence operations continue to adapt to new conditions. Following the blocking of RT and Sputnik, they shifted to alternative digital platforms (mirror websites, VPNs, and Telegram), expanded their presence in regions where Western countermeasures are less developed (Africa and Latin America), and increasingly employed emerging technologies, including deepfakes and generative artificial intelligence. One important direction of this adaptation has been the intensified targeting of Western societies through the exploitation of historical and socio-political divisions. In Poland, for example, Russian propaganda systematically exploited issues such as the Volhynia tragedy, Ukrainian refugees, economic competition, and alleged Ukrainian territorial claims in an effort to undermine mutual trust among allies and weaken support for Ukraine (Yelova, 2025, pp. 203–205). The Hybrid CoE also notes that European societies continue to contain social groups vulnerable to external disinformation campaigns, a vulnerability exacerbated by domestic political polarization and socio-economic crises (Aho et al., 2023). This confirms that information resilience remains a dynamic process requiring continuous development and the timely elimination of identified vulnerabilities.

The proliferation of generative artificial intelligence has marked a new stage in the evolution of cognitive confrontation by substantially expanding the capabilities for conducting information operations. As the OECD notes, contemporary generative models enable the rapid production of large volumes of highly convincing textual, visual, audio, and video content, facilitate the large-scale dissemination of disinformation campaigns, allow messages to be tailored to different target audiences, and automate the activities of networks of fake accounts. In response, states and international organizations have begun implementing new countermeasures, including digital watermarking, content provenance systems, enhanced transparency requirements for generative models, AI risk assessment, and the application of artificial intelligence algorithms to detect synthetic media and coordinated information operations (OECD, 2024, pp. 59–60).

The use of generative artificial intelligence is fundamentally transforming the nature of cognitive confrontation, as the same technologies are increasingly being employed both to conduct information operations and to detect and neutralize them. While Russian actors use generative models to scale disinformation campaigns, produce deepfakes, and personalize manipulative content, Western states, international organizations, and digital platforms are integrating artificial intelligence algorithms into systems for the early detection of Foreign Information Manipulation and Interference (FIMI) operations, the automated analysis of information flows, and the coordination of fact-checking activities. Consequently, technological competition is gradually evolving into a process of mutual adaptation, in which the decisive advantage depends not so much on the use of artificial intelligence itself as on the speed of its integration into the institutional mechanisms of cognitive countermeasures (Government of Canada, 2023; OECD, 2024; Pilati & Venturini, 2025).

However, the effectiveness of artificial intelligence should not be overestimated. Researchers emphasize that AI algorithms may produce errors in identifying manipulative content, create risks of excessive content moderation and algorithmic bias, and undermine the balance between information security and freedom of expression (Pilati & Venturini, 2025; OECD, 2024). Under these circumstances, artificial intelligence should be regarded not as a self-sufficient instrument of cognitive countermeasures but as a component of a broader system that integrates strategic communications, expert analysis, the activities of state institutions, digital platforms, and civil society. It is precisely such an integrated model that is currently emerging within Western democracies in response to the evolving nature of contemporary cognitive threats.

Conclusions. The analysis conducted demonstrates that, during 2022–2025, Western states and international organizations developed an integrated system of cognitive countermeasures against Russian information influence, combining strategic communications, the preventive declassification of intelligence, the activities of digital platforms, OSINT communities, fact-checking organizations, sanctions-based public diplomacy, and mechanisms of international coordination. Despite certain political differences among Western partners, cooperation among the United States, the European Union, NATO, and the G7 countries in countering Russian cognitive operations remained well coordinated and ensured the effectiveness of their collective efforts. A significant outcome of these measures was the strengthening of Ukraine's information resilience, which, combined with the support of international partners, limited the Russian Federation's ability to impose its information narratives on both Ukrainian society and the international community. At the same time, Russian influence operations continue to adapt to evolving conditions through the active use of generative artificial intelligence, alternative digital platforms, and the exploitation of internal divisions within Western societies. This highlights the need for the further institutionalization of cognitive security, enhanced international coordination, and the continuous refinement of mechanisms for detecting and countering contemporary cognitive threats. **Funding.** The author received no financial support for the conduct of this research.

References:

- Aho, A., Alonso Villota, M., Giannopoulos, G., Jungwirth, R., Lebrun, M., Savolainen, J., Smith, H., Willkomm, E. (2023). Hybrid Threats: A Comprehensive Resilience Ecosystem. *European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats*. URL: <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-threats-a-comprehensive-resilience-ecosystem/> [in English].
- Backes, O., & Swab, A. (2019). Cognitive Warfare: The Russian Threat to Election Integrity in the Baltic States. *Belfer Center for Science and International Affairs*. URL: <https://www.belfercenter.org/publication/cognitive-warfare-russian-threat-election-integrity-baltic-states> [in English].
- Bespeka, V. (2026a). Institutionalization of Cognitive Operations in the U.S. Military-Political Planning System (2001–2025). *Visnyk humanitarnykh nauk*, 16. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18850203> [in Ukrainian].
- Bespeka, V. (2026b). Retrospective Analysis of the Activities of Western States and International Organizations in Countering the Cognitive Influence of the Russian Federation (2014–2025). *Voienno-istorychnyi visnyk*, 60(2), 88–95. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2026-60-2-88-95> [in Ukrainian].
- Bespeka, V. (2026c). Russian propaganda narratives against Ukraine: cognitive structure and strategic functions (2014–2025). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 55, 195–205. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-195-205> [in Ukrainian].
- Borger, J., & Harding, L. (2022). US Claims Russia Planning 'False-Flag' Operation to Justify Ukraine Invasion. *The Guardian*, 14 January. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/jan/14/us-russia-false-flag-ukraine-attack-claim> [in English].

English].

- Catena, B., Ditarych, O., & Kovalčíková, N.** (2025). Smoke and Mirrors: Building EU Resilience Against Manipulation Through Cognitive Security. *EU Institute for Security Studies*, 7 October. URL: <https://www.iss.europa.eu/publications/briefs/smoke-and-mirrors-building-eu-resilience-against-manipulation-through-cognitive> [in English].
- Chee, F. Y.** (2022). EU Bans RT, Sputnik over Ukraine Disinformation. *Reuters*, 2 March. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/eu-bans-rt-sputnik-banned-over-ukraine-disinformation-2022-03-02/> [in English].
- Danyk, Y., & Briggs, C. M.** (2023). Modern Cognitive Operations and Hybrid Warfare. *Journal of Strategic Security*, 16(1), 35–50. <https://doi.org/10.5038/1944-0472.16.1.2032> [in English].
- Deppe, C., & Schaal, G. S.** (2024). Cognitive Warfare: A Conceptual Analysis of the NATO ACT Cognitive Warfare Exploratory Concept. *Frontiers in Big Data*, 7, Article 1452129. <https://doi.org/10.3389/fdata.2024.1452129> [in English].
- Digital Forensic Research Lab.** (2020). Twitter Botnet Targeted Turkey While Politicizing Coronavirus. *Atlantic Council*, 2 April. URL: <https://dfrlab.org/2020/04/02/twitter-botnet-targeted-turkey-while-politicizing-coronavirus> [in English].
- Government of Canada.** (2023). G7 Rapid Response Mechanism Annual Report 2023. *Global Affairs Canada*. URL: <https://international.gc.ca/transparency-transparence/rapid-response-mechanism-mecanisme-reponse-rapide/2023-annual-report-rapport-annuel.aspx?lang=eng> [in English].
- Helmus, T. C., & Holynska, K.** (2024). Ukrainian Resistance to Russian Disinformation: Lessons for Future Conflict. *RAND Corporation*. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2771-1.html [in English].
- Helmus, T. C., Bodine-Baron, E., Radin, A., Magnuson, M., Mendelsohn, J., Marcellino, W., Bega, A., & Winkelman, Z.** (2018). Russian Social Media Influence: Understanding Russian Propaganda in Ukraine. *RAND Corporation*. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2237.html [in English].
- Hern, A.** (2022). Meta Takes Down 'Influence Operations' Run by China and Russia. *The Guardian*, 27 September. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2022/sep/27/meta-takes-down-influence-operations-run-by-china-and-russia> [in English].
- Higgins, E.** (2019). *We Are Bellingcat: An Intelligence Agency for the People*. London: Bloomsbury. [in English].
- High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy.** (2022). Declaration on Russian Atrocities Committed in Bucha and Other Ukrainian Towns. *Council of the European Union*, 4 April. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/04/ukraine-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-on-russian-atrocities-committed-in-bucha-and-other-ukrainian-towns/> [in English].
- Kutidze, D.** (2023). Ukraine's Strategic Communication Against Russian Disinformation. *Gnomon Wise Research Institute*. URL: <https://gnomonwise.org/public/storage/publications/October2023/mOEblCoTHtfxaBp8ql6p.pdf> [in English].
- NATO Allied Command Transformation.** (n.d.). Protecting the Alliance Against the Threat of Cognitive Warfare [Video]. NATO ACT. URL: <https://www.act.nato.int/activities/cognitive-warfare> [in English].
- Norc/Wall Street Journal.** (2022). Ukraine Survey. *NORC at the University of Chicago*. URL: https://s.wsj.net/public/resources/documents/WSJ_NORC_Ukraine_Poll_June_2022.pdf [in English].
- North Atlantic Treaty Organization.** (2020). *NATO Military Policy on Strategic Communications* (MC 0628). URL: <https://www.act.nato.int/wp-content/uploads/2023/06/nato-pao-handbook-2020.pdf> [in English].
- North Atlantic Treaty Organization.** (2022). *NATO 2022 Strategic Concept: Adopted by Heads of State and Government at the NATO Summit in Madrid*, 29 June 2022. URL: <https://www.nato.int/content/dam/nato/webready/documents/publications-and-reports/strategic-concepts/2022/290622-strategic-concept.pdf> [in English].
- Pew Research Center.** (2023). *Overall Opinion of Russia*. 10 July. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2023/07/10/overall-opinion-of-russia/> [in English].
- Pilati, F., & Venturini, T.** (2025). The Use of Artificial Intelligence in Counter-Disinformation: A World Wide (Web) Mapping. *Frontiers in Political Science*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1517726> [in English].
- Rijo, L.** (2025). Google Terminates Over 18,500 Channels in Q3 2025 Influence Operations. *PPC Land*, 15 November. URL: <https://www.ppc.land/google-terminates-over-18-500-channels-in-q3-2025-influence-operations/> [in English].

-
- Tykhomyrova, Ye.** (2023). EU Strategic Communications on Trends in Russian Disinformation During the Full-Scale Russian-Ukrainian War. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 1(15), 91–105. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2023-01-91-105> [in Ukrainian].
- Yelova, T.** (2025). Information Manipulation and Revisionist Narratives of the Russian Federation as Challenges to the Resilience of European Societies. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 4(24), 195–220. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2025-04-195-220> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2026

Gender policies in the recruitment of women into military service: a comparative analysis of World War II and the Russo-Ukrainian War

Iryna B. Avtushenko

National Transport University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: irena_avtushenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2375228>

Oleksandr S. Avtushenko

Institute of Special Communications and Information Protection of National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

email: avtushenko_a@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0910-7552>

Abstract.

The purpose of this article is to conduct a comparative analysis of gender policies regarding the recruitment of women into military service during World War II and the Russo-Ukrainian War. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity, combining general scientific and specialized methods (problem-chronological, analysis, and synthesis) with comparative and systemic approaches. **The scientific novelty** of this study lies in conducting a comprehensive comparative analysis of gender policies regarding the recruitment of women into military service during two distinct historical periods—World War II and the contemporary Russo-Ukrainian War—through the lens of the transformation of women's roles in wartime. This allows for a fresh assessment of women's role in the military as a strategic resource and an agent of social transformation. **Conclusions.** This article analyzes the transformation of state gender policy in the context of two large-scale military conflicts: World War II and the contemporary Russo-Ukrainian War. The recruitment of women into military service during World War II and the Russo-Ukrainian War reflects a combination of objective state needs and deep societal changes. Wars act as a catalyst for both temporary and long-term changes in gender policy. In the mid-20th century, these changes were limited in scope and temporary, whereas in contemporary Ukraine they have become systemic and entail long-term consequences, particularly in terms of women's professional advancement and social status. The presence of women in the Armed Forces of Ukraine transforms not only the military but also society as a whole. At the same time, despite significant progress, certain instances of gender imbalance persist within the Armed Forces of Ukraine, particularly regarding career advancement and access to leadership positions. This highlights the necessity of further refining state gender policy and the mechanisms for its practical implementation.

Keywords: Armed Forces of Ukraine, gender policy, military service, mobilization, Russo-Ukrainian War, women in the military, World War II.

Гендерна політика щодо залучення жінок до військової служби: порівняльний аналіз Другої світової та російсько-української війн

Ірина Автушенко

Національний транспортний університет
докторка історичних наук, професорка (Україна)
email: irena_avtushenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2375228>

Олександр Автушенко

Інститут спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету
України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)
email: avtushenko_a@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0910-7552>

Анотація.

Метою статті є порівняльний аналіз гендерної політики щодо залучення жінок до військової служби під час Другої світової та російсько-української війн. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, сукупності загальнонаукових і спеціальних методів (проблемно-хронологічного, аналізу та синтезу) у поєднанні з порівняльним і системним підходами. **Наукова новизна** полягає у здійсненні комплексного порівняльного аналізу гендерної політики щодо залучення жінок до військової служби у два різні історичні періоди – під час Другої світової війни та сучасної російсько-української війни – крізь призму трансформації ролі жінки в умовах воєнного часу, що дозволяє по-новому оцінити роль жінок у війську як стратегічного ресурсу та суб'єкта суспільних трансформацій. **Висновки.** У статті проаналізовано трансформацію гендерної політики держави в умовах двох масштабних воєнних конфліктів – Другої світової війни та сучасної російсько-української війни. Залучення жінок до військової служби під час Другої світової та російсько-української війн є результатом поєднання об'єктивних потреб держави та глибоких суспільних змін. Війни виступають каталізатором як тимчасових, так і довготривалих змін у гендерній політиці. У середині ХХ ст. ці зміни мали обмежений і тимчасовий характер, а в сучасній Україні вони набувають системності та мають довгострокові наслідки, зокрема у сфері професійної реалізації жінок та їх суспільного статусу. Присутність жінок у Збройних Силах України трансформує не лише армію, а й суспільство загалом. Водночас, незважаючи на суттєвий прогрес, у Збройних Силах України зберігаються окремі прояви гендерного дисбалансу, зокрема у питаннях кар'єрного просування та доступу до керівних посад. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення державної гендерної політики та механізмів її практичної реалізації.

Ключові слова: війна, військова служба, гендерна політика, Друга світова війна, жінки, мобілізація, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Гендерна політика є важливою складовою соціального розвитку держави, яка визначає розподіл ролей між чоловіками та жінками у суспільстві. Війни, як екстремальні соціально-політичні явища, стають каталізаторами, що впливають на ці ролі, змінюючи усталені норми та практики. Особливо яскраво це проявилось під час Другої світової та сучасної російсько-української війн. В обох випадках жінки масово залучалися до військової служби, що було зумовлено низкою політичних, соціальних та економічних причин. Гендерна політика держави зазнає значних трансформацій під впливом мобілізаційних потреб, демографічних втрат і соціальних викликів в умовах війни. На сучасному етапі залучення жінок до складу збройних сил набуло стратегічного значення, ставши невід'ємною складовою забезпечення ефективного ведення військових операцій.

Дослідження участі жінок у Другій світовій та російсько-українській війнах дозволяє простежити зміну гендерних підходів з боку держави у різні історичні періоди.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історіографії проблема гендерної політики посідає помітне місце й активно розробляється дослідниками. Важливе значення для висвітлення участі жінок у Другій світовій війні має документальна книга С. Алексєвич, що побудована на спогадах жінок, які воювали в роки радянсько-німецької війни (Алексєвич, 2016). Н. Залеток у низці публікацій зробила порівняльний аналіз політики Великої Британії та СРСР щодо участі жінок у військовій службі в період Другої світової війни (Залеток, 2022а; Залеток,

2022b). К. Шайде у своїй статті показала безпосередньо жінок на військовій службі в регулярній армії СРСР та їх сприйняття суспільством (Шайде, 2015). Дослідниця І. Пістоленко висвітлила бойовий шлях льотчиць нічного бомбардувального авіаційного полку, зокрема Н. Меклін (Кравцову) та їх внесок у перемогу над ворогом (Пістоленко, 2018). Н. Філіпенко, С. Лукашевич зробили всебічний аналіз участі жінок у війську в історичній ретроспективі з урахуванням еволюції гендерних ролей – від слов'янських часів до сучасної російсько-української війни (Філіпенко & Лукашевич, 2025). І. Автушенко у своїх публікаціях досліджувала проблеми соціального захисту жінок військовослужбовиць незалежної України, розширення прав жінок військовослужбовиць в умовах російсько-української війни, вплив війни на роль жінок та чоловіків у військовому контексті на сучасному етапі (Автушенко, 2016; Автушенко, 2023; Автушенко, 2025).

Результати дослідження проблеми гендерних відносин у збройних силах сучасної України представлено у навчальному посібнику «Актуальні проблеми Гендерної політики у Збройних Силах України» та у збірнику тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Гендерна політика в умовах воєнного стану: правовий вимір» (Андресюк, 2011; Верхотурова-Коновалова & Козлова, 2023). У дисертаційному дослідженні Н. Вавілової висвітлено фактори, що мали вплив на гендерну політику у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) у 1991 – 2011 рр. та побіжно називаються причини з яких жінки йшли до війська під час німецько-радянської війни (Вавілова, 2016, с. 51–52).

Однак, в українській історіографії не існує комплексних наукових досліджень, які б системно аналізували гендерну політику щодо залучення жінок до військової служби у двох ключових для українського суспільства війнах – Другій світовій та сучасній російсько-українській.

Метою статті є порівняльний аналіз гендерної політики щодо залучення жінок до військової служби під час Другої світової та російсько-української війн.

Виклад основного матеріалу. У роки Другої світової війни жінки відігравали важливу роль у воєнних діях, долаючи традиційні гендерні обмеження та активно залучались до різних форм військової служби. Вони брали участь як у регулярних армійських формуваннях, так і в підпільних та партизанських рухах. Принцип рівноправності жінок і чоловіків у Радянському Союзі був законодавчо закріплений у Конституції СРСР 1936 року. Гендерна рівність не була самоціллю державної політики, а носила прагматичний характер і використовувалася як інструмент мобілізації ресурсів.

Декларуючи принцип рівноправності, радянська влада через механізми пропаганди, агітації та масової мобілізації спрямовувала жінок до сфер діяльності, що відповідали державним пріоритетам і вимагали залучення додаткових людських ресурсів (Кобченко, 2015, с. 77).

Жінки проходили військову службу в лавах Червоної армії та Військово-морському флоті і до початку Другої світової війни, але вони виконували переважно допоміжні, технічні та спеціалізовані функції. 1 вересня 1939 року на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР було прийнято Закон «Про загальний військовий обов'язок». У ст. 13 цього закону було зазначено, що на військову службу могли прийматися жінки, які мали медичну, ветеринарну, спеціальну технічну підготовку з можливістю їх залучення до навчальних зборів. Також, у цій статті зазначено: «У воєнний час жінки, які мають зазначену підготовку, можуть бути призвані до Армії та Флоту для несення допоміжної та спеціальної служби» (Мандельштам, 1956, с. 178).

У перші тижні німецько-радянської війни влітку 1941 року Радянський Союз зазнав значних людських і матеріальних втрат, що зумовило необхідність мобілізації всіх ресурсів суспільства для боротьби з агресором. Традиційно організацію призову новобранців здійснювали місцеві військові комісаріати. Водночас залучення жінок-добровольців, переважно мешканок міст, мало свої особливості. Більшість із них були членкинями комсомолу, тому зверталися насамперед до місцевих комсомольських організацій із заявами про бажання вступити до лав армії. На початковому етапі війни не існувало чітко визначених нормативних актів чи інструкцій, які б регламентували порядок прийому жінок на військову службу. Проте їхні ініціативи здебільшого знаходили підтримку, а добровольцям не відмовляли.

Ситуація змінилася взимку 1942 року, коли через значні втрати особового складу та потребу посилити бойовий потенціал Червоної армії радянське керівництво розпочало масштабну кампанію із залучення жінок до військової служби. За цих умов людські ресурси набули особливої цінності, а мобілізація жінок стала одним із важливих засобів поповнення армії. Таким чином, перша й друга хвилі мобілізації суттєво відрізнялися: якщо на початковому етапі основу становили добровольці, то під час другої хвилі поряд із добровільним вступом застосовувалися й елементи адміністративного тиску з метою залучення жінок до війська. Мобілізовані жінки проходили службу як у частинах з чоловіками, так і в суто жіночих частинах.

Дізнавшись про значну кількість жінок, які добровільно виявили бажання служити в армії, льотчиця Марина Раскова звернулася безпосередньо до Й. Сталіна з ініціативою створення

жіночих авіаційних військових формувань. У жовтні 1941 року Сталін видав таємний декрет, яким уповноважив Раскову сформувати три жіночі авіаполки. Вона негайно розпочала реалізацію цього завдання. У результаті були створені 586-й винищувальний, 587-й бомбардувальний і 588-й нічний бомбардувальний авіаційні полки. Серед них лише 588-й полк упродовж усієї війни залишався суто жіночим військовим формуванням (Шайде, 2015, с. 83). Результати бойової діяльності жінок-льотчиць викликали повагу й подив сучасників, оскільки вони демонстрували високий професіоналізм і витривалість, успішно виконуючи складні бойові завдання, з якими не завжди могли впоратися навіть окремі чоловіки-військовослужбовці (Пістоленко, 2018, с. 169). У роки війни була створена окрема жіноча добровольча стрілецька бригада; окремий жіночий запасний стрілецький полк; центральна жіноча школа снайперів; окрема жіноча рота морських піхотинців (Козлов, 1985, с. 269). У частинах і підрозділах укомплектованих переважно жінками складалися найбільш сприятливі з моральної точки зору умови. Ізолювані від чоловіків, вони рідше стикалися з сексуальними домаганнями, грубістю та неповагою з боку військовослужбовців чоловічої статі.

Війна пришвидшила процеси емансипації. Під час радянсько-німецької війни жінки вперше масово отримали доступ до військових професій, які раніше вважалися виключно чоловічими. Щодо чисельності жінок в Червоній армії, то цифри дещо різняться. Дослідниця К. Шайде зазначає, що впродовж Другої світової війни в лавах Червоної армії проходили військову службу близько 1 млн жінок. Найчисельніше вони були представлені у військах протиповітряної оборони, де служило приблизно 250 тис. військовослужбовиць. Водночас жінки переважно обіймали нижчі військові посади та мали обмежені можливості для кар'єрного зростання і здобуття вищих військових звань (Шайде, 2015, с. 80). Загальна кількість жінок, які проходили службу у складі фронтових формувань Червоної армії, становила близько 800 тисяч осіб, серед яких приблизно 127 тисяч були представницями України (Герасимов, 2000, с. 443).

Період Другої світової війни став переломним у формуванні сучасних гендерних ролей. Масова мобілізація чоловіків до армії спричинила необхідність залучення жінок до сфер, які традиційно вважалися «чоловічими». Жінки служили в армії як медики, зв'язківці, снайперки та льотчиці, які брали безпосередню участь у бойових операціях, зенітниця та кулеметниця, що обороняли стратегічні об'єкти. Відомими прикладами є жінки-снайпери, зокрема Л. Павличенко, які демонстрували високу ефективність у боях. Хоча більшість жінок не займала командних посад, їх внесок був критично важливим для функціонування армії.

«...мотиви майбутньої участі жінок у війні не обмежуються досвідом мобілізаційних практик. Важливу роль відігравали також патріотичні міркування або сімейні обставини. Проте частковий успіх радянських гендерних стратегій та їхня роль у створенні нових сфер застосування жіночої праці, поза сумнівом, мали важливий вплив на характер та масштаби цієї участі» (Кобченко, 2015, с. 78).

Жінки воювали нарівні з чоловіками. Багато з них опанували найважчі військові спеціальності. Близько 20 жінок стали танкістками, серед них Є. І. Кострикова – командир танкового взводу, а наприкінці війни – командир танкової роти. Молодший лейтенант Л. В. Литвяк – найрезультативніша жінка-винищувачка, яка особисто збила 11 ворожих літаків до своєї загибелі 1 серпня 1943 року. Снайпер Людмила Павличенко знищила 309 солдатів і офіцерів противника, серед них 36 снайперів. На таких прикладах керівництво країни та військове командування будували роботу з підбадьорення населення. Нагородження жінок широко висвітлювалися в газетах, підкреслюючи тим самим народний характер боротьби проти ворога. За рішенням Й. Сталіна снайперку Л. Павличенко включили до складу радянської делегації в 1942 році до США та Канади, щоб показати своїх героїв і переконати західних союзників відкрити другий фронт (Тишкевич, 2025).

Після завершення війни відбулося часткове повернення до традиційних ролей. Колишня комісарка полку нічних бомбардувальників Ракобольська у своїх спогадах описувала процес повернення до мирного цивільного життя: «Я прагнула залишитись в армії. Я хотіла вступити до Військової академії імені Жуковського, мій [майбутній] чоловік у той час працював там асистентом і мав допомогти мені. Я написала листа та надіслала його адміністрації. У відповіді йшлося: жінкам не місце в армії...» (Шайде, 2015, с. 85–86).

Незважаючи на залучення жінок до Червоної армії в роки війни, їхня участь розглядалася радше як тимчасова потреба воєнного часу, а не як основа для подальшої професійної військової діяльності. Навіть значні бойові заслуги та державні нагороди не забезпечували жінкам рівних можливостей для кар'єрного зростання у збройних силах. Війна не призвела до трансформації гендерних уявлень: військова сфера й надалі залишалася переважно чоловічим простором (Шайде, 2015, с. 86).

Державна гендерна політика в роки Другої світової війни мала прагматичний характер, оскільки була направлена на забезпечення ефективності ведення бойових дій. Держава розробила гендерну політику, засновану на подвійних стандартах. Так, жінок підтримували та

заохочували лише тоді, коли вони були потрібні державі. Однак соціальні зміни стали незворотними – жінки отримали більший доступ до освіти та ринку праці.

Сучасна російсько-українська війна (особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року) демонструє інший підхід до гендерної політики. За умов масової мобілізації та обмеженості людських ресурсів відбулася переоцінка ролі жінок у військовій сфері: визначальними чинниками ефективності оборони стали не гендерні характеристики, а професійні якості та готовність до проходження служби. Ця трансформація знайшла відображення у державній політиці щодо залучення громадян до оборонної сфери.

У 2016 р. в ЗСУ було розширено перелік військових спеціальностей для жінок. А у 2018 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у ЗСУ та інших військових формуваннях». Завдяки цим змінам жінки отримали можливість обіймати бойові посади у війську, зокрема гранатометниці, снайперки, артилеристки та інші. До запровадження цих змін жінкам були доступні переважно небойові військові спеціальності, такі як зв'язківець, водій, кухар та інші. І. Автушенко зазначила, що на законодавчому рівні спостерігається прогрес в інтеграції жінок на військовій службі, але на практиці ці норми мають лише декларативний характер..., і часто процес навчання та служби супроводжується додатковим навантаженням, оскільки для здобуття професійного визнання їм доводиться працювати значно більше, ніж чоловікам (Автушенко, 2023, с. 287–288). У 2021 році назву Дня захисника України було змінено на День захисників і захисниць України – державне свято України, яке відзначають 1 жовтня.

Після російської агресії у 2014 р. та повномасштабного вторгнення у 2022 р. кількість жінок у ЗСУ різко зросла: вони активно долучалися до війська, добровольчих батальйонів і волонтерського руху. Тобто жінки гостро реагували і реагують на загрози державі і на воєнну агресію (Скібіцька, 2022).

Наразі в Україні також важливу роль відіграє патріотичний наратив. Участь жінок у війні сприймається як прояв громадянської відповідальності, боротьби за незалежність і свободу. Медіа та суспільство дедалі більше визнають внесок жінок у перемогу.

У березні 2022 року Міністерство оборони України нормативно закріпило можливість проходження жінками служби у всіх видах військових формувань, включно з бойовими підрозділами спеціального призначення, артилерією, танковими військами, авіацією, морською піхотою, десантними підрозділами та військами радіоелектронної боротьби. Від початку повномасштабного вторгнення військовослужбовиці виконують широкий спектр завдань: беруть участь у бойових операціях, керують підрозділами, займаються підготовкою військових, надають медичну допомогу та обіймають командні посади.

На 1 січня 2025 року в ЗСУ військову службу проходили понад 70 тисяч жінок, 5 500 з яких служили на бойових позиціях (Кінша, 2025). Сучасний рівень залучення жінок до ЗСУ є одним із найвищих показників у Європі. Частка жінок у складі ЗСУ становить близько 25%, що свідчить про суттєву трансформацію ролі жінок у військовій сфері.

За інформацією Міністерства оборони України, під час війни чисельність жінок серед військовослужбовців щороку збільшується на 10–15%, найбільше їх залучено до медичної, логістичної, аналітичної та бойової діяльності (Жінки в армії ЗСУ, 2025). Підрозділи з високим відсотком жінок показують на 15% нижчий рівень конфліктів, завдяки кращій комунікації та емпатії (Висоткіна, 2025).

Протягом останніх років в Україні запроваджено військові стандарти, що гарантують рівні права жінок і чоловіків на військовій службі. Сьогодні жінки можуть проходити службу більш ніж за 100 військовими спеціальностями, обіймаючи як штабні посади, так і посади командирів підрозділів.

Питання мобілізації жінок у 2026 році й надалі залишається предметом суспільної уваги. Відповідно до чинного законодавства, обов'язковому військовому обліку підлягають лише жінки, які мають медичну, фармацевтичну або іншу спеціальність, визначену як критично важлива. Для інших категорій жінок постановка на військовий облік є добровільною. Таким чином, держава створює можливості для проходження військової служби жінками, не запроваджуючи обов'язкової мобілізації для більшості з них.

Ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 1992 року (в редакції від 2024 року) визначає рівність прав і гарантій під час мобілізації незалежно від статі, але з урахуванням професійних потреб армії (Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», 1992).

Підходи до забезпечення гендерної рівності у Збройних Силах України узгоджуються із загальнодержавною гендерною політикою та спрямовані на гарантування рівних прав і можливостей для всіх військовослужбовців незалежно від статі. Водночас у військовій сфері все ще простежуються окремі прояви гендерного дисбалансу, характерні для українського

суспільства загалом. Насамперед це стосується кар'єрного зростання жінок, їхнього доступу до професійної освіти, підвищення кваліфікації та можливостей для службового просування (Прокопій, 2023).

Позитивною рисою сучасної системи військової служби є відсутність дискримінації жінок у питаннях грошового забезпечення, що вигідно відрізняє її від цивільного ринку праці, де досі спостерігається гендерний розрив в оплаті праці. Розмір грошового забезпечення військовослужбовців визначається законодавчо встановленою тарифною сіткою та залежить від військового звання, вислуги років та умов проходження служби. Тому випадки вищого рівня грошового забезпечення серед чоловіків-військовослужбовців пояснюються не статеву ознакою, а об'єктивними чинниками, що пов'язані з вислугою років, військовим званням та посадою. Війна стала важливим чинником прискорення процесів подолання гендерної нерівності у Збройних Силах України. Визначальним критерієм стала професійна компетентність та внесок кожного військовослужбовця у захист держави, незалежно від статі. Крім того, з 2014 року постійно зростає кількість жінок, які мають бойовий досвід, що сприяє зміцненню їхніх позицій у війську. Водночас проблема гендерної нерівності в ЗСУ залишається актуальною. Її подолання потребує комплексного підходу, який передбачає як створення командування належних умов для проходження служби жінками та забезпечення рівних можливостей для професійного розвитку, так і активну позицію самих військовослужбовиць щодо реалізації та захисту своїх прав і можливостей (Прокопій, 2023).

Висновки. Порівняльний аналіз показує, що гендерна політика зазнає суттєвих змін під впливом воєнних конфліктів. Якщо під час Другої світової війни ці зміни мали переважно тимчасовий характер, то сучасна російсько-українська війна сприяє закріпленню гендерної рівності на державному рівні з дотриманням міжнародних стандартів.

Залучення жінок до військової служби під час Другої світової та російсько-української війн є результатом поєднання об'єктивних потреб держави та глибоких суспільних змін. Якщо в роки Другої світової війни це було радше вимушеним кроком через нестачу ресурсів, то сьогодні участь жінок у війні дедалі більше ґрунтується на принципах рівності, свідомого вибору та професіоналізму. Присутність жінок у ЗСУ трансформує не лише армію, а й суспільство загалом. Вони стають прикладом для дівчаток, які тепер мріють не лише про мирні професії, а й про захист Батьківщини.

Отже, війна не лише руйнує соціальні структури, але й створює умови для їх трансформації, зокрема у сфері гендерних відносин. Подальші дослідження мають бути спрямовані на оцінку довгострокових наслідків цих змін для українського суспільства.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Автушенко, І.** (2016). Забезпечення соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок Збройних Сил України (1991 – 2011 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, (1), 1. 87–91.
- Автушенко, І.** (2025). Зміна гендерних ролей в умовах війни: роль жінок в українському війську та суспільстві. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції (23 травня 2025 р.). Київ: Наукова столиця. 8–10.
- Автушенко, І. Б.** (2023). Розширення прав жінок-військовослужбовиць в умовах російсько-української війни. *Гендерна політика в умовах воєнного стану: правовий вимір*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (15 червня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика». 285–288.
- Алексієвич, С.** (2016). У війни не жіноче обличчя. Харків: Віват, 400 с.
- Андресюк, Б. П.** (ред.). (2011). Актуальні проблеми Гендерної політики у Збройних Силах України. Навчально-методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗС України. 112 с.
- Вавілова, Н. В.** (2016). Гендерні трансформації у Збройних силах України (1991 – 2011 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 20.02.22 – Військова історія. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. 232 с.
- Верхотурова-Коновалова, М., Козлова, Ю.** (укладачі) (2023). Гендерна політика в умовах воєнного стану: правовий вимір: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції 15 червня 2023 р. Науково-дослідний інститут публічного права. Одеса: Видавництво «Юридика», 346 с.
- Висоткіна, А.** (2025). Скільки відсотків жінок у Збройних Силах України: актуальна статистика 2025 року. URL: <https://davnyhalych.com.ua/skilky-vidsotkiv-zhinok-u-zbrojnyh-sylah-ukrayiny-aktualna-statystyka-2025-roku/>

- Герасимов, І. О. (ред.) (2000). *Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945*. Київ: Пошуково видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 994 с.
- Жінки в армії ЗСУ. (2025). URL: <https://www.blue-bird.tech/news/zhinki-v-armiyi-zsu/>
- Zalietok, N. (2022). Coverage Of British Women's Military Service in the Newspapers of the USSR and Soviet Women's Military Service in British Periodicals of 1941–1945: General Comparative Characteristic. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 38, 98-105. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-98-105>
- Залєток, Н. (2022b). *Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни*. Київ: ПФ «ПП «Фоліант», 432 с.
- Кінша, Д. (2025). У Міноборони розповіли, скільки жінок служать в ЗСУ. URL: <https://suspilne.media/965741-u-minoboroni-rozpovili-skilki-zinok-sluzat-v-zsu/>
- Кобченко, К. (2015). Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА». 61–78.
- Козлов, М. М. (ред.). (1985). *Великая Отечественная война, 1941 – 1945*. Энциклопедия. Москва: Сов. энцикл. 831 с.
- Мандельштам, Ю. И. (ред.). (1956). Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 530 с.
- Пістоленко, І. О. (2018). Жінки в армії і на війні: воєнні шляхи і доля льотчиці Наталії Федорівни Меклін (Кравцової). *Сторінки історії*. (46). 163–176. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.46.2018.136740>
- Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. (1992). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
- Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України від 6 вересня 2018 року № 2523-VIII (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>
- Прокопій, Д. (2023). Гендерна рівність у ЗСУ після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderna-rivnist-u-zsu-pislya-povnomasshtabnoho-vtorhnennya-rf-v-ukrayinu>
- Скібіцька, Ю. (2022). Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html>
- Тишкевич, М. (2025). Людмила Павличенко – «леді смерть» зі снайперською гвинтівкою. *Український інтерес*. 12 липня. URL: <https://uain.press/blogs/lyudmyla-pavlychenko-ledi-smert-zi-snajperskoju-gvyntivkoju-1059207>
- Філіпенко, Н., Лукашевич, С. (2025). Жінки у війську в історичному та гендерному контексті. *Пропілеї права та безпеки*. (8). 165–172. <https://doi.org/10.32620/pls.2025.8.40>.
- Шайде, К. (2015). «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА». 79–86.

References:

- About Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Ensuring of Equal Rights and Opportunities for Women and Men During Military Service in the Armed Forces of Ukraine and Other Military Formations (2018): *Zakon Ukrainy vid 6 veresnia 2018 roku № 2523-VIII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text> [in Ukrainian].
- About the Military Duty and Military Service: *Zakon Ukrainy vid 25 bereznia 1992 roku № 2232-XII*. (1992). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> [in Ukrainian].
- Aleksievich, S. (2016). *War Does Not Have a Woman's Face*. Xarkiv: Vivat, 400 p. [in Ukrainian].
- Andresiuk, B.P. (2011). *Current Issues in Gender Policy within the Armed Forces of Ukraine*. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy. 112 p. [in Ukrainian].
- Avtushenko, I. (2016). Ensure of the social and legal protection of female soldiers of the Armed Forces of Ukraine (1991 – 2011). *Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, (1), 1. 87–91. [in Ukrainian].
- Avtushenko, I. (2023). Expanding the rights of female service members amid the Russia-Ukraine war. *Gender Policy Under Martial Law: The Legal Dimension: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Research Institute of Public Law*. Odesa: Yuridika Publishing House. 285–288. [in Ukrainian].

- Avtushenko, I.** (2025). Changing Gender Roles in Wartime: The Role of Women in the Ukrainian Military and Society. *History, Culture, and Memory from a Scientific Perspective: Current Status and Prospects*. Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference (May 23, 2025). Kyiv: Scientific Capital. 8–10. [in Ukrainian].
- Filipenko, N., Lukashevych, S.** (2025). Women in the military in a historical and gender context. *Propylaea of Law and Security*. (8). 165–172. <https://doi.org/10.32620/pls.2025.8.40>. [in Ukrainian].
- Herasymov, I. O.** (ed.). (2000). *Immortality. The Book of Remembrance of Ukraine, 1941 – 1945*. Kyiv: «Book of Ukraine's Memory» Research and Publishing Agency, 994 p. [in Ukrainian].
- Kinsha, D.** (2025). The Ministry of Defense has revealed how many women serve in the Armed Forces of Ukraine. URL: <https://suspilne.media/965741-u-minoboroni-rozpovili-skilki-zinok-sluzat-v-zsu/> [in Ukrainian].
- Kobchenko, K.** (2015). Women as a Military Resource of Totalitarian Power: Soviet Gender Strategies in the Prewar Period. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasyistva*: zb. nauk. prats. Kyiv: TOV «ART KNYHA». 61–78. [in Ukrainian].
- Kozlov, M. M.** (ed.). (1985). *The Great Patriotic War, 1941–1945*. Entsiklopediya. Moskva: Sov. entsikl, 831 p. [in Russian].
- Mandelshtam, Yu. I.** (ed.). (1956). Collection of Laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. 1938 – July 1956. Moscow: State Publishing House of Legal Literature, 530 p. [in Russian].
- Pistolenko, I. O.** Women in the Army and in the War: the War Paths and the Fate of the Pilot Natalia Fedorivna Meklin (Kravtsova). *History pages*. (46). 163–176. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.46.2018.136740> [in Ukrainian].
- Prokopi, D.** (2023). Gender Equality in the Armed Forces of Ukraine Following Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderna-rivnist-u-zsu-pislya-povnomasshtabnoho-vtorhennnya-rf-v-ukrayinu> [in Ukrainian].
- Shayde, K.** (2015). «Stalin's Falcons»: Soviet Female Pilots in the Red Army During World War II. *Women of Central and Eastern Europe in World War II: Gender-Specific Aspects of Experience in Times of Extreme Violence: Collection of Scientific Papers*. Kyiv: «ART KNYHA». 79–86. [in Ukrainian].
- Skibitska, Y.** (2022). Women at War. Challenges Facing Female Soldiers in the Armed Forces of Ukraine Following the Full-Scale Invasion. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html> [in Ukrainian].
- Tishkevich, M.** (2025). Lyudmila Pavlichenko – «Lady Death» with a sniper rifle. *Ukrainian Interest*. 12 July. URL: <https://uain.press/blogs/lyudmyla-pavlychenko-ledi-smert-zi-snajperskoyu-gvyntivkoyu-1059207> [in Ukrainian].
- Vavilova, N. V.** (2016). Gender transformations in the Armed Forces of Ukraine (1991 – 2011). Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences: 20.02.22 – Military History. Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, 232 p. [in Ukrainian].
- Verkhoturova-Konovalova, M., Kozlova, Yu.** (compilers) (2023). Gender Policy Under Martial Law: The Legal Dimension: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, June 15, 2023. Research Institute of Public Law. Odesa: Yuridika Publishing House, 346 p. [in Ukrainian].
- Vysotkina, A.** (2025). What percentage of the Ukrainian Armed Forces is made up of women: current statistics for 2025. URL: <https://davniyhalych.com.ua/skilky-vidsotkiv-zhinok-u-zbroinyh-sylah-ukrayiny-aktualna-statystyka-2025-roku/> [in Ukrainian].
- Women in the Ukrainian Armed Forces.** (2025). URL: <https://www.blue-bird.tech/news/zhinki-v-armiyi-zsu/> [in Ukrainian].
- Zalietok, N.** (2022a). Coverage Of British Women's Military Service in the Newspapers of the USSR and Soviet Women's Military Service in British Periodicals of 1941–1945: General Comparative Characteristic. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Series History*, 38, 98–105. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-98-105> [in Ukrainian].
- Zalietok, N.** (2022b). *Women in Military Service in Great Britain and the USSR During World War II*. Kyiv: PF «PP «Foliant», 432 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 06.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 10.06.2026

УДК 355.01(470:477)“20”:930(438):378.4(438)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-57-210-222>

Genocidal practices of the Russian occupiers during Russia's full-scale war against Ukraine in the evaluations of international institutions and organizations

Vasyl I. Ilnytskyi

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: vilnickiy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-4431-2017>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Abstract.

The purpose of the research is to analyze the evaluations conducted by international organizations and institutions regarding the genocidal nature of the actions of Russian occupation forces in Ukraine during the full-scale war (2022–2026). **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity, as well as general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and specialized historical methods (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, source criticism, and problem-chronological analysis). **The scientific novelty** consists in the fact that the positions of the UN, European institutions, research, and human rights organizations have been covered comprehensively for the first time. **Conclusions.** The analysis of expert opinions from international organizations and research centers demonstrates the formation of a broad international discourse on the genocidal nature of Russian aggression against Ukraine. A significant number of expert institutions, including the New Lines Institute, the Raoul Wallenberg Centre, the Lemkin Institute for Genocide Prevention, and the Humanitarian Research Lab at the Yale School of Public Health, directly point to the presence of signs of genocide or genocidal intent. At the same time, international investigative mechanisms, such as the UN Commission, take a more cautious position, recognizing large-scale war crimes and crimes against humanity, but emphasizing the need for further collection of evidence for the definitive legal qualification of genocide. Thus, the international expert discourse demonstrates a gradual evolution from stating massive violations of international humanitarian law to a deeper analysis of Russia's genocidal practices in Ukraine. Although future legal assessments of these crimes will largely depend on the outcomes of international investigations and judicial processes, a substantial number of scholars and institutions already acknowledge compelling grounds to consider the actions of the Russian Federation in Ukraine as having a genocidal nature.

Keywords: crimes against humanity, genocide, international humanitarian law, Russo-Ukrainian War, war crimes.

Геноцидні практики російських окупантів під час повномасштабної війни Росії проти України в оцінках міжнародних інституцій та організацій

Василь Ільницький

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: vilnickiy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-4431-2017>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Анотація.

Мета статті – проаналізувати оцінки міжнародних організацій та інституцій щодо геноцидного характеру дій російських окупаційних військ в Україні під час повномасштабної війни (2022–2026). **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, авторської об'єктивності, системності, а також загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, критики джерел, проблемно-хронологічний) методах. **Наукова новизна:** уперше комплексно розкрито позиції ООН, європейських інституцій, дослідницьких та правозахисних організацій. **Висновки.** З'ясовано, аналіз експертиз міжнародних організацій і дослідницьких центрів свідчить про формування широкого міжнародного дискурсу щодо геноцидного характеру російської агресії проти України. Значна частина експертних інституцій, зокрема Інститут Нових Ліній, Центр Рауля Валленберга, Інститут Лемкіна, Лабораторія гуманітарних досліджень при Єльській школі громадського здоров'я, прямо вказують на наявність ознак геноциду або геноцидного наміру. Водночас міжнародні слідчі механізми, такі як комісія ООН, займають більш обережну позицію, визнаючи масштабні воєнні злочини та злочини проти людяності, але наголошуючи на необхідності подальшого збирання доказів для остаточної кваліфікації геноциду. Таким чином, міжнародний експертний дискурс демонструє поступову еволюцію від констатації масових порушень міжнародного гуманітарного права до глибшого аналізу геноцидних практик Росії в Україні. Подальші юридичні оцінки цих злочинів значною мірою залежатимуть від результатів міжнародних розслідувань і судових процесів, однак уже сьогодні значна частина дослідників та інституцій визнає існування серйозних підстав для розгляду дій Російської Федерації в Україні як таких, що мають геноцидний характер.

Ключові слова: геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., спричинила масові порушення норм міжнародного гуманітарного права і прав людини. Масові вбивства цивільного населення, тортури, сексуальне насильство, руйнування цивільної інфраструктури, депортації населення та примусове переміщення дітей стали предметом дослідження міжнародних правозахисних організацій, міждержавних інституцій та академічних центрів. Одним із ключових питань, яке активно обговорюється у міжнародному правничому та науковому середовищі, є можливість кваліфікації дій Росії як геноциду українського народу. Термін «геноцид» має чітке юридичне визначення у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948). Відповідно до статті II цього документа, геноцидом є будь-яка з дій, здійснених з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу, зокрема: вбивство членів групи, заподіяння серйозної шкоди, створення умов життя, спрямованих на фізичне знищення, заходи щодо запобігання народженню в групі, а також насильницька передача дітей іншій групі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геноцидний характер повномасштабної війни Росії проти України підкреслювали у своїх працях українські та іноземні науковці. Відзначимо напрацювання Ю. Іоффе (Ioffe, 2022; Ioffe, 2023), В. Буфаччі (Bufacchi, 2023), П. Ференкопа, У. Полтавець, К. Ховарт, Н. Раймонда, Д. Пул (Farrenkopf, Poltavets, Howarth, Raymond, Poole, 2025), О. Лисенка (Лисенко, 2022), В. Грицюка (Грицюк, 2023), Л. Якубової (Якубової, 2023), В. Ільницького, М. Галіва, О. Карпенко, В. Тельвака (Галів, Ільницький, 2023; Галів, Ільницький, Карпенко, 2024; Галів, Карпенко, 2024; Ільницький, 2025; Ilnytskyi, Telvak, 2024; Telvak, Ilnytskyi, 2023), авторів колективної монографії «The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects» (The Russian-Ukrainian war, 2022), тощо. Відзначимо публікації правників (Азаров, Коваль, Нуріджанян, &

Венгер, 2023; Makarenkov, 2023, Garsymiv, Marko, & Ryashko, 2024), які вказували на можливості і труднощі доведення геноциду російських окупантів щодо українців під час повномасштабної війни. Частково означену проблему у своїх працях висвітлювали В. Беспека (Беспека, 2026), О. Лисенко, Л. Хойнацька (Лисенко, Хойнацька, 2026), В. Масненко В. Тельвак (Masnenko, & Telvak, 2025).

Мета статті – проаналізувати оцінки міжнародних організацій та інституцій щодо геноцидного характеру дій російських окупаційних військ в Україні під час повномасштабної війни (2022–2026).

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи дослідження, висновки і оцінки міжнародних організацій та інституцій щодо злочинного характеру дій російських окупаційних військ в Україні під час повномасштабної війни, розкриємо позиції ООН, європейських інституцій, дослідницьких та правозахисних організацій.

Позиція ООН щодо злочинів російських окупантів в Україні

4 березня 2022 р. ООН створила Незалежну міжнародну комісію з розслідування порушень в Україні (Independent International Commission of Inquiry on Ukraine), яка отримала мандат на розслідувати порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права під час російської агресії проти України. Комісія складається з трьох осіб: Ерік Мьосе (Норвегія) – голова, Ясмінка Джумхур (Боснія та Герцеговина) і Пабло де Грейфа (Колумбія). Зазначений орган (далі – Незалежна комісія ООН) працює як незалежний слідчий механізм, матеріали якого можуть використовуватися для забезпечення міжнародної відповідальності.

У жовтні 2022 р. Незалежна комісія ООН підготувала перший звіт (Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine (A/77/533)), в якому зафіксувала масові порушення прав людини російськими окупантами, зокрема в Київській, Харківській, Чернігівській областях. Приблизно сотню отриманих фактів після опитування свідків автори звіту об'єднали в декілька типологічних груп: вплив вибухової зброї на райони цивільної інфраструктури; створення загрози для цивільного населення; напади на цивільне населення; порушення проти особистої недоторканності (позасудові страти; незаконне позбавлення волі; нелюдське поводження та примусове переміщення; катування, жорстке поводження та поранення осіб під особливим захистом; сексуальне та ґендерно зумовлене насильство), вплив на дітей. У висновках констатовано, що саме збройні сили Росії несуть відповідальність за переважну більшість порушень, виявлених Незалежною комісією ООН (Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, 2022).

У березні 2023 р. Незалежна комісія ООН сформувала другий великий звіт, який представила Раді ООН з прав людини. У ньому наведено численні воєнні злочини (вбивства, тортури, депортації дітей), висловлено думку про можливі злочини проти людяності. Важливо, що члени комісії виступили за розширення повноважень Міжнародного кримінального суду, який розслідує ймовірні воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, але не має юрисдикції щодо злочину агресії в Україні (Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, 2023a). У жовтні 2023 р. відбулася доповідь голови комісії на Генеральній Асамблеї ООН, в якій він вів мову про систематичні російські атаки на цивільних, тортури, невідповідні вбивства, сексуальне насильство, депортації українських дітей, але жодного разу не вжив слово “геноцид” (Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, 2023b). У прес-рілізі щодо свого звіту Незалежна комісія ООН, зауважила, що стурбована звинуваченнями у геноциді в Україні. Наприклад, деяка риторика, що транслюється в російських державних та інших ЗМІ, може являти собою підбурювання до геноциду (UN Commission, 2023).

Отримавши третій мандат, Незалежна комісія ООН у жовтні 2024 р. представила наступний звіт, в якому вже вилая мову про широкомасштабне та систематичне застосування тортур російською владою проти цивільного населення та військовополонених. Вона встановила, що тортури скоєно в усіх областях України, де російська влада взяла під контроль певні райони та в місцях тримання під вартою в Російській Федерації. Члени комісії, дійшли висновку, що “російська влада діяла відповідно до політики заохочення катувань щодо цивільного населення та військовополонених, і таким чином вчинила катування як злочин проти людяності” (Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, 2024). При цьому, Незалежна комісія ООН наївно вимагала від російської влади притягнути до відповідальності, відповідно до міжнародного права, усіх винних, зокрема командирів та інших начальників, а також тих, хто наказував, підбурював або спонукав до вчинення міжнародних злочинів. Нарешті у звіті 28 жовтня 2025 р. Незалежна комісія ООН дійшла висновку, що російська влада вчинила злочини проти людяності у вигляді насильницьких зникнень і катувань. Ці злочини були скоєні в межах широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення, що здійснювався відповідно до узгодженої державної політики (Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, 2025).

Тож загалом Незалежна комісія ООН визнає воєнні злочини, злочини проти людяності, але не робить остаточного висновку про геноцид, пояснює це необхідністю довести “спеціальний намір”. З іншого боку, вона все ж досліджує ознаки геноцидного наміру, зокрема, геноцидну риторичку російських властей, факти депортації українських дітей.

Оцінки інституцій Європейського Союзу та Ради Європи

Питання відповідальності Російської Федерації за масові злочини в Україні стало предметом системного аналізу в документах Ради Європи та її парламентського органу – Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). У низці резолюцій та аналітичних доповідей ПАРЄ наголошувалося, що російська агресія супроводжується масштабними порушеннями міжнародного гуманітарного права, які мають системний характер і спрямовані проти цивільного населення України. Зокрема, у робочих документах ПАРЄ зазначалося, що дослідження New Lines Institute та Raoul Wallenberg Centre виявило підстави вважати Росію відповідальною за пряме і публічне підбурювання до геноциду, а також за модель жорстокостей, яка дозволяє зробити висновок про намір часткового знищення української національної групи (Deportations, 2023).

У доповіді ПАРЄ “Правові та правозахисні аспекти агресії Російської Федерації проти України” (Legal and human rights aspects of the Russian Federation’s aggression against Ukraine, 2024) підкреслювалося, що дії російських військ супроводжуються широкомасштабними злочинами, включаючи умисні вбивства цивільних осіб, тортури, сексуальне насильство, насильницькі депортації та руйнування цивільної інфраструктури. У документі зазначалося, що ці злочини становлять серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та можуть кваліфікуватися як воєнні злочини і злочини проти людяності (Legal and human rights, 2024).

Окрему увагу у документах Ради Європи приділено системному характеру насильства проти цивільного населення на окупованих територіях України. Зокрема, у матеріалах ПАРЄ наголошується, що російська влада застосовує репресивну політику, спрямовану на придушення української національної ідентичності. Серед таких практик називаються переслідування громадян, які зберігають українську культурну та політичну ідентичність, примусова паспортизація населення, а також нав’язування російських освітніх і культурних стандартів на окупованих територіях. Підкреслювалося, що російська окупаційна політика супроводжується також цілеспрямованим руйнуванням культурної спадщини України. Йдеться про знищення історичних пам’яток, музеїв, церков, архівів і бібліотек. Подібні дії, на думку експертів, мають не лише військовий, а й символічний характер, оскільки спрямовані на підірив історичної пам’яті та культурної самобутності українського народу.

Важливим аспектом аналізу Ради Європи є також проблема насильницьких депортацій населення, зокрема переміщення українських громадян до Російської Федерації та на тимчасово окуповані території. У документах ПАРЄ наголошується, що депортації відбуваються без добровільної згоди громадян і супроводжуються обмеженням свободи пересування та примусовим наданням російського громадянства. У доповіді ПАРЄ наголошується, що російська агресія супроводжується не лише військовими злочинами, а й системною пропагандистською кампанією, яка заперечує існування української нації та виправдовує насильство проти українців. Така риторика, на думку експертів, може розглядатися як елемент геноцидного наміру, оскільки створює ідеологічне підґрунтя для насильницьких дій.

Подібні висновки містяться і в дослідженні Європейського парламенту, присвяченому депортації українських дітей. Проблема примусового переміщення українських дітей до Російської Федерації стала предметом спеціального дослідження, підготовленого для Європейського парламенту його аналітичним підрозділом Департаментом політики зовнішніх зв’язків (Policy Department for External Relations). У звіті “Примусове переміщення та депортація українських дітей: заходи реагування та притягнення до відповідальності” (Forcible Transfer and Deportation of Ukrainian Children: Responses and Accountability Measures), сформованому у січні 2024 р., наголошувалося, що після початку повномасштабної війни Росія здійснює системну політику переміщення дітей з окупованих територій України на територію Російської Федерації та підконтрольних їй регіонів. Відзначимо, що ключову роль щодо у формулюванні змістових та висновкових компонентів зазначеного аналітичного документу відіграли Андреас Умланд (Шведський інститут міжнародних справ) та Юлія Іоффе (Університетський коледж Лондона) (Forcible Transfer, 2024, pp. 10–13).

У звіті зазначається, що російська влада застосовує різні механізми для вивезення дітей, зокрема організацію так званих «евакуацій», переміщення дітей із дитячих будинків і соціальних установ, а також вивезення дітей, які були розлучені з батьками під час бойових дій. Частина дітей потрапляє до спеціальних таборів або реабілітаційних центрів, де вони перебувають тривалий час без можливості повернення на територію України. Інших дітей передають у російські прийомні сім’ї або усиновлюють громадяни Росії. Автори дослідження (А. Умланд та Ю.

Юффе) наголошують, що така практика може мати серйозні правові наслідки з точки зору міжнародного кримінального права. У документі підкреслювалася можливість України розширити свої аргументи в суді проти агресора, додавши твердження про те, що Росія порушила статтю II(е) Конвенції про геноцид. Це положення Конвенції визначає насильницьку передачу дітей однієї національної групи до іншої як одну з форм геноциду. Водночас висловлювалося застереження: висунення твердження про те, що Росія вчинила геноцид в Україні, вимагатиме значних зусиль для збору, вивчення та представлення значної кількості доказів для встановлення фактичних обставин насильницького переміщення українських дітей та існування спеціального наміру з боку окремих злочинців (Forcible Transfer, 2024, p. 60). Як бачимо, у сформованому Департаментом політики зовнішніх зв'язків звіті прямо не вказувалося на здійснення Росією геноциду українців, проте визнавалася юридична можливість застосувати одну зі статей Конвенції про геноцид щодо депортації українських дітей.

Дослідження і висновки міжнародних експертних і правозахисних організацій

Одним із перших комплексних юридичних досліджень стала доповідь “Незалежний правовий аналіз порушень Російською Федерацією Конвенції про геноцид в Україні та обов'язку запобігати” (An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent), підготовлена групою міжнародних правників Інституту стратегії та політики “New Lines Institute” (США) та Центру Рауля Валленберга (Raoul Wallenberg Centre for Human Rights) (Канада). У цьому дослідженні експерти дійшли висновку про наявність «розумних підстав вважати», що Російська Федерація порушила положення Конвенції про геноцид, зокрема щодо прямого і публічного підбурювання до геноциду (An Independent Legal Analysis, 2022). У доповіді зазначалося, що риторика російських державних діячів, пропагандистів і медіа систематично заперечує існування української нації та закликає до її «де-українізації». Така риторика, на думку експертів, створює підґрунтя для насильства і є важливим індикатором геноцидного наміру. Автори доповіді підкреслили, що існує серйозний ризик геноциду, який активує міжнародно-правовий обов'язок держав запобігати цьому злочину (An Independent Legal Analysis, 2022, p. 39).

У липні 2023 р. ті самі організації оприлюднили нову доповідь «The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis», яка містила оновлений аналіз доказів. У документі зазначалося, що дії Росії вже виходять за межі підбурювання і можуть розглядатися як ескалація здійснення геноциду. Автори систематизували факти відповідно до пунктів статті II Конвенції про геноцид і дійшли висновку, що російські дії відповідають кільком із них: вбивство членів групи; заподіяння тяжких фізичних і психічних ушкоджень; створення умов життя, спрямованих на фізичне знищення; насильницьке переміщення дітей (The Russian Federation's Escalating Commission, 2023).

На початку повномасштабної війни, 20 березня 2022 р., Інститут Лемкіна із запобігання геноциду (Lemkin Institute for Genocide Prevention) заявив, що поведінка Росії в Україні демонструє ознаки геноцидного наміру (Statement on Genocide in Ukraine, 2022). Відзначимо, що Інститут Лемкіна – це міжнародна правозахисна та дослідницька організація, що займається моніторингом ризиків геноциду та розробкою механізмів його запобігання. У березневій заяві Інституту Лемкіна зазначалося, що поєднання масових вбивств, депортацій та знищення української культури свідчить про прагнення зруйнувати українську національну групу як таку (Statement on Genocide in Ukraine, 2022). Цілком слушно автори заяви вказали на те, що використання режимом В. Путіна геноциду та геноцидного насильства проти цивільного населення сягає часів Другої чеченської війни (1999–2000). В. Путін також використовував подібну тактику в Сирії, де російські бомбардувальники навмисно атакували лікарні. З огляду на це, є підстави побоюватися, що російський диктатор не зупиниться на знищенні України без значного опору. З огляду на можливий геноцид та явні воєнні злочини, а також злочини проти людяності, Інститут Лемкіна закликав міжнародну спільноту усвідомити серйозність злочинів, що чиняться Росією, та чітко дати Росії зрозуміти, що будь-яке подальше знищення українського життя може вимагати ще більш потужної та скоординованої міжнародної відповіді, яка може включати військове втручання (Statement on Genocide in Ukraine, 2022).

Після оприлюднення російських злочинів у Бучі, Інститут Лемкіна 9 квітня 2022 р. виступив із оновленою заявою. У ній відзначалося, що заяви Путіна, які заперечували існування та легітимність української нації та держави, а отже, і національну ідентичність її мешканців, схоже, впливають на поведінку російських військових та російських військ в Україні та розкривають можливе існування державного плану чи політики, спрямованої на повне або часткове знищення української національної ідентичності. Окрім невідбиркових бомбардувань та обстрілів українських міст і селищ і блокади Маріуполя, що призвело до великої кількості жертв серед цивільного населення та гуманітарної катастрофи, російські війська вчиняли відверті

злочини проти цивільного населення України та проводили політику, яка прямо суперечить Конвенції про геноцид (Updated Statement on Genocide in Ukraine, 2022).

Важливу роль у документуванні геноцидних практик відіграють дослідницькі центри. Зокрема, Лабораторія гуманітарних досліджень при Єльській школі громадського здоров'я (Humanitarian Research Lab, Yale School of Public Health) опублікувала низку досліджень про системну програму примусового переміщення та перевиховання українських дітей. Як відомо, Лабораторія гуманітарних досліджень спеціалізується на документуванні гуманітарних злочинів та воєнних порушень із використанням відкритих джерел, супутникових знімків і цифрової криміналістики. Її дослідження мають на меті створення доказової бази для міжнародних механізмів відповідальності (Humanitarian Research Lab. (n.d.)). Починаючи з 2022 р., HRL опублікувала серію аналітичних звітів, присвячених системній програмі переміщення, перевиховання та інтеграції українських дітей у російський соціально-політичний простір.

Одним із перших масштабних досліджень Лабораторії гуманітарних досліджень став звіт "Російська систематична програма перевиховання та усиновлення дітей України" (Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children, 2023). У ньому дослідники Кавех Хошнуд, Натаніель Реймонд та Кейтлін Говарт розкрили мережу установ, куди переміщували дітей з окупованих територій України. Згідно зі звітом, у Росії та на окупованих територіях на той час діяла мережа щонайменше 43 установ, де українські діти віком від 4 місяців до 17 років проходили ідеологічну обробку – програми політичного та культурного перевиховання (Russia's systematic program, 2023, pp. 4–5). Мережа дитячих закладів простягається від одного кінця Росії до іншого: найдавший табір, виявлений цим розслідуванням, знаходиться в Магаданській області на Далекому Сході поблизу Тихого океану, приблизно за 3900 миль від кордону України з Російською Федерацією. Табір в Магадані розташований приблизно втричі ближче до США, ніж до кордону України. Основною метою таборів є політичне перевиховання: принаймні 32 (78%) з таборів, виявлених Лабораторією гуманітарних досліджень, займалися систематичними перевиховальними заходами, які знайомили дітей з України з російсько-орієнтованою академічною, культурною, патріотичною та/або військовою освітою. Декілька таборів рекламували «інтеграційні програми», з очевидною метою інтеграції українських дітей в російське суспільство (Russia's systematic program, 2023, pp. 5, 14). У матеріалах лабораторії наголошувалося, що кампанія переміщення дітей супроводжувалася їхнім «re-education», тобто «перевихованням», спрямованим на відмову від української ідентичності.

Проведені дослідниками Лабораторії гуманітарних досліджень подальші розслідування значно розширили масштаби зафіксованої системи. У листопаді 2023 р. у наступному звіті ці ж дослідники з'ясували: щонайменше 2442 дитини з України віком від шести до 17 років було перевезено до 13 установ у Білорусі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. Дітей хвилями перевозили щонайменше з 17 українських міст. Переміщення дітей з України до Білорусі, а також їхнє перевиховання та військова підготовка спільно керувалися та фінансувалися авторитарним лідером Білорусі Олександром Лукашенком у прямій координації з президентом Росії Володимиром Путіним (Belarus' collaboration with Russia, pp. 2, 5, 8). Щодо ролі російського режиму у цьому процесі автори звіту зазначили: "Вивезення дітей з України до Білорусі було організовано на найвищому рівні федерального уряду Росії та білоруського режиму за наказом Лукашенка та Путіна. Переміщення дітей з України через Росію до Білорусі здійснювалося за активної оперативної участі Росії в цих перевезеннях майже на кожному етапі. Федеральний уряд Росії відіграв важливу роль у вивезенні дітей з України; визначенні дітей в Україні для депортації до Білорусі; підписанні юридичних документів, що надають дозвіл на перевезення дітей, яких нібито вважають сиротами, до Білорусі; та прийнятті указів, що скасовують вимоги до документів для перевезення дітей через Ростов-на-Дону, критично важливий залізничний вузол у Росії, що межує з окупованими Росією регіонами на сході України" (Belarus' collaboration with Russia, 2023).

У грудні 2024 р. група експертів єльської Лабораторії гуманітарних досліджень (Натаніель Реймонд, Уна Гетевей, Кейтлін Говарт, Кавех Хошнуд) сформували звіт "Навмисне, систематичне та широко поширене: російська програма примусового усиновлення та опіки над українськими дітьми" (Intentional, systematic, & widespread: Russia's program of coerced adoption and fostering of Ukraine's children). У цьому дослідженні автори детально висвітлили анатомію урядових та неурядових організацій, правових маневрів, процедур та систем, що використовувалися режимом В. Путіна для сприяння усиновленню та перевихованню українських дітей. У ньому детально описано процес, за допомогою якого діти з України потрапляли під опіку Росії, логістичні мережі та транспортні маршрути, що використовувалися для їх переміщення з України до Росії та всередині неї, а також процеси, за допомогою яких конкретні діти були натуралізовані як громадяни Росії та розміщені у громадян Росії або внесені до російських баз даних про розміщення дітей (Intentional, 2024).

Звіт вражає деталізацією, фіксацією та опрацюванням великої кількості фактів. Автори обережно вказали на можливість обвинувачення в геноциді, оскільки примусова депортація, перевиховання та усиновлення і виховання дітей з України, задокументовані у цьому звіті, можуть становити воєнні злочини та злочини проти людяності згідно зі звичаєвим міжнародним правом та як це кодифіковано Римським статутом Міжнародного кримінального суду (Римський статут). “Хоча ці дії, окремо, ймовірно, не стануть єдиною підставою для кримінальних звинувачень у геноциді, разом з іншими доказами, висновки цього звіту можуть підтвердити ширшу справу”, – резюмували американські дослідники (Intentional, 2024, р. 5). Водночас у звіті зазначалося, що Росія не є учасницею Римського статуту, проте громадяни Росії несуть відповідальність за злочини, скоєні на території України під територіальною юрисдикцією Міжнародного кримінального суду (МКС). Росія явно застосовувала фізичну силу та примус для перевезення дітей з України до Росії, розміщення їх в таборах та прийомних сім'ях, а також для сприяння примусовій натуралізації та усиновленню дітей з України громадянами Росії. Однак складно довести конкретний намір щодо знищення. Було порушено мало справ про геноцид, ще менше вироків за геноцид витримали апеляцію. Більш того, ніхто ніколи не був засуджений за геноцид через насильницьке перевезення дітей. Тому, на думку авторів звіту, через брак прецедентів залишається незрозумілим, які докази будуть достатніми для обвинувального вироку (Intentional, 2024, р. 41–42).

У найновішому звіті Лабораторії гуманітарних досліджень “Викрадені в Україні діти: всередині російської мережі перевиховання та мілітаризації” (Ukraine's Stolen Children: Inside Russia's Network of Re-education and Militarization), оприлюдненому у вересні 2025 р., встановила, що українських дітей переміщували до принаймні 210 установ у Росії та на окупованих територіях України від лютого 2022 р. Ці об'єкти включали літні табори, санаторії, військові кадетські школи, освітні та релігійні установи, медичні центри, військові бази (Ukraine's Stolen Children, 2025, р. 4). Дітей з України перевиховували у більш ніж половині (61,9%) закладів, а мілітаризацію вони пройшли у щонайменше 18% закладів, виявлених Лабораторією гуманітарних досліджень (Ukraine's Stolen Children, 2025, р. 6). Для прикладу, дітей з Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим було доставлено щонайменше до трьох таборів «Воїн» у Росії, де вони проходили військову підготовку. У липні 2025 р. група дітей із Криму була доставлена до центру «Воїн» у Приморському краї, де пройшла інженерну підготовку, вогневу та тактичну підготовку, першу медичну допомогу та тактичну медицину (Ukraine's Stolen Children, 2025, р. 7). Більшою половиною закладів, куди було забрано дітей з України, управляє російський уряд. Фахівці Лабораторії гуманітарних досліджень зробили висновок, що “...Росія використовує потенційно безпрецедентну систему масштабних установ перевиховання, військової підготовки та гуртожитків, здатних утримувати десятки тисяч дітей з України протягом тривалого часу” (Ukraine's Stolen Children, 2025, р. 1). Цього разу у автори звіту утрималися від визначення дій російської влади як геноцид.

Деяку увагу до питань геноцидних практик Росії в Україні приділив Аналітичний центр iSANS (International Strategic Action Network for Security), який займається питаннями безпеки, прав людини, протидії дезінформації та авторитарним режимам у Східній Європі. У 2023 р. опублікував дослідження, присвячене підбурюванню до геноциду в російській та білоруській пропаганді. У ньому зафіксовано численні приклади публічних заяв, які дегуманізують українців і закликають до їхнього знищення. Дослідники дійшли висновку, що така риторика відповідає категорії *direct and public incitement to genocide* відповідно до статті III Конвенції про геноцид (*Incitement to genocide*, 2023, р. 1).

Автори звіту (Андрій Каліх, Вікторія Сахарова, Гліб Богуш, Юрій Джибладзе), навели численні приклади того, як російська та білоруська пропаганда, напередодні повномасштабного вторгнення, постійно стверджували, що України немає, що вона штучно виникла лише завдяки помилці радянської влади, і що «українці – це росіяни, яких переконали, що вони особливі росіяни». Пропаганда принижувала, висміювала та демонізувала українців, називаючи Україну «антиросійською». Це створювало виправдання для вторгнення, легітимізуючи майбутні звірства та злочини (*Incitement to genocide*, 2023, р. 20). У рамках цих імперських ідей заперечувалася свобода українців та самостійність їхніх дій, як і сама національна ідентичність українців та їхнє право на самовизначення й державність. Суть цієї парадигми полягала в тому, що в усьому винен русофобський Захід, українці є частиною єдиного російського народу, незалежної України немає, і ця територія може бути лише під контролем Росії, а якщо вона «контролюється» Заходом, то несе екзистенційну загрозу для Росії, Білорусі та їхньої «союзної держави». Ці конспірологічні концепції стали ідеологічним виправданням повномасштабної злочинної агресії Росії проти України в лютому 2022 року за співучасті режиму Лукашенка (*Incitement to genocide*, 2023, р. 47).

Згідно зі звітом аналітичного центру iSANS, антиукраїнська державна політика, сформульована на найвищому рівні, та систематичні заяви державних лідерів створили

сприятливий ґрунт для появи більш радикальних та агресивних заяв у Росії та Білорусі. До вторгнення та під час агресії потужна пропагандистська машина розпалювала ворожість до українців серед мільйонів росіян, білорусів та іншої мільйонної аудиторії, щодня транслюючи мову ворожнечі по телебаченню та в інтернеті. З початком війни пропаганда швидко перейшла до жорсткішої риторики. Якщо на початку агресії російські та білоруські пропагандисти ще повторювали мантру про «братній народ» та «звільнення від фашизму», то після повідомлень про масові вбивства в Бучі, Ірпіні, Ізюмі та інших містах маски «визволителів» нарешті були зняті, а пропагандистські ЗМІ почали відкрито закликати до жертв серед мирного населення та вбивств тих, хто чинить опір і не визнає себе частиною «руського мира» (Incitement to genocide, 2023, p. 33).

Тож аналітики і дослідники iSANS констатували, що підбурювання до знищення всіх або частини українців містять очевидні ознаки порушення Конвенції про геноцид. Серед усього масиву антиукраїнських пропагандистських заяв, які скрупульозно зібрали автори звіту, досить помітно виділяються випадки підбурювання до знищення українців або їх частини, яких називають «невиправними» – тих, хто, на думку російської та білоруської пропаганди, не хоче відмовлятися від своєї української ідентичності та не «вилікувався від хвороби нацизму». Частка «невиправних» від усього населення України, яких потрібно буде викоринити, різниться за словами пропагандистів, але в будь-якому разі йдеться про мільйони людей (Incitement to genocide, 2023, p. 33). Важливо, що у звіті описано основні типи заяв – не лише заперечення існування держави Україна та українців як окремої національної групи, – але й заяви, що культивують ненависть до українців і прославляють терор проти них, а також заяви, що являють собою пряме та публічне підбурювання до знищення українців, що підпадає під визначення злочинних діянь, заборонених Конвенцією, а саме підбурювання до геноциду у формі повного або часткового знищення української національної групи. В окремому розділі звіту описано заклики до примусової депортації українських дітей до Росії та їх незаконного усиновлення, «перевиховання» та асиміляції. Згідно з Конвенцією про геноцид, «насильницьке переміщення дітей з однієї людської групи до іншої» є геноцидом, а пряме підбурювання до таких дій саме по собі є злочином (Incitement to genocide, 2023, p. 41–45). Аналітики iSANS висловили сподівання, що зібрані ними докази, будуть представлені як доказовий матеріал у міжнародних судах та допоможуть притягнути до відповідальності діячів російської та білоруської пропаганди за їхні злочини «підбурювання до геноциду» в рамках ширшого процесу розслідування можливих міжнародних злочинів, скоєних режимом Путіна під час його агресії проти України за співучасті режиму Лукашенка (Incitement to genocide, 2023, p. 51).

Висновки. Отже, аналіз експертиз міжнародних організацій і дослідницьких центрів свідчить про формування широкого міжнародного дискурсу щодо геноцидного характеру російської агресії проти України. Значна частина експертних інституцій, зокрема Інститут Нових Ліній, Центр Рауля Валленберга, Інститут Лемкіна, Лабораторія гуманітарних досліджень при Єльській школі громадського здоров'я, прямо вказують на наявність ознак геноциду або геноцидного наміру. Водночас міжнародні слідчі механізми, такі як комісія ООН, займають більш обережну позицію, визнаючи масштабні воєнні злочини та злочини проти людяності, але наголошуючи на необхідності подальшого збирання доказів для остаточної кваліфікації геноциду. Таким чином, міжнародний експертний дискурс демонструє поступову еволюцію від констатації масових порушень міжнародного гуманітарного права до глибокого аналізу геноцидних практик Росії в Україні. Подальші юридичні оцінки цих злочинів значною мірою залежатимуть від результатів міжнародних розслідувань і судових процесів, однак уже сьогодні значна частина дослідників та інституцій визнає існування серйозних підстав для розгляду дій Російської Федерації в Україні як таких, що мають геноцидний характер.

Фінансування. Стаття публікується в рамках виконання гранту Президента України докторам наук (до 45 років включно) для проведення наукових досліджень і розробок (Розпорядження Президента України від 27.11.2025 року № 131/2025-рп) на тему: «Війна Росії проти України: геноцидні практики» (реєстраційний номер 2025.02/0022).

Джерела та література:

- Азаров, Д. С., Коваль, Д. О., Нуріджанян, Г. С., & Венгер, В. М. (2023). Війна Росії проти України як геноцид українського народу (переклад з англійської Дениса Азарова). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*, 11, 12–39. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2023.11.12-39>
- Беспєка, В. (2026). Російські пропагандистські наративи проти України: когнітивна структура та стратегічні функції (2014–2025 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 55, 195–205. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-195-205>

- Галів, М., Ільницький, В., Карпенко, О. (2024). Проблематика геноциду Росії щодо українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба*, 12, 75–96. <https://doi.org/10.33402/nd.2024-12-75-96>
- Галів, М., Карпенко, О. (2024). Викрадення українських дітей російськими окупантами (2022–2024): за матеріалами вітчизняних мас-медіа. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. Спецвипуск, 62–76. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.5>
- Грицюк, В. & Лисенко, О. (2023). Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*, 2 (569), 5–33. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005>
- Ільницький, В. (2025). Організаційні, нормативні та концептуальні засади політики пам'яті України щодо сучасної російсько-української війни. *Вісь Європи*, 6, 197–214. <https://doi.org/10.69550/3041-1467.6.326258>
- Лисенко, О. Є. (2022). Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 р.). *Вісник Національної академії наук України*, 7, 85–98. <https://doi.org/10.15407/vsn2022.07.085>
- Лисенко, О., & Хойнацька, Л. (2026). Заручники свободи: українські військовополонені (2014–2024 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 55, 183–194. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-183-194>
- Masnenko, V., & Telvak, V. (2025). Reinterpreting the theoretical model and methodological tools of 'memory studies' in the context of the russian-ukrainian war. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 53, 180–190. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-180-190>
- Якубова, Л. Д. (2023). Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 318 с.
- Accountability and avoiding impunity for serious violations of international humanitarian law. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 15689. 2023. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31576/html>
- An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights. May 2022. 48 p. URL: <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/An-Independent-Legal-Analysis-of-the-Russian-Federations-Breaches-of-the-Genocide-Convention-in-Ukraine-and-the-Duty-to-Prevent-1-2.pdf>
- Belarus' collaboration with Russia in the systematic deportation of Ukraine's children. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 16 November 2023. 41 p. URL: <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/a5414357-e145-47de-90e3-f5625305e089>
- Bufacchi, V. (2023). War crimes in Ukraine: is Putin responsible? *Journal of Political Power*, 16(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/2158379X.2022.2105495>
- Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Report. Doc. 15748, 25 April 2023. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31727/html>
- Farrenkopf, P., Poltavets, U., Howarth, C., Raymond, N., Poole, D. (2025). Russia's health workers complicit in abducting Ukraine's children. *The Lancet*, 406: 2921. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(25\)02388-8](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(25)02388-8)
- Forcible Transfer and Deportation of Ukrainian Children: Responses and Accountability Measures. 2024. 78 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754442/EXPO_STU\(2024\)754442_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754442/EXPO_STU(2024)754442_EN.pdf)
- Harsymiv, O., Marko, S., & Ryashko, O. (2024). Genocide in Ukraine: Problems of proof. *Visegrad Journal on Human Rights*, (1), 16–21.
- Humanitarian Research Lab. (n.d.) URL: <https://medicine.yale.edu/lab/khoshnood/>
- Ilnytskyi, V., Telvak, V. (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*, 31, 218–237. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344>
- Incitement to Genocide against Ukrainians in Russian and Belarusian Propaganda. iSANS. 9 June 2023. URL: <https://isans.org/human-rights/incitement-to-genocide-against-ukrainians-in-russian-and-belarusian-propaganda.html>
- Incitement to genocide against Ukrainians in Russian and Belarusian propaganda. Experience in documentation and systematization. Pilot report. May 2023. 52 p. https://isans.org/wp-content/uploads/2023/06/incitement-to-genocide_report_isans_may-2023_eng_fin.pdf

- Intentional, systematic, & widespread: Russia's program of coerced adoption and fostering of Ukraine's children. A conflict observatory report, 2024. 81 p. <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/5444c3da-1285-489e-926a-b6d5cfb699a2>
- Ioffe, Y. (2022). The Right to Family Reunification of Children Seeking International Protection under the Convention on the Rights of the Child: Misplaced Reliance on Travaux? *International Journal of Refugee Law*, Volume 34, Issue 2, June, P. 215–240. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeac034>
- Ioffe, Y. (2023). Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide? *Journal of Genocide Research*, 25(3–4), 315–351. <https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2228085>
- Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 15998. 7 June 2024. URL: <https://rm.coe.int/committee-on-legal-affairs-and-human-rights-legal-and-human-rights-asp/1680b5d90b>
- Makarenkov, O. L. (2023). Verification of war crimes committed in Ukraine by instruments of international criminal law. *Law and society*, 1, 380–388
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/77/533. 18 October 2022. URL: <https://docs.un.org/en/A/77/533>
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/HRC/52/62. 15 March 2023. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/78/54. 19 October 2023. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A-78-540-AEV.pdf>
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/79/549. 25 October 2024. URL: <https://docs.un.org/en/A/79/549>
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/HRC/58/679. 28 October 2025. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/67>
- Report on Violations and Abuses Related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation. OSCE Moscow Mechanism. 4 May 2023. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/7/542751_0.pdf
- Russia's systematic program for the re-education & adoption of Ukraine's children. A conflict observatory report. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 2023. 34 p. <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/8c54abb4-3c6d-4b5c-be05-727f612afccc>
- Statement on Genocide in Ukraine. (2022). *Lemkin Institute for Genocide Prevention*. URL: <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-genocide-in-ukraine>
- Telvak, V., Ilnytskyi, V. (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 27, 249–258. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281552>
- The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights. 26 July 2023. 57 p. URL: <https://www.raoulwallenbergcentre.org/images/reports/2023-07-26-Genocide-Ukraine-Report.pdf>
- The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 1421 p.
- Ukraine's Stolen Children: Inside Russia's Network of Re-education and Militarization. A conflict observatory report, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 2024. 25 p. <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/e6294def-3f80-4d71-9cc7-91f6af70a523>
- UN Commission of Inquiry on Ukraine finds continued systematic and widespread use of torture and indiscriminate attacks harming civilians. 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/09/un-commission-inquiry-ukraine-finds-continued-systematic-and-widespread-use?utm_source=chatgpt.com
- Updated Statement on Genocide in Ukraine. (2022). *Lemkin Institute for Genocide Prevention*. URL: <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/updated-statement-on-genocide-in-ukraine>

References:

- Azarov, D. S., Koval, D. O., Nuridzhanian, G. S., & Venher, V. M. (2023). Russia's War Against Ukraine as a Genocide of the Ukrainian People (translated from English by Denis Azarov). *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*, 11, 12–39. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2023.11.12-39> [in Ukrainian].

-
- Bespeka, V.** (2026). Russian propaganda narratives against Ukraine: cognitive structure and strategic functions (2014–2025). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 55, 195–205. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-195-205> [in Ukrainian].
- Haliv, M., Ilnytskyi, V., Karpenko, O.** (2024). The issue of Russian genocide against Ukrainians in the Ukrainian mass media (2022–2024). *Novitnia doba*, 12, 75–96. <https://doi.org/10.33402/nd.2024-12-75-96> [in Ukrainian].
- Haliv, M., Karpenko, O.** (2024). The abduction of Ukrainian children by Russian occupiers (2022–2024): based on materials from domestic mass media. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii Istorii. Spetsvypusk*, 62–76. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.5> [in Ukrainian].
- Hrytsiuk, V. & Lysenko, O.** (2023). The war of the Russian Federation against Ukraine: military, international legal, geopolitical and economic dimensions. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2 (569), 5–33. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005> [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V.** (2025). Organizational, normative and conceptual principles of Ukraine's memory policy regarding the modern Russian-Ukrainian war. *Vis Yevropy*, 6, 197–214. <https://doi.org/10.69550/3041-1467.6.326258> [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., Telvak, V., Talalai, Yu.** (2024). Modern Russian-Ukrainian war in the columns of "The British Army Review" (2022 – 2024). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii, Spetsvypusk*, 130–146. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.12> [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye.** (2022). Phenomenology of Russia's war against Ukraine as an object of humanitarian research (based on the materials of the report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on May 25, 2022). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 7, 85–98. <https://doi.org/10.15407/vsn2022.07.085> [in Ukrainian].
- Lysenko, O., & Khoynatska, L.** (2026). Hostages of freedom: Ukrainian prisoners of war (2014–2024). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 55, 183–194. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-183-194> [in Ukrainian].
- Masnenko, V., & Telvak, V.** (2025). Reinterpreting the theoretical model and methodological tools of 'memory studies' in the context of the russian-ukrainian war. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 53, 180–190. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-180-190> [in Ukrainian].
- Yakubova, L. D.** (2023). *Racism: The Beast from the Abyss*. Kyiv: Akademperiodyka, 318 s. [in Ukrainian].
- Accountability and avoiding impunity for serious violations of international humanitarian law. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 15689. 2023. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31576/html> [In English].
- An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights. May 2022. 48 p. URL: <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/An-Independent-Legal-Analysis-of-the-Russian-Federations-Breaches-of-the-Genocide-Convention-in-Ukraine-and-the-Duty-to-Prevent-1-2.pdf> [In English].
- Belarus' collaboration with Russia in the systematic deportation of Ukraine's children. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 16 November 2023. 41 p. URL: <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/a5414357-e145-47de-90e3-f5625305e089> [In English].
- Bufacchi, V.** (2023). War crimes in Ukraine: is Putin responsible? *Journal of Political Power*, 16(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/2158379X.2022.2105495> [In English].
- Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Report. Doc. 15748, 25 April 2023. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31727/html> [In English].
- Farrenkopf, P., Poltavets, U., Howarth, C., Raymond, N., Poole, D.** (2025). Russia's health workers complicit in abducting Ukraine's children. *The Lancet*, 406: 2921. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(25\)02388-8](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(25)02388-8) [In English].
- Forcible Transfer and Deportation of Ukrainian Children: Responses and Accountability Measures. 2024. 78 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754442/EXPO_STU\(2024\)75444_2_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754442/EXPO_STU(2024)75444_2_EN.pdf) [In English].
- Harsymiv, O., Marko, S., & Ryashko, O.** (2024). Genocide in Ukraine: Problems of proof. *Visegrad Journal on Human Rights*, (1), 16–21. [In English].

- Humanitarian Research Lab. (n.d.) URL: <https://medicine.yale.edu/lab/khoshnood/> [In English].
- Ilnytskyi, V., Telvak, V.** (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*, 31, 218–237. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344> [In English].
- Incitement to Genocide against Ukrainians in Russian and Belarusian Propaganda. iSANS. 9 June 2023. URL: <https://isans.org/human-rights/incitement-to-genocide-against-ukrainians-in-russian-and-belarusian-propaganda.html> [In English].
- Incitement to genocide against Ukrainians in Russian and Belarusian propaganda. Experience in documentation and systematization. Pilot report. May 2023. 52 p. <https://isans.org/wp-content/uploads/2023/06/incitement-to-genocide-report-isans-may-2023-eng-fin.pdf> [In English].
- Intentional, systematic, & widespread: Russia's program of coerced adoption and fostering of Ukraine's children. A conflict observatory report, 2024. 81 p. <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/5444c3da-1285-489e-926a-b6d5cfb699a2> [In English].
- Ioffe, Y.** (2022). The Right to Family Reunification of Children Seeking International Protection under the Convention on the Rights of the Child: Misplaced Reliance on Travaux? *International Journal of Refugee Law*, Volume 34, Issue 2, June, P. 215–240. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeac034> [In English].
- Ioffe, Y.** (2023). Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide? *Journal of Genocide Research*, 25(3–4), 315–351. <https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2228085> [In English].
- Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 15998. 7 June 2024. URL: <https://rm.coe.int/committee-on-legal-affairs-and-human-rights-legal-and-human-rights-asp/1680b5d90b> [In English].
- Makarenkov, O. L.** (2023). Verification of war crimes committed in Ukraine by instruments of international criminal law. *Law and society*, 1, 380–388. [In English].
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/77/533. 18 October 2022. URL: <https://docs.un.org/en/A/77/533> [In English].
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/HRC/52/62. 15 March 2023. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf [In English].
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/78/54. 19 October 2023. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A-78-540-AEV.pdf> [In English].
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/79/549. 25 October 2024. URL: <https://docs.un.org/en/A/79/549> [In English].
- Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/HRC/58/679. 28 October 2025. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/67> [In English].
- Report on Violations and Abuses Related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation. OSCE Moscow Mechanism. 4 May 2023. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/7/542751_0.pdf [In English].
- Russia's systematic program for the re-education & adoption of Ukraine's children. A conflict observatory report. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 2023. 34 p. <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/8c54abb4-3c6d-4b5c-be05-727f612afccc> [In English].
- Statement on Genocide in Ukraine. (2022). *Lemkin Institute for Genocide Prevention*. URL: <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-genocide-in-ukraine> [In English].
- Telvak, V., Ilnytskyi, V.** (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 27, 249–258. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281552> [In English].
- The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights. 26 July 2023. 57 p. URL: <https://www.raoulwallenbergcentre.org/images/reports/2023-07-26-Genocide-Ukraine-Report.pdf> [In English].
- The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 1421 p. [In English].

-
- Ukraine's Stolen Children: Inside Russia's Network of Re-education and Militarization. A conflict observatory report, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 2024. 25 p. <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/e6294def-3f80-4d71-9cc7-91f6af70a523> [In English].
- UN Commission of Inquiry on Ukraine finds continued systematic and widespread use of torture and indiscriminate attacks harming civilians. 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/09/un-commission-inquiry-ukraine-finds-continued-systematic-and-widespread-use?utm_source=chatgpt.com [In English].
- Updated Statement on Genocide in Ukraine. (2022). *Lemkin Institute for Genocide Prevention*. URL: <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/updated-statement-on-genocide-in-ukraine> [In English].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 23.06.2026

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія**» входить до категорії «А» **переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.).

Журнал індексується у Web of Science, Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 57. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2026. – 224 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2026-57

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія А), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.)

Видання індексується у Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Головний редактор Мельничук О. А.
Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Мурашова О. П.

Технічний редактор Маліновська А. С.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.

21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32

Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06

email: info@vspu.edu.ua

<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 01.09.2026 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Друк. арк. 26,7. Умовн. друк. арк. 24,8. Обл.-видавн. арк. 26,9.

Наклад 300 прим. Зам. № 5835/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

email: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>